

UNIWERSYTET ŁÓDZKI

ACTA UNIVERSITATIS ŁÓDZIENSIS

FOLIA ARCHAEOLOGICA

1

E

ŁÓDŹ 1980

Redakcja Naczelną Wydawnictw Uniwersytetu Łódzkiego i Dział Wydawnictw uprzejmie informują Odbiorców i Czytelników Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Łódzkiego, że zeszyt *Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica 1* jest pierwszym ukazującym się pod samodzielnym tytułem po zaniechaniu edycji Serii I, obejmującej Nauki Humanistyczno-Społeczne.

Главная Редакция Издательств Лодзинского университета и Отделение издательств настоящим сообщают Потребителям и Читателям Ученых записок Лодзинского университета, что ученые записки *Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica 1* являются первым самостоятельным номером, выпускаемым до сих пор в рамках Серии I, заключающей в себе Гуманитарно-общественные науки.

The Editors and the Publisher of the University of Łódź Publications kindly inform the Receivers and Readers of the University of Łódź Research Bulletin that the bulletin „*Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica 1*” is the first one appearing with an individual title after our ceasing to issue the 1st Series covering Human-Social Sciences.

U N I W E R S Y T E T Ł Ó D Z K I

ACTA
UNIVERSITATIS LODZIENSIS

FOLIA ARCHAEOLOGICA

1

Leszek Kajzer

STUDIA NAD ŚWIECKIM BUDOWNICTWEM OBRONNYM
WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO W XIII-XVII WIEKU

ŁÓDŹ 1980

N. inw. 97003

**REDAKCJA NACZELNA
WYDAWNICTW UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO**

*Bohdan Baranowski (Redaktor Naczelny)
Krystyna Urbanowicz, Andrzej Banasiak
Tadeusz Jaskuła*

REDAKCJA WYDAWNICTW FILOZOFICZNO-HISTORYCZNYCH

*Jan Gregorowicz, Barbara Wachowska
Dorota Kozówna*

REDAKTOR WYDAWNICTWA

Małgorzata Michalska

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ

Wiesław Czapski

Podr.

P 23269 / 1

A 302 / 1

PRZEDMOWA

Problematyką budownictwa obronnego w wiekach średnich zainteresowałem się dzięki doc. dr Janinie Kamińskiej, biorąc udział w organizowanych przez nią badaniach tzw. "grodzisk stożkowatych" na terenie Polski środkowej. Prace te uświadomiły mi sztuczność dotychczasowych przedziałów między grodziskami "pierścieniowymi", "stożkowatymi" i innymi obiektami drewnianymi, a murowanymi zamkami czy dworami "obronnymi". Poszczególne kategorie obiektów obronnych badane przez specjalistów z różnych dyscyplin badawczych (archeologów, historyków sztuki, historyków architektury i innych przedstawicieli nauk historycznych) nie tworzyły bowiem całości obrazu budownictwa obronnego danej ziemi czy okresu, lecz dzielone były dość sztucznie, właśnie na skutek niewystarczającej integracji wysiłków badaczy różnych specjalności.

Niniejsze opracowanie jest kontynuacją studiów Janiny Kamińskiej, głównie jej monografii grodzisk na terenie Polski środkowej. Niewystarczający stan archeologicznego przebadania interesujących nas obiektów legł u podstaw sięgnięcia do innych kategorii źródeł. Zdając sobie sprawę, że tylko badania terenowe przynieść mogą stosunkowo najpełniejszy zestaw informacji o danym obiekcie opracowanie niniejsze traktować należy jako pierwszy etap studiów nad budownictwem obronnym woj. łęczyckiego. Jednym z zasadniczych celów tej pracy jest zebranie podstawowego zasobu informacji źródłowych, które pozwolą na rozpoczęcie systematycznych archeologiczno-architektonicznych badań terenowych.

Próba sumarycznego spojrzenia na problem budownictwa obronnego w średniowieczu i przeżywania się tych tradycji w okresie nowożytnym zawiera w sobie liczne braki, z których doskonale zdajemy sobie sprawę. Wypada tu raz jeszcze podkreślić, że jest to podsumowanie wstępnego etapu badań, których kontynuacja przynieść musi intensyfikację badań terenowych, popartych odpowiednimi kwerendami archiwalnymi.

Praca niniejsza powstała w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Za pomoc i opiekę dziękuję prof. dr. Stefanowi Krakowskiemu, prof. dr. Bohdanowi Guerquinowi, doc. dr Janinie Kamińskiej, doc. dr. Jerzemu Kmlecińskiemu i moim kolegom z Katedry Archeologii UŁ. Dziękuję również za wnikliwe recenzje prof. dr. Jerzemu Rozpędowskiemu, doc. dr Krystynie Przewoźnej-Armon, doc. dr. Stanisławowi M. Zajączkowskiemu i doc. dr. Jerzemu Kaźmierczakowi.

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

CEL, ZAKRES I METODA PRACY

Budowle obronne, a szczególnie średniowieczne zamki i ich ruiny budziły żywe zainteresowanie od setek lat. Z nastaniem epoki romantyzmu nauczono się dostrzegać w nich materialne, choć nie-me, świadectwa dawnych epok. Ruina starego zamczyska stała się nieodzownym prawie atrybutem XIX-wiecznego dzieła literackiego, a zamkowy "duch" czy "biała dama" to osoby chętnie widziane we wszystkich środowiskach aż do dziś. Także i obecnie zainteresowanie społeczeństwa zabytkami budownictwa obronnego jest bardzo znaczne, a popularne prace poświęcone dziejom architektury i budownictwa obronnego zawsze liczyć mogą na czytelników. Mogłoby się więc wydawać, że stan naszej wiedzy na interesujący nas temat jest co najmniej dobry, że mamy już poza sobą pierwszy etap badań terenowych i prac syntetycznych. Stan faktyczny przedstawia się jednak znacznie skromniej. Choć pierwsze poważniejsze próby opracowania świeckiej architektury obronnej (i jej reliktyw) pochodzą z przełomu XIX i XX w., to nowoczesne badania naukowe (podjęte z inicjatywy prof. O. Sosnowskiego¹) rozpoczęto dopiero w latach trzydziestych. Przerwały je lata II wojny światowej i dopiero okres powojenny przyniósł wyraźne ożywienie badań. Szczególnie owocne okazały się ostatnie lata, kiedy to ukazały się *Zamki w Polsce* B. Guerquina². Praca ta, pierwsze w literaturze polskiej całościowe ujęcie problematyki budownictwa zamkowego w Polsce, pozwoliła ostatecznie sformułować założenia i cele niniejszego opracowania. Określenie "zamek" kojarzy się z zamkniętym (drewnianym czy murowanym) zespołem składającym się z elementów mieszkalnych i obronnych. Umiemy więc określić zamek formalnie, znamy jego zakres chronologiczny, nie bardzo jednak, przynajmniej na obecnym etapie badań, możemy powiedzieć gdzie przebiega "dolna granica" tego określenia. Dotychczasowa literatura, a także wieloznaczne

współczesne źródła (notujące takie, czy inne nazwy na określenie tych samych obiektów), nie dają nam w tej materii jednoznacznych odpowiedzi. Problem nie istnieje w przypadku obiektów reprezentujących określony schemat architektoniczny. Co jednak robić w przypadku obiektów dawno już nie istniejących, a niejednoznacznie nazwanych w źródłach? Problemu tego nie będziemy jednak tu rozwiązywali³. Celem pracy jest zebranie wszystkich budowli obronnych (tak zamków jak i innych założeń), które istniały na terenie województwa łęczyckiego w średniowieczu i czasach nowożytnych, a reprezentowały tradycje budownictwa średniowiecznego. Zagadnienie granic chronologicznych poruszone zostanie w następnym podrozdziale, już tu jednak wypada zaznaczyć, że interesują nas budowle obronne, które powstały na określonym, rozwiniętym, etapie rozwoju społeczeństwa feudalnego. Pozostawimy więc na uboczu cykl budowli obronnych związanych z okresem monarchii przed- i wczesnopiastowskiej. Tak zwane "grodziska pierścieniowate" to tradycyjnie domena terenowych badań archeologicznych i tylko ta metoda może powiększyć w sposób istotny stan naszej wiedzy o nich. W przypadku budowli obronnych fundowanych później metoda archeologiczna także ważna, jest jednak tylko jedną z wielu dróg poznania.

Poruszyć teraz wypada problem metody, którą zastosujemy przy zebraniu i analizie późnośredniowiecznych budowli obronnych województwa łęczyckiego. Zrozumiałe, że posłużymy się wszelkimi dostępnymi źródłami. Podstawowe znaczenie mieć będą źródła pisane, a wśród nich nie publikowane dane o różnorodnych budowlach obronnych zawarte w kilkuset Księgach Grodzkich i Ziemskich Łęczyckich⁴, obejmujące wieki XV-XVIII, a szczególnie XVI-XVII. Zrozumiałe, że opisy z XVI czy XVII w. dotyczą tak budowli fundowanych w tych wiekach, jak i starszych, opisywanych przez naocznych świadków. Następną kategorią są źródła archeologiczne, głównie ułamki ceramiki pochodzące z tzw. badań powierzchniowych. Waga ich dla procesu poznania historycznego jest ograniczona; stan badań archeologicznych nad budowlami obronnymi województwa łęczyckiego nie jest jednak zaawansowany. Ważne miejsce rezerwujemy także dla bezpośredniego oglądu reliktyw badanych obiektów w terenie i, jeśli jest to możliwe, ich analizy metodami stosowanymi przez historię sztuki i architektury. Ostatnią kategorię źródeł

stanowić będą wreszcie źródła kartograficzne. Naturalnie wykorzystamy także wszystkie dostępne autorowi opracowania tak historyczne, jak i archeologiczne, architektoniczne, sprawozdania z badań terenowych, wykazy przechowywane w biurach konserwatorskich itp.

Zdać sobie należy sprawę, że przyjęcie tak szerokiej bazy źródłowej niesie ze sobą pewne trudności. Rozproszenie wysiłków między różne kategorie źródeł (będących przedmiotem zainteresowań kilku dyscyplin badawczych) nie pomoże w ich dogłębnym i ostatecznym wykorzystaniu. Zdając sobie sprawę z tego niebezpieczeństwa sądzimy, że nie waży ono więcej, niż ewentualne korzyści wynikające z interdyscyplinarnego podejścia do badanych problemów. Myślimy, że tak zaplanowana praca pozwoli zestawzić i zanalizować znaczny procent interesujących nas obiektów. Naturalnie opracowanie to, jak każda próba monografii, jest narażone na kilka niebezpieczeństw. Pierwsze, to możliwość nieświadomego pominięcia takiego czy innego obiektu; drugie to niewłaściwa interpretacja budowli słabo oświetlonych źródłami, dziś nie istniejących, a i nie znanych w opracowaniach. O ile pierwsze jest nie do uniknięcia, to drugie nie niepokoi nas zbytnio. Mając bowiem do czynienia z dużą ilością budowli kompletnie zapomnianych trudno sądzić, by pierwsze opracowanie wyczerpało problem w całości. Ważną rolę wyznaczamy tu przyszłym terenowym badaniom metodami wykopaliskowymi, zdajemy sobie bowiem sprawę, że niedostateczny stan przebadania przez archeologów interesujących nas obiektów zaważy nad wynikami opracowania.

Studium nasze wyglądać będzie następująco. Po przedstawieniu zagadnień wstępnych, które obejmować będą podstawowe problemy związane z terenem województwa łęczyckiego (fizjografię, osadnictwo, strukturę własności ziemskiej itp.), przejdziemy do zreferowania stanu badań i następnie do analizy poszczególnych obiektów uszeregowanych według kategorii fundatorów. Po podsumowaniu wyników rozważań przedstawimy katalog omówionych obiektów i wreszcie aneksy, w których opublikujemy ciekawsze i nie znane w literaturze przedmiotu opisy budowli obronnych.

Mówiąc o granicach terytorialnych przyjętych w pracy należy przedstawić pokrótce jak powstała interesująca nas jednostka terytorialna - województwo łęczyckie. Według S. Wojtkowiaka⁵ na przełomie IX-X w. na terenie centralnej Polski istniały dwa terytoria plemienne: małe, skupione koło Rudy (będące odpowiednikiem późniejszej Ziemi Wieluńskiej) i duże, łęczyckie. Terytorium łęczyckie stanowiło zręb późniejszej "dużej" prowincji łęczyckiej, wchodzącej w skład monarchii wczesnopiastowskiej, na obszarze której w XII w. znajdowało się 8 kasztelanii (i grodów kasztelańskich): łęczycka, sieradzka, spicymierska, rozpierska, wolborska i trzy "zapiłickie" - Skrzynno, Żarnów i Małogoszcz⁶. Pominiemy tu trzy ostatnie, które ostatecznie weszły w skład województwa sandomierskiego. Nie wypowiadając się także na temat dyskusyjnej ostatnio przynależności łęczyckiego do dzielnicy senioralnej⁷, zatrzymać się wypada nad jej dziejami w XIII w.

Lata panowania Konrada Mazowieckiego (1228/1231-1239) to okres, w którym pojawia się tytułatura łęczycka, wtedy też powstała miejscowa hierarchia dworsko-dzielnicowa. Po śmierci Konrada Księstwo Łęczyckie przejmuje jego syn Kazimierz. Nieporozumienia między nim a synami Siemomysłem i Leszkiem Czarnym doprowadzają w latach sześćdziesiątych do buntu. Porozumienie zawarte między Kazimierzem Konradowiczem a synami, w latach 1263-1264, doprowadziło do wydzielenia Leszkowi Czarnemu odrębnej dzielnicy. [Utworzone w ten sposób Księstwo Sieradzkie objęło teren dawnych kasztelanii: sieradzkiej, spicymierskiej, rozpierskiej i część wolborskiej.] Przy Kazimierzu Konradowiczu pozostała więc tylko północna część dawnego "dużego" łęczyckiego, składająca się z kasztelanii łęczyckiej i części wolborskiej. Teren ten, właściwie "małe" Księstwo Łęczyckie, po śmierci Kazimierza przeszedł w ręce jego synów, a następnie w wieku XIV w skład odrodzonego państwa polskiego (formalnie inkorporowane w 1352 r.). [Ziemia, a następnie województwo łęczyckie, składało się z trzech powiatów: łęczyckiego, brzezińskiego i orłowskiego. Województwo łęczyckie istniało aż do końca I Rzeczypospolitej, granice jego jak i podziały wewnętrzne nie ulegały już większym zmianom⁸.

Ponieważ procesowi kształtowania się i zmian granic łęczy-

kiego poświęcono w literaturze odrębne opracowanie, ograniczymy się tu do krótkiego opisu granic województwa około roku 1500⁹. Zasadniczy zrąb ziem pozostał od II połowy XIII w. do końca Rzeczypospolitej bez zmian, choć między wiekiem XIII i XV granice przesuwały się dość znacznie. Najmniejszym zmianom ulegała granica południowa z ziemią sieradzką, która opierała się o Wartę w okolicach Koła i biegła w kierunku południowo-wschodnim wzdłuż Neru, a następnie Wolbórki i Pilicy. Południowo-wschodnia część powiatu brzezińskiego, oparta o obie niżej wymienione rzeki, wbijała się daleko wysuniętym klinem między województwo sandomierskie (na południu) i rawskie (na północy). Geneza tzw. "cypla inowłodzkiego"¹⁰ nie jest interpretowana przez badaczy jednoznacznie. Północną granicę cypla inowłodzkiego stanowi, na krótkim odcinku, rzeczka Czarna. Następnie, koło miejscowości Niewiadów (należącej do województwa rawskiego), granica łęczyckiego skręca ku północy, przechodząc obok Koluszek i leżących przy wschodniej granicy województwa Brzezin, a pozostawiając po stronie mazowieckiej Rogów, Kołacin i Dmosin. Od wysokości tej ostatniej miejscowości granica biegła wzdłuż rzeczki Mrożyca, a potem na wschód od dolnego biegu Mrogi. Przy ujściu Mrogi do Bzury przechodzi na zachodni brzeg Mrogi, pozostawiając po stronie mazowieckiej Walewice. Po przejściu Bzury koło Soboty skręca na wschód, przechodząc wzdłuż podmokłej doliny Bzury do okolic ujścia rzeczki Słudwi i miejscowości Otolice i następnie skręca na północny-zachód. Północna granica województwa łęczyckiego, ~~pozbawiona oparcia o jakiejkolwiek~~ jednostki fizjograficzne, budzi najczęściej wątpliwości. Przyjmuje się, że od strony województwa płockiego (Mazowsze Gostynińskie) i Kujaw biegnie ona wzdłuż północnych granic parafii Żychlin, Oporów, Kaszewy, Łąkoszyn, Grochów, Krośniewice, Dąbrowice, Dzierzbice, Kłodawa i Bierzwienna. Tak przeprowadzona linia graniczna biegnie więc esowato, z wyraźnym ugięciem w kierunku południowym w okolicach Kutna. Granica na odcinku od parafii Bierzwienna do rzeki Warty koło Koła (czyli granica z ziemią łądzką, a później województwem kaliskim) przebiega na zachód od Grzegorzewa i Borysławic, miejscowości należących uprzednio do ziemi łądzkiej. Tak więc województwo łęczyckie, niewielkie terytorialnie, posiadało mocno rozczłonkowane granice. Jego długość, na linii południka Łęczycy, wynosiła w linii prostej około 60 km, szerokość w

tym miejscu około 45 km, a maksymalna długość województwa (od okolic Inowłódza-Rzeczycy na południowym-wschodzie do Kłodawy-Borysławic na północnym-zachodzie) wynosi około 135 km. Według danych zebranych przez A. Pawińskiego¹¹ powierzchnia województwa wynosiła (w trzeciej ćwierci XVI w.) 79,5 mili kwadratowej, czyli około 4378 km², z czego na powiat łęczycki przypadało 44,5 mili² (2447,6 km²), na brzeziński 23,6 mili² (1300 km²), a orłowski 11,4 mili² (629,8 km²). Dla porównania powierzchnia sąsiednich województw wynosiła: sieradzkiego niecałe 9 tys. km², kaliskiego 16,5 tys. km².

Jak już wspomnieliśmy, od trzeciej ćwierci XIII w. mamy do czynienia z "małym" księstwem łęczyckim, o granicach odpowiadających w przybliżeniu granicom późniejszego województwa. Ten okres przyjmujemy za dolną granicę w naszej pracy. Wiek XIII stanowi wygodną cezurę także z wielu innych przyczyn. Jest to bowiem okres coraz wyraźniejszego załamywania się starej struktury społeczno-gospodarczej; wiek przyspieszenia przemian. Przestaje funkcjonować model państwa tak wnikliwie scharakteryzowany przez K. Modzelewskiego¹², zanika niewolnictwo starego typu, ugruntowuje się i krzepnie sieć dróg (i związanych z nimi targów), coraz liczniej organizmy miejskie lokowane są na prawie niemieckim; dzięki natężeniu akcji kolonizacyjnej zwiększa się nie tylko liczba ludności, ale i arsenał upraw, zmieniają się stosunki towarowo-pieniężne, kultura materialna, struktura osadnictwa¹³. Wyraźnie widoczne są zmiany w lokalizacji osad, wprowadzanie nowych rodzajów ceramiki, lecz także, najbardziej nas interesujące, zmiany w budownictwie obronnym¹⁴. Jak widać, w wyniku badań J. Kamińskiej¹⁵ nad grodziskami Polski środkowej, w wieku XIII zanikają całkowicie (lub dogorywają) stare grodziska, wyznaczające czoła opolne, grodziska kasztelańskie i inne obiekty obronne związane z działalnością monarchii wczesnopiastowskiej.

Bardziej dyskusyjna jest chyba granica górna. Zrozumiałe jest, że praca monograficzna powinna uwzględnić wszystkie budowle obronne z danego terenu. Jednakże w świetle dotychczasowych opracowań wydawać się może, że budowle obronne fundowano na terenie łęczyckiego wyłącznie w średniowieczu¹⁶. Szczególnie zaznacza się na ogół lata panowania Kazimierza Wielkiego i wiek XV. Ponieważ tak określona granica nie przekonuje nas, odwołamy się do osiągn-

nięć innych dziedzin badawczych. Dla tradycyjnie myślącego archeologa wiek XV jest okresem ostatecznego zaniku obiektów, których relikty zwane są grodziskami tzw. "stożkowatymi"¹⁷. Ta dość programowo przyjęta data jest jednak niejednokrotnie przekraczana. I tak np. przy okazji inwentaryzacji grodzisk Mazowsza i Podlasia¹⁸ autorzy uwzględnili także nieliczne obiekty datowane na okres nowożytny (*ergo* po roku 1500), zaś wśród obiektów datowanych przez autorów na okres średniowiecza spotykamy takie, których forma zewnętrzna i materiał zabytkowy wskazują na możliwość późniejszego datowania. Wydaje się, że wobec odrzucenia granicy rysowanej przez niektórych autorów około roku 1500, przyjąć trzeba za górną granicę połowę XVII w., czyli lata "potopu". Pierwsza połowa XVII w. przynosi bowiem ze sobą liczne przemiany społeczno-gospodarcze, których odbicie dostrzec można w ożywionym wtedy ruchu budowlanym. Jest to także okres, w którym ulega ostatecznemu zerwaniu tradycyjna nić łącząca funkcje obronne i mieszkalne budowli. Średniowieczny jeszcze, choć funkcjonujący przez cały wiek XVI model wiejskiej siedziby obronnej, za jaki uznajemy tzw. "renesansowy dwór obronny" (a także inne dwory o cechach obronnych), w końcu wieku XVI - początku XVII ostatecznie ustępuje miejsca siedzibie podporządkowanej wygodzie mieszkańców. Wielka akcja inwestycyjna po "potopie" przynosi, jak wiemy dzięki badaniom A. Miłobędzkiego¹⁹, ostateczne ukształtowanie się "dworu polskiego". Nie wiemy, czy zaproponowana data znajdzie pełne uzasadnienie w materiale łączącym, wydaje się nam jednak, że granice czasowe przyjęte w pracy, obejmujące wieki XIII-XVII, pozwolą prześledzić tendencje i typy budowlane, które - sięgając korzeniami okresu średniowiecza - kontynuowane były jeszcze długo w czasach określanych jako "nowożytne". Pamiętać jednak należy, że tradycja wznoszenia "dworów na kopcach" trwa jeszcze na terenie łączącego do przełomu XVII-XVIII w., na co wskazuje przykład dworu w Łękach Kościelnych. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z formą wyraźnie reliktową, zanikającą jako zjawisko masowe około połowy XVII w.

Omówiwszy cel i granice pracy przejść wypada do krótkiego scharakteryzowania interesującego nas terenu i ewentualnej próby jego rekonstrukcji w wiekach XIII-XVII. Dla województwa łęczyckiego źródłem podstawowym jest mapa M. Gillego, notująca stan z końca XVIII w.²⁰ Pamiętać należy, że wszystkie próby oparte o retrospekcję dają tylko wyniki przybliżone i dlatego pełna rekonstrukcja krajobrazu naturalnego nie jest możliwa²¹. Czynnikiem, który nie uległ zmianie, jest ukształtowanie powierzchni. Interesujący nas teren nie stanowi jednostki fizjograficznej; J. Dylik²² badając ukształtowanie powierzchni Polski centralnej wyróżnił tzw. Krainę Podłódzką (ostatnie ogniwo pasa wyżyn południowych), która sięgać miała ku północy do Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Tak pojęta kraina obejmowałaby więc znaczną część województwa, bez jego partii północnych. Opierając się na przeprowadzonym przez J. Kondrackiego²³ podziale Polski na jednostki krajoznawcze, rejon łęczycki mieści się prawie całkowicie (prócz północno-zachodnich okrajów powiatu łęczyckiego) w podprowincji III, obejmującej Niziny Środkowopolskie, a w niej mezoregiony: Niekę Sieradzką, Równinę Kutnowską, Kotlinę Warszawską i Wysoczyznę Rawską. S. M. Zajączkowski²⁴ w pracy o sieci osadniczej dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej wraca jednak do podziału J. Dylika, podkreślając wyraźnie podział województwa łęczyckiego na dwa regiony: wysoczyznowy, południowy, obejmujący południowy skraj powiatu łęczyckiego i prawie cały powiat brzeziński oraz nizinny - północny, przecięty także równoleżnikowo biegnącym pasem tzw. Błot Łęczyckich. Błota te przecinające całą niziną, północną część województwa były czynnikiem decydującym w wielu procesach osadniczych, a w sposób zupełnie wyraźny wytyczyły system drożny.

Dzięki badaniom S. Zajączkowskiego²⁵ wiemy, że pas bagien zalegających dno Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej przecięty był (w granicach województwa łęczyckiego) trzema szlakami. Pierwsze, najważniejsze przejście, znajdowało się pośrodku województwa, na trasie Łęczyca-Topola. Od niego drogi wiodły na północ w kierunku Kłodawy i Brześcia i dalej na Włocławek i Toruń, oraz na Kutno i dalej w kierunku Płocka. W kierunku południowym szlaki wiodły na Podębice i Kalisz-Sieradz, oraz na Szadek, Wolbórz, Stryków i

dalej na południe. Znacznie mniejsze znaczenie miały dwa pozostałe przejścia: zachodnie koło Dąbia, Sobótki i Cichmiany i wschodnie na linii Sobota-Walewice. Przejścia te funkcjonowały w średniowieczu i czasach późniejszych, czyli przez cały nas interesujący okres. Z najważniejszych dróg biegnących przez teren województwa w średniowieczu wymienić należy szlak północ-południe: z Krakowa przez Łęczycę, Brześć i Włocławek na Pomorze i także biegnący na Pomorze szlak z Sandomierza przez Opoczno, Inowódz i dalej Łęczycę. W Łęczycy, lub dalej na północy w Kłodawie, krzyżował się on z drogą równoleżnikową, prowadzącą z Wielkopolski na Mazowsze. Wygaśnięcie problemów krzyżackich i zmiana orientacji państwa w XVI-XVII w. zachwiało szlakiem południkowym; odtąd drogi południkowe przechodziły okrajami województwa z Warszawy przez Opoczno na Kraków, z Warszawy przez Rawę i Piotrków na Częstochowę i z północy przez Koło, Kalisz na Śląsk. Najważniejsza droga województwa, będąca odgałęzieniem szlaku południowego, wiodła przez Kłodawę, Grabów, Łęczycę, Stryków, Brzeziny, Ujazd i Inowódz. Całe województwo było naturalnie pocięte siecią dróg o znaczeniu lokalnym.

Ważnym momentem wpływającym na sprawy osadnicze są gleby²⁶. Obecnie (a sądzić można, że nie nastąpiły tu istotne zmiany) gleby województwa zaliczyć można do średnich, przy czym część północna posiada gleby dobre, południowa słabe. Na całym terenie przeważają bielice, tak piaszczyste jak i wytworzone z glin zwałowych, występuje także trochę gleb brunatnych i piasków (szczególnie na południu województwa). Niewielkie są enklawy czarnoziemów (okolice Kutna, Grabowa, Łęczycy i Piątku) powstałych stosunkowo niedawno, na dawnych terenach bagiennych.

Zalesienie województwa, znane dzięki mapie M. Gillego, nie uległo chyba wielkim zmianom między końcem XVIII w. a czasami nas interesującymi. Najbardziej zalesiony był powiat brzeziński. Większe polany znajdowały się w okolicach Strykowa, Dobrej, Niesułka, Brzezina, Kuluszek, Kurowic, Będkowa i Ujazdu. Najsłabsze zalesienie stwierdzić można na terenie powiatu orłowskiego. Powiat łęczycki był zalesiony bardzo nierównomiernie. Silnie zalesiona była jego część południowa (wysoczyzna) mniej więcej do linii Konarzew, Ozorków, Parzęczew, Poddebice. Od niej na północ lasów było niewiele, a prawie całkowicie bezleśna była okolica Łę-

czycy i ziemie powiatu położone od niej na wschód. Większe kompleksy leśne znajdowały się na północny zachód od Łęczycy w okolicach Krośniewic, Kłodawy i dolnego biegu Neru.

Z bogactw naturalnych województwa, prócz wspomnianych już lasów, na uwagę zasługują złoża rud darniowych, grupujące się głównie w strefie nizinnej i nieliczne solanki. Struktura gospodarcza regionu nie była specjalnie skomplikowana. Zdecydowanie przeważały zajęcia rolniczo-hodowlane, stanowiące podstawę egzystencji mieszkańców. Z innych zajęć wspomnieć trzeba o gospodarce stawowej, skoncentrowanej głównie w dolinie Bzury, produkcji leśno-pszczelarskiej, drobnym przemyśle spożywczym, górnictwie i hutnictwie żelaznym, włókiennictwie, rzemiosłach odzieżowych i innych²⁷. Całkowity margines stanowiły takie kierunki jak szklarstwo czy fundowane *ad hoc* cegielnie. Wszystkie te uwagi najmocniej odnoszą się do wieku XVI i czasów późniejszych.

Także i obraz sieci osadniczej jest najlepiej poznany dla tegoż wieku, głównie dzięki *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego i rejestrom poborowym zebranych przez A. Pawińskiego²⁸. Badania S. M. Zajączkowskiego pozwoliły poznać ważniejsze skupiska osadnicze, szczególnie wyraźnie uchwytnie w XVI w. Niewątpliwie najważniejsze było skupisko łęczyckie, obejmujące zachodnią część powiatu orłowskiego, północne okraje powiatu brzezińskiego i centralne partie łęczyckiego, od granicy między strefą nizinną a wysoczyzną na południu, po linię Krośniewice-kolano Neru (przy ujściu Gnidy) na północy i zachodzie. Omawiane skupisko dzielił równoleżnikowopas Błot Łęczyckich. Osadnictwo strefy nizinnej, posiadającej lepszą glebę i słabsze zalesienie, było bardziej rozwinięte i liczniejsze niż w strefie wysoczyznowej. W tej ostatniej stwierdzić można skupisko w północno-wschodniej części powiatu brzezińskiego oraz przy południowych granicach powiatów brzezińskiego i łęczyckiego (przy granicy z sieradzkim), które S. M. Zajączkowski nazywa łódzko-pabianicko-zgierskim. W wieku XVI gęstość zaludnienia układała się dość nierównomiernie, wynosząc około 40 osób na km² w powiecie orłowskim i tylko 10-15 w powiecie brzezińskim. W skali całej Wielkopolski województwo łęczyckie było terenem o dużej gęstości zaludnienia, wynoszącej, według A. Pawińskiego, ponad 23 osoby na km²²⁹.

Mówiąc o osadnictwie wspomnieć należy o miastach. Stanowiły

one istotny, choć niewiele chyba ważący czynnik sytuacji społeczno-gospodarczej województwa. W latach około 1300 ilość miast była jeszcze bardzo mała. Oprócz starych miast królewskich Łęczycy i Inowłódza, wspomnieć należy wymieniony w 1318 r. jako *civitas* królewski Zgierz³⁰, w 1332 r. jako *oppidum* i *civitas* Brzeziny³¹, w 1339 arcybiskupi Piątek³² i Kazimierz (?). W początkach XVI w. liczba miast na terenie województwa łęczyckiego wynosiła według R. Rosina³³ 27, a to: Będków, Bielawy, Bratoszewice, Brzeziny, Budzynek, Dąbie, Dobra, Grabów Łęczycki, Grzegorzew, Inowłódz, Kazimierz, Kłodawa, Krośniewice, Łąkoszyn, Łęczyca, Łódź, Oporów, Orłów, Parzęczew, Piątek, Poddębice, Skoszewy, Sobota, Stryków, Ujazd, Zgierz, Żychlin. Według tegoż autora przed początkami XVI w. jako miasta występowały jeszcze w źródłach Mazew i Szczawin, a po roku 1523 Brus i Nakielnica³⁴. Wymienione nie stały się jednak faktycznie nigdy miastami. A. Pawiński³⁵ przyjmował istnienie na terenie województwa łęczyckiego w trzeciej ćwierci XVI w. 25 miast, z czego 11 w powiecie łęczyckim, 6 w brzezińskim i 8 w orłowskim. Obliczył on, że jedno miasto przypadało na około 3 mile kwadratowe (ponad 150 km²). Wykaz podatkowy z 1651 r.³⁶ notuje 21 miast: Będków, Bratoszewice, Brzeziny, Dąbie, Dąbrowice, Grabów, Grzegorzew (zwany Grzegorzewicami), Inowłódz, Kłodawa, Krośniewice, Łąkoszyn, Łęczyca, Łódź, Oporów, Orłów, Parzęczew, Piątek (Piątków), Poddębice, Sobota, Wolbórz (!) i Zgierz, a w roku 1655³⁷: 23 miasta w tym 6 królewskich: Dąbie, Dąbrowice, Inowłódz, Kłodawa, Łęczyca, Zgierz; 3 duchowne: Łódź, Piątek i "platea Pokrzywnicka" i 14 prywatnych: Będków, Bielawy, Bratoszewice, Brzeziny, Budzynek, Krośniewice, Łąkoszyn, Oporów, Orłów, Parzęczew, Poddębice, Stryków, Ujazd i Żychlin. Jak już wspomnieliśmy miasta (prócz wojewódzkiej Łęczycy) nie stanowiły w skali województwa czynnika decydującego. Z większych wymienić można tylko królewskie: Łęczycę, która w obrębie murów liczyła około 180³⁸ działek-placów budowlanych, Inowłódz, Kłodawę i kilka prywatnych. Liczba miast faktycznie spełniających funkcje miejskie i będących centrami wyraźnie zarysowanych rynków lokalnych nie przekracza chyba 10. Jednocześnie czternaście miast spełniało (od końca XIV do początków XVI w.) funkcję ośrodków dużych kluczy włości ziemskich³⁹. Były to: Będków, Bielawy, Brzeziny, Krośniewice, Łąkoszyn, Oporów, Orłów, Parzęczew, Poddębice

ce, Skoszewy, Sobota, Stryków, Ujazd, Żychlin. Według szacunków A. Pawińskiego⁴⁰ łączna ilość mieszkańców miast wynosiła w trzeciej ćwierci XVI w. 13,2 tys., co stanowiło około 15% mieszkańców województwa. Sytuacja ogólna i ekonomiczna miast województwa łęczyckiego była chyba podstawowym czynnikiem determinującym ich budownictwo i fundacje obronne.

Wspomnieliśmy tu pokrótce o fizjografii województwa łęczyckiego i dotknęli tylko spraw osadniczych. Dokładniejsza analiza obu problemów jest na pewno bardzo interesująca. Tematów tych nie będziemy jednak poszerzać, gdyż autor nie prowadził w tych dziedzinach samodzielnych badań, a referuje tylko stan badań w oparciu o literaturę przedmiotu. Reasumując stwierdzić wypada, że małe województwo łęczyckie, leżące w głębi kraju, z dala od teatrów wojennych i szlaków tatarskich, poprzecinane drogami o lokalnym znaczeniu, gęsto zaludnione i zamieszkane przez drobną, biedną szlachtę, zajmowało w skali całej Wielkopolski pozycje wyraźnie poniżej średniej. Jego centralne położenie i brak danych sprzyjających większej kumulacji kapitału spowodowało, jak się wydaje, przekonanie o niewielkiej ilości budowli obronnych, które istniały na tym terenie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Pozostała jeszcze do krótkiego omówienia sprawa własności ziemskiej i jej struktury.

STRUKTURA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

Problem własności ziemskiej w średniowieczu i początkach nowożytności poznany jest dość dobrze, głównie dzięki badaniom S. M. Zajączkowskiego⁴¹. Dlatego ograniczymy się tu do podania podstawowych danych, koniecznych dla wprowadzenia w problemy związane z budownictwem obronnym. Na interesującym nas terenie występowała własność królewska, duchowna i prywatna.

Województwo łęczyckie posiadało stosunkowo dużo (w skali Wielkopolski) królewszczyzn. Własność królewska, znana głównie dzięki źródłom z XVI w., grupowała się w obrębie tzw. starostw. Wymienić tu należy przede wszystkim "starostwo" łęczyckie i inowłodzkie a także przedeckie, którego tylko część wsi leżała na terenie łęczyckiego. Opierając się na źródłowych danych wykorzystanych przez A. Pawińskiego T. Sobczak⁴² szacował, że królew-

szczyzny skupiały w XVI w. ponad 10% użytków rolnych województwa; około 6% wsi. Skupiały się one w "klinie" inowłodzkim, na północny wschód od Kłodawy, w północno-zachodniej części województwa i w jego partii centralnej na odcinku Łęczyca-Zgierz. Powiat orłowski był całkowicie pozbawiony królewszczyzn.

Dobra duchowieństwa należały do kilku właścicieli. Największym posesorem był arcybiskup gnieźnieński, którego majątki koncentrowały się w kluczach: grzegorzewskim, piątkowskim (i potem tumskim) oraz tenucie zduńskiej, leżącej w powiecie orłowskim⁴³. Z kilku kluczy składały się dobra biskupów kujawskich, skupione głównie na terenie powiatu brzezińskiego. Wspomnieć tu trzeba, że w skład klucza niesułkowskiego dóbr biskupich wchodziło miasteczko Łódź⁴⁴. Mniejsze były majątki kapituły krakowskiej, skupione przy południowej granicy województwa i należące do tzw. dóbr pabianińskich (dawnego opola chropkiego), leżących głównie w woj. sieradzkim⁴⁵. Z pozostałych dóbr duchowieństwa wymienić trzeba wsie należące do kapituły łęczyckiej (leżące koło Łęczycy) i wsie opactw: sulejowskiego, wąchockiego, a po 1432 r. i trzemeszeńskiego. Dobra duchowieństwa obejmowały około 22% łańów chłopskich i 14% wsi województwa łęczyckiego w XVI w.

Największa była własność prywatna, która w początku XVI w. obejmowała, według S. M. Zajączkowskiego⁴⁶, około 81% wsi województwa. Była to kategoria własnościowa ulegająca najszybszym i najbardziej dynamicznym zmianom, a jednocześnie stosunkowo najgorzej oświetlona źródłami i bardzo zróżnicowana. Jeszcze A. Pawiński⁴⁷ nie dostrzegał istnienia w łęczyckim własności dużej; dopiero nowsze badania przyniosły korektę tego poglądu. Pomijając, tu nieistotny, problem szlachty zaściankowej (i bezrolnej) zajmijmy się szlachtą folwarczną, którą T. Sobczak⁴⁸ podzielił na cząstkową, jednowioskową i wielowioskową. Według jego badań, opartych na danych zebranych przez A. Pawińskiego, szlachta cząstkowa posiadała ponad 1000 łańów chłopskich w 470 majątkach, co daje około 2 łańów na majątek. Dla szlachty jednowioskowej liczby te wynoszą odpowiednio: 1049 łańów, 222 majątki, 4,7 łańa, zaś dla wielowioskowej: 840, 50 i 16,8. S. M. Zajączkowski⁴⁹ stwierdzający ponad 1800 punktów osadniczych w rękach szlacheckich dzieli je na cztery grupy. Do pierwszej zalicza punkty osadnicze do 5 łańów, do drugiej 5-10 łańów, do trzeciej 10-20 łańów i do czwar-

tej ponad 20 łanów. Wielkość wsi i osad była więc bardzo zróżnicowana, wsie królewskie były największe (głównie grupa trzecia), wsie prywatne mniejsze. Mimo to majątki określać będziemy ilością wsi i osad, zdając sobie sprawę z pewnej umowności tych podziałów.

Zrozumiałe, że największe zainteresowanie budzić musi wielowioskowa własność prywatna. Tam bowiem istniało największe prawdopodobieństwo fundowania obronnych siedzib mieszkalnych. S. M. Zajączkowski⁵⁰ stwierdził na terenie łęczyckiego (od końca XIV do połowy XVI w.) 23 klucze "wielowioskowe". Obecność własności rycerskiej stwierdzić można na terenie łęczyckiego już w XII-XIII w. Wśród znanych posiadaczy ziemskich były rody Leszczyców, Awdańców, Doliwów, Poraitów-Różyków. Wieki XIII-XIV to czas powstawania, czy raczej występowania w źródłach pisanych, kluczy wielowioskowych. Przejdźmy jednak do włości stwierdzonych w XIV-XVI w. przez S. M. Zajączkowskiego. Czternaście kluczy opierało się o miasta, które spełniały funkcje centrów włości, pozostałe dziewięć to kompleksy wiejskie. Dziesięć kluczy uznać można za duże nie tylko w skali łęczyckiego, w 8 miejskich i 2 wiejskich liczba osad przekraczała 10, pozostałe 13 kluczy liczyło od 2 do 10 osiedli⁵¹. Podstawową masę tworzyły jednak gospodarstwa małe. A. Pawiński⁵² oceniał dla III ćwierci XVI w. liczbę szlachty folwarcznej w łęczyckim na ponad 6300 osób, a na ponad 800 ilość gospodarstw szlacheckich. Pamiętając o niepewności wszystkich szacunków opartych na rejestrach poborowych⁵³ trudno traktować te liczby dosłownie. Określają one jednak rząd wielkości gospodarstw szlacheckich całego województwa, obejmującego w 1578 r. 5119 łanów kmiecych⁵⁴. Reasumując, podstawowe znaczenie miała w województwie łęczyckim drobna i średnia własność szlachecka, natomiast dużą - w skali łęczyckiego - własność wielowioskową traktować można w skali całej Wielkopolski jako średnią. Królewszczyzny i majątki duchowieństwa, świeckiego i duchownego, obejmujące ponad 20% ziemi uprawnej, składające się z wsi największych, nie odgrywały w tym drobnoszlacheckim województwie decydującej roli.

STAN BADAŃ

Omawiając stan badań nad siedzibami obronnymi ziemi łęczyckiej należy sobie zdać sprawę, że poruszać będziemy tu problemy

znajdujące się w orbicie zainteresowań kilku odrębnych dyscyplin badawczych. Zamek średniowieczny stanowi przecież tradycyjną domenę badań historyka sztuki i architektury⁵⁵, tzw. "gródek stożkowy" to przedmiot zainteresowania archeologa posługującego się metodami wykopaliskowymi, dwór na kopcu - obronna siedziba szlachecka z XVI-XVII w., której relikty nie dotarły do naszych czasów - to obiekt badań przede wszystkim historyka-źródłoznawcy. Naturalnie zaznaczone tu podziały nie przebiegają tak ostro, jak przedstawiliśmy to powyżej. Jest to zupełnie zrozumiałe, gdyż np. relikty zamku o niewidocznej na powierzchni ziemi tzw. strukturze zabytkowej to dla archeologa przeprowadzającego badania powierzchniowe tylko anonimowy kopiec ziemny, który przy braku na powierzchni ceramiki i innych materiałów datujących (lub, co zdarza się często, przy całkowitym pokryciu powierzchni kopca obfitą roślinnością) określany bywa jako tzw. "grodzisko stożkowe". Równie często w opracowaniach architektonicznych poświęconych analizie murowanych budowli obronnych spotyka się obiekty, które dzięki badaniom terenowym okazują się być pozostałościami wczesnośredniowiecznych grodów o całkowicie drewniano-ziemnej konstrukcji. Częstokroć także bardzo kłopotliwe jest pewne wykazanie obecności cech obronnych niektórych obiektów. Historyk sztuki czy architektury, badając zachowany z reguły fragmentarycznie późnośredniowieczny czy renesansowy dwór murowany, zwraca przede wszystkim uwagę na możliwość rozpoznania jego rzutu i zrekonstruowania formy architektonicznej, datowania, określenia fundatora obiektu, wreszcie wpasowania go w ustalone ramy typologiczne pozwalające sklasyfikować interesujący go obiekt. Jeśli prace takie (co nie rzadko się zdarza) nie są poparte solidnymi badaniami historycznymi, zmierzającymi do wykorzystania wszystkich źródeł pisanych, oraz studiami archeologicznymi nad bezpośrednim otoczeniem budynku, często uwadze badaczy uchodzi fakt, że dwór pierwotnie był zlokalizowany na kopcu, otoczony fosą i wałem i stanowił nie tylko obiekt mieszkalny, lecz i obronny. Mamy tu więc do czynienia z dość paradoksalną sytuacją, w której zły stan rozpoznania budowli utrudnia omówienie stanu badań nad poszczególnymi kategoriami obiektów obronnych.

Inne kłopoty związane są z niedość ostro zarysowanymi zakresami znaczeniowymi nazw poszczególnych typów budowli obronnych.

Szczególnie skomplikowana jest np. "dolna granica" określenia zamek. Ustalony przez B. Guerquina i przyjęty w literaturze zakres znaczeniowy tego terminu mocno podkreśla element "zamknięcia" - obecność obwodu warownego drewniano-ziemnego a potem murowanego⁵⁶. Kryterium surowca - materiału budowlanego - nie stanowi w tym podziale istotnej cezur. Wbrew dawnym poglądom, ostro odróżniającym drewniano-ziemny gród od murowanego zamku, ważniejszy jest tu problem uwarunkowanej społecznie funkcji i charakteru danego dzieła. Czy jednak każdy obiekt zawierający w sobie element "zamknięcia" nazywać można zamkiem? Przecież stosując konsekwentnie ten wyróżnik zamkami trzeba by nazywać prawie wszystkie budowle (kompleksy budynków) otoczone murami, wałami, fosami, parkanami itp. Średniowieczne wieże mieszkalno-obronne i inne wiejskie fortalitacje stojące na kopcach trudno jednak nazywać zamkami; choć z drugiej strony między nimi a dużymi murowanymi założeniami zamkowymi trudno jest dostrzec różnice jakościowe czy gatunkowe. Oba cykle budowlali fundowano z myślą o tych samych funkcjach, różnice między nimi są tylko natury ilościowej, różnią się one między sobą tylko skalą założenia. Podobne kłopoty sprawia często określenie "dwór obronny". Jeszcze w latach trzydziestych Z. Bocheński⁵⁷ publikując opracowanie dotyczące zamku w Oporowie nazywał go "dworem obronnym", choć obecnie budowla Władysława Oporowskiego nazywana jest zgodnie zamkiem. Widać, że określenia zamek i dwór obronny także są dość płynne i ich zakres znaczeniowy nie jest wyraźnie określony. Obecnie za dwór obronny uważa się obiekt o zwartej bryle, murowany, lokowany na planie prostokąta, przeważnie piętrowy, jedno-dwutraktowy, mający szczególnie we wcześniejszych fazach rozwojowych całkowicie jeszcze średniowieczną dyspozycję pomieszczeń: sklepienie przyziemie o charakterze gospodarczym i piętro (piętra) kryte drewnianym stropem, mieszczące pomieszczenia o funkcjach mieszkalno-reprezentacyjnych⁵⁸. Pisząc o "warownym-mocnym" dworze zapomina się na ogół, że podobnie jak średniowieczne wieże mieszkalno-obronne wznoszone przez rycerstwo na kopcach otoczonych fosami (czy donjony stojące w centrach dużych założeń zamkowych) stanowiły one także ostatni punkt oporu i schronienia mieszkańców, gdyż znajdowały się na podobnych kopcach, lub wchodziły w skład zabudowy dziedzińca otoczonego dodatkowymi urządzeniami obronnymi, najczęściej parkanem-palisadą, rza-

dziej wałem. Czy więc stwierdzenie elementów "zamknięcia" może nas upoważniać do nazywania ich zamkami? Bardzo wygodnym przykładem ilustrującym płynność określeń "zamek i dwór obronny" może być budowla w Wojsławicach, w sąsiednim województwie sieradzkim⁵⁹. W źródłach z początku XIX w. założenie obronne w Wojsławicach określone jest jako "skarbiec na kopcu murowany"⁶⁰. Dzięki badaniom archeologicznym⁶¹ wiemy, że na kopcu usytuowanym na stawie w parku podworskim znajduje się fragmentarycznie zachowany obiekt murowany, składający się z murów obwodowych wzniesionych na planie zbliżonym do kwadratu (22x23 m) i usytuowanego na jego południowej kurtynie domu mieszkalnego, jednotraktowego, o dwóch lokalnościach o wymiarach około 10x5,5 i 7,3x5,5 m. Dalsze badania w Wojsławicach wyjaśnią zapewne niejasne jeszcze problemy lokalizacji bramy wjazdowej i narożnej (?) baszty-kaplicy (może o konstrukcji drewnianej); już teraz jednak widać, że obiekt nazywany przez badaczy "dworem obronnym" reprezentuje wyraźnie typ budowli będący redukcją (a właściwie sprowadzeniem do niewielkiej skali) typowej formy zamku o regularnym obwodzie murowanym z domem na jednej kurtynie. Czy jednak obecność wewnętrznego dziedzińca i program przestrzenny założenia wojsławickiego wystarcza do nazwania budowli zamkiem?

Od stanu badań doszliśmy tu do problemów terminologicznych, które także wymagają krótkiego omówienia. W przypadku budowli obronnych łączyckiego nie mamy kłopotów z określeniami "zamek" i "dwór obronny". Stan zachowania reliktyw zamków (może z wyjątkiem Brzezin) nie pozostawia wątpliwości terminologicznych. Bardziej skomplikowany jest problem dworów obronnych murowanych i drewnianych, co wynika z jednej strony z zupełnie fatalnego stanu badań terenowych i kameralnych, z drugiej zaś z bardzo wrywkowego przetrwania reliktyw budowli. Używając określenia "dwór" zdajemy sobie sprawę z wieloznaczności tego określenia. Tak bowiem nazywa się także kompleks zabudowań mieszkalnych i gospodarczych z całym ich otoczeniem, przy czym odnosić się ono może do kmieci zagrody, lecz i do wielkiego zespołu zabudowań siedziby królewskiej, np. dworu Zygmunta Augusta w Bugaju (na przedmieściach Piotrkowa Trybunalskiego). Używając tu określenia "dwór" mieć będziemy na myśli inne znaczenie tego słowa: drewnianą czy murowaną siedzibę mieszkalną feudała, nazywaną w średniowieczu "słupem"

(jeśli miała formę wieżową), "domem wielkim", a od XVI w. "domem pańskim". Pamiętając, że prawie wszystkie wiejskie siedziby rycersko-szlacheckie średniowiecza i czasów nowożytnych zaopatrywano w pewne cechy obronne, mogłoby się wydawać, że każdy dwór można by nazywać dworem obronnym.

W niniejszej pracy określenie "dwór obronny" zacieśniliśmy jednak do budowli o funkcjach mieszkalno-gospodarczych, które wzniesione zostały na nasypach ziemnych (lub naturalnych wywyższeniach terenu) otoczonych fosami, wałami lub innymi urządzeniami obronnymi. Zdajemy sobie sprawę ze sztuczności (i całkowitej umowności) tak wyznaczonej cezury; powoduje ona, że automatycznie wypadają z naszych rozważań inne dwory, których cechy obronne wynikały np. z lokalizacji wykorzystującej naturalne przeszkody terenowe, a także dwory otoczone obwodem drewnianym. Pow szechnie występujące w źródłach określenia typu "płot", "maceria" nie pozwalają jednak odróżnić ogrodzenia o funkcjach wyłącznie porządkowych (organizujących życie wewnątrz dziedzińca i zapobiegających wędrowkom inwentarza) od mocnej palisady, spoza której można było prowadzić aktywną obronę ogniową. Pamiętając o sztuczności przyjętego tu ograniczenia wydaje się, że na obecnym etapie badań nie jest możliwe przyjęcie innych kryteriów wyróżniających dwory obronne. W przypadku dworów drewnianych momentem wyróżniającym jest więc występująca bezpośrednio w źródłach (lub pośrednio z nich wynikająca) wzmianka o ulokowaniu dworu na kopcu. Bardziej skomplikowana jest sprawa dworów murowanych. Pomijając oczywisty fakt, że już sam budulec był momentem wyrażnie podnoszącym ewentualne walory obronne obiektu, stwierdzić wypada, że teksty źródłowe bardzo często nie pozwalają bezspornie stwierdzić, czy obiekt (nazywany z reguły zamkiem, kamieńcem, kamienicą, lecz także skarbcem, lamusem, spichlerzem) rzeczywiście zlokalizowany był wewnątrz obwodu warownego. Z pomocą przychodzi z reguły analiza sytuacji terenowej, relikt kopca, fosy lub niekiedy źródła kartograficzne. W kilku jednak przypadkach traktowanie budynków murowanych jako pozostałości dworów na kopcach pozostać musi nie sprawdzoną hipotezą badawczą. Bardzo mylące i niekonsekwentnie używane są także terminy łacińskie. I tak np. leżący na pograniczu sieradzkiego i łęczyckiego zamek w Lutomiersku w źródłach z początku XVII w. nazywany jest jako "fortalcij ac cu-

ria oppidi Lutomyersko, alias na kopcu"⁶², choć forma architektoniczna budowli nie mogła pozostawiać wątpliwości umożliwiającej np. określenie *arx*. Podobnie mylące są nazwy typu *fortalicium* czy *castrum*. W literaturze przyjmuje się, że to pierwsze określenie wyznacza funkcje budowli jako przede wszystkim militarne, z wyłączeniem (lub całkowitym podporządkowaniem jej) funkcji mieszkalnych lub innych⁶³. Czy interpretację taką można jednak uznać, gdy fortyfikacja występuje w miejscowości będącej ośrodkiem dużego klucza włości ziemskich, np. w Parzęczewie⁶⁴? Przypomnijmy tu np. przekaz z roku 1417, dotyczący śmierci Alberta-Wojciecha Krowickiego (protoplasty Łaskich, który umarł) "in sua villa [...] in alba stuba fortalicii"⁶⁵, wyraźnie świadczący chyba przeciwko interpretowaniu tego określenia jako wyznacznika tylko funkcji obronnych. Podobne określenie *castrum - fortalicium* odnosić się może do obiektów o bardzo niewielkiej skali i ograniczonych funkcjach tak mieszkalnych, jak i obronnych. Przekonuje nas o tym znany przekaz J. Długosza (za Traską) o zniszczeniu w roku 1332 przez Władysława Łokietka 50 "zamków" wielkopolskich⁶⁶. Chodzi tu oczywiście o to, co archeolog nazywa dziś "grodziskiem stożkowatym", na co słusznie zwraca uwagę J. Kamińska.

Nie rozwiążemy tu przedstawionych pokrótce problemów terminologicznych, nie wszystkie nawet zdążyliśmy zasygnalizować. Część ich wyjaśni się w następnych partiach pracy, większość pozostanie nie rozwiązana, gdyż nie pozwala na to stan studiów, które prowadzić należy równolegle w terenie i w źródłach pisanych. Przedstawione tu uwagi, choć nie wszystkie dotyczyły terenu interesującego nas bezpośrednio, pośrednio świadczą o nienajlepszym stanie poznania budowli obronnych województwa.

W dotychczasowych opracowaniach wyróżnić można kilka głównych kierunków badawczych. Pierwszy, w obecnym stanie badań chyba najważniejszy, to studia zmierzające do możliwie pełnej inwentaryzacji obiektów obronnych. Naturalnie chodzi tu nie o zamki i inne założenia obronne o dużej skali, lecz o małe wiejskie siedziby mieszkalno-obronne, których relikty nazywane są dziś przez archeologów "grodziskami stożkowatymi". Obiekty te zostały, wraz z tzw. "grodziskami pierścieniowatymi", zebrane przez J. Kamińską⁶⁷, a następnie omówione przez tę autorkę. Wypada tu nadmienić, że w chwili obecnej tylko jedno "grodzisko stożkowate" z terenu ziemi

łęczyckiej poddane zostało (trwającym jeszcze) stacjonarnym badaniem wykopaliskowym⁶⁸. Także jedno "grodzisko stożkowate" przebadane zostało sondażowo; prace te nie doprowadziły jednak do pełnego rozpoznania obiektu⁶⁹. Znacznie lepszy jest stan badań terenowych i kameralnych nad zamkami łęczyckiego. Najlepiej poznany jest niewątpliwie zamek w Łęczycy, co stało się dzięki harmonijnemu połączeniu terenowych prac archeologiczno-architektonicznych i studiów źródłoznawczych⁷⁰. Drugi zamek królewski, w Inowłodzu, znajduje się obecnie w trakcie badań terenowych i posiada zebrany podstawowy zasób źródeł. Oba zamki biskupie (Oporów i Borysławice) także posiadają zbiór danych historycznych, nie jest on jednak pełny, a przeprowadzone dotychczas prace terenowe miały bardzo skromny zasięg (szczególnie potrzebne są dokładne badania terenowe w Borysławicach). Stosunkowo dobrze przebadany jest zamek w Besiekierach, jednakże tak w badaniach kameralnych jak i terenowych zabrakło wykorzystania licznych zachowanych inwentarzy zamku. Niezachowany zamek w Ujeździe nie posiada pełnej monografii, nie prowadzono tam także wcale badań archeologicznych, natomiast rozpoznanie architektoniczne ograniczyło się do wyłowienia z bryły istniejącego obecnie pałacyku partii murów gotyckich. Stan badań nad tzw. "grodziskami stożkowatymi" i zamkami jest tu tylko zasygnalizowany, więcej danych będą zawierać dalsze partie opracowania, szczególnie część katalogowa.

Niewielkie zainteresowanie badaczy budziły dotychczas "dwory na kopcu" - mieszkalno-obronne siedziby szlacheckie; problem ten poruszył jednak B. Baranowski⁷¹ na marginesie swoich studiów nad gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą i chłopską wschodniej Wielkopolski. Do chwili obecnej żaden obiekt (czy jego relikty) nie był poddany systematycznym badaniom terenowym.

Widać więc, że stan badań terenowych nad budowlami obronnymi woj. łęczyckiego jest wysoce niewystarczający, słabo zaawansowane są także badania kameralne, co wynika głównie z faktu, że interesujące nas obiekty są przedmiotem badań przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych.

Omawiając stan badań nad budownictwem obronnym województwa łęczyckiego wypada pokrótce przedstawić jak wygląda on na ziemiach ościennych. Problemy budowli obronnych innych ziem polskich rozwiązywane są podobnie jak na interesującym nas terenie. Pro-

wadzone są prace terenowe nad poszczególnymi "grodziskami stożkowatymi", a wysiłki archeologów zmierzają przede wszystkim do sporządzenia katalogu grodzisk i weryfikacji tej listy. Obiekty te są często omawiane wspólnie ze starszymi grodziskami typu pierścieniowego i rozpatrywane w szerszym kontekście osadniczym. Z nowszych opracowań wymienić należy przede wszystkim próby zestawienia grodzisk z terenu Wielkopolski, Pomorza Środkowego, Małopolski (szczególnie południowo-wschodniej), Śląska, Mazowsza i Podlasia⁷². Istnieje prócz tego całościowe zestawienie grodzisk z terenu Polski⁷³, wymagające jednak sporych prac weryfikacyjnych. Prócz tego terenowe "Katalogi grodzisk" są przedsięwzięciem dość ambitnym dla poszczególnych terenowych biur WKZ, w zestawieniach tych występują jednak obok siebie grodziska przedpiastowskie obok XIX-wiecznych kopców widokowych usypywanych w parkach dworskich. W literaturze niewiele jest jednak prac podejmujących bardziej systematycznie problemy tzw. "grodzisk stożkowatych" i całego cyklu mieszkalno-obronnych budowli rycersko-szlacheckich⁷⁴.

Badania zamków przebiegają podobnymi torami, ważną rolę w ich inwentaryzacji odgrywają nadal prace nad *Katalogiem zabytków sztuki w Polsce*, a stan badań nad nimi sumuje monumentalne opracowanie B. Guerquina⁷⁵. Stosunkowo najgorzej poznane są dwory obronne, szczególnie drewniane. Dwory murowane, pozostające od czasów opracowania S. Komornickiego⁷⁶ w zapomnieniu, stały się ostatnio przedmiotem żywszych studiów. Są to opracowania poszczególnych obiektów, prace omawiające ten problem w skali poszczególnych prowincji (np. Śląsk⁷⁷), wreszcie ogólne opracowanie problemu dworu murowanego w Polsce, pióra T. Jakimowicz⁷⁸.

Problem obronnych siedzib średniowiecznych w Europie posiada sporą literaturę. Badacze widzą początki tego zjawiska już w wiekach VIII-X, kiedy to na terenie Nadrenii pojawiają się małe, przeważnie okrągłe gródki (*Ringwälle, Abschnittwälle*), będące siedzibami feudałów lub obronnymi centrami włości ziemskiej⁷⁹. Prócz przyczyn genetycznych, wynikających z rozwoju społeczeństwa feudalnego, ważnymi czynnikami powodującymi powstanie tego typu budowli obronnych były żywe w Nadrenii tradycje postrzymskie, a także chyba konieczność przeciwstawienia się niszczącemu najazdom Normanów. C. Schuchhardt⁸⁰ łączył typ małej warowni zaopatrzonej

w wieżę mieszkalną z II ćwiercią IX w., kiedy to (w czasach panowania Ludwika IX) szlachta karolińska uzyskiwała pozwolenia na budowę siedzib obronnych. Następny etap rozwoju siedziby feudalnej reprezentują pojawiające się powszechnie w wiekach X-XII (ale występujące już w wieku IX) obiekty typu *motte*. Dalszy ich rozwój ewoluował w stronę siedziby obronnej, ulokowanej na nasypie oblany wodą, która dochodziła bezpośrednio do ścian budynku (Wasserburgen)⁸¹. Karolińskie grody-rezydencje wasali królewskich i administratorów domen królewskich stały się nie tylko prototypami średniowiecznych siedzib drobnego rycerstwa; od nich, poprzez ottońskie *pfalze*, wywodzi się całe europejskie budownictwo zamkowe.

Z oboma cyklami budownictwa obronnych wiąże się problem wieży, stanowiącej komponentę (często dominantę) dużych założeń zamkowych, lecz i podstawową formę budynku mieszkalnego w małych warowniach rycerskich. Wieże wywodzą się (np. C. Schuchhardt⁸²) od grecko-rzymskiego *burgus*, a ich obecność w całkowicie różnych założeniach budowlanych (od starożytnych wież greckich po późnośredniowieczne i nowożytne wieże z terenu centralnej Azji czy Gruzji) widziana była w starszej literaturze dywergencyjnie. Obecnie głównie dzięki badaniom R. Schmidta⁸³ wydaje się, że wieże spotykane w średniowiecznych założeniach obronnych Europy Zachodniej są tworem wywodzącym się genetycznie z rozwoju społeczeństwa feudalnego kręgu karolińskiego, skąd rozprzestrzeniły się na całą Europę. Przeniesienie ich na teren Anglii wiąże się na ogół z czasami Wilhelma Zdobywcy, choć tzw. Opona z Bayeux pokazuje, że małe gródki typu "motte" z wieżami łączyć można jeszcze z czasami anglosaskimi. Gródki takie, jak np. dobrze znany dzięki badaniom wykopaliskowym A. Herrenbrodta nadreński Hustterknupp⁸⁴, w ciągu IX-X w. powstawać zaczęły na terenie środkowych i wschodnich Niemiec. Dzięki badaniom J. Mruseka wiemy, że budowle wieżowe wznoszono na tym terenie także w miastach⁸⁵. Stosunkowo dobrze poznane są także drogi rozwoju małych średniowiecznych siedzib obronnych na terenie Czechosłowacji, głównie dzięki badaniom A. Hejny, J. Ungera, D. Šaurowej i innych⁸⁶. Prace te posuwają się kilkoma torami: najważniejsze to studia nad zaginionymi wsiami średniowiecznymi, których badanie umożliwiło poznanie znajdujących się w nich "dworców pańskich" (najbardziej znane są chyba wyniki

wykopalisk w Zalużanach⁸⁷) a także badania nad "tvrzami" - obronnymi siedzibami feudalnymi o mocno podkreślonych funkcjach gospodarczych. Stan badań nad małymi fundacjami obronno-mieszkalnymi w Europie zreferowała w swej pracy J. Kamińska⁸⁸, tematu tego nie będziemy tu rozwijać.

Podstawowym studium pozwalającym śledzić drogi rozwoju późnośredniowiecznych i renesansowych siedzib obronno-mieszkalnych w Europie jest stare opracowanie E. Lundberga⁸⁹. Poświęcone jest ono głównie problematyce budowli szwedzkich (także niemieckich i francuskich), wyniki badań tego autora są jednak przydatne do analizy stosunków polskich. Lundberg wyróżnia trzy podstawowe typy założeń: zamek, siedzibę miejską i dwór wiejski⁹⁰. Ten ostatni, interesujący nas najbardziej, przeżywa u schyłku późnego średniowiecza i w czasach nowożytnych charakterystyczną przemianę, nabierając coraz więcej cech rezydencjonalnych. Ewolucja ta, jeśli dokonywała się pod wpływami włoskimi, doprowadziła do wykształcenia się typu nieobronnej willi (*casa di villa*); wpływy francuskie powodowały wytworzenie się wiejskiego "manoiru", pałacyku także pozbawionego cech obronnych⁹¹. Opisane drogi rozwoju średniowiecznej siedziby wiejskiej dotyczą jednak w znacznie wyraźniejszym stopniu założeń, których fundatorzy mieszczą się na wysokich stopniach drabiny społecznej. Ważnym elementem kierującym rozwój nowożytnej siedziby wiejskiej w Polsce jest także piotrkowski pałac-wieża Zygmunta Starego; jej znaczenie dla rozwoju architektury świeckiej XVI w. w Polsce obszernie omówiła T. Jakimowicz⁹². Wydaje się, że jeszcze raz podkreślić tu wypada, że jej wieżowa forma spowodowała nie tylko upowszechnienie się schematu architektonicznego murowanego domu pańskiego. Widoczna optycznie "nadrzędność" społeczna tej siedziby górującej nad Piotrkowem, jak donjon średniowiecznego zamku nad domami poddanych⁹³, spowodowała być może ożywienie średniowiecznej tradycji wznoszenia domu "na okopie" wśród polskiego ziemiaństwa; typu budowli słabo przecież przystającego do pełnych pragmatyzmu ideałów szlacheńca-właściciela folwarku.

Przedstawione tu uwagi nie miały na celu wyczerpania problemu stanu badań. Jak wykazano, ilość spraw związanych ze zreferowaniem tzw. stanu badań przekraczałaby znacznie ramy niniejszego studium. Zdecydowano się więc na zaznaczenie kilku tylko naj-

ważniejszych naszym zdaniem zagadnień, dotyczących tak kłopotów terminologicznych, jak i innych związanych z analizą obiektów bardzo różnych, łączących się ze sobą tylko dzięki obecności czynnika obronności. Uznaliśmy bowiem za niecelowe kolejne omawianie i powtarzanie osiągnięć badawczych, których przegląd znaleźć przecież można we wszystkich podstawowych opracowaniach dotyczących tak problemu tzw. "gródków stożkowatych" (J. Kamińska), dworów murowanych (T. Jakimowicz), jak i zamków (z bogatej literatury najbardziej waży tu głosy B. Guerquina, J. Rozpędowskiego i A. Miłobędzkiego). W zupełnie podstawowym zakresie uwzględniliśmy także literaturę zagraniczną, co wymaga chyba komentarza. Doceniając bliskie związki między budownictwem polskim i innych krajów Europy przedwcześnie wydają się nam głosy porównujące np. angielskie "keepy" z wieżami sytuowanymi na polskich "gródkach stożkowatych" czy burgundzkie *maison-forte* z polskimi "domami pańskimi" z XVI w. Zdając sobie sprawę z ich oczywistych podobieństw funkcjonalnych, formalnych i treściowych podkreślić tu wypada brak poważnych studiów porównawczych umożliwiających sprowadzenie ich do całkowicie wspólnego mianownika. Nie dotyczy to naturalnie przodujących dzieł architektury obronnej i rezydencjonalnej Europy i Polski - związki między nimi badane od lat przez historyków sztuki i architektury poznane są dość dobrze - lecz o cykl budowli, które umownie nazwać tu można "wiejskimi". Temat ten jest chyba najsłabiej zbadany nie tylko w Polsce.

OBRONNOŚĆ DWORU SZLACHECKIEGO W ŚWIEŹLE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURY

Znane nam materiały źródłowe w niewielkim tylko stopniu pozwalają rekonstruować dwór rycerski czy szlachecki schyłku średniowiecza i czasów nowożytnych. Średniowieczne siedziby wiejskie znane są co prawda dzięki badaniom archeologicznym, stan wiedzy o nich jest jednak wysoce niewystarczający. Niekiedy w średniowiecznych źródłach pisanych pojawiają się wzmianki zawierające więcej niż lakoniczne określenie *curia* czy *fortalicium*; jeszcze rzadsze są rejestry, rachunki czy umowy budowlane⁹⁴. Sytuacja zmienia się dopiero w wiekach XVI-XVII; z czasów tych znamy dość licznie zachowane dwory murowane. Także w literaturze polskiego

odrodzenia zaczynają pojawiać się wzmianki o dworach, a elementy architektoniczne coraz mocniej zadomawiają się w ilustracji książkowej. Pewne, dość zresztą enigmatyczne, informacje spotykamy także w kręgu literatury, którą nazwać można encyklopedyczną; na traktaty architektoniczne określające dokładniej formę i recepty wznoszenia domu szlacheckiego przyjdzie poczekać do trzeciej ćwierci XVII w.⁹⁵ Problemy te nie są jeszcze wystarczająco zbadane, już teraz jednak badacze są zgodni, że nie znamy tekstu zawierającego pełny opis czy receptę formalną domu wiejskiego⁹⁶. Pozostawiając na uboczu ten szeroki zbiór zagadnień postaramy się tu poruszyć tylko problem obronności dworu czy, jak go w nawiązaniu do XVI-wiecznej polszczyzny nazywa T. Jakimowicz, "domu pańskiego". Przy analizie tekstów XVI-XVII-wiecznych sprawa ta jest na ogół pomijana, a moment obronności dworu widziany bądź przez pryzmat dworu z *Pana Podstolego* I. Krasickiego, bądź w nawiązaniu do poglądów takich zwolenników sielskości jak Ł. Gąłębiowski, Z. Gloger czy W. Łoziński.

Trochę interesujących nas informacji spotykamy w encyklopedycznych traktatach gospodarczych. Najstarsze z nich to wydane w 1549 r. tłumaczenie, a nie twórcza adaptacja do warunków polskich, jak chce Z. Mieszkowski⁹⁷, dzieła Piotra Crescentyna, *Księgi o gospodarstwie* dokonane przez A. Trzycieskiego⁹⁸. Szczególnie interesujący jest pierwszy rozdział, w którym autor dużo miejsca poświęca problemowi właściwej lokalizacji dworu. Wśród nich niektóre wskazania podporządkowane są sprawie obronności, czy raczej bezpieczeństwa dworu i folwarku. Zaleca przede wszystkim "dla ostrożności miejsce górne" bo "miejsca górne obronniejsze bywają", choć z drugiej strony wspomina, że folwark najlepiej lokować jest blisko rzeki. Natomiast "dla łupiestwa [...] dobrze jest dwór murem albo parkanem dobrym obwarować", w czym widać wyraźną troskę o bezpieczeństwo mieszkańców. Wspomina o wrotach, szerokich przynajmniej na 10 stóp dla "przestronnego mieszkania", przy których "może być przeforsztowane drzewo, aby sobie ludzie ciepłego czasu mogli odpoczywać", która to rada odpowiedniejsza była dla stosunków włoskich. Obronny ma być także folwark, który trzeba "postawić chędogi obwarowany". Dom mieszkalny "ma być drzewiany lub kamienny", a elementy jego obronności powtarzają się w całym pierwszym rozdziale. Zaleca się wznos-

sić dwory na kopcach, bo kopiec "to miejsce bezpieczne", gdzie indziej mówi się o "miejscu górnym", "płocie", "przekopach", więc "dwory albo też twierdze na kopcach [...] mają być postawione". Wspomina się także "kopiec jaki obryty", czyli miejsce wyniesione, otoczone sztucznie wykopanym rowem czy fosą. Przytoczone tu fragmenty dzieła Crescentyna zostały ostatnio omówione przez P. Mieszkowskiego i T. Zarębską⁹⁹. Pierwszy wzmiankuje je krótko, wspominając głównie o sposobach budowania zamków, natomiast T. Zarębska¹⁰⁰, omawiając je obszerniej, mocno podkreśla anachroniczność proponowanych sposobów i technik obrony. Są one niewątpliwie nieaktualne ale dla XVI-wiecznego zamku czy miasta (a właśnie problematyka urbanistyczna stanowi główny punkt zainteresowań i odniesień dla T. Zarębskiej). Sprowadzone zaś do potrzeb i możliwości inwestycyjnych średniozamożnego szlachcica polskiego wydają się być znacznie mniej anachroniczne.

Następne dzieło to *Ziemianin* Jakuba Ponentowskiego¹⁰¹, wykorzystany następnie, z zamilczeniem prawdziwego autora, w *Gospodarstwie* Anzelma Gostomskiego (1588). Ogranicza on wyraźnie zakres fundacji szlacheckiej "murowane pałace, wymurowane grody, więc włości, klucze i państwa, invidiosa nec minus fastidiosa nomina, magni operis, diuturni temporis indigua, ac velunt aliena, zostawmy [...] onym, którzy cudzemi rękoma wszystko sprawować zwykli", a moment obronności domu zbywa jednym zdaniem: "niech ma dwór swój a gotowy, rządnie rozmieszczony, na moc zbudowany a ochędożny". Jednocześnie dwór ten nie może mieć charakteru podporządkowanego obronności, "a jako fortece nie chcę, tak ani tego aby miał być pierwej Pomaga Bóg niżli Otwórz". *Gospodarstwo* A. Gostomskiego, dzieło odzwierciedlające problemy i dążenia bogatego szlachcica-gospodarza, pełne jest pragmatyzmu. Tym tłumaczyćlibyśmy nieliczne wzmianki dotyczące obronności, a właściwie bezpieczeństwa domu szlacheckiego "naprzód dwór na noc ma być zamczysty [...] a każdy gmach gościnny ma być zamczysty; gdy gość przyjdzie klucz mu dać, a kiedy odejdzie, zaś to rządnie odbierać od niego" i dalej "klucznik ma klucze mieć w kilku węzłach [...] ma mieć na pieczy stróżę, kędy stróża kolejna kmieca we dworze. Bo ci miasto srożej bardzo radzi sami kradną"¹⁰². Ostatni wspomniany tu traktat encyklopedyczno-gospodarczy to praca Jakuba Kazimierza Haura (1675-1679). Nie interesuje go problem o-

bronności dworu szlacheckiego, choć obszernie omawia zagadnienia budownictwa wiejskiego i podaje nawet teoretyczne schematy planów dworu "pańskiego" i "chudopacholskiego"¹⁰³. W sumie w polskich traktatach encyklopedycznych XVI-XVII w. to co traktować można, dość zresztą problematycznie, jako związane z obronnością domu, jest od początku podporządkowane ogólnemu problemowi właściwej lokalizacji dworu. O ile jeszcze u Crescentyna występują wyraźne wzmianki o obronności domu wiejskiego, to u autorów późniejszych ograniczone są one li tylko do wskazówek zapewniających bezpieczeństwo mieszkańców.

Zobaczmy, jak rysuje się problem domu "pańskiego" i jego obronności w świetle polskich traktatów architektonicznych XVII w. Pierwszy to *Krótką nauka budownicza* (1659) przypisywana autorstwu Łukasza Opalińskiego¹⁰⁴. Autor omawia w nim cztery zasadnicze kompleksy zagadnień budowlanych: wybór właściwego miejsca, materię i formę budynku oraz sposoby i zasady murowania. Na "dobre budowanie" składa się według niego: "naprzód moc i gruntową trwałość; potem wczas i wygodę; na koniec kształt i piękny pozór". Zaleca budować domy na równinie lub na niewielkim pagórku "z prospektem wesołym", a "jeżeli włość wielka, to możesz na pagórku, o dwóch i trzech piętrach [...] jeżeli [...] szczupła majątność [...] w równinie i o jednym piętrze". Tak więc wspomniany przez Crescentyna "kopiec obryty" zmienia się w 110 lat później w "pagórek z prospektem wesołym". Wypowiada się także na temat budulca, nie pochwalając budownictwa drewnianego, ale doceniając polskie realia: "koszt, gdyby do rachunku przyszło, niewiele większy jest w murowaniu, zwłaszcza gdzie kamień jest bliższy, [...] ale że [...] Polacy lubią bez wielkich zawodów i prędko budować i o drzewianych budynkach mówić będą". Sprawy obronności są pokrótce wspomniane w podrozdziale o zamkach, choć odnoszą się one także do dworów i pałaców. Jednocześnie jednak podkreśla, że "trudno złączyć, pałac wczesny i fortecę", na co zwraca uwagę w komentarzach do traktatu A. Miłobędzki, prezentujący pogląd o ostatecznym zakończeniu w połowie XVII w. procesu odrywania się funkcji pałacu i zamku od fortecy¹⁰⁵. Mocno zredukowany program obronny domu wygląda według autora *Krótkiej nauki* następująco: "a tak obrona domu: drzwi dobre z mocnym zawarciem, potem kraty żelazne u dolnych okien, a na koniec parkanem wyso-

kim lub murowanym, lub drewnianym podwórze obtoczone. Fortecę zostawić udziałem panom, którzy je na pograniczu na miejscach sposobnych stawiają, którzy praesidia na nich chować mogą, a bez tych forteca nic nie jest. Bo jako wały ludzi, tak ludzie wałów bronić mają"¹⁰⁶. Widać, że w obszernie tu omówionej *Krótkiej nauce* problemy obronności domu "pańskiego" stanowią temat wyraźnie marginalny w stosunku do spraw budowlanych i wskazówek odnoszących się do formy budynków.

Również marginalnie porusza problem obronności domu "pańskiego" Józef Naronowicz-Naroński w swym *Budownictwie wojennym* (1655-1659?). Oglądając interesujące nas problemy oczyma inżyniera i praktyka-fortyfikatora pisze: "nigdy tak pałace bogate [...] ogrody, wirydarze, sady, labirynty, fontanny nie zdobią zamków, dworów, jako wał porządný, dobrego inżyniera regularną formą u-sypany"¹⁰⁷. Jest on zwolennikiem otoczenia wałem ziemnym każdego prawie dworu: "ogrodzenie wieczne, że co rok płotów, tynów, pałów, dyłowania (które bardzo wiele kosztuje i puszcze gubią) do grodzienia nie będzie potrzeba, raz wałem porządnym okopawszy [...] niemniejszy pożytek okopanie wałem szlacheckich dworów, *compendium* ogrodzenia [...] u skrzętnego gospodarza do lat pięciu albo sześciu trwa ogrodzenie, nim słupy i dyle pogniją, ale u dworów panów wielkich [...] co rok koniecznie de nova radice grodzić i budować musi. Czemu się zapobieży wcześniej gdy wał porządný stanie, bo na wieki wieków gromadzić już nie będzie potrzeba, a choćby koszt na wał ważony był niemały, oprócz pożytku, ozdoby i obrony w kilka lat samą się grodzą wypłaci"¹⁰⁸. Widać więc, że w ujęciu J. Naronowicza-Narońskiego program obrony czy bezpieczeństwa dworu to pewnego rodzaju redukcja dużych prac ziemnych fortecy nowożytnej. Jest to więc niewątpliwie program nowoczesny, nawiązujący do współczesnych osiągnięć fortifikatorów, a daleki np. wskazówkom Crescentyna.

Ostatni polski traktat XVII-wieczny (nie uwzględniamy tu niedokończonego *Architekta polskiego* Stanisława Solskiego) to *Kallitektonika albo piękności architektury* (1673), kompilacyjny zbiór autorstwa Bartłomieja Wąsowskiego. Cała książka poświęcona jest przede wszystkim zagadnieniom piękna; krótką wzmiankę o dworach i ich rzutach spotykamy w rozdziale VI *O abrysach architektonickich* [i] *kościółów i budynków świeckich*; w paragrafie 3 *O abrysach struktur*

świeckich podaje on informacje o "budynkach wielkich", a następnie o dworach szlacheckich. Zaleca, aby "niektóre części dworku stały za te, które są w pałacach większych, jako aby za salę sień była przywieksza, abo miasto sieni była salka jaka przechodnia, która by mogła jaką mnogość ludzi objąć na trefunki [...] izby stołowe i tu być powinny, lubo trochę mniejsze i to na pierwszym zaraz weściu". O formie zewnętrznej budynku wspomina jednym zdaniem: "podwórka we środku tu miejsca nie mają, chyba w połowicy, to jest gdyby po rogach dworku jakie pokoiki wychodziły za ściany linią prostą (jakie się zwyczajnie gabinetami nazywają), natomiast między nimi, jako między trzema bokami, niby podwórka się uczyniła"¹⁰⁹. Zaleca więc typ dworu alkierzowego, charakterystycznego dla wieku XVII, nie wspominając o jakichkolwiek urządzeniach obronnych ani samego budynku, ani lokalizowanych w jego bezpośrednim otoczeniu.

Omówione tu trzy traktaty w bardzo typowy sposób traktują interesujące nas problemy. *Krótką nauką* z połowy XVII w. zawiera jeszcze nieliczne momenty poświęcone obronności, informacji tych nie spotykamy już w młodszym o 19 lat dziele Bartłomieja Wasowskiego. Natomiast Józef Naronowicz-Narowski widzi bezpieczeństwo dworu w kontekście szerszych problemów związanych z mocą i obronnością kraju.

Pewne informacje o budowie i bezpieczeństwie domu "pańskiego" spotkać można także w różnych dziełach literackich - od rozpraw o treści propagandowo-politycznej do poezji. Motywem najczęściej powtarzającym się w pracach o charakterze "publicystycznym" są krytyczne uwagi na temat stanu (ewentualnie braku) zamków, a co za tym idzie niewielkiej obronności kraju oraz propagowanie budownictwa murowanego, poprzez wykazywanie wad budowli drewnianych. Głosy te pojawiły się już od połowy XVI w. Andrzej Frycz Modrzewski podnosi, że: "okrutnie rzadko trafić w Polsce na dom, który by przetrwał lat trzydzieści; wypalają się bodaj wszystkie [...] wsie i miasta [...] i dalej gdyby doliczyć to, co po spaleniu dawnych wydaje się na nowe budynki, wyszłoby na jaw, że budowlę drewniane są o wiele droższe niż murowane, trwające wielki"¹¹⁰. Charakterystyczny jest też głos Łukasza Górnickiego (1566), który w *Dworzaninie polskim* zwraca uwagę, że "my [Polacy] zamków, domów murowanych nie mamy, w podłym drzewianym budowaniu

naszym majątności chowamy nasze, do których iż złoczyńcy łatwy przystęp"¹¹¹. Problemy te przewijają się przez cały wiek XVI, a następnie bardzo często goszczą w literaturze okresu Wazów. Na pierwszą ćwierć XVI w. przypadają "tłumaczenia" dzieł Arystotelesa dokonane przez Sebastiana Petrycego. Autor, w którego pismach spotkać można liczne uwagi o słabym stanie obronności kraju, podaje też w *O ekonomice Aristotelesowej* (1616) wskazówki dotyczące budowy domu: "Jeżeli kto tedy budować sobie dom, ma go budować pięknie i wymyślnie". Rady S. Petrycego pełne są swoistego normatywizmu: "ma budować według stanu swego, więcej się nie wspinać. Szlachcic, jeśli może mieć dostatek, ma budować dom większy niżli mieszczanin, wojewoda jeszcze większy niżli szlachcic prosty"¹¹²; każdy ma budować więc wedle swego stanu.

Pominięty przez Sebastiana Petrycego problem obronności dworu dość nieśmiało przewijał się w poezji polskiej II połowy XVI i XVII w. Był on tam jednak dalekim marginesem wobec programowej sielskości wiejskiego siedliska, propagowanej od czasów Mikołaja Reja i Jana Kochanowskiego. To co W. Tomkiewicz nazywa "apologią chłodnika"¹¹³ dobrze ilustruje fragment wiersza Andrzeja Zbylitowskiego (1597), jednego z wybitniejszych przedstawicieli propagatorów wsi i życia na niej:

"Nie zajrzę ja nikomu ani morzem pływać,
Ani bogactw rozlicznym sposobem nabywać,
Ani miast murowanych, ni zamków warownych,
Ani wielkich pieniędzy, ni dworów budownych,
Ni opon drogo tkanych, ni sklepów zakrytych,
Ni kosztownych pałaców i twierdz niezdobytych.
Mam chłodnik przeplatany klonem gałęzistym,
Mam dom z jodły ciosanej [...]"¹¹⁴

Podobne poglądy głosi w wierszu *Wieśniak* (1600 r.), w którym znów powtarza się "dom z drzewa budowany" i "chłodnik przeplatany". W tym samym prawie czasie inny apologeta sielskości ziemiańskiego bytu, Hieronim Morsztyn, pisał:

"Łamus pełen wszelakiego
Jest rynsztunku żołnierskiego,
Obrona [w] zdrowiu jest w pogotowiu. [...]"

Nie trudno o kopę w domu,
 Za nią nie służąc nikomu:
 Sługa, i drugi, jest do posługi.
 Dwór w koło oparkaniony, żona grzeczna, rozrodzony
 Sad jako w raju [...]"¹¹⁵

Trudno jednak dosłownie odbierać informacje o lamusie-arsenale czy oparkanionym dworze. Choć jedno i drugie zapewne odpowiadało stanowi dość typowemu, tu jednak jest to bardziej jeden ze składników idyllicznej sielskości, niż rzeczywista manifestacja walorów obronnych siedziby wiejskiej. Przedstawiony tu wzorzec niewiele stracił na atrakcyjności nawet po ciężkich doświadczeniach epoki "potopu". Około 1660 r. Andrzej Lubieniecki tak parafrazuje aktualne jeszcze wskazówki Jakuba Ponętowskiego:

"Dwór na wesołym wzgórku tynem otoczony,
 Lubo z muru lub z drzewa, byle wystrychniony.
 A chociaż wielkich struktur nie chwali me zdanie,
 Lecz nie wprzód Pamaga Bóg niż Otwórz mi Panie.
 Bo dom ma być zawarty, na moc postawiony,
 Na pokoje porządnie wszystkie podzielony,
 Według stanche goście, sobie i czeladzi"¹¹⁶.

Także dość minimalistycznie wygląda ideał Józefa Gawińskiego z wiersza *Żyć ziemiański i dworski* z 1668 r.:

"We wsi domek poziomy, z niewyniosłym szczytem
 I mieszkaniem wesołym i szczęśliwym bytem
 Pana swego obdarza; pokoiczek mały
 Za gmach wielki stanie mu i za zamek cały"¹¹⁷.

Ostatni przytoczony tu fragment pochodzi z wiersza Wespazjana Kochowskiego *Budynek* z roku 1674:

"Ja stawiam dom, nie Pergamy,
 Dla potrzeby tylko samej,
 Którego nie mur, nie wieże,
 Ale parkan prosty strzeże.
 Nie łaje mej marmur nodze,
 Bo go nie depczę w podłódze;
 Choć stropy niepozłociste,
 Dość, sumienie jeśli czyste"¹¹⁸.

Wypada teraz podsumować te krótkie uwagi. Świadomie ograniczyliśmy się do wąskiego wyboru źródeł: najstarszych traktatów architektonicznych i gospodarczych oraz najbardziej charakterystycznych głosów poetów i "publicystów" XVI i XVII w. I tu jedna uwaga. Zdajemy sobie sprawę z wieloznaczności wykorzystanych danych. Wskazówki zawarte w polskich traktatach architektonicznych i gospodarczych w części tylko odnoszą się do rodzimych sytuacji; poglądy głoszone przez autorów wynikają także z ogólnoeuropejskich tradycji, wywodzących się jeszcze od czasów Marka Katona, Witruwiusza czy Marka Warrona¹¹⁹. Oddając więc tylko część polskiej rzeczywistości są jednak chyba najlepszymi źródłami, traktującymi o interesujących nas problemach. Także i omawiany tu cykl literatury pięknej sięga swymi korzeniami nie tylko do twórczości renesansowych Włoch, lecz i do antycznych sialanek. Bardziej bowiem przekonywałyby nas np. ciągoty do grzanego piwa piętego przed kominkiem z trzaskającymi szczapami drewna, niż tęsknoty do "chłodnika przeplatane go klonem gałęzistym", które bardziej odpowiadały chyba włoskim warunkom klimatycznym. Także i "obronność" wspomniana przez autorów ma kilka znaczeń i przedstawionych tu poglądów nie można interpretować w sposób dosłowny. Pamiętając o tych brakach omawianych źródeł wydaje się jednak, że w pewnym stopniu można je jednak traktować jako punkt wyjścia dla naszych rozważań.

Widać, że temat domu "pańskiego" często gościł w cytowanych tu opisach. Informacje o nim, choć liczne, są jednak bardzo niepełne, często dość enigmatyczne i nie pozwalają na próbę rekonstrukcji idei domu szlacheckiego.

Natomiast problem obronności domu wiejskiego dość obszernie omawia tylko Crescentyn, choć, co wypada tu mocno podkreślić, informacje te wypełniają treść rozdziału omawiającego wybieranie właściwego miejsca pod budowę. Program zaprezentowany przez Crescentyna-Trzycieskiego jest w swej treści całkowicie średniowieczny i to zredukowany do podstawowych elementów obronnych. Głosy z II połowy XVI i XVII w. ograniczają znacznie zainteresowanie cechami obronnymi, powtarza się ciągle tylko "parkan" otaczający dom czy raczej cały kompleks dworu. Tekt *Krótkiej nauki* pokazuje szczególnie wyraźnie jak dalece, na początku II połowy XVII w., problem domu "pańskiego" oddzielił się od problematyki wiejskiej

siedziby obronnej. Podczas gdy w I połowie i połowie XVI w., epoce wzrostu świadomości klasy średniej szlachty, jej zamożności i wymagań życiowych obronność siedziby była jeszcze wartością pożądaną, to II połowa XVI w. i wiek XVII zdecydowanie przesuwają akcenty przynosząc ze sobą "apologię chłodnika". Siedziba pańska widziana z tej perspektywy musiała być tylko w miarę bezpieczna, stąd "dom na moc postawiony", klucze i klucznicy, kraty w oknach czy wreszcie parkan, zarówno wysoki, z dębowych belek, jak i "płot z chrustu pleciony", podobny do tego jakim grodzono często przydomowe ogrody. Ten ostatni program dworu nie może już być nazywany "obronnym", mieści się on tylko wśród podstawowych wymogów bezpieczeństwa mieszkańców domu wiejskiego i pozostaje prawie niezmienny do XIX-XX w. Jednocześnie widoczny jest inny nurt, propagowany przez architektów wiejskich - nurt dworu zaopatrzonego w założenia dzieła ziemne czy drewniano-ziemne, będące redukcją nowożytnych programów fortyfikacyjnych. Poza wybranymi ziemiami Rzeczypospolitej nie zyskał on jednak, chyba, prawa obywatelstwa i nie stanowi jednej z komponent dzisiejszego obrazu "polskiego dworu" XVII-XVIII w.¹²⁰

PRZYPISY DO ROZDZIAŁU I

¹ Sylwetkę O. Sosnowskiego obszernie omawia A. Miłobędzki, w pracach *Oskar Sosnowski jako architekt*, [w:] *Sztuka i historia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Michała Walickiego*, Warszawa 1966, oraz *Oskar Sosnowski - polski historyk architektury*, [w:] *Mysli o sztuce*, Warszawa 1976. Por. też wstęp do dzieła O. Sosnowskiego *Dzieje budownictwa w Polsce*, Warszawa 1964, opracowany przez Z. Świechowskiego i J. Zachwatowicza.

² B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.

³ L. Kajzer, [rec.] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, KHKM, 1976, R. XXIV, nr 1, s. 135-143. Pozostawiamy tu na uboczu także problem budownictwa obronnego chłopów i "obronne" aspekty kształtów niektórych wsi. Zagadnienia te omawiają m. in. F. Kotuła, *Warownie chłopskie XVII w. w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej. Studia i Materiały do historii wojskowości*, t. VII, Warszawa 1966, cz. 1, s. 73-149; S. Wojtkowiak, *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, RŁ, 1966, t. XI (XIV), s. 221-237; B. Zaboriski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926; W. Hejnosz, "Partycja". Przyczynek do porozumiewania się na odległość w dawnych wiekach, "Lud", 1954, t. XLI, cz. I, s. 511-517 oraz w licznych swych pracach B. Baranowski.

⁴ Wśród blisko 500 przebadanych pod tym kątem ksiąg całościowo przejrza-
no Grodzkie Łęczyckie oblaty 1-149 z lat 1721-1792 i Grodzkie Łęczyckie rela-
cje 1-203 z lat 1554-1728, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w
Warszawie.

⁵ S. Wojtkowiak, *W sprawie stosunków plemiennych na obszarze dawnej Ziemi Rudzkiej*, RŁ, 1966, t. IX (XII), s. 145-164. Por. też R. Rosin, *Rozwój polityczno-terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.)*, RŁ, 1970, t. XIV (XVII), s. 208; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej w XII-XIII w.*, "Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski", 1927, z. 2.

⁶ Podstawowe znaczenie dla przedstawionych problemów formowania się i podziałów ziem Polski środkowej mają następujące prace: S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951; tegoż, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", 1955, t. VIII, s. 285-323; tegoż, *Dawne ziemie łęczycka i sieradzka w połowie XII wieku*, RH, 1963, R. XXIX, s. 197-214; S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, SA, 1971, t. XVIII, s. 123-170; R. Rosin, *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X-XV w.)*, PiMMAiEŁ, 1975, nr 22, s. 411-433; tegoż, *Rozwój polityczno-terytorialny...*

⁷ G. Labuda, *Testament Bolesława Krzywoustego*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 181 i n.; A. F. Grab ski, *Bolesław Krzywousty 1085-1138*, Warszawa 1978, s. 151-159.

⁸ A. Stębel ski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, "Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH", 1928-1929, s. 1-142.

⁹ S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic...*, s. 131-164.

¹⁰ *Ibidem*, s. 160; Rosin, *Rozwój polityczno-terytorialny...*, s. 278-280.

¹¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Wielkopolska, t. I, wyd. A. Pawiński, "Źródła Dziejowe", 1883, t. XII, s. 49 i n.

¹² K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X-XIII wiek)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

¹³ Ostatnio zagadnienie przemian XIII w. przy okazji biografii Henryka Brodatego omawia B. Ziენტara w pracy *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975.

¹⁴ Ten pierwszy problem wyczerpująco omawia T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

¹⁵ J. Kamińska (*Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopiastowskiej*, PiMMAiEŁ, 1971, nr 18, s. 41-75) przyjmuje, że w XIII w. - początku XIV przestano użytkować nie tylko gród w Łęczycy-Tumie, ale i inne grody łęczyckiego i sieradzkiego. Jednocześnie dodać należy, że przyjęte ogó-

lnie datowanie początków tzw. "grodzisk stożkowatych" na drugą połowę XIII w. jest chyba trudne do przyjęcia. Autorowi brak jednak dowodów na przesunięcie jej do połowy XII (może przełomu XII/XIII) wieku - przynajmniej na terenie Polski środkowej. Przypomnieć tutaj trzeba, że J. Kamińska (*Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 122) określała początek tych obiektów na koniec XI w.

¹⁶ Z. Ciekliniński, *Zabytki Ziemi Łęczyckiej*, [w:] *Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964, s. 141-168.

¹⁷ E. Krause, *Z problematyki badań tzw. grodzisk stożkowatych w Polsce. Informacje bieżące PKZ*, "Archeologia", 1977, nr 13, s. 1-15.

¹⁸ I. Górska, L. Padarewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.

¹⁹ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 194 i n.

²⁰ M. Gillly, *Spezialkarte von Südproussen*, Berlin 1802-1803, por. K. Perthées, *Mappa szczególna Woiewództwa Łęczyckiego zrzządzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika Woysk Koronnych [...] wykonana w 1793 r.*

²¹ Przykładem starszej pracy opartej na metodzie retrospektywnej jest K. J. Hładkowiak, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932, por. też M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961.

²² J. Dylík, *Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podlódzkiego obszaru*, Łódź 1948, s. 7-10; tenże, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971, s. 18-116. Dużą literaturę na ten temat zbiera S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, SA, 1972, t. XIX, s. 22, przyp. 8.

²³ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 257-264.

²⁴ S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 25 i n.

²⁵ S. Zajączkowski, *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, RE, 1964, t. IX (XII), s. 61-69; tenże, *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, [w:]

Ziemia i ludzie dawnej Polski, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83-127; S. Weymann, Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, "Przegląd Zachodni", 1953, R. IX, s. 220 i n.

²⁶ K. Konecka-Betley, R. Truszkowska, Polska mapa gleb, Warszawa 1960. Gleby i całą fizjografię woj. łęczyckiego obszernie omawia S. M. Zajączkowski, Sieć osadnicza..., s. 21-33.

²⁷ Literaturę zbiera B. Baranowski, Struktura gospodarcza regionu Łęczycko-Sieradzko-Wieluńskiego w XVI-XVIII w., ZNUL, 1970, ser. I, z. 72, s. 35-48; z pozycji starszych por.: S. Zajączkowski, O produkcji żelaza na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do połowy XVI w., ZNUL, 1957, ser. I, z. 5, s. 35-49.

²⁸ J. Łaski, Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej, wyd. J. Łukowski, t. I, II, Gniezno 1880-1881; Polska XVI wieku..., Por. S. Zajączkowski, Uwagi nad osadnictwem..., s. 167-169; tenże, Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII-XIV w., "Studia z Dziejów Osadnictwa", 1966, t. IV, s. 5-85.

²⁹ Literaturę zbiera S. M. Zajączkowski, Sieć osadnicza..., s. 33-49; por. Polska XVI wieku..., s. 118.

³⁰ Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, wyd. J. K. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919, nr 573.

³¹ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku, cz. I, Łódź 1966, s. 30.

³² Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnenensis saeculi XVI, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 198; por. też Dylík, Województwo ze stolicą..., zestawienie po s. 144.

³³ R. Rosin, Studia i dzieje miast dawnych województwa łęczyckiego i sieradzkiego (XII-XIV w.), "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN", 1959, R. XIV, nr 1; tenże, Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji, [w:] Region Łódzki. Studia i materiały, Łódź 1971, s. 128-129; zestawienie powtarza S. M. Zajączkowski, O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku, Łódź 1974, s. 13.

³⁴ Rosin, Miasta regionu...

- 35 Polska XVI wieku..., s. 63 i n.
- 36 AGAD, CLr, 100 z 1651 r., f. 355-355 v.
- 37 AGAD, CLr, 104 z 1655 r., f. 261.
- 38 A. T o m c z a k, Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w., [w:] Ziemia Łęczycka, s. 79.
- 39 S. M. Z a j ą c z k o w s k i, Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.), KHKM, 1966, R. XIV, nr 2, s. 183-184.
- 40 Polska XVI wieku..., s. 84 i n.
- 41 S. M. Z a j ą c z k o w s k i, Własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do przełomu XIII w., RŁ, 1961, t. IV, s. 139-169; t e n ż e, Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w drugiej połowie XIII i w XIV w., RŁ, 1964, t. IX, s. 119-143; t e n ż e, Studia nad wielowioskową..., t e n ż e, O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w., ZNUL, 1969, ser. I, z. 60, s. 79-104, t e n ż e, Ziemia łęczycka i sieradzka od końca XIV do początków XVI wieku, mpis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi.
- 42 T. S o b c z a k, Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w., "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", 1956, s. 176-177; B. B a r a n o w s k i, Położenie i walka klasowa chłopów w królewskich woj. łęczyckiego w XVI-XVIII wieku, Warszawa 1956; Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565, cz. I, II, wyd. A. T o m c z a k, C. O h y z k o-W ł o d a r s k a, J. W ł o d a r c z y k, Bydgoszcz 1961-1963, s. XLV-XLVI.
- 43 Dobra arcybiskupie omawia J. W a r ę ż a k, Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków osadniczych, Lwów 1929, a także J. T o p o l s k i, Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w., Poznań 1955.
- 44 A. Z a n d, Łódź rolnicza 1332-1793, RŁ, 1931, t. II, s. 52-222; S t e b e l s k i, op. cit.
- 45 O tzw. opolu chropskim por. S. Z a j ą c z k o w s k i, Opole chropskie. Przyczynek do genezy dawnych dóbr pabianickich kapituły krakowskiej, RŁ, 1962, t. V (VIII), s. 131-154; późniejsze dzieje klucza omawiają J. F i j a ł e k, Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i w

XVIII w., Łódź 1952 i A. Wawrzynczyk, *Gospodarstwo dworskie w dobrach Pabianice 1559-1570*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967; także M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych ziem kapituły krakowskiej w Łęczyczkiem i Sieradzkim*, Warszawa 1903.

46 S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 57.

47 *Polska XVI wieku...*, s. 132 i n.

48 Sobczak, *op. cit.*, s. 167-175.

49 S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 59 i n.

50 Tenże, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183 i n.

51 *Ibidem*, s. 189.

52 *Polska XVI wieku...*, s. 84 i n.

53 K. Górska, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, "Studia Źródłoznawcze", 1957, t. I, s. 185-189; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii XVI i XVII w. Polski*, KHKM, 1962, R. X, z. 3-4, s. 575-593; *taż*, *Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku*, KHKM 1971, R. XIX, z. 4, s. 557-603.

54 Według informacji zawartych w *Polska XVI wieku...*, s. 32, w województwie w roku 1543 było 3900 łąnów, 1569 - 4540 łąnów, 1578 - 5119 łąnów.

55 M. Złat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 78-111.

56 Guerquin, *op. cit.*

57 Z. Bocheński, *Dwór obronny arcybiskupa Władysława Oporowskiego (zm. 1453) w Oporowie pod Kutnem*, "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", 1933, nr 3, s. 127-131.

58 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1969, s. 94-95.

59 J. Augustyniak, *Wojśławice*. IA, Badania rok 1966, Warszawa 1977, s. 320-321.

60 Biblioteka Czarторыskich, Kraków, "Teki Pstrokońskiego", s. 82.

61 Rozpoczęte w roku 1976 jeszcze trwają, por. przyp. 59.

62 AGAD, CLr, 52, 1607-8, f. 502. Wzmianka ta tłumaczy chyba wątpliwości przedstawione przez T. Poklewskiego, M. Żemigałę i E. Grabarczyk (T. Pokle-

wski, M. Żemigała, E. Grabarczyk, *Zamek w Lutomiersku w Sieradzkim*, [w:] *Zamki środkowopolskie*, cz. I, *Besiekiery*, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy, red. T. Poklewski, Łódź, 1977, s. 58-59 i przyp. 4); pośrednio świadczy też przeciwko obecności w Lutomiersku innej siedziby obronnej, której obecności dopatrywali się wymienieni autorzy. Lutomiersk prócz zamku nie miał prawdopodobnie innych urządzeń obronnych, choć w opisach pruskich z lat 1793-1794 znajdujemy notatkę: "Lutomiersk hat weder Mauren und Tore". Por. A. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, ZNUAM, "Prace Wydziału Prawa", 1962, z. 2, s. 712.

⁶³ Taki pogląd przyjmuje np. I. Galicka, *Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego*, t. I-IV, mpis w Bibliotece ISPAN w Warszawie, 1968, przyp. 228 na s. 138.

⁶⁴ AGAD, TL 12, 1447-1450, f. 275 (stara numeracja f. 255) "ad fortalicio et ad fossae obtineo [!] fortalicio" z roku 1450.

⁶⁵ *Spominki o Łaskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, Warszawa 1961, s. 263-266. Także przytoczyć tu wypada opis dworu w Sarnowie na Zawkrzu, opublikowany przez T. Kiersnowską, "Słupy" rycerskie w Polsce średniowiecznej, KHKM, 1972, R. XIX, s. 439: "In Sarnovo est fortalitium, in qua domus dicta Slupp cum celario quod vocatur thesaurus, et anterior pons Castellii alias przigródek, quod iacet in aqua, praeter ea pons et samborza. Una piscina est ante Castrum posita alia vero est sub aggere circa Chlest [...]" i dalej tekst udostępniony T. Kiersnowskiej przez A. Borkiewicz-Celińską "[...] fortalitium vero in S[arnowo] ipsi fratres inter se in tres patres divisum obtinebunt, sic videlicet, quia Sigismundus cum Jacobo dictum slupp celariumque in se continentur, Joannes vero anteriorem partem castelli alias przigródek, quod iacet in aqua divisum inter se obtinebunt eo etiam expresso, quia Johannes debet habere celarium in predicta domo slupp, quod vocatus thesaurus, preterea ad reformationem pontis et schanyborza, que etiam unanimiter possidebunt [...]" AGAD, MK, 9, f. 126 v.

⁶⁶ *Rocznik Traski*, MPH, t. II, s. 857.

⁶⁷ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku*, PiMAiEŁ, 1966, nr 13, s. 43-78.

⁶⁸ A. Szymczak, *Budzynek*, IA, *Badania rok 1976*, Warszawa 1977, s. 260.

⁶⁹ A. Chmielewska, *Z badań nad grodziskiem w Radogoszczu pod*

Łodzią, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 23; Literaturę zbiera L. K a j z e r, *W kwestii identyfikacji i datowania "grodzisk stożkowatych"*, KHKM, 1977, R. XV, nr 3, s. 389 i n.

⁷⁰ Por. literaturę przy hasle *Łęczycza* w części katalogowej.

⁷¹ B. B a r a n o w s k i, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 95-103.

⁷² W. K o w a l e n k o, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938; A. K u n y s z, *Grodziska w województwie rzeszowskim. Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, Rzeszów 1968, s. 25-87; W. H e n s e l, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948; t e n ż e, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I-III, Poznań 1950-1951, t. IV, współaut. Z. H i l c z e r-K u r n a t o w s k a, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972; J. O l c z a k, K. S i u c h n i ń s k i, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem na terenie województwa koszalińskiego*, t. I-III, t. IV, współaut. W. Ł o s i ń s k i, Poznań 1966-1971; A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974; J. Ż u r o w s k i, R. J a k i m o w i c z, *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków 1939; M. T. K a l e t y n o w i e, J. L o d o w s k i, *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław 1968; G ó r s k a, P a d a r e w s k a, P y r g a ł a, S z y m a ń s k i, G a j e w s k i, O k u l i c z, op. cit.

⁷³ *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. A n t o n i e w i c z, Z. W a r t o ł o w s k a, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964.

⁷⁴ Oprócz cytowanych już prac J. Kamińskiej, T. Kiersnowskiej i L. Kajzera por. także: L. K a j z e r, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, KHKM, 1972, R. XX, nr 3, s. 451-465; J. K a m i ń s k a, *Mittelalterliche Ritterburgen in Polen*, "Archeologia Polona", 1974, t. XV, s. 97-106; t a ż, *Obronność siedzib szlacheckich w świetle archeologii*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 23-32, t a ż *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, PiMMAiEŁ, 1979, nr 25, s. 169-178; T. K i e r s n o w s k a, *Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu*, KHKM, 1971, R. XIX, nr 3, s. 447-462; E. N a u m o w i c z-Ś m i g i e l s k a, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródku średniowiecznym w Dąbrowce, pow. Poznań*, "Fontes Archaeologici Posnanienses", 1974, t. XXIV, s. 250-251; J. O l c z a k, *Niektóre*

aspekty badań grodzisk stożkowatych Na Pomorzu Środkowym, "Studia Archeologica Pomeranica", 1974, nr 2, s. 255-278; J. Olczak, J. Siuchniński, *Typologia wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomorza Środkowego*, SA, 1976, t. XXIII, s. 111-149; W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. płońskim)*, KHKM, 1966, R. XVI, nr 1, s. 55-72.

⁷⁵ Guerquin, op. cit. Z opracowań poszczególnych budowli zamkowych wymienić tu trzeba prace zwracające dużo uwagi na przemiany budownictwa zamkowego w końcu średniowiecza i czasach nowożytnych: H. Domańska, *Zamek biskupi w Reszlu*, "Rocznik Olsztyński", 1968, t. VIII, s. 105-125; J. T. Frażik, *Ze studiów i badań nad zamkiem w Dubiecku*, cz. I, "TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury", 1968, t. II, s. 207-223; cz. II, *ibidem*, 1969, t. III, s. 159-177; B. Guerquin, *Zamek w Malborku*, Warszawa 1971; T. Jakimowicz, *Wyniki wstępnych prac badawczych na zamku w Szamotułach*, KAIU, 1973, R. XVIII, nr 1, s. 167-176; A. Miłobędzki, *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, II Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem, Warszawa 1963, s. 65-69; *tenże*, *Badania w Pińczowie w latach 1960-1962*, IV Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem, Warszawa 1965, s. 37-44; *tenże*, *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji*, [w:] *Sarmatia Artistica*, Warszawa 1968, s. 35-45; A. Nowak, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Gosławicach w latach 1968-1969*, "Rocznik Wielkopolski Wschodniej", 1973, t. I, s. 187-196; W. Puget, *Wolbórz. Dzieje miasta i rezydencji biskupów kujawskich*, [w:] *Sarmatia Artistica*, s. 161-173; A. Rogalańska, *Zamek w Gosławicach, pow. Konin. Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1954; por. także J. Rozpędowski, J. Kazimierczyk, *Palatium w Legnicy*, KAIU, 1961, R. VI, nr 3, s. 177-202. Z prac ogólnych i syntetycznych wspomnieć należy: M. Arszyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, SzDRiP, 1970, t. IX, s. 7-139; B. Guerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957; I. Galicka, *Problematyka badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, BHS, 1963, R. XXV, nr 2, s. 109-118; M. Kutznier, *Sztuka gotycka. Architektura*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do 1793 r.*, red. J. Topolski, t. I, Poznań 1969, s. 372-396; *tenże*, *Sztuka polska późnego średniowiecza*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1978, s. 539-588; A. Miłobędzki, *L'influence l'Europe Centrale et de l'Italie sur l'architecture de la Pologne Meridionale*, "Acta Historica Artium Academiae Scienciarum

Hungaricae", 1967, t. XIII, fasc. 1, s. 68-80; tenże, *Architektura i społeczeństwo*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Wyczański, Warszawa 1970, s. 224-265; B. Paprocki, *Zamki pokrzyżackie, biskupie i kapitulne województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1961; K. Paszkowska-Jeżowa, *Geografia ruin w Polsce*, Poznań 1927; J. Rozpędowski, *Późnogotyckie rezydencje na Śląsku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 493-520; T. Szydlowski, *Ruiny Polski*, Kraków 1919; Z. Świechowski, *Regiony w późnogotyckiej architekturze Polski*, [w:] *Późny gotyk*, Warszawa 1965, s. 113-139.

⁷⁶ S. Komornicki, *Dwory murowane w Małopolsce w okresie Odrodzenia*, PKHS, 1933-1934, t. V, z. 1, s. 61-116.

⁷⁷ E. Różycka-Rozpędowska, *Późnorenesansowe dwory śląskie. Z badań nad architekturą świecką XVI-XVII w.*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 247-292.

⁷⁸ Opracowanie to złożone zostało do druku w wydawnictwie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Z innych artykułów, oprócz syntetyzującego szkicu W. Łuszczkiewicza, *Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce XVI wieku*, "Pamiętnik Akademii Umiejętności, Wydział Filologii i Historii", 1890, t. VIII, s. 193-222, wymienić należy liczne studia poświęcone poszczególnym dworom: R. Brykowski, *W sprawie dworu obronnego w Jakubowicach Końskich*, "Ochrona Zabytków", 1971, R. XXIV, nr 1, s. 49-53; T. Chrzanowski, *Architektura zamków i dworów z XVI i XVII w. na terenie woj. opolskiego*, BHS, 1965, R. XXVII, nr 3, s. 277-284; M. Dayczak-Domanasiewicz, *Uwagi o architekturze renesansowych dworów w Jeżowie i Szymbarku w powiecie gorlickim*, [w:] *ARIOWR*, Łańcut 1972, s. 167-182; A. Fischinger, *Dwór w Młodziejowicach*, "Studia Renesansowe", 1956, t. I, s. 186-204; J. T. Frażik, *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1971; J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, "Rocznik Białostocki", 1961, t. II, s. 53-100; T. Jakimowicz, *Zamek Leszczyńskich w Gołuchowie*, BHS, 1955, R. XVII, nr 1, s. 126-140; taż, *Gołuchów*, Poznań 1973, taż, *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1971; K. Kalinowska, *Zabytkowy dwór w Nowej Wsi Szlacheckiej, pow. Brodnica*, "Prace Komisji Sztuki", 1967, t. II, s. 59-79; R. Kąsinowska, *Renesansowy dwór w Chotkowie i jego przebudowa w XVIII wieku*, *KaIU*, 1970, R. XV, nr 3, s. 215-229; A. Król,

Renesansowy dwór w Grodźcu Śląskim, *KAiU*, 1961, R. VI, nr 4, s. 309-329; A. Kurzątkowska, *Firlejowie-Broniewscy i ich funkcje. Przyczynek do mecenatu Firlejów w XVI i XVII w.*, *BHS*, 1961, R. XXIII, nr 1, s. 18-25; M. Kurzątkowski, *Wieża mieszkalna zwana ariańską w Wojciechowie*, *BHS*, 1961, R. XXIII, nr 3, s. 293-296; A. Lutostańska, *Przyczynek do dziejów rezydencji w Jakubowicach Murowanych koło Lublina*, [w:] *Sarmatia Artistica*, s. 47-58; J. Łoziński, *Renesansowy dwór w Pabianicach i jego budowniczy Wawrzyniec Lorek*, *BHS*, 1955, R. XVII, nr 1, s. 99-125; T. Małkowska-Holcer, *Renesansowy dwór w Zgłobniu w powiecie rzeszowskim*, [w:] *ARIOWR*, s. 183-192; A. Rogalanka, *Dwór w Wielkich Jeziorach*, *SiM&DWiP*, 1962, t. XIII, s. 21-29; J. Ross, *Dwór obronny w Wielkich Oczach w powiecie lubaczowskim*, [w:] *ARIOWR*, s. 205-210; tenże, *Dwór obronny w Uhercach Mineralnych w powiecie leskim*, [w:] *ARIOWR*, s. 211-218; R. Szadkowska-Linette, *Późnośredniowieczny dwór obronny we Wrzącej Wielkiej*, "Rocznik Wielkopolski Wschodniej", 1974, t. II, s. 99-114; A. Szyszkowski, *Dwór w Boguszewie*, "Rocznik Grudziądzki", 1965, t. IV, s. 73-93; J. Teodorowicz-Czerepińska, *Domniemane budowle Tylmana z Gamera w Rzemieniu i Przecławiu*, *BHS*, 1963, R. XXV, nr 4, s. 253-264; taż, *Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przecławiu w powiecie mieleckim*, [w:] *ARIOWR*, s. 193-203; B. Tondos, J. Tur, *Materiały do ewidencji zabytków architektury dworskiej XVI i XVII wieku w województwie rzeszowskim*, [w:] *ARIOWR* s. 43-66. Podsumowanie wyników badań T. Jakimowicz zostało już opublikowane w streszczeniu: T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Zagadnienie układów funkcjonalnych*, "Wydział Nauk o Sztuce, PTPN. Sprawozdania nr 94 za rok 1976", s. 3-8.

⁷⁹ K. Schwarz, *Die vor- und frugeschichtlichen Geländekmäler Oberfrankens*, Kallmünz 1955; A. Hejna, *K situacni a stavebni feudálního sídla v Evropě*, "Památky Archeologické", 1965, t. CVI, s. 513-583; R. von Uslar, *Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen*, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1964, Bd. XI; H. Hinz, *Burgenlandschaften und Siedlungskunde*, CG, 1972, t. V, s. 65-83; A. Hejna, *Zu den Anfängen der Fürsten- und Herrensitze im westslawischen Raum. Vznik a počátky Slovanů*, t. VII, Praha, s. 49-76.

⁸⁰ C. Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam 1931.

⁸¹ P. Grimm, *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke*

Halle und Magdeburg, Berlin 1958; J. H e r r m a n n, *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlin und des Bezirkes Potsdam*, Berlin 1960, s. 65 i n. przedstawił swoją próbę typologii grodów i zestawienie podstawowej literatury europejskiej (s. 211 i n.); H. W ä s c h e r, *Feudalburgen in den Bezirken Halle und Magdeburg*, Berlin 1962; M. M ü l l e r - W i l l e, *Mittelalterliche Burghügel ("Motten") im Nordischen Rheinland*, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1966, Bd. XVI; A. H e j n a, *Curia, curtis, castrum, castellum. Ein Beitrag zur Frage der Differenzierung der selbstständigen Herrensitze im 10-13 Jahrhundert*, [w:] *Siedlung, Burg und Stadt*, Berlin 1969, s. 210-217; t e n ż e, *Opevněná sídla a jejich vztah k osídlení*, "Zborník Slovenského Národného Múzea", 1972, t. LXX, "Historia", z. 16, s. 253-259.

⁸² C. S c h u c h h a r d t, *Ursprung und Wanderung des Wohnturms*, Berlin 1929.

⁸³ R. S c h m i d, *Burgen des Deutschen Mittelalters*, München 1959, s. 32-33; na ten temat wypowiadał się J. R o z p ę d o w s k i, *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, KAiU, 1965, R. X, nr 3, 4, 149-179.

⁸⁴ J. H e r r e n b r o d t, *Der Husterknupp, eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1958, Bd. VI, s. 542-563.

⁸⁵ J. M r u s e k, *Nowe badania nad średniowiecznymi warowniami prywatnymi w osiedlach niemieckich*, KAiU, 1958, R. III, nr 4, s. 299-311.

⁸⁶ Prawie pełne zestawienie literatury czeskiej, morawskiej i słowackiej (a także europejskiej) zawiera II tom czasopisma "Archaeologia Historica", 1977, poświęcony w znacznej mierze problemom budownictwa mieszkalno-obronnego epoki feudalizmu.

⁸⁷ B. P o l l a, *Středověká zaniknutá osada na Spišu (Zalužany)*, Bratislava 1962.

⁸⁸ K a m i ŋ s k a, *Grodziska stożkowate...*, s. 43-78; J. K a m i ŋ s k a, *Obronność siedzib szlacheckich w świetle archeologii*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 23-32. Z podstawowych prac badaczy zagranicznych wymienić tu trzeba przede wszystkim publikacje czeskie niemieckie i rosyjskie: T. D u r d i k, *Kronologii obytných veží českého středověkého hradu*, AH, 1977, t. II, s. 221-228; t e n ż e, *Nastín vývoje českých hradu 12-13 století*, AH, 1978, t. III, s. 41-52; H. F i a -

l o v a, A. F i a l a, *Hrady na Slovensku*, Martin 1966; A. H e j n a, *Česke tvrzé*, Praha 1961; t e n ž e, *Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10-13 století*, AH, 1978, t. III, s. 75-82; D. M e n c l o v a, *České hrady*, t. I, II, Praha 1972; K. R e i c h e r t o v á, *K problematice výzkumu středověké tvrzé*, "Památky Archeologické", 1961, R. LII, s. 599-607; M. Š o l l e, *Tor und Turm bei den Westslaven in frühgeschichtlicher Zeit*, [w:] *Siedlung, Burg...*, s. 219-231; J. U n g e r, *Problémy výzkumu opevněných sídel drobných feudálů na Moravě*, "Archeologické Rozhledy", 1976, t. XXXVIII, nr 1, s. 56-64; A. B r a c k m a n n, W. U n v e r z a g t, *Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten*, cz. I, Leipzig 1939; K. H. C l a s e n, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutsch Ordensstaates*, Bd. I, *Bie Burgbauten*, Königsberg 1927; B. v o n E b h a r d, *Die Wehrbau Europas im Mittelalters*, Bd. I, II, Berlin 1939-1958; A. H e r r e n b r o d t, *Stand des frühmittelalterlichen Mottenforschung im Rheinland*, CG, 1964, t. I, s. 21-35; W. H o l z, *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg*, Darmstadt 1965; W. H ü b n e r, *Zu frühgeschichtlichen Wehranlagen*, "Prähistorische Zeitschrift", Bd. XL, 1963, s. 51-61; E. C. N e u m a n n, *Wohntürme und Motten zwischen Lippe und Ruhr (westfälischer Teil)*, CG, 1973, t. V, s. 137-145; H. K. P e h l a, *Wehrturm und Bergfried im Mittelalter*, Aachen 1974; P. A. R a p a p o r t, *Wołyńskie basz- ni*, MiIpASSSR, 1952, t. XXXI, Moskwa, s. 202-223; t e n ž e, *Oczerki po istorii russkogo wojennego zoczewstwa X-XIII w.*, MiIpASSSR, 1956, t. LII, Moskwa-Leningrad; t e n ž e, *Wojennoje zoczewstwo zapadnoruskich zemeli X-XIV w.*, MiIpASSSR, t. CXL, Leningrad 1967. Wśród prac badaczy francuskich wymienić należy studia M. de Boüarda: M. de B o ü a r d, *Les petites enceintes circulaires d'origine médiévale en Normandie*, CG, 1964, t. I, s. 21-36; t e n ž e, *Quelques données françaises et normandes concernant le probleme de l'origine des mottes*, CG, 1967, t. II, s. 18-27; t e n ž e, *De l'aula au donjon*, "Archaeologie Médiévale", 1973-1974; t. III-IV; t e n ž e, *Manuel d'archéologie médiévale. De la fouille a l'histoire*, Paris 1975, s. 76-132, a także innych: A. C h â t e l a i n, *Essai de typologie des donjons romans quadrangulaires de la France de l'Ouest*, CG, 1973, t. VI, s. 41-53; E. E n a u d, *Les châteaux forts en France*, Paris 1958; F. G e b e l i n, *Les châteaux de France*, Paris 1962; J. L e v r o n, *Le château fort et la vie au Moyen Age*, Paris 1962; I. M a r l a n d, *Les maisons-fortes de l'Auxois XIIIe-XVe siècles*, Paris 1973, mpis; J. M. P e z e s, F. P i p o n n i e r, *Les maisons-forte bourguignonnes*, CG, 1972, t. V, s. 143-164; J. S o y e r, *Les fortifications circulaires isolée en France*, "Annales de Normandie", 1965, t. XV, s. 353-414. Z prac badaczy an-

głosaskich i północnoeuropejskich na uwagę zasługują: R. E. G l a s s - c o c k, *Mottes in Ireland*, CG, 1975, t. V, s. 95-100; H. H a l b e r t - s m a, *Les mottes Frisonnes*, CG, 1972, t. V, s. 111-125; D. F. R e n n, *Mottes: a clasification*, "Antiquity", 1959, t. XXXIII, s. 106-112; t e n - ż e, *The first Norman Castles in England, 1051-1071*, CG, 1964, t. I, s. 125-132; H. S t i e s d a l, *Die ältesten Danischen Donjon*, CG, 1977, t. VIII, s. 279-286; K. V i l k u n a, *Über mittelalterliche Sperrschlösser an Handelswegen im Balticum und in Finland*, [w:] *Häuser und Höfe*, "Acta Visbiensia", 1976, t. V, s. 191-202.

⁸⁹ E. L u n d b e r g, *Herremannes bostad. Studier over nordisk och al- lamänt väterländsk bostadsplanläggning*, Stockholm 1935.

⁹⁰ *Ibidem*. Posługiwano się tekstem streszczenia francuskiego.

⁹¹ Problem przemian architektury w okresie późnego gotyku i renesansu o- mawia najbardziej sumarycznie A. M i ł o b ę d z k i, *Pałac i zamek "rene- sansowy"*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 411-420.

⁹² T. J a k i m o w i c z, *"Turris Pyothrkoviensis" - pałac króla Zyg- munta I*, KAiU, 1972, R. XVII, nr 1, s. 21-40.

⁹³ W najnowszej literaturze zachodnioeuropejskiej wyraźnie rysuje się ten- dencja do łączenia donjonu z małymi założeniami zamkowymi; w dużych zamkach występuje on znacznie rzadziej, por. P. H e l i o t, *L'évolution du donjon dans le Nord-Ouest de la France et en Angletterre au XII siècle*, "Bulletin Archeologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques", 1970, No- uvelle Serie, nr 5, s. 141-194. Nie można jednak zapominać, że wielkie don- jony stanowiły centralne budynki takich zamków jak paryski Louvre czy lon- dyński Tower, a w literaturze proces rozwoju zamków europejskich rozpatrywa- ny był przez pryzmat przemian donjonu od budowli o cechach wyłącznie obron- nych do głównie rezydencjonalnych. Dobrym przykładem z terenu Polski może być tu wieżowy "pałac" Zbigniewa Oleśnickiego w Pińczowie.

⁹⁴ Do najciekawszych należy umowa dotycząca rozbudowy zamku w Kórniku z roku 1426, por. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Z a k r z e w - s k i, F. P i e k o s i ń s k i, t. V, Poznań 1908, s. 444-446. Literaturę na temat umowy zbiera A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Zamek kórnicki w średniowieczu i epoce nowożytnej*, "Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej", 1968, t. IX-X, s. 6-8. Por. omówienie wydatków na budowę dworu w Jadownikach z 1394 r., T. L a l i k, *Budowa dworu w Jadownikach w roku 1394*, KHKM, 1971, R. XIX, nr 3, s. 463-468.

⁹⁵ Myślmy tu o przypisywanej Łukaszowi Opalińskiemu rozprawie wydrukowanej w 1659 r. pt. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków, podług nieba i zwyczaju polskiego...*, którą opatrzył krytycznymi komentarzami i wydał A. Miłobędzki, *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*, red. J. Starzyński, t. VII, Warszawa 1957. Stosunkowo niewiele danych na temat interesujących nas zagadnień zawiera literatura typu pamiennikarskiego, opisy i relacje cudzoziemców: por. Karola Ogiera *dziennik podróży do Polski*, wyd. E. Jędrkiewicz, W. Czaplinski, t. I, II, Gdańsk 1950-1953; J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, opr. R. Pollak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników w dawnej Polsce*, t. I-V, Lipsk 1838-1840; S. Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*, Warszawa 1974; *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do roku 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. I, II, Berlin-Warszawa 1864; M. Smolarski, *Dawna Polska w opiniach cudzoziemców*, Lwów-Warszawa 1936; A. Wilder, *Okiem cudzoziemca. Ze wspomnień cudzoziemców o dawnej Polsce*, Warszawa 1959; *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, wyd. W. Zawadzki, t. I, II, Warszawa 1963.

⁹⁶ Problem najszerzej omawia T. Jakimowicz w następujących opracowaniach: *Architektura w ilustracji książkowej w XVI wieku*, [w:] *Ars una. Prace z historii sztuki*, red. E. Iwanoyko, Poznań 1976, s. 97-103, oraz *"Dom pański jako ma być postawion"*, [w:] *Renesans. Sztuka...*, s. 421-433. W drugiej z wymienionych prac autorka zbiera prawie całą dotychczasową literaturę, w której jednak sprawa obronności dworu traktowana była dość marginesowo. Z nowszych prac por. A. Małkiewicz, *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, ZNUJ, "Prace z Historii Sztuki", 1976, z. 13.

⁹⁷ Z. Mieszkowski, *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach od połowy XVI do początku XIX w.*, "Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki", 1970, t. VII; por. uwagi T. Jakimowicz, *W sprawie Palladiusa i polskiego przekładu dzieła Petri de Crescentiis*, KAiU, 1972, t. XVII, nr 1, s. 73-74; A. Małkiewicz, *Kilka uwag o najnowszej syntezie dziejów polskiej teorii architektury*, "Folia Historiae Artium", 1973, t. IX, s. 205-213; a także M. Piwocka, *Polscy teoretycy architektury XVI-XVIII w.*, Warszawa 1952.

⁹⁸ Piotra Crescentyna *Księgi o gospodarstwie* (1549), cytowane fragmenty

pochodzą ze stron 18-24. Korzystano z egzemplarza przechowywanego w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr XVI Ł 4025.

99 M i e s z k o w s k i, *op. cit.*, s. 51-52; T. Z a r ę b s k a, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975.

100 Z a r ę b s k a, *op. cit.*

101 Fragment cytowany za: S. K o t, *Urok wsi i życia ziemiańskiego w poezji staropolskiej*, Warszawa 1937, s. 69-72.

102 A. G o s t o m s k i, *Gospodarstwo*, wyd. S. I n g l o t, Wrocław 1951, s. 29, 49.

103 J. K. H a u r, *Ziemiańska generalna oekonomika*, Kraków 1679.

104 *Krótką nauka budownicza...*

105 *Ibidem*, s. 80.

106 *Ibidem*, s. 17-18.

107 J. N a r o n o w i c z-N a r o Ń s k i, *Budownictwo wojenne*, "Prace Komisji Wojskowo-Historycznej MON", 1957, ser. B, nr 4, s. 50.

108 *Ibidem*, s. 50-52.

109 J. B a r a n o w s k i, *Bartłomiej Nataniel Wąsowski, teoretyk i architekt XVII w.*, *Studia z historii sztuki*, red. W. J a w o r s k a, J. P i e t r u s i ń s k i, t. XX, Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 267.

110 A. F r y c z-M o d r z e w s k i, *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953, s. 163; por. Z a r ę b s k a, *op. cit.*, s. 122-123.

111 Ł. G ó r n i c k i, *Dworzanin polski*, wyd. R. P ó l l a k, Warszawa 1961, t. II, s. 360.

112 S. P e t r y c y, *Oekonomiki Aristotelesowej [...] ksiąg dwoje*, Kraków 1618, s. 130; fragment ten cytuje W. T o m k i e w i c z, *Pisarze polskiego Odrodzenia o sztuce*, Warszawa 1955, s. 207-208.

113 T o m k i e w i c z, *op. cit.*, s. 88 i n.

114 A. Z b y l i t o w s k i, *Żywot szlachcica we wsi*, Poznań 1853, s. 7; tekst cytują K o t, *op. cit.*, s. 79 oraz T o m k i e w i c z, *op. cit.*, s. 88.

115 K o t, *op. cit.*, s. 74-77; fragment ten cytuje też W. Ł o z i ń-

s k i jako jedną z najbardziej charakterystycznych wierszowanych gloryfikacji "sielskiego życia ziemianina" (W. Ł o z i ń s k i, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969, s. 66-69).

¹¹⁶ K o t, op. cit., s. 76-78.

¹¹⁷ Ibidem, s. 102.

¹¹⁸ Ibidem, s. 111-112; por. też M. P i s z c z a k o w s k i, *Wieś w literaturze polskiego Renesansu*, Kraków 1959; t e n ż e, *Wieś pańszczyźniana w literaturze polskiej w XV-XIX w.*, Warszawa 1972; t e n ż e, *Wieś w literaturze polskiego Baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977 oraz S. W i n d a k i e w i c z, *Poezja ziemiańska*, Kraków 1938.

¹¹⁹ W. O c h m a ń s k i, *Wiedza rolnicza w Polsce XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1965; M i e s z k o w s k i, op. cit., s. 7-9.

¹²⁰ Por. zestawienie "zameczków" publikowane przez W. Ł o z i ń s k i e g o, *Prawem i lewem*, Kraków 1960, s. 79, które do dziś pozostaje najpoważniejszym źródłem wiadomości o budownictwie obronnym wschodnich ziem Rzeczypospolitej. Architektura dworów drewnianych, pozbawionych na ogół cech obronnych, posiada liczne opracowania. Mieszczą się one w pracach o charakterze encyklopedycznym: A. B r ũ c k n e r, *Encyklopedia staropolska*, t. I, II, Warszawa 1939; t e n ż e, *Dzieje kultury polskiej*, t. I-III, Warszawa 1957-1958; J. S. B y s t r o ń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, wiek XVI-XVIII, t. I, II, Warszawa 1976; Z. G l o g e r, *Budownictwo drewniane i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, II, Warszawa 1907-1909; t e n ż e, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I-IV, Warszawa 1972; Ł. G o ń c z a k o w s k i, *Domy i dworki*, Lwów 1884; S. K o m o r n i c k i, *Kultura artystyczna w Polsce czasów Odrodzenia*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932; por. także F. M a r k o w s k i, *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX w.*, Lwów 1935. Dużo wiadomości o budownictwie drewnianym na wsi polskiej przynoszą prace poświęcone głównie budowlom sakralnym i chałupie chłopskiej. Są one jednak w znacznej mierze aktualne w odniesieniu i do budownictwa dworskiego, por.: S. B ł a s z c z y k, *Zagroda wybraniecka w Russowie*, SiMDWiP, 1962, t. XIII, s. 47-85; J. B u r s z t a, *Budownictwo wiejskie w kluczu runowskim pod Nakłem w pierwszej połowie XVIII w.*, KHKH, 1967, R. XV, nr 1, s. 104-139; W. K a l i n o w s k i, W. K r a s s o w s k i, J. A. M i ł o b ę d z k i, *Z problematyki budownictwa drewnianego epoki Odrodzenia*, BHS, 1953, R. XV, nr 3-4, s. 34-55; W. K r a s s o w s k i, op. cit., s. 104-139.

s o w s k i, *Chałupa polska na przełomie XVI i XVII wieku*, "Polska Sztuka Ludowa", 1953, R. XII, nr 4-5, s. 281-302; t e n ż e, *Ciesielskie znaki montażowe w XV i pierwszej połowie XVI w.*, KHKM, 1957, R. V, nr 3-4, s. 503-518; T. L a l i k, *Zagroda na Mazowszu w XV wieku*, KHKM, 1957, R. V, nr 3-4, s. 487-502; I. T ł o c z e k, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955; t e n ż e, *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.

II. BUDOWLE OBRONNE WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO

FUNDACJE KRÓLA I WIELKICH FEUDAŁÓW ŚWIECKICH I DUCHOWNYCH

Budowle fundowane przez króla i wielkich feudałów świeckich i duchownych to grupa zabytków znana i stosunkowo najlepiej zbadana. Nic dziwnego, gdyż pięć zamków województwa łęczyckiego zachowanych do dziś w stanie szczątkowym (Besiekiery, Borysławice, Inowłódz) lub użytkowym (Łęczyca, Oporów) to największe i najważniejsze założenia obronne zlokalizowane na interesującym nas terenie. Nie tylko jednak niezłe zachowanie budowli i ich skala sprawiły, że są dziś stosunkowo dobrze poznane. Wynika to także z innych przyczyn. Ta bowiem grupa fundatorów zostawiła po sobie największe (i chyba najłatwiej dostępne) zasoby źródeł pisanych, umożliwiające badaczom śledzenie stopniowej rozbudowy czy pogrążania się w ruinie poszczególnych obiektów. Archiwum Skarbu Koronnego, liczne lustracje królewskich (w znacznej mierze ogłoszone drukiem), inwentarze dóbr biskupich i arcybiskupich, zachowane zbiory pomagnackich archiwaliów, wreszcie źródła opisowe stanowią znakomitą bazę wyjściową do badań kameralnych. Gdy dodamy do nich coraz liczniejsze (szczególnie w ostatnich latach) terenowe badania architektoniczno-archeologiczne uzyskamy solidną podstawę do badań nad tą grupą fundacji. Przedstawione tu stwierdzenia są jednak tylko po części słuszne. Dokładniejsza analiza wykazuje bowiem, że oprócz obiektów notowanych i omawianych w każdym opracowaniu z dziedziny historii sztuki czy architektury istnieje (lub częściej istniała) znaczna ilość budowli wywodzących się z tego samego kręgu fundatorów, które są dziś dość skutecznie zapomniane. Są to przede wszystkim obiekty nie zachowane do dziś, lub założenia o niewielkiej skali, odpowiadające raczej rozmiarami fundacjom rycersko-szlacheckim i tak samo jak te ostatnie z reguły nie zauważane. W przypadku interesującego nas te-

renu myślimy przede wszystkim o zamkach w Ujeździe i Brzezinach i dworku na kopcu w Niesuńkowie i Piątku, choć problem ten trudno rozpatrywać w skali jednego województwa.

Fundacje królewskie

Roli króla w fundowaniu budowli o charakterze obronnym nie będziemy tu dokładniej omawiać, tym bardziej, że oba zamki królewskie - Łęczyca i Inowłódz - zbudowane zostały przez Kazimierza Wielkiego. Literatura dotycząca budowli obronnych wzniesionych przez Kazimierza Wielkiego jest olbrzymia, a znane wzmianki w *Kronice* Janka z Czararkowa i *Rocznikach* Jana Długosza wielokrotnie cytowane i omawiane¹. Nie znaczy to, że nawet w tym podstawowym zasobie źródeł pisanych wszystko już zostało zrobione, czego najlepszym dowodem są zmieniające nieco sens przekazów korekty w interpretacji, przeprowadzone ostatnio przez J. Widawskiego². Działalność inwestycyjna Kazimierza Wielkiego w dziedzinie budowy zamków i obwarowań miejskich była w oczywisty sposób związana, a właściwie wynikała, z ogólniejszych reform systemu funkcjonowania państwa i podstaw jego obronności. Lokalizacja zamków podyktowana była przede wszystkim koniecznością zabezpieczenia granic i szlaków handlowych, stąd też rozmieszczenie ich jest bardzo nierównomierne. Najlepiej znana jest linia fortyfikacji związanych z obroną Krakowa i granicy zachodniej, składająca się z kilku zamków nizinnych i wyżynnych "orlich gniazd", wzniesionych w pasie wyżyn jurajskich. Nie można także zapominać o roli zamków kazimierzowskich w staraniach króla o zabezpieczenie najlepiej zagospodarowanych i rozwiniętych dzielnic kraju oraz ich roli w zreorganizowanym systemie urzędów i sądownictwa. Ulokowane w centrum kraju zamki w Inowłodzu i Łęczycy związane były, prócz ochrony dróg handlowych i środkowych partii kraju, z głęboką obroną granicy północnej, zagrożonej od strony państwa pruskiego (Łęczyca) i przeciwdziałaniem ewentualnym zagonom Litwinów, kierujących się na południowy-zachód (Inowłódz).

W literaturze ugruntowany jest pogląd, że działalność budowlana Kazimierza Wielkiego nie doprowadziła do wytworzenia swobodnego, odrębnego od innych, typu "zamku kazimierzowskiego"³. Momentem przesądzającym była nie tylko odmienność w lokalizacji

poszczególnych obiektów, lecz i znane różnice w tradycjach budowlanych między wyżynnym południem a niziną północą Polski. Wyraźnie i czytelnie ukształtowały się bowiem różnice między zamkami wyżynnymi, fundowanymi z reguły na planach nieregularnych, z wykorzystaniem rzeźby terenu, przy użyciu miejscowych materiałów budowlanych (często kamienia wapiennego), a zamkami wznoszonymi na Niżu Polskim. Te ostatnie wykonywano z cegły, z wykorzystaniem w partiach fundamentowych kamienia eratycznego, jedyne go na tych terenach naturalnego budulca. Zamki te posiadały plany regularne, czworoboczne, często zbliżone do kwadratu, choć w wypadkach wznoszenia ich na starszych obiektach drewniano-ziemnych nawiązywały swą formą do owalno-kolistego przebiegu starszych wałów.

Zamek w Łęczycy jest dość typowym przykładem nizinnego "zamku kazimierzowskiego". Najważniejszymi jego elementami, prócz prostokątnego obwodu murów, są: potężna wieża główna, wzniesiona dołem na planie kwadratu (przechodząca górą w ośmiobok), wieża bramna i duży dom mieszkalny, tzw. "dom stary", o wymiarach około 35x10 m, stojący na połowie kurtyny wschodniej. Problemy związane z rekonstrukcją bryły "domu starego" przedstawiliśmy w części katalogowej. Zbudowany z cegły, na sztucznym kopcu, oblanym wodami Bzury, ulokowany jest w narożniku obwarowań miejskich i stanowi charakterystyczny przykład zamku miejskiego⁴. Choć wkomponowany w mury miasta, oddzielony był od nich fosą i prezentował całkowicie niezależne od obwarowań miejskich walory obronne. Zwraca też uwagę lokalizacja wieży głównej, która nie znajduje się w zewnętrznym narożniku południowo-wschodnim (czyli miejscu teoretycznie najbardziej zagrożonym), lecz w narożniku południowo-zachodnim zamku, czyli od strony miasta. Także symptomatyczne jest ulokowanie jej przy Bramie Krakowskiej, co tłumaczyć można, za B. Guerquinem⁵, zarówno chęcią wzmocnienia obrony wjazdu, jak i kontroli nad nim. Wydaje się, że lokalizacja i elementy rozplanowania przestrzennego zamku w Łęczycy przemawiają zdecydowanie za przewagą obronnej siedziby królewskiego starosty nad komuną miejską; na ogół uznaje się taką nadrzędność za typową cechę dwuczłonowych układów obronnych (miasto-zamek).

Przewaga ta mocniej jednak odnosi się do sfery ideowej niż faktycznych walorów obronnych obu sprzężonych dzieł obronnych.

Rola zamku łęczyckiego w monarchii Kazimierza Wielkiego i wczesnych Jagiellonów była bardzo wysoka. Przez całą II połowę XIV i XV w., głównie dzięki "północnej" orientacji polityki polskiej, głęboko zaangażowanej w problemy krzyżackie, był często odwiedzany przez królów i stanowił siedzibę, w której zapadały ważne decyzje w skali państwa⁶. Świadczy to pośrednio o dobrym stanie obiektu. Przebudowa w latach 1563-1564, dokonana z inicjatywy i za pieniądze króla, uczyniła zamek wygodną rezydencją starościąską. W I połowie XVII w. prace budowlane (czy tylko remontowe) prowadził na zamku Jakub Szczawiński, który zamek "własną swoją szkatułą restaurował, i w obszerniejszy przeformował"⁷. Na uwagę zasługuje też remont przeprowadzony w latach siedemdziesiątych XVIII w. z inicjatywy Mateusza Łuszczewskiego starosty łęczyckiego, którego świadectwem jest "opisanie wieży zamkowej łęczyckiej przeszło od stu lat zruynowanej a teraz dla wygody publicznej wyreparowanej kosztem JWP Łuszczewskiego kasztelana rawskiego jako starostę łęczyckiego"⁸. Zatrzymując się nad historią przebudów zamku nie możemy zapomnieć, że znajdował się on w centrum dużego klucza wsi królewskich tzw. starostwa łęczyckiego, składającego się w połowie XVI w. z ponad 20 wsi i folwarków oraz dwóch miast (Łęczyca i Zgierz)⁹.

Ciekawy, choć znacznie gorzej zbadany jest zamek w Inowłodzu, położony na południowo-wschodnich krańcach łęczyckiego, na granicy z województwem sandomierskim. Reprezentuje on, podobnie jak zamek w Łęczycy, typ nizinnej warowni kazimierzowskiej o regularnym założeniu przestrzennym. Cechą wyróżniającą go spośród innych zamków nizinnych jest jednak budulec. Zamek wzniesiony został z miejscowego piaskowca barwy żółto-brunatnej, którego złoża znajdują się na wysokim brzegu Pilicy. Łączy go to wyraźnie z cyklem południowych "wyżynnych" zamków Kazimierza. Opierając się na wynikach najnowszych badań terenowych zamek w Inowłodzu rysuje się jako prostokątne założenie (o wymiarach około 53x31m), składające się - prócz murów obwodowych - z domu mieszkalnego o szerokości 13 m, zajmującego całą zachodnią kurtynę obwodu i ośmiobocznej wieży, ulokowanej na narożniku północno-wschodnim, o średnicy około 11 m¹⁰. Otwór bramny (przedbramie) wybudowano zapewne później, znajdował się w południowej kurtynie murów obwodowych. Nowsze badania nie potwierdziły hipotezy Z. Tomaszew-

skiego¹¹ o istnieniu w obu południowych narożnikach zamku wież narożnych. Dokładniejsze odczytanie planu przestrzennego i wyjaśnienie zmian w bryle zamku związanych z przebudową obiektu w I połowie XVI w. przyniosą dopiero trwające w Inowłodzu badania¹². Już teraz jednak, zgodnie z wcześniejszymi sugestiami, wydaje się, że partie murów wykonane z cegły nie mogą być łączone z fazą "kazimierzowską"¹³. Zamek w Inowłodzu ulokowany na północny-zachód od miasta nie wiązał się bezpośrednio z obwarowaniami miejskimi i stanowi przykład typu pierwszego według klasyfikacji B. Guérquina¹⁴. Obiekt stosunkowo wcześniej popadł w ruinę, której znaczne zaawansowanie przedstawiają jego XVIII-wieczne opisy.

Omówione tu dwa zamki królewskie nie dają wystarczających podstaw dla szerszego naświetlenia problematyki nizinnych zamków kazimierzowskich. Wydaje się jednak, że ich związek genetyczny z innymi fundacjami Kazimierza Wielkiego jest niewątpliwy. Porównując oba zamki z sąsiednimi fundacjami Kazimierza z terenu Wielkopolski i Kujaw widać, że wchodzi one w skład dość jednolitego systemu obrony i podstaw funkcjonowania administracji państwowej. Wielkie oczka tej siatki stanowią ramy, w które wpisywano tak współcześnie, jak i w czasach późniejszych inne, głównie prywatne obiekty obronne.

Ważne miejsce wśród fundacji królewskich województwa zajmują mury obronne miast. Ponieważ nie prowadzono nad nimi samodzielnych studiów, zagadnienie to zreferujemy możliwie krótko, głównie w oparciu o wyniki badań J. Widawskiego¹⁵. Z miast województwa mury posiadały tylko Łęczyca i Inowłódz.

Mury Łęczycy wzniesiono w latach pięćdziesiątych-siedemdziesiątych XIV w. z inicjatywy Kazimierza Wielkiego. Zbudowane z cegły otaczały miasto po linii prostokąta o zaokrąglonych narożnikach. Łączna długość obwodu wynosiła około 1150 m i wzmocniona była 9 basztami, wzniesionymi (prócz jednej) na planie otwartego prostokąta i wystającymi przed lico murów. W średniowieczu Łęczyca posiadała dwie bramy: Krakowską od południa i Toruńską (Poznańską) od północy. Przy okazji przebudowy zamku przeprowadzonej przez Jana Lutomirskiego w połowie XVI w. przebito od wschodu Bramę Wodną, prowadzącą na przygródek¹⁶. Według nie cytowanego przez J. Widawskiego pruskiego opisu z lat 1793-1794 były one w końcu XVIII w. w stanie daleko zaawansowanej ruiny:

"hat Mauren die zum Teil ruinirt sind und 2 Tore, nämlich eines das Cracauer und das andere das Thorner Tor"¹⁷.

Bardziej skomplikowana jest sprawa murów obronnych Inowłódza. Miasto posiadało na pewno dwie bramy: Krakowską i Warszawską; J. Widawski¹⁸ wątpi jednak, czy kiedykolwiek miasto posiadało pełny obwód murowany. Także W. Kalinowski¹⁹ sugerował brak pełnego obwodu, zwracając uwagę na słabość gospodarczą miasta i jego naturalne walory obronne. Oba autorzy twierdzą, że partie murów znajdować się mogły od strony zachodniej miasta, na długości około 300 m. Pozostałe odcinki mogły być bronione wałem czy fosami, choć brak na to pewnych dowodów. Pruski opis podaje, że miasto "es ist ein öffener, hat Stücke von Mauren auch 2 Tore gehabt, das Warschauer und Krakauer Tor [...] ein wüstes Schloss desgl. ein verfallenes Haus"²⁰. Problem murów obronnych Inowłódza omówimy w części katalogowej pracy. Fundatorem i inicjatorem obwarowań Łęczycy i Inowłódza był niewątpliwie król, choć w wypadku Łęczycy pewną część kosztów ponosić mogli i mieszkańcy.

Zamki i mury obronne Łęczycy i Inowłódza wyczerpują krótką listę królewskich fundacji obronnych województwa. Okres natężenia budowlanego w XVI i I połowie XVII w., prócz przebudowy obu zamków, nie zmienił obrazu ukształtowanego w II połowie XIV w. W czasach tych interesujący nas teren znajdował się już daleko od głównych centrów inwestycyjnych; wraz z przenoszeniem się punktu ciężkości państwa ku wschodowi coraz bardziej schodził do roli peryferycznej. Zakres działań budowlanych ograniczył się do wznoszenia dworów lokowanych w centrach królewszczyzn²¹, brak jednak dowodów, że zaopatrywano je w urządzenia obronne.

Fundacje prywatne

Prócz wymienionego uprzednio zamku w Besiekierach, omówimy tu także zamek w Ujeździe. Wydzielenie z dużej grupy świeckich fundatorów budowniczych zamków w Besiekierach i Ujeździe wymaga chyba uzasadnienia, podobnie jak i użyty termin "wielcy feudałowie". Określenie to, podobnie jak i "możnowładztwo" czy "magnateria", zawsze budziło kontrowersje badaczy²². Szczególnie wokół tego ostatniego narosła spora literatura, uporządkowana ostatnio przez T. Zielińską²³. Terminu "magnateria" trudno tu jednak używać z wielu przyczyn. Najważniejszą jest, że na terenie łę-

czyckiego dopiero w XVII w., czyli u schyłku interesującego nas okresu, pojawiają się rodziny, które uznać można za magnackie (naturalnie prócz Łaskich). Natomiast zasadne byłoby chyba określenie "możnowładztwo"; tak nazywa np. S. Gawęda²⁴ nową, szybko bogacącą się grupę małopolskiej szlachty. Ostatnio przy okazji studiów nad późnośredniowiecznymi rodzinami Mazowsza J. Piętka²⁵ używa określenia "elita feudalna" i to sformułowanie posłuży za punkt wyjścia do naszych rozważań.

Na terenie województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu wyraźnie wykształciła się bowiem elita feudalna, w skład której zaliczyć można właścicieli wielowioskowych majątków ziemskich, którzy z reguły obsadzali także najważniejsze urzędy województwa. Z rodzin tworzących elitę feudalną wymienić trzeba: Bielawskich, Chodowskich, Duninów, Kucieńskich, Lasockich, Łąkoszyńskich, Oporowskich, Parzęczewskich, Spinków, Strykowskich, Warszyckich, Żychlińskich, a potem także Ponętowskich, Sokołowskich, Szczawińskich czy Szamowskich. Majątki ich liczące kilka czy kilkanaście wsi (a nawet kilkadziesiąt, jak przekraczające liczbę 20 wsi majątki Bielawskich czy 30 Oporowskich) były znaczne nie tylko w skali województwa, o czym świadczy np. porównanie ich z zestawionymi przez A. Gąsiorowskiego²⁶ posiadłościami ziemskimi urzędników wielkopolskich XV w. Z wymienionymi rodzinami łęczyckiego związać można sporo fundacji mieszkalno-obronnych, co nie jest dziwne, gdyż w ich ręku koncentrował się znaczny majątek, tak w nieruchomościach i mobiliach, jak i w gotowiźnie. Skala inwestycji architektonicznych wymienionych rodzin nie była jednak wielka: dwór na kopcu, drewniane *castrum* czy potem, w wiekach XVI-XVII, murowany dwór obronny, wszystkie mieściły się skalą fundacji i założeniami ideowymi w cyklu budowli, które nazwać można "rycersko-ziemiańskim" czy "rycersko-szlacheckim". Na ich tle wyraźnie widać odrębność założeń obu zamków.

Jak wynika z badań A. Miłobędzkiego²⁷ na terenie Polski około roku 1500 znajdowało się tylko około 70 zamków prywatnych, co w porównaniu z tysiącami (?) rodzin, których majątki, sytuacja finansowa i pozycja prestiżowa predystynowały do tego typu inwestycji, jest ilością znikomą. Problem jest więc jak widać szerzy i stanowi przede wszystkim odbicie pewnego standartu cywilizacyjnego. Wyodrębniając w osobnym podrozdziale budowle "wiel-

kich feudałów świeckich" myślimy więc nie o miejscu poszczególnych rodzin (i ich konkretnych przedstawicieli) w hierarchii państwowo-urzędniczej czy majątkowej, mierzonej ilością wsi, lecz o programie, który skłonił ich do angażowania znacznych środków w budowę siedzib mieszkalno-obronnych - ceglanych zamków. Ambicje ich przerastały chyba wyraźnie średnią świadomości reprezentowanej przez siebie klasy społecznej, co znalazło dowodne odbicie w zakresie fundacji i fakt ten skłonił nas do osobnego omówienia obu budowli.

Problem zamku w Ujeździe jest skomplikowany na skutek nie najlepszego stanu badań i bardzo złego zachowania tzw. "substancji zabytkowej" siedziby gotyckiej. Relikty jego utopione są w istniejącym obecnie pałacyku Ostrowskich. Myślimy tu o reliktach ściany gotyckiej, zmurowanej w wątku polskim z cegły o wymiarach 85-91x115-120x245-269, istniejących w ścianie północnej pałacyku i zachowanych do wysokości około 3 m oraz nie przewiązanym z nią relikcie wykonanym z cegły o wymiarach: 87x117x275. Grubość ścian gotyckich wynosi 2-2,10 m i, jak zaznacza T. Szyburska²⁸, na ich podstawie nie można rozpoznać formy zamku. Brak jest także wystarczająco dokładnych opisów obiektu, a relacje późniejsze odnoszą się już do stanu obiektu po przebudowie przez Denhoffa na początku XVII w. Budowlę Denhoffa wysoko ocenia S. Starowolski "tūm Uiasdum oppidum arcis elegantis conspicuunt"²⁹, a także A. Cellarius "Uiasdum oppidum arce admodum elegantise effere³⁰rens", przy czym ten ostatni lokalizuje Ujazd w obrębie województwa rawskiego. Stwierdzone w trakcie badań wymiary cegieł pozwalają łączyć obiekt z wiekiem XV. Ponieważ zamek jest wymieniony przy okazji sprzedaży Ujazdu przez Stanisława Warszyckiego Piotrowi Duninowi z Pratkowic, powstał zapewne przed dokonaniem tej transakcji, czyli w I-III ćwierci XV w.

Datowanie to nie jest jednak pewne, gdyż analiza materiałów kartograficznych dopuszcza i inną możliwość interpretacji. Na planach Ujazdu z roku 1801 (a także z 1852) zaznaczone jest miejsce zwane "kopiec" i "Domus Nigra" na kopcu, który znajduje się koło młyna i kościoła św. Wawrzyńca, zlokalizowanego na cmentarzu katolickim³¹. Gdyby przyjąć, że są to pozostałości starszej od zamku gotyckiej fortalicji można przypuszczać, że ona wymieniona została w dokumencie sprzedaży Ujazdu w 1476 r. Przyjęcie

takiego rozwiązania przemawiałoby za przypisaniem fundacji zamku wojewodzie Piotrowi Duninowi i odniesieniu jej do lat osiemnastych XV w., choć naturalnie nie można wykluczyć jego wcześniejszej metryki (wiązałyby się wtedy z Piotrem Tłukiem Strykowskim lub Warszzyckimi). Problemów datowania i fundatora zamku w Ujeździe nie można rozstrzygnąć na obecnym etapie badań. Także niejasny jest jego pierwotny wygląd i rozplanowanie przestrzenne; brak na to jakichkolwiek danych. Brak także danych na pewną interpretację *castrum*, na pewno murowanego, w Brzezinach. Mógł to być zarówno XV-XVI-wieczny zamek, jak i wolnostojący "dwór obronny"³².

Najprostszym typem układu przestrzennego zamku prywatnego z XIV-XV w. był niewielki bezwieżowy zamek, składający się z murów obwodowych i jednego budynku mieszkalnego³³. Fundacje bardziej rozwinięte posiadały niekiedy drugi, mniejszy dom (chyba najczęściej drewniany) i wieżę, posiadającą w dolnej kondygnacji przełot bramny, lub ulokowaną w narożu murów obwodowych. Wydaje się, że szukając analogii dla Ujazdu sięgnąć wypada do przykładu zamku w Lutomiersku³⁴. Położony w województwie sieradzkim, przy samej granicy łęczyckiego, reprezentuje taki właśnie skromny typ warowni prywatnej. Składał się on z prostokątnego obwodu murowanego (o wymiarach około 34x27 m), którego południową kurtynę zajmował dom mieszkalny, trzykondygnacyjny jednotrakt o trzech izbach na każdej kondygnacji. Wschodnia izba parteru przepruta była otworem bramnym, obramionym od zewnątrz płycinami. O kurtynę północną oparty był prawdopodobnie drugi, mniejszy dom. Obiekt zbudowany został w pierwszej połowie XV w. przez Lutomińskich lub innych właścicieli działów w Lutomiersku, Niechmirowskich herbu Róża³⁵. Naturalnie przypisywanie zamkowi w Ujeździe formy zbliżonej do opisanego obiektu z Lutomińska jest tylko nie potwierdzoną hipotezą badawczą.

Wzniesiony przez Mikołaja Sokołowskiego (?) zamek w Besiekierach reprezentuje nieco inny typ budowli zamkowej³⁶. Pokryta czerwoną polichromią bryła zamku, wychodząca bezpośrednio z wody³⁷, sprawiać musiała wrażenie większych niż w rzeczywistości walorów obronnych obiektu. Mimo pozorów obronności zamek posiadał wyraźne cechy rezydencji. Szczególnie widoczne są one w dużym, 12-izbowym (!) domu mieszkalnym, którego pokoje oświetlone

były dzięki dużym i liczным oknom. Zamek w Besiekierach stoi wyraźnie na granicy form średniowiecznych zamków o charakterze obronno-mieszkalnym i renesansowych obiektów o wyraźnych jeszcze cechach obronnych, ustępujących stopniowo miejsca elementom rezydencjonalnym. Monografista obiektu W. Puget³⁸ zestawia go z zamkami powstałymi w I połowie XVI w. w Drzewicy, Szydłowcu i Mokrsku Górnym. Ostatnio badacze Besiekier porównują obiekt ze znacznie mniejszym zamkiem w Radzikach Dużych, przebudowanym około 1510 r. przez Mikołaja Radziwiłła³⁹. O ile drugą fazę zamku w Radzikach można rzeczywiście porównywać z Besiekierami, to pierwsza jego faza (pochodząca z lat 1435-1466) reprezentuje typ obronnej siedziby o skali i formie przestrzennej bliskiej temu, co stwierdzono podczas badań w Lutomiersku, a chcielibyśmy widzieć i w Ujeździe⁴⁰.

Wracając raz jeszcze do zamku w Lutomiersku powiedzieć trzeba, że określona na około 70 liczba zamków prywatnych w Polsce nie jest ilością zawyżoną, choć rzeczywiście fundacja zamku przekraczała możliwości finansowe (czy świadomościowe) przedstawicieli dużych rodów rycersko-ziemiańskich, co wyraźnie potwierdza sytuacja stwierdzona na terenie łęczyckiego. Przykład Besiekier potwierdza także ogólnie przyjętą tezę o stopniowym wypieraniu elementów obronnych przez rezydencjonalne, co poczynszy od XV w. dokonuje się w polskim budownictwie zamkowym. W budowlach łęczyckiego stosowano dość typowe systemy obrony (ścianowy, zatokowy (?) i wieżowy) dla budowli średniowiecznych⁴¹, a walory praktyczne zamków mieściły się w granicach obrony lokalnej. Dużą rolę przypisywano zapewne przeszkodom wodnym (obecnie w Ujeździe nie jest ona widoczna; park przez który przepływa ciek został całkowicie przekomponowany), typowym dla całego budownictwa obronnego Niżu Polskiego; ważne zadanie spełniał także element przewyższenia, wynikający z lokowania zamków na kopcach. Omówione tu obiekty obronne nie wprowadzają istotnych korekt w ukształtowany już obraz zamków prywatnych epoki późnego gotyku.

Fundacje duchowieństwa

Wśród budowli obronnych województwa łęczyckiego wzniesionych przez przedstawicieli duchowieństwa wyróżnić należy dwie grupy obiektów. Do pierwszej zaliczylibyśmy prywatne fundacje biskupie

(zamki w Borysławicach i Oporowie), do drugiej budowie obronne wznoszone w centrach dużych włości ziemskich należących do stołu arcybiskupiego (dwór na kopcu w Piątku) i dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego (dwór na kopcu w Niesułkowie). Wyraźne różnice między obiema grupami obiektów, poparte w omawianym przypadku różnicami w charakterze fundacji, wydają się zamazywać nieco obraz i nie zachęcają, na pierwszy rzut oka, do przenoszenia tej sytuacji na szerszy teren. Wydaje się jednak, że budowie obronne wznoszone przez duchowieństwo rozpatrywane są w literaturze dość jednostronnie; stosunkowo dobry stan poznania zamków będących rezydencjami biskupów nie równoważy dość powszechnego pominięcia w opracowaniach założeń obronnych o mniejszej skali.

Oba zamki powstały w I połowie XV w. z inicjatywy biskupów (potem arcybiskupów), którzy wzniesli je w centrach swych dużych rodowych włości ziemskich. Choć omawiamy je tu wśród fundacji duchowieństwa, oba formą swą nawiązują do typowych założeń XV-wiecznych zamków prywatnych. Zbudowany na naturalnym (?) kopcu, w zakolu rzeki Rgilewki, zamek w Borysławicach fundował przed rokiem 1435 arcybiskup gnieźnieński Wojciech Jastrzębiec⁴². Na obojętnym etapie badań trudno odpowiedzieć na pytanie, czy zamek był pierwszym założeniem obronnym w Borysławicach; brak jednak dowodów potwierdzających obecność tam, sygnalizowanego w literaturze, starszego obiektu obronnego, typu tzw. "gródka stożkowatego"⁴³. Obraz zamku ukształtowany w oparciu o dotychczasowe badania nie rysuje się całkowicie jasno. Prawdopodobnie z I fazą budowli wiązać można: prostokątne, regularne mury obwodowe o wymiarach około 25x21 m z dwoma jednotraktowymi, trzykondygnacyjnymi domami, stojącymi równolegle do siebie, na krótszych bokach założenia, bramę, ulokowaną w południowo-wschodniej kurtynie, pomiędzy budynkami i wieżyczką stojącą na południowym narożniku⁴⁴. W następnej fazie, około połowy XV w., wzniesiono przybramie i zewnętrzny obwód murów przesunięty o ponad 7 m w stosunku do murów wewnętrznych. Z trzecią fazą (początek XVI w.) łączy się budowę czołowej wieży bramnej i nowego przedbramia, a z czwartą (XVII w.) wzniesienie trzeciego budynku łączącego oba domy w podkole. Sprawa datowania młodszego domu nie jest jasna, wydaje się jednak, że w XVII w. zamek mógł posiadać arkadowy dziedzińczyk otoczony z trzech stron domami. Dalsze badania terenowe wyjaśnią

zapewne dokładniej sprawę poszczególnych faz budowy zamku, już teraz jednak wydaje się, że w swej postaci XV-wiecznej zamek w Borysławicach reprezentował dość typową (por. Gosławice) formę budowli obronnej o cechach rezydencjonalnych.

Formalnie, lecz nie wiadomo czy genetycznie, dzięki obecności międzymurza nawiązuje on do architektury zamków krzyżackich. Wypada tu nadmienić, że najbardziej typową formą północnoeuropejskiego zamku-rezydencji XV-wiecznej jest obiekt posiadający dwa długie domy, stojące po bokach osi założenia, wyznaczonej wieżą bramną⁴⁵. Zależność Borysławic od tego schematu nie podlega dyskusji. Niestety, nie możemy rozpatrywać Borysławic w kontekście innych założeń obronnych Wojciecha Jastrzębca (fundatora zamku w Rytwianach i Jastrzębcu); oba zamki, dziś nie istniejące (Jastrzębiec) lub zachowane fragmentarycznie (Rytwiany), nie są praktycznie wcale zbadane⁴⁶.

Podobny do Borysławic skalą założenia i charakterem jest wzniesiony w II ćwierci XV w. zamek biskupa włocławskiego (późniejszego arcybiskupa gnieźnieńskiego, 1449-1453) Władysława Oporowskiego. Nie przesądzając sprawy ilości faz, które są naszym zdaniem słabo udokumentowane, odrzucamy także poglądy badaczy dostrzegających w Oporowie obecność dwóch wież mieszkalnych⁴⁷. Sądzimy, że zamek w Oporowie około połowy XV w. składał się z muranego czworobocznego obwodu z domem mieszkalnym zajmującym całą południową kurtynę, wieży zachodniej, flankującej przejazd bramny i wschodniej baszty kaplicznej. Tak ukształtowany zamek różniłby się więc dość znacznie od obiektów wymienianych razem z nim we wszystkich opracowaniach (Borysławic i Gosławic). Obecność w założeniu masywnej wieży mieszkalnej, typowego elementu zamków południowopolskich i długiego domu mieszkalnego, charakterystycznego dla budownictwa niżowego, sugerować by mogła traktowanie zamku jako przejawu syntezy obu tych kierunków tradycji budowlanych. Wydaje się jednak, że związek budowli oporowskiej z zamkami niżowymi nie podlega dyskusji. Zagadnienie związków genetycznych, czy tylko typologicznych, zamku oporowskiego z innymi budowlami północnej Polski (i terenów ościennych - państwo pruskie, Pomorze Zachodnie) nie rysuje się, naszym zdaniem jasno. Oba zamki biskupie z terenu województwa łęczyckiego prezentują typ obronnej budowli średniowiecznej o wyraźnych cechach rezydencjo-

nalnych, charakterystyczny dla zamków prywatnych XV i początku XVI w., który znajduje swą kontynuację w Besiekierach, a także w Drzewicy czy Mokrsku Górnym⁴⁸.

Przechodząc do omówienia dworów na kopcu w Niesuńkowie i Piątku podkreślić wypada całkowicie inny ich charakter niż opisywanych wyżej zamków biskupich. Podczas gdy te ostatnie, fundowane w centrach rodzinnych dóbr, stanowiły dowód ambicji rodowych czy prywatnych biskupów-feudałów (co stawia je w jednym szeregu z fundacjami świeckiego możnowładztwa), obiekty w Niesuńkowie i Piątku są ilustracją polityki gospodarczej administratorów i zarządców wielkich majątków kościelnych. Oba obiekty powstały bowiem w ośrodkach dużych kluczy majątków kościelnych i służyły tak bezpiecznemu przechowywaniu zgromadzonych dóbr, jak i pełniły rolę umocnionych stacji, koniecznych przy często "koczowniczym" trybie życia dworów biskupich.

Dwór w Niesuńkowie, wzniesiony w ośrodku klucza ziemskiego biskupów kujawskich, znany jest z kilku dokładnych opisów lustracyjnych⁴⁹. Nie zawierają one jednak wzmianki o lokowaniu siedziby na kopcu, oddzielonym od reszty zabudowań folwarcznych fosą. Jedyną informacją jest *passus* u B. Paprockiego (może naocznego obserwatora opisywanych faktów), który przypisuje wzniesienie "domu ozdobnego na kopcu" biskupowi Stanisławowi Karnkowskiemu⁵⁰. Ponieważ dzieło B. Paprockiego powstało w dwa lata po wyniesieniu biskupa na stolec arcybiskupi (1584), fundację obiektu odnosić możemy do lat sprawowania przez S. Karnkowskiego godności biskupa kujawskiego (1567-1581/1582). Nie mamy pewności czy opisywany budynek był pierwszym założeniem wzniesionym na kopcu w Niesuńkowie, data ta ma jednak dla nas znaczny walor. Jest to bowiem jedyne pewne świadectwo datujące powstawanie domów na kopcach otaczanych fosami jeszcze w II połowie XVI w. Pośrednio zaś świadczy ona o możliwości późnego XVI-XVII-wiecznego datowania tego typu budowli; S. Karnkowski jest także fundatorem dworu na kopcu w Grabicy w sąsiednim województwie sieradzkim⁵¹. Dowodne podanie metryki obiektu w Niesuńkowie potwierdza założoną tu hipotezę badawczą o żywotności, średniowiecznego w swej treści, zwyczaju budowania domów na kopcach oblanych fosami, który trwa na terenie omawianego województwa jeszcze w czasach nowożytnych⁵². Dom S. Karnkowskiego był budowlą drewnianą, trzykondyg-

nacyjną, posiadającą trzy pomieszczenia piwniczne, kilka izb na parterze i salę na piętrze. Opisy nie pozwalają na dokładniejsze odczytanie jego rozplanowania.

Piątek, ośrodek znacznej włości dóbr stołowych arcybiskupa gnieźnieńskiego, znajdował się dowodnie w tych rękach już w wieku XIV⁵³, choć sądzić można, że i znacznie wcześniej; dokumenty XIII-wieczne pozwalają łączyć go z dobrami biskupów płockich (?)⁵⁴. Dwór na kopcu, ulokowany w dolinie rzeki Malinki, znany jest z kilku XVI-XVII-wiecznych opisów⁵⁵. Nie pozwalają one na określenie formy budynku, fundatora i czasów budowy obiektu. Wydaje się jednak, że powstał już w średniowieczu, w XVI w. podlegał remontowi i przebudowie, a w II połowie XVII w. przedstawiał już obraz daleko zaawansowanej ruiny, co zbiegło się tak ze zniszczeniem miasteczka po wojnach szwedzkich, jak i podziałem dużego klucza piątkowskiego⁵⁶. Drewniany dwór na kopcu w Piątku, położony na ważnym szlaku prowadzącym z Gniezna do Łowicza i dalej do Warszawy, był często odwiedzany przez arcybiskupów⁵⁷. Fundatorem obiektu mógł być znany ze swej działalności gospodarczo-administracyjnej Jarosław Bogoria Skotnicki, choć sąd na ten temat nie jest potwierdzony źródłowo.

Omawiając fundacje królewskie wspomnieliśmy pokrótce o murach obronnych Łęczycy i Inowłodka. Także wiele miast biskupich uzyskało murowane obwody warowne. Również małe miasteczka, których mieszkańców ani protektorów nie było stać na znaczny wysiłek inwestycyjny związany z budową murów obronnych, zaopatrywano w dostępne im urządzenia zabezpieczające życie i majątek mieszkańców. Z miasteczek woj. łęczyckiego pozostających w rękach duchowieństwa żadne nie rozwinęło się gospodarczo, żadne nie zostało też otoczone murami obronnymi. Wydaje się, że arcybiskupi Piątek otoczony był skromnym obwodem warownym, fosą czy mokrym rowem (może wraz z wałem). W publikowanych przez B. Ulanowskiego⁵⁸ inwentarzach występują bowiem wzmianki o budynkach "za fosą". Roli rowu nie można naturalnie przeceniać. Ważniejsze było chyba jego znaczenie porządkowo-administracyjne i ideowe, wyznaczające granice municipium, niż realne walory obronne, choć na pewno jego obecność zapobiegała tak rozchodzeniu się inwentarza, jak i podbudowaniu poczucia bezpieczeństwa mieszkańców. Przedstawione tu budowle o charakterze obronnym fundowane przez ducho-

wieństwo nie różniły się zbyt­nio od współczesnych im fundacji królewskich i prywatnych. Identyczność potrzeb powodowała chyba, że reprezentowały formy charakterystyczne i typowe dla całego Niżu Polskiego.

FUNDACJE RYCERSKO-SZLACHECKIE

Omówione w poprzednim rozdziale fundacje króla oraz feudałów świeckich i duchownych stanowią najbardziej znaną grupę budowli obronnych województwa. Jest to dość oczywiste, gdyż stan zachowania budowli umożliwiał badania, dzięki którym obiekty wielokrotnie wzmiankowane były w literaturze. Przykład dworów w Niesużkowie i Piątku pokazuje jednak, że niebagatelną rolę w badaniach odgrywa także skala założeń. Mimo że ten krąg fundatorów jest najlepiej oświetlony źródłami pisanymi i przez to dość dobrze zbadany, obiekty małe znikają nie tylko z powierzchni ziemi, lecz i wypadają z orbity zainteresowań badawczych. Fundacje rycersko-szlacheckie tworzą podstawową grupę budowli mieszkalno-obronnych na interesującym nas terenie. Stan zachowania obiektów tej grupy jest bardzo zły. Dwory drewniane i murowane przeważnie już nie istnieją, zaś zachowane relikty tych ostatnich uniemożliwiają dokładniejszą analizę. Ogólną ilość budowli mieszkalno-obronnych funkcjonujących na terenie łączyckiego w XIII-XVII w. szacować należy na około 60. Naturalnie nie wszystkie funkcjonowały przez cały interesujący nas okres. Podana wyżej liczba określa tylko wartości orientacyjne, bowiem w wielu miejscowościach, na skutek skąpych danych, o obecności budowli mieszkalno-obronnych mówić możemy tylko hipotetycznie.

Dwory murowane

Na terenie województwa łączyckiego istniało kilkanaście murowanych dworów mieszkalno-obronnych. Są to obiekty w: Budzynku, Cedrowicach, Droguszy, Dzierzbicach, Kutnie, Lubochni, Rycerzewie, Sobocie i Szamowie a także kilka innych, których obecność stwierdzamy tylko hipotetycznie. Skromny zasób materiałów źródłowych zmusza do omawiania obiektów w kilku grupach. Nie jest to jednak próba ich klasyfikacji formalnej, lecz podział przypadkowy, podyktowany wagą i wiarygodnością materiału źródłowego. Grupę

pierwszą stanowią obiekty w Dzierzbicach, Kutnie, Rycerzewie i Sobocie, w których dowodnie poświadczona jest całkowicie murowana bryła budynku, a także obecność cech obronnych. Opisy, głównie XVI-XVII-wieczne, w niewielkim tylko stopniu pozwalają rekonstruować rzuty i programy przestrzenne budynków. Opisany dość dokładnie, przynajmniej w partiach przyziemia, pałac na kopcu w Dzierzbicach był, jak już wspomnieliśmy, budowlą wzniesioną zapewne na planie wydłużonego prostokąta, trzykondygnacyjną, o nie-możliwej do rekonstrukcji ilości traktów. Także i wymiary budowli trudne są do odtworzenia, choć nie sądzimy by odbiegał on skalą od podobnych obiektów. Budowlę w Dzierzbicach odnosimy do trzeciej (najmłodszej) wyróżnionej przez J. Szablowskiego grupy dworów murowanych, datowanych przez niego na lata 1580-1595⁵⁹. Osoba fundatora nie jest możliwa do określenia, prawdopodobnie "pałac na kopcu" wznosił któryś z Dzierzbickich herbu Topór, rodziny zaszczyconej godnościami ziemskimi, choć nie najbogatszej w skali łączyskiego. Według tradycji przekazanej przez K. Niesieckiego⁶⁰ (za Wielądkiem) początek rodzinie dał Kazimierz, który powróciwszy z wojen osiadł w 1502 r. w Dzierzbicach i Chodowie. Z kolei w świetle badań S. M. Zajączkowskiego w końcu XV, początku XVI w. Dzierzbice wchodziły w skład sporego, blisko dziesięciowioskowego klucza Chodowskiego herbu Paparona⁶¹. Stwierdził on jednak, że nie wszystkie wsie łączone przez T. Piotrowskiego⁶² z Chodowskimi rzeczywiście do nich należały: i tak np. w roku 1564-1565 10 wólk w Niwkach, wsi starostwa przedeckiego, trzymał Szczęsny Dzierzbicki⁶³.

"Zamek" albo "wieża" w Sobocie reprezentuje nieco inny typ budowli. Obecność czterech sklepów w przyziemiu i opisane już rozplanowanie wyższych kondygnacji, znane dzięki licznym opisom - a szczególnie relacji z 1632-1633 r.⁶⁴ - pozwalają sądzić, że budowla w Sobocie reprezentowała formę tzw. "renesansowego dworu obronnego" w jego dość wczesnej postaci, mocno jeszcze przypominającej średniowieczną wieżę mieszkalno-obronną. Brak jakichkolwiek wzmianek o "basztkach" czy wyodrębnionych z głównej bryły ciągach schodowych sugeruje, że budowla wzniesiona była na planie prostokąta (krótkiego, przypominającego kwadrat) i posiadała charakterystyczną, dla tego typu budowli, dyspozycję z dużą salą na górnej kondygnacji. Nie wyjaśniona jest sprawa obecności na

kopcu w Sobocie zabudowy gospodarczej. Jednakże jego wymiary, a także opis z 1781 r.⁶⁵ notujący prócz skarbcza (czyli interesującego nas dworu) obecność dwóch oficyn i piwnicy pozwala przypuszczać, że i w wieku XVI część zabudowy gospodarczej ulokowana była na wyspie-kopcu oblany wodami fos i otoczonej parkanem. Zasygnalizowany w części katalogowej problem fundatora może być chyba wstępnie rozwiązany poprzez porównanie struktury zachowanych murów dworu i kościoła w Sobocie. Budowę kościoła łączy się z kanclerzem Tomaszem Sobockim (†1548) na podstawie fragmentu detalu architektonicznego z datą 1518. Mury dworu wykonane są z bardzo dużej i grubej cegły, identycznej jak cegła, z której zbudowany jest kościół⁶⁶. Duża skala założenia dworu sobockiego i bliskie kontakty kanclerza z Zygmuntem I pozwalają sugerować, że on był fundatorem obiektu. Domyślać się również można bezpośredniego wpływu "zamku" piotrkowskiego Zygmunta I na budowlę sobocką. Wpływ realizacji piotrkowskiej na budownictwo polskie I połowy XVI w. był wielokrotnie omawiany w literaturze⁶⁷, tu jednak problem wart jest chyba szczególnie intensywnych dalszych badań. Nie można naturalnie wykluczyć, że budowlę fundował jego syn, także Tomasz; często bowiem murowane siedziby wznoszone były przez senatorskich synów pragnących i w ten sposób utrzymać prestiż i znaczenie rodu. Nierzadko także dwór murowany fundowały osoby, które w miejscowych kościołach wznosiły nagrobki rodzinne; w kościele parafialnym w Sobocie znajdują się renesansowe nagrobki Tomasza +1527, Jakuba +1540 i Tomasza (kanclerza) z połowy XVI w., a więc prawdopodobnie wykonane z inicjatywy Tomasza, syna kanclerza. Dokładniejsze określenie osoby fundatora dworu ma tu jednak znaczenie drugorzędne, w obu wypadkach bazę materialną stanowiła bowiem znaczna włość Doliwistów Sobockich, która w połowie XVI w. składała się z miasteczek Sobota i Dobrzezin oraz blisko 20 wsi⁶⁸.

Dwór murowany w Rycerzewie znany jest z krótkich wzmianek, notujących tylko jego obecność i postępującą destrukcję. Systematyczne określanie go jako "kamienica"⁶⁹ wskazuje, że miał najwyżej trzy kondygnacje (przyziemie, parter, piętro). Małe rozmiary wysepki wskazują, że na kopcu znajdował się tylko dwór, reszta zabudowań ulokowana była za fosą, może w okolicy dzisiejszego dworu, wzniesionego w końcu XIX w.⁷⁰ Zachowane do dziś re-

likty "łodowni" - czyli przyziemia dworu - świadczą, że wzniesiono go na planie prostokąta o wymiarach około 15x10 m. Analiza reliktów wydaje się wskazywać, że na parterze dworu ulokowana była na osi budynku sień (może przelotowa) i był to trójdział o 1-2 traktach. Formę taką, według J. Szablowskiego⁷¹, zakwalifikować można do drugiej grupy dworów, datowanych na lata 1540-1580. Datowanie takie nie stoi w sprzeczności z hipotetycznie określona osobą fundatora. Wydaje się, że budowę dworu łączyć można z dworzaninem króla Zygmunta Augusta, Walentym Ponentowskim herbu Leszczyc, stolnikiem a potem podkomorzym łączyckim. Posiadał on co prawda w Rycerzowie tylko 3,5 łana, prócz tego był jednak właścicielem Piotrówka (chyba "Pyotrkowo duplex" znane z Łaskiego) a może i innych wsi⁷².

Niewiele danych posiadamy do analizy budowli z Kutna. Jedyna krótka wzmianka z 1695 r.⁷³ nie pozwala na dokładniejsze określenie formy obiektu. Jeszcze przed 30 laty relik, zamieniony w XIX w. na browar, przedstawiał się jako zrujnowany budynek kamienno-ceglany, podpiwniczony, wzniesiony na planie prostokąta⁷⁴. Opierając się na powyższych informacjach można przyjąć, że był to tzw. "renesansowy dwór obronny" - murowany "dom pański", wzniesiony na kopcu oblany wodami fosy. Nie wyjaśniona jest także sprawa fundatora dworu w Kutnie, choć z dużym prawdopodobieństwem wzniesienie obiektu odnieść możemy do pierwszej ćwierci (może I połowy) XVI w. Schyłek XV i pierwsza ćwierć XVI w. to czasy największej prosperity panów z Kutna, Kucieńskich herbu Ogończyk, rodziny blisko spokrewnionej z Działyńskimi i Kościeleckimi, w połowie XVI w. już wyraźnie podupadłej. Potęga Kucieńskich rodzi się chyba w połowie XV w.; Mikołaj (syn Jana z Kutna, podkomorzego gostyńskiego w 1446) wojewoda łączycki w czwartej ćwierci XV w. bierze czynny udział w polityce dynastycznej Kazimierza Jagiellończyka, odprowadzając na obce dwory dwie córki królewskie⁷⁵. Inny Kucieński, Andrzej (†1501?), jest wojewodą rawskim; w początku XVI w. Andrzej Kucieński wojewoda rawski (może ten sam?) notowany jest przy okazji dużej transakcji przeprowadzonej przez Mikołaja Kościeleckiego⁷⁶. K. Niesiecki⁷⁷ wspomina Jana z Kutna, Mikołaja i Jerzego. Nie rozstrzygając dokładniej genealogii rodu i urzędów sprawowanych przez nich wydaje się, że odniesienie fundacji do pierwszej ćwierci (połowy?) XVI w. jest bardzo prawdopodobne.

Wszystkie cztery omówione tu dwory wzniesione były na kopcach, a więc wyniesione w stosunku do otaczającego je terenu i dodatkowo otoczone mokrymi fosami. Warto tu przypomnieć jak ważnym dla średniowiecznych zasad budownictwa obronnego był element przewyższenia, nie tylko umożliwiający obronę bierną, lecz i stawiący o obronie czynnej. Tylko obiekt w Sobocie posiadał dwie (a może nawet trzy) fosy. Opis z roku 1632 notuje tam także obecność parkanu otaczającego dwór oraz samborzy z górnymi izbami, stojącej bezpośrednio za mostem na kopcu. Program obronny budowli sobockiej był więc znacznie rozbudowany i próby zdobycia dworu natrafić mogły na realne przeszkody.

Do grupy drugiej zaliczyć można obiekty w Budzynku, Droguszy, Małeczcu, Prażkach i Szamowie. Jak już wspomnieliśmy Budzynek to jedyny kopiec, zbadany metodami wykopaliskowymi. W dotychczasowej literaturze był on określany jako tzw. "grodzisko stożkowe", bez prób określenia chronologii⁷⁸. Badania wykopaliskowe w Budzynku rozpoczęto w 1976 r. i prowadzono przez dwa sezony; niestety, nie kontynuowano ich w 1978 r.⁷⁹ W trakcie prac w obrębie kopca stwierdzono dwie warstwy kulturowe; starszą (pozbawioną domieszki rumoszu ceglanego i zaprawy) i młodszą (nasyconą ułamkami cegły), określoną na XVI-XVII w. Z warstwą starszą związane są relikty dużego budynku o wymiarach około 11x6 m, które A. Szymczak określa jako pozostałości dworu wzniesionego na kopcu około roku 1500. W wieku XVI dwór drewniany przestał egzystować i na jego miejscu wzniesiono nowy obiekt, określony przez autora badań jako dwór murowany. Opis Budzynka z 1682 r.⁸⁰ przekazujący obraz destrukcji nie określa jednoznacznie budynku jako murowanego. Duża ilość rumoszu ceglanego, stwierdzonego w trakcie wykopalisk, czyni interpretację A. Szymczaka bardzo prawdopodobną; choć rzecz wyjaśnić mogą ostatecznie tylko przyszłe badania terenowe. Wyniki prac w Budzynku dowodnie ilustrują element "tradycji miejsca", widocznej we wzniesieniu na tym samym kopcu dwóch budowli mieszkalno-obronnych w przedziale czasowym nie przekraczającym 100 lat. Sądzić należy, że z podobnymi przypadkami moglibyśmy mieć do czynienia w szeregu omawianych tu miejscowości, gdyby prowadzono na ich obszarze badania terenowe. Dynamiki interesujących nas zjawisk nie można bowiem zbadać opierając się na źródłach pisanych. Notują one dość skrupulatnie o-

pisywane obiekty, nie dostarczają jednak danych pozwalających na pełne rozpatrywanie zjawisk w ich rozwoju historycznym.

W porównaniu z Budzynkiem niewiele wiemy o pozostałych dworach. Niejasna jest sprawa interpretacji lekko czworobocznego nasypu, położonego na wschód od kopca, zapewne tzw. "grodziska stożkowatego"; w Droguszy⁸¹. Występujące na powierzchni nasypu ułamki cegły (w tym palcówki), kamieni i zaprawy, a także nieliczna ceramika XVI-XVII-wieczna (?) wskazuje, że są to relikty całkowicie zniszczonego dworu murowanego, wzniesionego na kopcu może w XVI w.⁸² Brak źródeł pisanych i dokładnych badań terenowych uniemożliwia dokładniejszą analizę obiektu. Szczególnie te ostatnie mogłyby dać tu interesujące wyniki. Możliwość interpretowania kopca jako reliktu starszego dworu na kopcu (chyba o metryce średniowiecznej) a pozostałości nasypu jako reliktu po XVI-wiecznym dworze murowanym, potwierdzałyby znane prawidłowości rozwojowe wiejskich siedzib obronnych.

Kłopotliwą sprawą jest także właściwa interpretacja dworu w Szamowie. Relikty, znane z opisów z lat 1749 i 1763, a także dane kartograficzne⁸³ nie pozostawiają wątpliwości, iż był to dwór wzniesiony na lekko czworobocznym kopcu, otoczonym dość szeroką (20-30 metrową) fosą. Trudno jednak zdecydować się, pamiętając o dwuznacznej interpretacji Budzynka, czy był to dwór całkowicie murowany czy też drewniany z murowanym przyziemiem-piwnicami. Majątek Szamowski i ich wysoka, w skali województwa, pozycja⁸⁴ pozwalają przypuszczać, że znane z XVIII-wiecznych opisów relikty to pozostałości dworu murowanego. Rzecz wyjaśnić mogą tylko dalsze studia archiwalne, sam archeolog nie będzie tu w stanie udzielić pewnej odpowiedzi.

Podobne trudności sprawia właściwa interpretacja reliktu budowl w Prażkach. Obiekt figuruje w zestawieniu tzw. "grodzisk stożkowatych" opracowanym przez J. Kamińską⁸⁵, która wspomina o obecności na kopcu cegieł i kamieni, pochodzących ze zbudowanej tu lodowni. Opis z 1694 r.⁸⁶ - notujący istnienie na kopcu sklepów - pozwala przypuszczać, że są to relikty partii piwnicznych murowanego dworu (lub drewnianego na murowanych fundamentach) wtórnie przerobione na lodownię. Przypomnieć wypada, że takie relikty partii piwnicznych dworu w Rycerzewie przerobiono w XIX w. na lodownię. Brak prac terenowych i innych badań⁸⁷ nie pozwala

na dokładniejsze określenie charakteru i chronologii budowli w Prażkach.

Trudno także interpretować relikty dworu, zapewne murowanego, znajdującego się w obrębie podworskiego zespołu parkowego w Małeczcu. Nieliczna ceramika występująca w parku podworskim pozwala datować obiekt na XVI-XVII w., a ułamki cegieł przemawiają za prawdziwością sądu Z. Cieklińskiego⁸⁸, który dostrzegał tu pozostałości murowanego dworu. Wydaje się, że został on wzniesiony około połowy XVI w. z inicjatywy któregoś z Korycińskich, może dworzanina Zygmunta I Macieja Korycińskiego⁸⁹. Są to jednak nie potwierdzone hipotezy, których weryfikację przyniosą zapewne przyszłe badania.

Sporo niejasności powoduje także właściwa interpretacja XVII-XVIII-wiecznych materiałów źródłowych, notujących w kilku miejscowościach województwa obecność lamusów, skarbców czy kamienic murowanych (Chojny, Dębowa Góra, Idzikowice, Łazin, Mieleszki, Poddębice, Sierznia, Sławoszew, Witonia, Żeronice). Interpretacja tych budowli byłaby prosta w wypadku dodatkowych informacji zawartych w źródłach pisanych i notujących obecność urządzeń obronnych lub przetrwania budowli do naszych czasów. Tu jednak zdani jesteśmy całkowicie na wieloznaczność nieprecyzyjnych i bardzo często przypadkowo (lub wymiennie) używanych terminów. Pamiętając o tych kłopotach i uwzględniając ogólnie znaną tendencję do nazywania tzw. "renesansowych dworów obronnych" "lamusami" czy "skarbcami" nie wydaje się, by wszystkie te obiekty można było interpretować jako murowane dwory. Większość ich to rzeczywiście lamusy-skarbce do przechowywania "starych zbroi, dokumentów, ksiąg, uprząży, skrzyń, miedzi, żelaza, cyny, ołowiu"⁹⁰. Wznoszono je obok drewnianych z reguły dworów i ten obiegowy sąd potwierdzają dane z interesującego nas terenu. Niekiedy jednak rolę tę spełniała jedna z izb dworu; tak należy interpretować np. komorę kamienną we dworze w Mrodze, "w której wszystkie ruchomości składają się"⁹¹. Istnienie we dworze takiej izby nie wykluczało jednak obecności wolno stojącego lamusa-skarbca, gdyż w tychże samych zabudowaniach znajdował się "skarbiec albo lamus drzewiany, obmurowany [...] pod gontami"⁹².

Podobną sytuację stwierdza także opis Poddębic z 1713 r., w którym wzmiankowana jest kamienica-zamek (znany dwór murowany

fundacji Zygmunta Grudzińskiego?), obok którego znajdował się skarbiec murowany⁹³. Istnieje jednak i inna możliwość interpretacji opisu Poddębic. Można bowiem sugerować, że skarbiec to stary, murowany dwór wzniesiony w centrum sporego (obejmującego miasteczko Poddębice i co najmniej 5 wsi) klucza włości Poddębskich w wieku XVI⁹⁴. Po przejściu Poddębic w ręce Grudzińskich wznoszą oni nowy dwór murowany, bardziej odpowiadający ich wyobrażeniom o wygodnej siedzibie wiejskiej, który z biegiem czasu ustępuje funkcji drewnianemu dworowi-pałacykowi, znanemu z opisu z lat 1690 i 1725⁹⁵. Problem Poddębic wymaga jeszcze szczegółowych badań, wiele jest jeszcze do zrobienia w kwestii dokładniejszego oświetlenia danymi archiwalnymi dworu-pałacu Grudzińskich.

Kilka lamusów-kamienic, a przynajmniej dwa - w Mileszkach i Śleszynie - interpretować można jednak jako budynki mieszkalne - murowane dwory. Kamieniczka w Mileszkach miała chyba trzy kondygnacje. Opis z 1699 r.⁹⁶ wymienia: dwa sklepy pod kamieniczką (czyli sklepione pomieszczenia w przyziemiu), nad nimi schowanie (czyli sklepione pomieszczenie na parterze) oraz wyżej izbę murowaną i sionkę (chyba na piętrze). Obecność okien "opravných w ołów z czerwonymi kwaterami", kominka, pieca, przemawia za tym, że budynek spełniał dawniej funkcje mieszkalne. Źródło nie notuje obecności kopca, fosy ani innych urządzeń obronnych. Inwentarz Śleszyna pochodzący z 1713 r.⁹⁷ notuje, prócz dużego nowego dworu (naturalnie drewnianego), a także sali - "sala nad sadzawką, pod którą sklep murowany, do niego drzwi [...] na tym sklepie komora [...] nad tą komorą jest sala, do której wchodząc z tarcic podłoga, balasami z dwóch stron otoczona, ale nie wszystkie są" - obecność jednopiętrowej (?) kamienicy. Opis nie pozwala jednoznacznie rekonstruować bryły i podziałów budynku, a tym bardziej jego pierwotnej funkcji, wydaje się jednak, że jest to XVI-wieczny "dom pański", wyremontowany w początku XVII w. przy okazji budowy nowej drewnianej siedziby mieszkalnej. Charakterystycznym szczegółem jest obecność przy kamienicy "ogrodu włoskiego"; często bowiem stare dwory murowane w opisach XVII-XVIII-wiecznych wspominane są przy okazji opisów sadów czy ogrodów, w których się znajdowały.

I tu jedna uwaga. Tradycja wznoszenia w XVII-XVIII w. w centrach folwarków i dużych gospodarstw ziemskich budowli murowanych

o funkcjach magazynowych nie jest w literaturze wystarczająco wyjaśniona. Jednocześnie relikty dworów murowanych, "domów pańskich", tracących już po 50-100 latach walory mieszkalne, używane są właśnie jako lamusy czy skarbcie - dworskie magazyny przedmiotów, na które brakuje miejsca we dworze, lecz są zbyt cenne by składować je w drewnianych, narażonych na pożar i kradzież zabudowaniach folwarcznych. Czy więc zwyczaj budowania w folwarku murowanego lamusa służącego do bezpiecznego składowania ruchomości nie sięga korzeniami tradycji wznoszenia w XVI w. murowanych siedzib mieszkalnych? Rzecz wymaga dokładniejszych studiów; wydaje się jednak, że u źródeł tego charakterystycznego dla XVII-XVIII w. zwyczaju budowania murowanych lamusów tkwi tradycja tzw. "renesansowych dworów obronnych". Sugestia taka tłumaczy także źródła terminów "skarbiec" czy "lamus", używanych w XVII-XVIII w. na określenie budowli będących niewątpliwie XVI-wiecznymi "domami pańskimi".

Ostatnia grupa to dwory murowane, przy opisie których brak wzmianek o kopcach czy innych urządzeniach obronnych. Problem uwzględniania ich w pracy omawiającej cykl budownictwa mieszkalno-obronnego jest dość skomplikowany na skutek nie zachowania się budowli (w Cedrowicach i Lubochni). Granicą między XVI-wiecznym bezpiecznym "domem pańskim" a manierystycznym czy wczesnobarokowym "manoirem", całkowicie pozbawionym cech obronnych, widoczna i oczywista w przypadku porównywania budynków istniejących, staje się znacznie mniej czytelna przy rozpatrywaniu obiektów znanych tylko z fragmentarycznych opisów. Dyspozycja przestrzenna pałacyku w Lubochni nawiązuje do wieku XVII. Opis z końca XVIII w. przedstawia go jako "pałac o dwóch piętrach murowany"⁹⁸; jednak lustracja z 1765 r.⁹⁹ notuje "pałac murowany o dwóch kondygnacjach". Problem ilości kondygnacji wyjaśnia chyba najstarszy opis budowli z 1737 r.¹⁰⁰, według którego pod budynkiem znajdowały się dwa sklepienie pomieszczenia, na parterze sień, na osi budynku, po obu jej stronach 2 pokoje o 4 oknach i 2 "skarbcie sklepienie". Na piętrze znajdowała się sala, sionka (chyba na przedłużeniu umieszczonej na osi budynku sali) i 4 pokoje. Byłoby to więc dwutraktowe założenie, o kompozycji przestrzennej całkowicie podporządkowanej zasadom symetrii i osiowości, typowe dla XVII w. Cytowany opis nie notuje obecności elementów obronnych;

dane z II połowy XVIII w. wyraźnie podkreślają za to rezydencjonalne walory całego założenia lubocheńskiego (brama z herbami, dziedziniec). Wydaje się, że dwór murowany w Lubochni to XVII-wieczna rezydencja wiejska, a nie XVI-wieczny "dom pański" o cechach obronnych; sąd ten potwierdza osoba fundatora, naturalnie określona tylko hipotetycznie. Wzmianka notująca obecność tablicy fundacyjnej (?) z napisami i herbem Lasockich (Dołęga), wykonanej z czarnego marmuru¹⁰¹, przenosi czas budowy dworu poza I ćwierć XVII w., jeśli naturalnie przyjąć, że tablica z czarnego marmuru nie została osadzona wtórnie, w istniejący już od dawna budynek. W II połowie XVI w. starostami lubocheńskimi byli Dzierzbiccy¹⁰², w I połowie XVII w. trzymał ją wojewoda łęczycki Stanisław Radziejowski, w I połowie XVIII w. Potoccy, a w II połowie Lubomirscy¹⁰³ (w roku 1771 Stanisław Lubomirski płacił zań 759 złp. 9 gr i hiberny 932 złp., gr 12). Fundację pałacu w Lubochni przypisać można jednemu Lasockiemu pełniącemu funkcję starosty lubocheńskiego. Był to Michał, podkomorzy wyszogrodzki, starosta rzeczycki i lubocheński, deputowany do kwarty z sejmu w 1678 r., poseł na sejm konwokacyjny w 1696 r., ożeniony z wdową po wojewodzie łęczyckim Wacławie Leszczyńskim¹⁰⁴. Budowa dworu murowanego miała chyba miejsce po tym fakcie.

Najstarszy znany opis dworu w Cedrowicach, pochodzący z 1664 r.¹⁰⁵, przekazuje obraz dużego, piętrowego dworu-kamienicy, o całkowicie murowanej dolnej kondygnacji i wyższych murowano-drewnianych. Duża ilość pomieszczeń pozwala przypuszczać, że był to budynek dwu-trzytraktowy o mieszanej drewniano-murowanej konstrukcji, bliższy siedemnastowiecznej rezydencji dworskiej niż "domowi pańskiemu" z XVI w. Brak jest informacji o dziełach obronnych otaczających dwór, wydaje się jednak, że wobec wzniesienia go bezpośrednio nad rzeką i koło sadzawki można sugerować, iż był pierwotnie otoczony fosą. Dwór w Cedrowicach wzniesiono zapewne w I połowie XVII w., a jego ewentualnych momentów obronnych można się doszukiwać raczej w sytuacji terenowej budynku, niż jego programie architektonicznym.

Przejdźmy teraz do próby podsumowania przedstawionego materiału, zdając sobie sprawę, że jego wyrywkowość i niekompletność nie ułatwia analizy formalnej obiektów. Najstarszym obiektem jest dwór-zamek w Kutnie, pochodzący chyba z I połowy XVI w., o for-

mie niemożliwej już do zrekonstruowania. Także w I połowie XVI w. wzniesiony został obiekt w Sobocie, nawiązujący formą architektoniczną do tradycji średniowiecznych wież mieszkalno-obronnych i posiadający znacznie rozbudowany program obronny. Inne dwory: Budzynek, Dzierzbice, Rycerzew (może także Prażki, Szamów i pozostałe) to typowe dla II połowy XVI w. murowane wolno stojące "domy pańskie", wzniesione na kopcach otoczonych fosami. Ostatnią grupę stanowią budowle w Cedrowicach i Lubochni, nie posiadające znanych urządzeń obronnych a nawiązujące programami budowlanymi mocniej do XVII-wiecznej architektury dworsko-pałacowej, niż do tradycji XVI-wiecznych "domów pańskich". Zdecydowaliśmy się jednak włączyć je do naszych rozważań o budownictwie obronnym, gdyż nieobecność danych o kopcach czy fosach nie świadczy o ich rzeczywistym braku, czego najlepszym dowodem jest np. dwór na kopcu w Niesuńkowie. Fakt lokowania budynku na kopcu znany jest tylko z krótkiej wzmianki u B. Paprockiego¹⁰⁶, natomiast bardzo dokładny opis Niesuńkowa z 1632 r.¹⁰⁷ nie notuje obecności kopca. Forma architektoniczna dworów murowanych, stwierdzonych na terenie województwa łęczyckiego, nie odbiega od form ogólnie znanych i występujących na terenie całego kraju. Nie stwierdzono jak dotychczas obecności XV-wiecznych "kamieńców", które były tak typowe dla południowych dzielnic Polski¹⁰⁸. Odkryty w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych w latach 1976-1978, dwór czy raczej zameczek w Wojsławicach¹⁰⁹ - w sąsiednim województwie sieradzkim - pokazuje, iż także na terenie łęczyckiego spodziewać się możemy podobnych założeń. Zdając sobie sprawę z niekompletności materiału źródłowego trudno sądzić, by 14 (?) uwzględnionych tu dworów murowanych stanowiło pełny korpus murowanych budowli mieszkalno-obronnych na terenie łęczyckiego. Ilość ich była na pewno znacznie większa i wydaje się, że na tym terenie w wiekach XVI-XVII znajdowało się co najmniej 20 murowanych budowli mieszkalno-obronnych. Nie znamy żadnych materiałów źródłowych (prócz autopsji terenu) dotyczących obiektu obronnego w Skoszewach; omówimy go obszerniej w następnej części pracy. Brak także danych pozwalających na pewne stwierdzenie charakteru obiektu obronnego (zapewne murowanego) w Brzezinach, choć już M. Baliński i T. Lipiński¹¹⁰ dopatrywali się tam obecności zamku. Brzeziny, centrum dużego klucza Lasockich herbu Dołęga, jednej z

najznakomitszych i najbogatszych rodzin województwa, znane są z dokładnego opisu z 1739 r., nie ma tam jednak informacji o reliktach dworu czy zamku, znanego z XVI-wiecznego podziału dóbr brzezińskich¹¹¹. Dzięki badaniom T. Przyrkowskiego¹¹² i analizie dworów obronnych z terenu Kielecczyny wiemy, że z tzw. "renesansowymi dworami obronnymi" często łączy się tradycje arianiskie a same dwory interpretowano nieraz jako tzw. zbory arianiskie. Tradycję taką spotyka się także na terenie Polski środkowej: np. w Siemkowicach, w woj. sieradzkim, gdzie stwierdzono relikty drewnianej siedziby obronnej tzw. "grodziska stożkowatego" o metryce średniowiecznej, XV-wiecznego "kamieńca" i XVI-wiecznego dworu murowanego wzniesionego na starszym kopcu, istnieje także miejscowa tradycja wiążąca budynek dworu z arianami¹¹³. Warto przypomnieć, że tradycja arianiska także istnieje w Bratoszewicach (w powiecie brzezińskim woj. łęczyckiego). Opisy włości bratoszewickiej nie notują co prawda obecności dworu murowanego¹¹⁴, jednak do dziś w parku podworskim znajdują się dwie wysepki-kopczyki na stawach; z jedną z wysepek (mniejszą) łączona jest tradycja wskazująca na istnienie tam reliktyw murowanej kapliczki (!) lub domu arianiskiego. Problem wyjaśnić mogą tylko badania archeologiczne.

Wypada teraz zwrócić uwagę na związki między murowanymi dworami obronnymi a wielkością majątków ziemskich. Jest on dość oczywisty, choć z 14 wielowioskowych tzw. kluczy "miejskich" stwierdzonych przez S. M. Zajączkowskiego¹¹⁵ (będkowski, bielawski, brzeziński, krośniewicki, łąkoszyński, oporowski, orłowski, parzęczewski, poddębicki, skoszewski, sobocki, strykowski, ujazdowski, żychliński), tylko w jednym ośrodku włości, w Sobocie, stwierdzono dowodnie obecność murowanego dworu na kopcu. Dodać tu trzeba dwa zamki murowane w Oporowie i Ujeździe. Z pozostałych 11, w sześciu centrach dużych włości (Będków, Orłów, Parzęczew, Skoszewy, Stryków, Żychlin)¹¹⁶ istniały inne, zapewne drewniane budowle o cechach obronnych, zarówno o metryce średniowiecznej, jak i XVI-XVII-wiecznej.

Pozostałe dwory murowane wzniesione zostały w ośrodkach murowanych (dwu- czy kilkuwioskowych majątków) przy czym elementem decydującym o takiej inwestycji była nie tylko sama sytuacja materialna Dzierzbickich, Kucieńskich, Ponętowskich czy Szamow-

skich, lecz pozycja społeczna fundatorów - czyli zbiór elementów, które nazwać można prestiżowymi. Koszt budowy dworu murowanego był znaczny; umowa między muratorem Benedyktem z Opoła (Śląskiego) a Mikołajem Boruckim z Borucina na Kujawach, z roku 1568, opiewa na sumę 2000 złotych polskich¹¹⁷. Na prestiżowe uwarunkowania fundacji dworów murowanych mocno zwraca uwagę w swych pracach T. Jakimowicz¹¹⁸. Autorka ta poddawała analizie obiekty zachowane, ogólnie znane i oświetlone źródłami, a z reguły także posiadające znaczne walory estetyczne; stąd zakres przedstawionych przez nią wniosków jest znacznie szerszy, niż może to mieć miejsce w oparciu o wyrywkowy materiał z terenu jednego tylko województwa. Wydaje się jednak, że ogólne wnioski wynikające z badań T. Jakimowicz są aktualne i w odniesieniu do murowanych "domów pańskich" z terenu województwa łęczyckiego.

Pewnej korekty wymaga tylko obiegowy pogląd o niewielkiej ilości dworów murowanych w XVI-XVII-wiecznej Polsce. Spotykane w starszej literaturze próby ograniczania tego typu budowli do terenu Małopolski, wreszcie łączenie ich z najbogatszą szlachtą - nie są możliwe do utrzymania. Stwierdzenie na terenie wynoszącym niewiele ponad 4370 km² kilkunastu dworów murowanych zmusza do zastanowienia, tym bardziej, że jeden dwór przypadał w woj. łęczyckim na niewiele ponad 300 km². Pamiętając o strukturze własności ziemskiej województwa, zamieszkanego głównie przez drobną i średnią szlachtę, trudno przenosić bez korekt uzyskane tu dane na inne ziemie Rzeczypospolitej. Jednak i tak na terenie etnograficznie polskich ziem Korony ilość dworów murowanych, około roku 1600, szacować należy na setki. Nie było to więc zjawisko wyjątkowe, ograniczone do terenu Małopolski, lecz typowe i bynajmniej nie zredukowane do wąskiego, najbogatszego kręgu szlachty. Wyraźnie bowiem rysują się dwie grupy fundatorów dworów murowanych. Część ich wznoszą rzeczywiście przedstawiciele szlachty najbogatszej (a właściwie już magnaterii) i wtedy dwory takie stanowią jądra rozbudowanych następnie, głównie w XVII w., zamków, pałaców i innych magnackich rezydencji (Baranów, Gołuchów, Krasiczyn)¹¹⁹. Znacznie większa ilość murowanych dworów stanowi tylko epizod, typowy dla okresu rozwoju gospodarki folwarcznej i walki szlachty o hegemonię w państwie. Ciekawe byłoby szczegółowe zbadanie powiązań ruchu egzekucji dóbr z fundacjami dworów murowanych.

Fundatorzy ich, średnia szlachta pełna ambicji politycznych i stanowych, prędko zarzuca mieszkanie w dworach murowanych i w II połowie XVII w. masowo przenosi się do drewnianych dworów "polskich", będących najbardziej typowym mieszkaniem szlachcica-posesjonata w XVII-XVIII w. Jak podkreśla T. Jakimowicz¹²⁰, przed rezydencjami wiejskimi z murowanymi "domami pańskimi" stawiano przede wszystkim postulaty: pożyteczności, bezpieczeństwa, zgodności z warunkami społeczno-gospodarczymi właściciela oraz postulat piękna. Pożyteczność i zgodność z warunkami społeczno-gospodarczymi nie podlega dyskusji. Dwory murowane były nie tylko wartościowymi siedzibami mieszkalnymi, lecz stanowiły także widoczną manifestację klasy społecznej, budującej swą potęgę na bazie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Ostatni aspekt (piękno) jest w naszych badaniach niemożliwy do stwierdzenia.

Natomiast bezpieczeństwu "domu pańskiego" musimy tu poświęcić sporo uwagi, jest ono w świetle dostępnych źródeł widoczne bardzo wyraźnie. Już sam budulec wymagający angażowania muratora i na pewno podrażający koszty (szczególnie na ubogich w naturalne surowce terenach niżowych) wpływał na trwałość siedziby i bezpieczeństwo jego mieszkańców. Niewrażliwy na pożar, a właściwie tylko odporniejszy na próby podpalenia, budynek o oknach zaopatrzonych w kraty żelazne lub okiennice, zamykany na "drzwi mocne o zawiasach żelaznych" stanowił siedzibę trudną do sforsowania. Także i element przewyższenia, wynikający z sytuowania budynków na kopcach, nie był bez znaczenia i w wypadkach niedostatecznego obsadzenia dworu znacznie ułatwiał obronę pasywną. Jeśli dodamy do tego wysoki parkan otaczający budynek, a wreszcie wypełnioną wodą fosę - "dom pański" był siedzibą o realnych walorach obronnych. Naturalnie walory te odpowiadały skali założeń. Murowane dwory o rozbudowanym programie obronnym stanowiły nie tylko realną przeszkodę przeciw najgroźniejszym wrogom ziemianina posesjonata - przed agresywnym sąsiadem, lecz także przed kupami nieopłaconego wojska, grasującego po kraju. Liczne w Księgach Łęczyckich relacje i opisy napadów na dwory wskazują, że uciążliwi sąsiedzi byli największym problemem nie tylko na wschodnich kresach Rzeczypospolitej, które w osobie Władysława Łozińskiego¹²¹ znalazły tak barwnego i sumiennego kronikarza.

Czynnikom obronności był także podporządkowany program archi-

tektoniczny wczesnych dworów murowanych, wyraźnie jeszcze nawiązujących do średniowiecznych wież mieszkalno-obronnych. W przeciągu XVI w., na skutek ogólnie obowiązujących prądów kształtujących rezydencjonalną architekturę nowożytnych pałaców, wertykalne plany wieżowe ustępują miejsca bardziej rozbudowanym programom dworskim, w których jednak tradycyjnie apartamenty mieszkalne lokowane są na górnej kondygnacji. Program ten powtarzają jeszcze XVII-wieczne pałacyki, pozbawione już całkowicie elementów obronnych tak w bryle budynku, jak i ukształtowaniu otoczenia. Jednocześnie jednak nie możemy zapominać, że wszystkie cechy obronne XVI-wiecznego "domu pańskiego" i jego bezpośredniego otoczenia to także elementy "półobrony", jak nazywa je A. Miłobędzki¹²², równie mocno podporządkowane realnym walorom obronności i bezpieczeństwa mieszkańców, jak i postfeudalnej konwencji architektonicznej, dbającej o symboliczne podkreślenie tradycji siedziby feudalnej.

Dwory drewniane

Dwory drewniane stanowią podstawową grupę budowli mieszkalno-obronnych województwa. Omówienie ich wymaga jednak krótkiego naświetlenia problematyki tzw. "grodzisk stożkowatych". Termin ten wprowadzony przez W. Łęgę i W. Kowalenkę¹²³ zadomowił się już w polskiej literaturze. Nazwę "grodzisko stożkowate" używa się na określenie widocznych w terenie kopców - nasypów ziemnych, ułożonych (przynajmniej na Niżu Polskim) w pobliżu cieków wodnych lub zabagnionych dolinach rzecznych i zawierających w sobie reliktów budowli mieszkalno-obronnych. Problem siedzib drobnych feudałów naświetliliśmy szerzej w poprzednim rozdziale, tu zajmujemy się tylko niektórymi jego aspektami. W starszej literaturze przypuszczano, że tzw. "grodziska stożkowate" to pozostałość grodzisk typu wczesnośredniowiecznego¹²⁴; stopniowo archeologowie coraz mocniej podkreślali ich lokalizację (często w bezpośrednim sąsiedztwie budowli dworskich, w parkach) i możliwość znacznie późniejszego datowania¹²⁵. Dzięki pionierskim badaniom J. Kamińskiej¹²⁶, prowadzonym nad obiektami Polski środkowej, wiemy, że znaczny ich procent zawiera w sobie reliktów budowli, często o formie wieży, których fundację przypisać można rycerstwu, wznośzemu w centrach swych włości bezpieczne siedziby o wyraźnie

obronnym charakterze. Wyniki badań J. Kamińskiej zyskały powszechną aprobatę i odtąd każdy prawie kopiec nazywano "grodziskiem stożkowatym", datowano na XIII-XIV w. i łączono z włościami rycerskimi. Pełne utożsamianie kopca ziemnego typu "grodziska stożkowatego" z ośrodkiem włości rycerskiej, wiekami XIII-XIV i relikdami budowli wieżowej stoi jednak w wyraźnej sprzeczności z poglądami J. Kamińskiej i spłyca problem w sposób oczywisty. Kopiec ziemny, tzw. "grodzisko stożkowate", nie musi posiadać metryki średniowiecznej; już A. Wędzki¹²⁷ dopuszczał datowanie tego typu obiektów na wiek XVI. Ostatnio L. Kajzer¹²⁸ wzmiankował kilka budowli z terenu Polski środkowej, które choć tradycyjnie posiadają metrykę średniowieczną, w rzeczywistości kryją w sobie pozostałości budowli XVI-wiecznych. Systematyczne prace wykopaliskowe na tzw. "grodzisku stożkowatym" w Bninie¹²⁹ wykazały, że nie są to wyłącznie pozostałości siedzib rycerskich; podobnie obiekt w Niesużkowie, który był przecież fundowany przez biskupów kujawskich¹³⁰.

Na obecnym etapie badań sądzić wypada, że gros tzw. "grodzisk stożkowatych" wyznacza rzeczywiście centra włości ziemskich, co nie wyklucza innych możliwości interpretacyjnych. Dzięki badaniom T. Kiersnowskiej¹³¹ znamy polską nazwę na określenie budowli stojących na nasypach: "słup-stołp". Przyjmując, że wieże-słupy rycerskie to najczęściej występująca forma zabudowy nasypu trudno zgodzić się, iż wszystkie nasypy wieńczono wieżami. A w tym niestety kierunku zmierzają na ogół interpretacje archeologów, stwierdzających obecność wieży nawet na obiektach, na których przebadano tylko boki nasypu, nie zaś partię centralną¹³².

W wyniku badań E. Krausego¹³³ widać wyraźnie, że tzw. "grodziska stożkowate" nie muszą mieć wcale formy stożka lub ściętego góra ostrosłupa. Wyróżnia on dwa typy (cztery podtypy) tzw. "grodzisk stożkowatych" (na terenach niżowych), przy czym typy Ia i Ib nie posiadają stożkowatego nasypu, lecz są redukcją dużych wczesnośredniowiecznych grodzisk typu "pierzścieniowatego". Dotychczasowe badania problematyki tzw. "grodzisk stożkowatych" były wyraźnie domeną archeologów i ich metody ukierunkowały problemy badawcze. Podkreślić tu należy mocno, że stwierdzenie w terenie obecności kopca (i nazwanie go w literaturze grodziskiem stożkowatym) nie może stać się automatycznie wyznacznikiem chro-

nologii, trudno bowiem odróżnić (przy częstym braku na powierzchni charakterystycznej ceramiki) obiekt XIII/XIV-wieczny od XVI/XVII-wiecznego. Tak więc formalnie podobne do siebie kopce zawierają w sobie relikty, których treści różnią się między sobą nie tylko chronologicznie, lecz i społecznie. Zaznaczenia wymaga także, że termin "grodzisko stożkowate" nie zawsze oddaje w całości istotę zagadnienia, jest w pewnym sensie "martwy" historycznie. E. Krause¹³⁴ sugeruje za I. Zakrzewskim termin "grodziszczko", traci on jednak anachronizmem, czy raczej infantylizmem. Lepiej chyba używać określenia "gródek"¹³⁵ lub mówić po prostu o "dworze na kopcu". Nie implikuje ono treści chronologicznych (można używać go z dodatkiem przymiotnika "średniowieczny" albo "nowożytny"), nie określa surowca, z którego wykonano obiekt, podkreśla niewątpliwie przeważającą (choć oczywiście nie jedyną) funkcję mieszkalno-obronną obiektów. Dwór na kopcu czy "dwór za przykopem" to określenia staropolskie, wielokrotnie spotykane (często zresztą wymiennie z fortalicją, a nawet zamkiem) w źródłach XVI/XVII-wiecznych, podobnie jak *domus dicta slup* we wcześniejszych. Omawiając więc drewniane obiekty mieszkalno-obronne z terenu województwa łęczyckiego używać będziemy określenia "dwór na kopcu", zdając sobie sprawę z pewnych oczywistych niedogodności tego terminu.

Przejdźmy do analizy budowli drewnianych z interesującego nas terenu. Dzięki badaniom J. Kamińskiej wiemy, że ilość tzw. "grodzisk stożkowatych" - reliktyw "dworów na kopcach" - wynosi na terenie województwa 22. W zestawieniu z 1966 r.¹³⁶ wymienia ona następujące obiekty: Bedlno, Borówek, Borysławice, Budzynek, Byśzew, Karsznice, Konarzew, Ktery, Małachowice, Orenice, Orłów, Pełczyska (dwa kopce), Piaskowice, Podgórzyce, Radogoszcz, Rszew, Sobota, Walewice, Witonia, do których dodać trzeba nasypy w Będkowie i Prażkach¹³⁷. Wszystkie ulokowane są w bezpośrednim sąsiedztwie cieków wodnych, często na krawędziach dolin pochodzenia rzeczno. Inną prawidłowością jest zbieżność lokalizacji grodziska i starych zabudowań dworskich, na co zwraca uwagę J. Kamińska¹³⁸ wymieniając obiekty w: Będlinie, Będkowie, Borysławicach, Karsznicach, Kterach, Orłowie, Piaskowicach, Prażkach, Radogoszczu i Walewicach. Przyjąć jednak można, że prawie wszystkie znajdowały się w sąsiedztwie zabudowań dworskich, często

już nie istniejących. Wyłączyć tu można tylko obiekty zlokalizowane na podmokłych i trudno dostępnych terenach (Borówek, Byszew), których położenie sugeruje brak możliwości powiązań kopca z zabudowaniami folwarcznymi. Podstawy określenia chronologicznego poszczególnych "grodzisk stożkowatych" są bardzo skromne. Wobec braku badań terenowych posłużyć się tu musimy nielicznymi materiałami zabytkowymi, pochodzącymi z badań powierzchniowych.

Uwzględnić także wypada dotychczasowe, odnotowane w literaturze przedmiotu, poglądy odnośnie do datowania interesujących nas obiektów. J. Kamińska w podstawowej pracy z 1953 r. przedstawiła kilka możliwości datowania gródków¹³⁹. Osiem z nich nie posiada (według niej) określonej chronologii. Są to gródki w Bedlnie, Byszewie, Karsznicach, Konarzewie, Piaskowicach, Prażkach, Podgórzycach i Sobocie. Na siedmiu "grodziskach stożkowatych" autorka stwierdziła obecność ceramiki nawiązującej do tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego (Borówek, Borysławice, Małachowice, Orłów, Pełczyńska 1 i 2, Walewice), przy czym tylko w Walewicach ceramika ta występuje bez domieszki materiałów młodszych, ceramiki określonej jako późnośredniowieczna. Materiały wyłącznie późnośredniowieczne występują na siedmiu stanowiskach (Będków, Budzynek, Ktery, Orenice, Radogoszcz, Rszew i Witonia).

Nieco inaczej do problemu datowania wymienionych "grodzisk stożkowatych" podchodzi S. M. Zajączkowski¹⁴⁰, który - uwzględniając datowanie J. Kamińskiej - zwraca uwagę na problem własności poszczególnych wsi. Wieś Podgórzycze występuje dopiero na mapie Gillego, nie posiada starej metryki historycznej, w związku z czym trudno zaliczyć ją do którejś z kategorii własnościowych¹⁴¹.

Zamek w Borysławicach omówiliśmy obszernie w poprzedniej części pracy, tu zastanowić się wypada nad obecnością w Borysławicach "grodziska stożkowatego"¹⁴². W połowie XIII w. Borysławice wchodziły w skład dużego klucza majątkowego rycerza Boguszy z rodu Doliwów. S. Szacherska¹⁴³ przypuszcza, że Bogusza otrzymał Borysławice z nadania Konrada Mazowieckiego i swą hipotezę opiera na fakcie istnienia tam gródka. Dopuszczając, że Borysławice poprzednio znajdowały się w ręku księcia, trudno jednak posługiwać się ewentualną obecnością gródka jako argumentem, gdyż, jak się wydaje, nie jest ona taka pewna, jak przyjmuje S. Szacher-

ska. Jedynym argumentem świadczącym za ewentualną obecnością tam gródka jest niewielka ceramika nawiązująca do tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego. Także cytowana wielokrotnie J. Kamińska¹⁴⁴ bynajmniej nie przesądza obecności gródka - a tylko dopuszcza taką możliwość, z czym należy się oczywiście zgodzić. Wydaje się, iż poglądy przyjmujące obecność starszego obiektu obronnego w Borysławicach wywodzą się z notorycznego zakładania obecności starszych grodów wszędzie tam, gdzie w XIV-XV w. wzniesione zostały murowane zamki¹⁴⁵. Jest to na pewno sąd częściowo prawdziwy i potwierdzony licznymi badaniami archeologicznymi (Łowicz, Międzyrzecz, Sieradz); znaczna jednak ilość zamków (także fundowanych w miejscowościach poświadczonych starymi metrykami historycznymi) powstała na tzw. surowym korzeniu, co dowodnie wykazały badania terenowe. Stwierdzenie w wyniku badań powierzchniowych starszej ceramiki nie przesądza o istnieniu starszej siedziby obronnej, materiał równie dobrze pochodzić mógł ze starszego osadnictwa i dostał się przy okazji sypania kopca, kopania fos i innych prac ziemnych związanych z budową i remontami zamku. Wydaje się, że sprawę ewentualnej obecności w Borysławicach starszej budowli obronnej wyświetlić mogą tylko systematyczne badania terenowe; bez nich problem tzw. "grodziska stożkowatego" w Borysławicach traktować musimy jako nie sprawdzoną hipotezę badawczą.

Według S. M. Zajączkowskiego¹⁴⁶ w okresie od XIV do XVI w. 14 wsi z "grodziskami stożkowatymi" znajdowało się w rękach prywatnych (Bedlno, Borówek, Byszew, Konarzew, Ktery, Małachowice, Orenice, Orłów, Pełczyska, Piaskowice, Prażki, Rszew, Walewice, Witonia). Pięciu nie można datować nawet orientacyjnie (Bedlno, Byszew, Konarzew, Piaskowice, Prażki), pięć innych odnieść można do okresu średniowiecza (Ktery, Orenice, Pełczyska 1, Rszew, Witonia), a pozostałe (Borówek, Małachowice, Orłów, Pełczyska 2, Walewice) do tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego. Inne wsie, w których są tzw. "grodziska stożkowate" (Będków, Budzynek, a prawdopodobnie Karsznice, Radogoszcz i Sobota), stanowiły przed XIV w. własność książęcą i warto tu przypomnieć, że J. Kamińska¹⁴⁷ obiekty w Budzynku, Będkowie i Radogoszczu datowała na okres późnego średniowiecza. Nowsze badania w niewielkim tylko stopniu pozwoliły skorygować przedstawione tu poglądy. Z wymie-

nionego rejestru 22 "grodzisk stożkowatych" wyeliminować wypada omówione już Borysławice, Budzynek, Prażki i Sobotę a także Radogoszcz, obiekt, który nie posiada średniowiecznej metryki i zostanie omówiony później; pozostaje więc 17 obiektów, które prawdopodobnie rzeczywiście powstały w okresie średniowiecza. Pewną wskazówką dla datowania kopca w Rszewie może być jego lokalizacja, typowa dla obiektów fundowanych w XIII-XIV w. W przypadku Orłowa XV-wieczną metrykę poświadczają źródła pisane¹⁴⁸; wydaje się, że obiekt mógł powstać już w wieku XIV. Podobnie XIV-wieczną, poświadczoną źródłami pisanymi metrykę ma siedziba w Piaskowicach¹⁴⁹ opisana w inwentarzu z 1780 r.¹⁵⁰ Zniszczenie kopców w Małachowicach i Witonii uniemożliwia hipotetyczne nawet określenie ich datowania, lecz pamiętając o informacjach zebranych przez J. Kamińską¹⁵¹ pierwszy odnosić możemy do wieków XIII-XIV, a drugi ogólnie do późnego średniowiecza. Także na XIII-XIV w. określa J. Kamińska¹⁵² ceramikę występującą na gródku w Orenicach i tak też datować możemy ten obiekt. Kopiec w Będkowie¹⁵³, na powierzchni którego występuje nieliczna ceramika późnośredniowieczna, odnieść można do wieków XIV-XV, choć należy się naturalnie liczyć z użytkowaniem siedziby na kopcu jeszcze w XVI w.

W wypadku pozostałych 10 "grodzisk stożkowatych" pewne wskazówki odnośnie do ich datowania przynieść może nowa próba datowania materiałów ceramicznych pochodzących z badań powierzchniowych. Ceramika z Małachowic (pochodząca bezpośrednio z otoczenia kopca) to 9 fragmentów garnków (w tym 6 fragmentów krawędzi posiadających wyraźnie zaznaczony wręb na pokrywkę; dwa z nich zdobione są pasmem dookołnych żłobków), które datować można na XIV w.¹⁵⁴ Określenie to nie może jednak uściślić datowania stożka; materiał pochodzi prawdopodobnie z relikwów folwarku - zabudowy gospodarczej, który znajdował się zapewne obok siedziby mieszkalnej. Materiały archeologiczne z powierzchniowej penetracji kopca w Bedlnie to kilkadziesiąt ułamków, wśród których przeważa ceramika zdobiona dookołnymi żłobkami (lecz także linią falistą i poziomymi pasami ornamentu paznokciowego), którą odnosić można do wieków XIII-XIV¹⁵⁵. Forma garnków, sposób ukształtowania krawędzi, brunatna barwa i nierównomierny wypał fragmentów sprawia, że badaną ceramikę łączyć można z tradycjami garncarstwa wczesnośredniowiecznego - nawiązuje ona do materiałów z tzw. III o-

kresu wczesnośredniowiecznego. Do końca XIII i XIV w. odnosić można kilkanaście fragmentów ceramiki z gródka w Borówku¹⁵⁶. Zdecydowanie przeważają ułamki barwy brunatnej z dość grubą domieszką (zaznaczenia wymaga obecność jednego fragmentu krawędzi z wrąbkem na pokrywkę), spośród których wyróżniają się 4 fragmenty brzuśców naczyń (dzbanów?) wykonanych ze szlamowanej gliny, o czernionej, lekko wyświeconej powierzchni, które odnieść można do wieków XIV-XV. Wydaje się, że w świetle znanych materiałów należy się liczyć z długotrwałym zasiedlaniem obiektu w Borówku - od końca XIII do połowy XV w.. Ceramika z gródka w Rszewie (w katalogu muzealnym jako grodzisko w Konstantynowie)¹⁵⁷ to 4 fragmenty krawędzi (2 z wrąbkem na pokrywkę), 1 fragment pokrywki i 2 den, które zaliczyć można do rozwiniętych form XIV-wiecznych, bez nawiązań do materiałów XIII wieku. Materiały z Pełczysk 2¹⁵⁸ to 6 fragmentów prymitywnie stylistycznej ceramiki XIII-wiecznej (?) pochodzącej z brzuśców garnków i 1 fragment krawędzi o formie schyłkowośredniowiecznej (XV-XVI w.?). Nie wiemy jednak, czy na podstawie tej ceramiki przyjmować można funkcjonowanie drugiego gródka w Pełczyskach w wiekach XIII-XVI. Jeden fragment ceramiki pochodzący z rozwiezionego w 1910 r. (?) kopca w Witoni¹⁵⁹ trudno traktować jako wyznacznik chronologii obiektu; podobnie niewielki walor datujący mają dwa ułamki ceramiki i liczna polepa pochodząca z kopca w Kterach¹⁶⁰. Oba ułamki, szczególnie zdobiony dookólnymi żłobkami, bliższy jest wiekowi XIII niż XV. Także trudno wypowiadać się na temat datowania kopca w Konarzewie¹⁶¹, choć znalezioną na nim (?) ostrogę odnosić można do rozwiniętych form późnośredniowiecznych (XIV-XV w.). Nieliczne materiały pochodzące z kopca w Prażkach¹⁶² (ułamek cegły palcówki, niepolewany fragment kafla zdobiony motywem roślinnym i ułamek krawędzi naczynia) wydają się potwierdzać tezę o późnym datowaniu obiektu, a pośrednio przemawiają za potraktowaniem kopca w Prażkach jako reliktu dworu murowanego.

Przedstawiona powyżej próba konfrontacji poglądów dotyczących chronologii poszczególnych "grodzisk stożkowatych", oparta na podstawie analizy starszych poglądów oraz głosów historyka i archeologów wykazuje wyraźnie, że bez badań terenowych podstawy datowania obiektów tego typu są bardzo niepewne. Podobnie trudno zatrzymać się tu dłużej nad sprawą zabudowy kopców oraz dokład-

niejszej rekonstrukcji urządzeń obronnych gródków. Stan poznania zestawionych tu obiektów nie zachęca do takich dociekań, bowiem ewentualne wnioski mieścić by się musiały w zakresie ogólnie znanych stwierdzeń, cytowanych w literaturze przy okazji omawiania i publikacji wszystkich "grodzisk stożkowatych".

Wypada natomiast poruszyć tu problem fundatorów omówionych obiektów, choć w pełni zdajemy sobie sprawę, że ewentualne próby atrybucji pozostać muszą tylko nie sprawdzonymi hipotezami badawczymi. Kopiec w Będkowie łączyć można z rodziną Spinków Będkowskich, właścicieli kilkuwioskowego klucza majątkowego¹⁶³, w której rękę wieś, a potem miasteczko znajdowało się co najmniej od XIV w. Nie wydaje się bowiem prawdopodobne, by obronna siedziba w Będkowie powstała wcześniej niż w XIII w., kiedy to wieś znajdowała się w rękach książęcych, a przejściowo we władaniu biskupów kujawskich. Podobnie zachowany do dziś nasyp w Orłowie łączyć można z rodziną Orłowskich herbu Junosza¹⁶⁴, właścicieli kilkuwioskowego klucza, skupionego dookoła wsi, a potem miasteczka Orłowa. Dodać należy, że obiekt obronny (prawdopodobnie ten) wzmiankowany jest przy podziale Orłowa w roku 1424¹⁶⁵. Borówek wchodził w XIV-XVI w. w skład znacznego majątku Bielawskich z pobliskich Bielaw¹⁶⁶. Już w II połowie XIV w. Borówek (1397) występuje jako własność posiadacza pobliskiego Borowa¹⁶⁷, a wieś ta wchodziła chyba w skład najstarszej, allodialnej części majątku Bielawskich. Wydaje się, że położony między Bielawami a Borowem Borówek wchodził w skład włości bielawskiej od samego początku jej powstania i zbudowanie tu obronnej siedziby wiązać należy z tą rodziną. Jest to tym bardziej prawdopodobne także dlatego, że dotychczasowe badania nie doprowadziły do stwierdzenia relikwów siedziby obronnej w Bielawach. W świetle przedstawionych materiałów wydaje się, że obronna siedziba Bielawskich mogła powstać jeszcze w XIII w. Występujące w źródłach od 1364 r. Bedlno¹⁶⁸ to stare gniazdo Bedlińskich-Bedleńskich herbu Wieniawa. Wieś przechodzi następnie w ręce Łąkoszyńskich¹⁶⁹, którzy tracą ją przed II połową XVI w.¹⁷⁰ Sugerować można, że zachowany do dziś w Bedlnie kopiec to relikw XIII-XIV-wiecznej obronnej siedziby Bedlińskich. Z wymienionych uprzednio 14 wsi, które według S. M. Zajączkowskiego stanowiły w XIV-XVI w. własność prywatną uwagę zwraca, że jeszcze w II połowie XVI w. w Karsznicach

siedzieli przedstawiciele Karśnickich¹⁷¹ (herbu Jastrzębiec lub Sasin); w Konarzewie Konarzewscy herbu Nowina¹⁷², w Małachowie Małachowscy¹⁷³ (może jakaś linia sieradzkich Nałęczów), w Pełczyskach Pełczyccy herbu Jastrzębiec¹⁷⁴, w Piaskowicach Piaskowscy herbu Junosza¹⁷⁵, w Orenicach Oreniccy-Orińscy¹⁷⁶, w Witonii Wituńscy¹⁷⁷. Metryka historyczna wsi sięga końca XIII w. (Karsznice 1287)¹⁷⁸; z pierwszą połową XIV w. zaczynają pojawiać się wzmianki o Małachowicach¹⁷⁹ (1331) i Konarzewie¹⁸⁰ (1350), pozostałe występują w źródłach w końcu XIV w. Choć brak na to bezpośrednich przekazów wydaje się, że z pewnym prawdopodobieństwem fundację siedzib obronnych w omawianych miejscowościach przypisać można wymienionym rodzinom. Wypada tu także zasugerować możliwość połączenia fundacji gródków w Byszewie, Kterach, Rszewie i Walewicach z rodzinami Byszewskich-Drozdowskich herbu Jastrzębiec, Kterskich-Ktarskich, Rszewskich-Rzewskich i Walewskich herbu Kolumna (lub Roch), choć jest to nie poparta źródłowo sugestia. Problem atrybucji budowli obronnych w Prażkach i Sobocie omówiliśmy poprzednio (w części poświęconej dworom murowanym), sprawę Radogoszcza poruszymy przy dworach drewnianych, natomiast ewentualnych fundatorów pierwszego dworu w Budzynku nie podejmujemy się określić. Przedstawiona tu pokrótce analiza tzw. "grodzisk stożkowatych" wykazuje wyraźnie, że kategoria ta zawiera w sobie nie tylko relikty budowli obronnych drewnianych o metryce średniowiecznej, lecz i murowanych i drewnianych dworów wznoszonych po roku 1500, uznanym w całej literaturze jako umowna granica między średniowieczem a nowożytnością.

Następna grupa obiektów to nieznane w dotychczasowej literaturze dwory na kopcu, stwierdzone głównie w wyniku kwerendy archiwalnej w Księgach Grodzkich i Ziemskich. Są to: Bełdów, Besk, Budzynek, Dobra, Domaników, Grochów, Lisice, Nakielnica, Ponętów, Radogoszcz, Rycerzew, Siemienice, Skłóty, Stryków, Zakrzew oraz wzmiankowany przez B. Baranowskiego Malanów¹⁸¹. Do wymienionych dodać trzeba obiekty obronne - znane już w literaturze i wspomniane w źródłach XV-XVII-wiecznych - w Parzęczewie, Szeli-gach, Zaosiu i Żychlinie, a także istniejący do dziś dwór w Łękach Kościelnych¹⁸². Brak jest potwierdzenia źródłowego, by jako pozostałości dworów na kopcu interpretować nasypy ziemne stwierdzone w Droguszy, Golicach i Skoszewach¹⁸³, które jednak z dużym

prawdopodobieństwem uważać można za relikty budowli mieszkalno-obronnych. Natomiast prawdopodobnie kopcami widokowymi, związanymi z XIX-wiecznymi założeniami parkowymi, są nasypy istniejące w parkach podworskich (wyspy-kopce na stawach w Gostkowie, Goślibiu i Zelgoszczy), choć tezę tę ugruntować mogą tylko dalsze badania. Pozostaje jeszcze do rozwiązania problem kilku miejscowości, w przypadku których źródła dość enigmatycznie wspominają o moście, przez który wchodzi się do dworu, kopczyku na podwórzu itp. Obiekty te omówimy w końcowych partiach niniejszego rozdziału. Z przedstawionego zestawienia widać, że ilość stwierdzonych pewnie (lub hipotetycznie) dworów na kopcu na interesującym nas terenie wynosiła około 25 obiektów.

Przejdźmy do próby analizy przedstawionego materiału. Podstawy chronologizacji są bardzo skromne, co wynika z jednej strony z charakteru materiału źródłowego, w którym brak wzmianek o datowaniu, z drugiej zaś z niedostatku badań terenowych. Niewątpliwie najlepiej poznany jest drewniany (pierwszy) dwór w Budzynku¹⁸⁴. Liczne materiały zabytkowe pozwalają odnosić czas jego powstania do lat około 1500, ewentualnie do pierwszej ćwierci XVI w. Czas użytkowania budowli drewnianej wzniesionej na kopcu w Budzynku nie był długi, obiekt uległ spaleniowi (?) w połowie - II połowie XVI w., gdyż do tego czasu odnosić można fundację na tymże kopcu budowli całkowicie lub częściowo murowanej¹⁸⁵. Dwór na kopcu w Rycerzewie, sądząc z licznych opisów, był siedzibą wzniesioną po ufundowaniu przez Walentego Ponentowskiego dworu murowanego wzniesionego na przełomie III i IV ćwierci XVI w.¹⁸⁶ Za tezę tą przemawia nie tylko stan zachowania obu obiektów w wieku XVII/XVIII, lecz także jego bogaty i rozbudowany program architektoniczny, pozwalający umieścić budynek w tradycjach budowlanych pierwszej połowy, czy nawet połowy XVII w. Pierwsza notatka o fortalicji w Strykowie pochodzi z roku 1505¹⁸⁷. Nie mamy jednak pewności, czy jest to ten sam obiekt, który znamy z opisów XVII-wiecznych¹⁸⁸, jest to jednak prawdopodobne, w związku z czym można datować obiekt obronny w Strykowie na wiek XV. Natomiast zdecydowanie średniowieczną metrykę ma budowla obronna (zapewne drewniana) w Żychlinie¹⁸⁹, którą odnosić można do wieku XIV. Podobnie na wieki XIV-XV datować można drewniane (?) dwory obronne w Parzęczewie i Seligach¹⁹⁰. Obiekt w Radogoszczu był

tradycyjnie łączony ze średniowieczem i odnoszony do dwóch, potwierdzonych źródłowo, pobytów Konrada Mazowieckiego. Nie wypowiadając się na temat prawdopodobnej możliwości istnienia w Radogoszczu książęcej stacji o cechach obronnych, obiekt znany z materiałów kartograficznych i XVIII-wiecznych opisów łączyć należy z wiekiem XVI. Być może fundował go w połowie XVI w. podstoli łączycki Paweł Radogoski herbu Jelita¹⁹¹.

Próby datowania innych dworów na kopcach oparte są, z konieczności, na bardzo kruchych podstawach. Pewne wskazówki odnośnie do datowania opierać można na próbach rekonstrukcji rzutów dużych dworów w Bełdowie, Dobrej, Grochowie i Ponętowie; pozwalają one z dużym prawdopodobieństwem wykluczyć ich średniowieczną metrykę. Biorąc także pod uwagę ich stan zachowania, oglądany oczyma głównie XVIII-wiecznych obserwatorów, wydaje się, że są to budynki wzniesione w wieku XVI lub XVII. Do tegoż czasu odnosić można chyba fundację małego dworku w Besku; prawdopodobnie był to trójdzielny dwutrakt składający się z sieni, izby i komory po prawej stronie sieni i izby z izdebką po lewej. Tak rekonstruowany dwór posiadający jeszcze "górkę", reprezentuje najprostszy schemat domu "chudopacholskiego", znacznie skromniejszy od wzorca domu chudopacholskiego przedstawionego przez Jakuba Haura. Natomiast do tego ostatniego schematu nawiązuje chyba dwór w Lisicach. Mimo że w połowie XVIII w. obiekt ten już jest znacznie zniszczony, można go chyba datować na II połowę XVI - I połowę XVII w. W stosunku do innych obiektów trudno mówić o podstawach umożliwiających datowanie. Obiekty odnotowane w znanych opisach są już bardzo zniszczone lub zachowane tylko fragmentarycznie; notują one także zmiany funkcji budynków (chlew w Zakrzowie, lamus w Domanikowie). Chronologię ich powstania określać trzeba w szerokich granicach wieków XV-XVII, choć przypisywanie im metryki średniowiecznej jest dość problematyczne.

Inne trudności sprawia interpretacja budowli w Łękach Kościelnych. Dwór na kopcu w Łękach to jedyny obiekt zachowany w stanie zamieszkanym do dziś. Jest to drewniany budynek o konstrukcji zrębowej, skierowany na południe i wzniesiony na planie prostokąta z jednopiętrowymi ryzalitami ulokowany na osi poprzecznej. Wnętrze ma układ dwutraktowy z umieszczoną na osi sienią i długim pokojem (salonem?). Dyspozycja przestrzenna dworu pozwala

na łączenie jego fundacji z wiekiem XVII (raczej drugą połową), czy nawet przełomem XVII-XVIII w. Z dworem w Łękach związana jest zanotowana przez K. Chłędowskiego¹⁹², wiadomość z której wynikać może, iż obecny dwór wzniesiono na miejscu starszej siedziby mieszkalno-obronnej (Łackich, Tabęckich czy Czarnowskich). Problem wyjaśnić mogą tylko badania terenowe, choć tradycji zanotowanej przez K. Chłędowskiego w ostatniej ćwierci XIX w. nie można lekceważyć. Podkreślić tu należy znaczenie badań w Budzynku, które wykazały istnienie na kopcu dwóch następujących po sobie budowli mieszkalno-obronnych. Nieco podobną sytuację stwierdzono w Siemkowicach¹⁹³, w sąsiednim województwie sieradzkim, gdzie kopiec usypano w XV w., co związane było z budową "kamieńca". Następnie nasyp poszerzono, wznosząc na nim w III ćwierci XVI w. dwór murowany. Zdajemy sobie bowiem sprawę, że obraz uzyskany na podstawie analizy źródeł pisanych jest obrazem statycznym. O dynamice zjawisk, o następstwach budynków na tych samych kopcach dowiedzieć się możemy tylko w wyniku badań terenowych prowadzonych metodami wykopaliskowymi.

Także skromne są podstawy datowania kopca w Skoszewach. Możliwość istnienia w terenie reliktyw dwóch-trzech fos sugeruje obecność rozbudowanego programu obronnego. Przypomnieć tu należy, że w XV w. Skoszewy, które w 1426 r. uzyskały prawa miejskie, były ośrodkiem dużego klucza majątkowego Warszzyckich a potem, od 1484 r. Duninów, składającego się z miasteczka Skoszewy i blisko 20 wsi. Klucz ten był w końcu XIV - początku XVI w. jednym z największych majątków w skali województwa łęczyckiego¹⁹⁴.

Pozostaje jeszcze do omówienia pewna liczba wsi, których opisy nie są jednoznaczne; pozwalają jednak sądzić, że w miejscowościach tych znajdowały się dwory na kopcach. Wymienić tu należy: Barłogi¹⁹⁵, których opis z 1779 r. notuje "dwór [...] do którego wchodząc z podwórza mostek"; Gaj¹⁹⁶, opis z 1695 r. "sadzaweczka na podwórzu, kopczyk także"; Ciężków Dolny¹⁹⁷, 1765 r.: "najprzód wjeżdżając na podwórze ze wsi wrota których nie masz, tylko słupy stoją, idąc do dworku był most, ale teraz zruynowany, że i przejść trudno"; Idzikowice¹⁹⁸, 1761 r.: "do dworu wchodząc mostek przed sienią z deli zgnięły" (istniał tam także "skarbiec murowany"); Łazin¹⁹⁹, 1725 r.: "do dworu przez mostek wchodząc (istniała tam także "kamienica"); Strzeblew²⁰⁰, 1774 r.:

"w pośrodku podwórza dwór stary, pusty, do którego wchodząc mostek ze zrzyneków stary"; Śladków²⁰¹, 1683 r.: "z tej sionki drzwi [...] małe pod kopcem"; Złota²⁰², 1779 r.: "do tego dworu wchodząc z podwórza mostek z dylów". Jak widać opisy są dość enigmatyczne i trudno zdecydować, czy informacje o mostkach i kopcach świadczą dowodnie o obecności dworów na kopcach. Jednakże dwa opisy (Barłogi i Złota) publikowane są przez B. Baranowskiego²⁰³, który nie ma wątpliwości co do ich interpretacji sądząc, że są one wystarczającym dowodem na ich istnienie. Porównanie źródeł pisanych z sytuacją terenową dało pozytywny wynik tylko w Gaju, gdzie znaleziono kopiec oblany fosą, i może w Ciężkowie, gdzie informacje o rozwieszonym kopcu zachowały się wśród miejscowej ludności. Myślimy, że niezachowanie się kopców i innych relikwów siedzib w pozostałych miejscowościach nie może świadczyć o tym, iż nie istniały; mogły się po prostu nie zachować. Wydaje się, że cytowane opisy są mocnymi przesłankami przemawiającymi za istnieniem w pozostałych sześciu miejscowościach dworów na kopcach.

Następnym ważnym problemem jest sprawa fundatorów. Brak konkretnych wzmianek źródłowych i niepewna chronologia poszczególnych obiektów nie pozwala na całkowite rozwiązanie tego problemu. Tylko w niektórych przypadkach możemy co najwyżej określić rodziny, które zamieszkiwały dane wsie i prawdopodobnie wznosiły sobie siedziby mieszkalno-obronne fundowane na kopcach. I tak np. dwór na kopcu w Dobrej łączyć można z rodziną Dobrskich herbu Jastrzębiec. Familia ta, zdaniem heraldyków, nie pochodziła co prawda z Łęczyckiego²⁰⁴, lecz już w II połowie XVI w. Marcin Dobrski, współwłaściciel wsi, posiadał tam 6,5 łana²⁰⁵. S. Uruski²⁰⁶ notuje Władysława Dobrskiego, także współwłaściciela Dobrej, a dwaj inni przedstawiciele tej rodziny podpisują w roku 1697 elekcję z woj. Łęczyckiego. Dobry stan dworu i jego szczegóły (ganek o 4 słupach, altanka) pozwalają datować budynek na wiek XVII. Kolejny dwór na kopcu, w Domanikowie, odnosić można do rodziny Domanikowskich²⁰⁷ herbu Pobóg. Żaden z kilku znanych przedstawicieli tej rodziny nie zrobił większej kariery, trudno więc pozwolić sobie na próbę dokładniejszego określenia fundatora. Także bez konkretnych określeń osobowych dwór w Besku łączymy z rodziną Beskich²⁰⁸ herbu Jastrzębiec (?) (Lewart lub

Prawdziej?), w Droguszy z Drogockimi-Drogowskimi²⁰⁹, w Grochowie z Grochowskimi²¹⁰ herbu Paprzyca-Kuszaba, w Golicach²¹¹ z Goliczkimi herbu nieznanego, Idzikowicach²¹² z Idzikowskimi herbu Nałęcz, Łazinie²¹³ z Łazińskimi herbu Ogończyk, Nakielnicy z Nakielskimi herbu Nałęcz (S. Uruski²¹⁴ uznaje ich za gałąź rodu Czarnkowskich), Skłótach ze Skłótowskimi-Skłótowskimi²¹⁵ herbu Dołęga, Skoszewach z Warszyckimi²¹⁶ herbu Abdank i wreszcie w Żychlinie z Żychlińskimi²¹⁷ herbu Szeliga. Dwór w Ponętowie wzniesli niewątpliwie Ponętowscy herbu Leszczyc (jedna ze znakomitszych rodzin województwa, szczególnie w XVI i I połowie XVII w., zamieszkująca jego część północno-zachodnią). Jak już nadmieniliśmy, Walentemu Ponętowskiemu, peregrynatowi do Ziemi Świętej, ożenionemu z Anną córką Mikołaja Firleja, przypisaliśmy fundację dworu murowanego w Rycerzewie²¹⁸. Z innych wybitnych przedstawicieli tej rodziny wymienić można Jakuba, kasztelana brzesko-kujawskiego (1586), a także kilku działających w pierwszej połowie XVII w.: Andrzeja komornika łęczyckiego (1628) oraz dworzan królewskich Kaspra i Stefana²¹⁹. Wydaje się, że wśród tych trzech ostatnich znajdować się może fundator dworu na kopcu znanego z XVIII-wiecznych opisów. O dokładniejsze określenie osoby fundatora możemy się także pokusić w przypadku dworu w Bełdowie. Wieś ta zamieszkała była co najmniej od XIV w. przez rodzinę Bełdowskich herbu Jastrzębiec. Pierwszy znany przedstawiciel tej rodziny to Adam-Adamko²²⁰, występujący w źródłach od 1386 r. W rękach poszczególnych członków rodziny, prócz Bełdowa, znajdowały się przejściowo wsie: Charbice, Niesięcin, Rszew, Złotno²²¹, Łagiewniki, Modrzew, Skotniki²²², Dzierżanów i Zgniłe Błoto²²³ (lub ich działy). Majątek Bełdowskich z Bełdowa nie był duży, liczył prawdopodobnie w XVI-XVII w. 2-4 wsie²²⁴. Okresem największej prosperity rodziny była II połowa XVI - I połowa XVII w., kiedy to Paweł (†1640), łowczy i chorąży łęczycki, osiągnął senatorską godność kasztelana brzezińskiego (1613). Zestawiając ze sobą czas największego wzrostu znaczenia rodziny z rozbudowanym programem budowlanym dworu i materiałem ceramicznym z badań powierzchniowych sądzymy, że dwór na kopcu znany z opisów wzniesli Bełdowscy (może Jan, żołnierz kampanii batoriańskiej, lub wspomniany wyżej Paweł) w końcu XVI - I połowie XVII w. Trudno jednak stwierdzić, czy jest to pierwsza budowla mieszkalno-obronna fundowana na kopcu w Bełdowie.

Mimo że problem fundatorów dworów naświetliliśmy w bardzo ograniczonym zakresie zaznaczyć wypada, iż wymienione rodziny były przeciętnie bogate w skali około 200 rodzin łączyckich posesjonatów. Przypomnijmy, że według badań B. Baranowskiego - T. Sobczaka²²⁵ w województwie łączyckim w wieku XVI znajdowało się 222 majątków szlachty jednowioskowej i 50 wielowioskowej (odpowiednie cyfry dla XVIII w. wynoszą 181 i 120). Wypada tu postawić tezę, że koszt fundowania budowli mieszkalno-obronnej lokowanej na kopcu otoczonym fosą nieznacznie przekraczał wydatki ponoszone przy wznoszeniu dworów o funkcjach mieszkalnych²²⁶. Przyjmując naturalnie znacznie mniejszą wydajność pracy ówczesnego chłopca wydaje się, że usypanie kopca i wybranie fosy wykonać można było w ciągu jednego roku (kilku lat) przy angażowaniu do pracy tej kilku osób, co w systemie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej nie pociągało za sobą dodatkowych świadczeń w gołtówce.

Ostatnimi zagadnieniami, które wypada tu poruszyć są formy dworów i ich urządzenia obronne. Ubóstwo badań terenowych określa ograniczone możliwości rekonstrukcji programów przestrzennych dworów na kopcu. Były one zapewne wznoszone na planach prostokątów, tak z wysokogatunkowych jak i kiepskich rodzajów drewna. Zebrany materiał, choć niewielki, przemawia wyraźnie przeciw ugruntowanej w literaturze tezie o "modrzewiowym dworze"²²⁷. I tak np. dwór w Ponętowie zbudowany był z trzech rodzajów drewna: dębu, sosny i modrzewia, a dwór w Rycerzewie był w dolnych partiach dębowy, w pozostałych sosnowy. Dach kryty był gontem, choć dość często pojawiają się wzmianki o snopkach (szczególnie przy opisie budynków mniejszych) albo o pokryciu części dachu snopkami, części dranicami czy gontem. Fasady małych dworów były zapewne pięcioosiowe (Besk) dużych siedmio- dziesięcioosiowe (izby duże czy jadalne posiadały do pięciu okien) z gankiem wspartym na słupach, umieszczonym na osi symetrii budynków. Duży dwór na kopcu miał trzy kondygnacje, przy czym tylko parter posiadał rozbudowany program użytkowy. Pod dworem (często pod sienią) lecz niekiedy i obok niego mieściły się 1-3 sklepy-piwnice, drewniane lub murowane, drzwi z sieni prowadziły na piętro, gdzie znajdowała się izdebka zwana "górką", często połączona z altanką mieszczącą się nad gankiem. Nie stwierdzono, by któryś ze znanych

dworów na kopcu posiadał rozplanowanie typowe dla budynków chłopskich, składających się z sieni (do której wchodziło się ze szczytu budynku), izby i komory, choć tak wyglądały małe dworki szlachty cząstkowej. Podstawowym pomieszczeniem budynku była sień tak przelotowa, jak i przedzielona na 2-3 pomieszczenia w układzie amfiladowym (?) - sionkę, sień, kuchnię. Po obu jej stronach mieściły się pomieszczenia mieszkalne i mieszkalno-magazynowe (komory) ulokowane w dwóch, może wyjątkowo trzech traktach. Ilość pomieszczeń w dużych dworach sięgała 8-10. Kuchnie znajdowały się bądź bezpośrednio w budynku mieszkalnym, bądź w przybudówkach przylegających do dworu, albo też w małych wolno stojących budynkach. / Ilość pomieszczeń była chyba większa niż dyktowały to względy konstrukcyjne, często bowiem małe izdebki (apteczki, reiteratki) powstawały przez przedzielenie, "przeforsztowanie" lekkimi konstrukcjami drewnianymi większych pomieszczeń.

W sumie stwierdzić należy, że architektoniczny obraz dworów na kopcach, ukształtowany na podstawie znanych opisów, nie różni się od ugruntowanych w literaturze schematów nowożytnych dworów mieszkalnych²²⁸. Dwory na kopcach nie odbiegały w swym programie przestrzennym od dyspozycji stosowanych przy budowni budynków ziemiańsko-szlacheckich o funkcjach wyłącznie mieszkalnych. Brak jest wystarczających danych pozwalających na pewne odróżnienie w omawianym materiale form typowych dla wieku XVI - I połowy XVII od charakterystycznych "dworów polskich", redukujących na jednej kondygnacji program nowożytnego pałacu, które ukształtowały się ostatecznie w II połowie XVII w. i przetrwały do początków XX w.

Przejdźmy teraz do cech obronnych dworów. Wydaje się, że w niewielkim stopniu dotyczyły one bezpośrednio budynków, w znacznie większym ich otoczeniu. Wypełniona wodą fosa (lub kilka fos, jak np. w Sobocie) poprzedzona wałem (Golice), "basteczki" przy moście (Bełdów) i ulokowanie budynków na szczycie nasypów ziemnych, stanowiących o elemencie przewyższenia, stanowiły o realnych trudnościach w wypadku prób opanowania dworu. Do przedstawionego wyżej programu obronnego dworów na kopcach dodać należy szereg elementów "półobrony" czy raczej bezpieczeństwa, które stosowano tak przy dworach na kopcach, jak i normalnych budynkach mieszkalnych. Myślimy tu przede wszystkim o płocie i parkanach, które niekiedy stanowiły zapewne element podporządkowany bezpieczeń-

stwu mieszkańców, częściej jednak, zbudowane "z chrustu i dylików", zapobiegały tylko rozchodzeniu się inwentarza. Wejście do oparkanionego podwórza prowadziło przez bramę, przy której znajdowały się samborza, rozbudowane niekiedy dość znacznie, np. w Stokach²²⁹ (opis z 1666 r.): "samborza wpół podwórza, albo jako się zowie dwór wysoki, zamknięty [...] w nim nie masz nic tylko izby dwie dobre na górze bez okien i bez pieców, ze drzwiami porządnymi na mieszkanie letnie. Na których dach nie dobry" czy Bechcicach²³⁰ (opis z 1680r.): "samborza zawarta z fortą bez żelaza, w której drzwi na biegunach, przy której samborzy [...] izdebka na dole [...] z tej izby ze skoblem i sień. Drzwi na górę po schodach. Na górze izdebka w której okna szklane dwa". Prócz samborzy w obrębie zabudowań dworskich znajdowały się liczne budynki: murowane lamusy, górkę, sale wzgórzyste itp., z których bez specjalnego wysiłku uczynić można było samodzielne punkty oporu. Nawet normalny budynek dworski stanowić mógł umocnioną twierdzę. Sień, w której, za W. Łozińskim²³¹ "samoczwart stom człowieka obroni", małe okna, okiennice, drzwi "zamcyste" - wszystko służyć miało bezpieczeństwu mieszkańców. Dodać do tego trzeba znaczną ilość broni, w tym palnej, przechowywanej po dworach. Nie znamy opisu arsenału w dworze na kopcu z terenu łączyckiego, natomiast zupełnie imponująco wygląda opis dworu w Kotkowie, który nie był zlokalizowany na kopcu. Pochodzi on z 1665 r.²³² "[w dworze] jest komnata napustoszała bez okien, ław dwie. W tej izdebce jest muszkietów wielkich długich osiem, drugie strzelby różne długie także z zamkami dobrymi sztuk sześć, lontowych muszkietów cztery, akownic z zamkami porządnymi siedem, śmigownica jedna, do tychże akownic stemplów żelaznych długich para". W sumie sądzić można, że opanowanie kompleksu dworskiego należącego do średnio zamożnego łączyckiego szlachcica-posesjonata nie było wcale łatwiejsze niż zdobycie kresowej fortalicii, znanej dzięki studiom archiwalnym W. Łozińskiego. Opięty parkanami zespół zabudowań dworskich, liczne samodzielne gniazda oporu i wreszcie "dwór obronny", ułożony na wyspie oblanej wodami fosy, stanowiący ostateczne ubezpieczenie obrońców, przedstawiały realną wartość; choć naturalnie tylko w skali działań obronnych, do których były przeznaczone.

Pamiętając o realnych walorach obronnych siedzib wiejskich nie

możemy tracić z oczu symboliki siedziby feudalnej. Mimo że oglądane kopce nie były poddawane dokładniejszemu pomiarom geodezyjnym, a ich stan zachowania nie zawsze pozwala na hipotetyczną rekonstrukcję, mamy tu do czynienia z pewną prawidłowością. Obyiekty starsze, o średniowiecznej metryce, fundowano na niewielkich i mocno wywyższonych nasypach ziemnych. Wiazało się to chyba nie tylko z lokowaniem ich w zalewowych dolinach cieków rzecznych, lecz i z chęcią uzyskania znacznego przewyższenia, zwiększającego walory obronne. Natomiast nasypy, które pochodzą z XVI-XVII w., są na ogół znacznie większe i niższe, a więc mniej górujące nad otaczającym je terenem. Przykład sytuacji terenowej stwierdzonej np. w Besku pozwala mniemać, że spotykane w źródłach określenie "kopiec" nie odnosi się do realnie istniejącego wysokiego kopca, lecz tylko do otoczenia dworskiej "wyspy" wodą. Na podobnym niskim nasypie wzniesiony jest dwór w Łękach Kościelnych. Mamy tu więc do czynienia z pewną modyfikacją średniowiecznych zasad obronności. Wznoszenie dworów na dużych płaskich kopcach wiazało się niewątpliwie ze wzrostem ich roli rezydencjonalno-gospodarczej, a osłabiało warowność siedziby. Jednocześnie wszystkie prawie dwory zawierały w sobie pewne elementy podporządkowane obronności. Czy więc mówiąc o wiejskim budownictwie obronnym województwa łęczyckiego nie należało uwzględnić wszystkich dworów i kompleksów zabudowań dworskich? Wydaje się, że nie, gdyż cechy obronne zwykłego dworu pomieścić można wśród dość normalnych starań zmierzających do zapewnienia sobie spokojnej egzystencji. Natomiast momentem zdecydowanie wyróżniającym się z tych działań jest idea domu na kopcu, w swej treści zdecydowanie średniowieczna i obca przedstawionym powyżej komponentom. Podczas gdy te ostatnie nie odbiegają zbytnio od nowożytnych programów architektonicznych rezydencji wiejskich, zmierzających w kierunku uporządkowania przestrzeni dziedzica, idea dworu na kopcu jest im wyraźnie obca i sięga swoimi korzeniami w głąb poprzednich etapów rozwoju społeczeństwa feudalnego.

PRZYPISY DO ROZDZIAŁU II

¹ Z najogólniejszych opracowań wymienić należy m. in.: Z. Kaczmarski, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1947; tenże, *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, Warszawa 1948; tenże, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964; A. Wyrobisz, *Budownictwa murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, SzDRiP, 1963, t. 3; J. Bogdanowski, *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, "Ochrona Zabytków", 1964, t. XVII, nr 4, s. 3-36; B. Miśkiewicz, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968; J. Zachwatowicz, *Architektura polska*, Warszawa 1966. Trzeba jednak podkreślić, że do chwili obecnej brak jest monografii zamków kazimierzowskich, zawierających ich analizę i próby wyświetlenia przesłanek genetycznych.

² J. Wiśniewski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 78-80.

³ B. Guérquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 49 i n.

⁴ Tenże, *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych*, KAiU, 1959, R. IV, nr 1-2, s. 73; tenże, *Próba ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*, KAiU, 1961, R. VI, nr 1, s. 83.

⁵ Tenże, *Zamki w Polsce*, s. 29-32.

⁶ I tak np. Władysław Jagiełło w czasie swojego panowania przebywał na zamku w Łęczycy 35 razy; por. A. Gąsiorowski, *Itinerarium Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972, zestawienie na s. 101.

⁷ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 305; por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, wyd. Z. Guldón, cz. III, Bydgoszcz 1967, s. 4.

⁸ AGAD, Cló 85, f. 85-86v.; fotokopie tekstu załącza W. Tomicka, *Zamek w Łęczycy (woj. łódzkie)*, mpis w PKZ w Warszawie, 1961.

⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, C. Ohyzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961-1963, cz. II, s. 130-157; por. B. Baranowski *Położenie i walka klasowa chłopów w królewskich województwach woj. łęczyckiego w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1956; A. Stroynowski, *Użytkownicy królewskich województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI-XVIII w.)*, RŁ, 1975, s. 315-328.

¹⁰ W. P e l a, *Inowódz, woj. piotrkowskie. Zamek. Badania archeologiczne i archeogeofizyczne w latach 1973-1975*, mpis w WKZ w Piotrkowie Tryb., 1968; J. Augustyniak, *Inowódz, IA. Badania rok 1977*, Warszawa 1978, s. 226-227.

¹¹ Wyniki badań Z. Tomaszewskiego omawiają M., R. B r y k o w s c y, *Ruiny zamku w Inowodzu*, mpis w PKZ w Warszawie, 1964.

¹² Prowadzone przez J. Augustyniaka z Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi.

¹³ G u e r q u i n, *Zamki w Polsce*, s. 148.

¹⁴ T e n ż e, *Problematyka architektury...*, t e n ż e, *Próba ustalenia...*, t e n ż e, *Zamki w Polsce*, s. 30.

¹⁵ W i d a w s k i, *op. cit.*

¹⁶ *Ibidem*, s. 285-295.

¹⁷ J. W ą s i c k i, *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, ZNUAM "Prace Wydziału Prawa", 1962, nr 2, s. 1012.

¹⁸ W i d a w s k i, *op. cit.*, s. 139-142.

¹⁹ W. K a l i n o w s k i, *Inowódz, studium historyczno-urbanistyczne*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960-1961, s. 8-10.

²⁰ W ą s i c k i, *op. cit.*, s. 971; odkryty przez J. Augustyniaka w trakcie badań terenowych w 1978 r. krótki odcinek murów nie świadczy jeszcze o obecności pełnego obwodu, choć dokumentuje jego istnienie od strony wschodniej, od której dotychczas przyjmowano brak muru obwodowego.

²¹ Z większych "pałaców" wzniesionych w centrach królewskich wymienić można Kłodawę i Lubień. Pierwszy opisany jest w *Lustracji* z 1764-1765 (AGAD, CLr 240, f. 456) i z 1789 r. (AGAD, CLr 264, f. 343), drugi *ibidem*, CLr 264, f. 335v. i CLro 242c, f. 63-65. Opisy pochodzą z II połowy XVIII w. Ostatni notuje, że dziedziniec wraz z pałacem "otacza kanał kopany szeroko". Tak to

dawna średniowieczna tradycja zaopatrywania siedziby wiejskiej w przeszkodę wodną - fosę przekształciła się (zgodnie z ogólnymi kierunkami przemian nowożytnych budowli mieszkalno-rezydencjonalnych) w ważny element kompozycji przestrzennej założenia rezydencjonalnego, którego nieodzownymi komponentami były: paraдный dziedziniec, park ze stawami, kopcem widokowym i kanałem. Ten ostatni początkowo stanowił jeszcze granicę i ochronę ogrodu; w założeniach barokowych wyznaczał często jedno z głównych osi kompozycyjnych założenia. Por. G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972.

²² J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969, s. 20-21. Historyk ten słusznie wypowiada się za istnieniem innych kryteriów kwalifikacyjnych, doceniając rolę kryterium ekonomicznego.

²³ T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 6-9.

²⁴ S. Gawęda, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku. Studium z dziejów rozwoju wielkiej własności ziemskiej*, Kraków 1966.

²⁵ J. Piętka, *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.

²⁶ A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 103-116 i tab. 9, s. 108.

²⁷ A. Miłobędzki, *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, KHKM, 1978, R. XXVI, nr 1, s. 30, przyp. 4; tenże, *Architektura Królestwa Polskiego w XV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 465.

²⁸ T. Szyburska, *Ujazd - pałac, pow. brzeziński, woj. łódzkie. Dokumentacja historyczno-archeologiczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1968, s. 11 i n.

²⁹ S. Starowolski, *Polonia, sive status Regni Poloniae descriptio*, Coloniae 1632, s. 10. O wartości Polonii jako źródła por. A. Piśka dąko, *Obraz architektury polskiej do połowy XVII w. w Polonii Szymona Starowolskiego*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 137-152 a także J. Danko, L. Kajzer, *Poprzednicy i następcy Szymona Starowolskiego (uwagi na marginesie nowego wydania Polonii)*, BHS, 1978, R. XL, nr 2, s. 133-141.

³⁰ A. Cellarius, *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae, omniumque regionum juri Polonico subiectorum novissima descriptio...*, Amsterdam 1659, s. 234.

³¹ Por. plan Ujazdu z 1801 r., na którym zaznaczony jest okrągły kopiec, oznaczony napisem "kopiec" i "Nigra domus" (AGAD, zbiory kartograficzne 119-24); plan z 1852 r. gdzie miejsce to opisane jest słowem "kopiec" (AGAD, zb. kart. 200-3, IIa); por. także plan z 1812 r. (*ibidem*, 214-217).

³² Por. literaturę w części katalogowej pracy.

³³ Guerquin, *Zamki w Polsce*, s. 35 i n.

³⁴ T. Poklewski, M. Żemigała, E. Grabarczyk, *Zamek w Lutomiersku w Sieradzkim*, [w:] *Zamki śródkowopolskie*, cz. I, *Besiekierzy, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977, s. 55-56.

³⁵ *Ibidem*, s. 65-66; por. też S. M. Zajączkowski, *Uwagi nad dziejami Lutomierska w średniowieczu*, RŁ, 1966, t. XI (XIV), s. 239-250.

³⁶ Por. literaturę w części katalogowej pracy.

³⁷ T. Poklewski, E. Grabarczyk, *Zamek w Besiekierach w Łęczyckim*, [w:] *Zamki śródkowopolskie*, cz. I, s. 25.

³⁸ W. Puget, *Besiekierzy. Zamek, woj. łódzkie, pow. Łęczyca. Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1962-1963, s. 21-22.

³⁹ Poklewski, Grabarczyk, *op. cit.*, s. 29-30; Mikołaj Radziwiłł nie był jeszcze w tym czasie księciem.

⁴⁰ Guerquin, *Zamki w Polsce*, s. 249-250; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, Warszawa 1971, z. 12, s. 10-11.

⁴¹ Problemy systemów obronnych (na przykładzie Małopolski) najobszerniej omawia J. Bogdanowski, *Systemy i kierunki w małopolskim budownictwie obronnym na przełomie XVI i XVII wieku*, t. I, II, mpis w Bibliotece Główniej Politechniki Krakowskiej, 1963, s. 27-55.

⁴² Sąd ten podała cała dotychczasowa literatura od czasów I. Korytkowskiego (*Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, t. II, Poznań 1888, s. 145) oraz źródła od J. Długosza (*Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1887) i B. Paprockiego (*Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 142 i n.).

⁴³ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 115; por. dyskusję w dalszej części rozdziału.

⁴⁴ A. Rogalańska, *Ruiny zamku w Borysławicach (pow. Koło). Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1959-1963, która wykorzystuje badania Zientkiewiczów (H., Z. Zientkiewiczowie, *Opracowanie wyników badań architektonicznych I etapu z roku 1960 dla zamku w Borysławicach, pow. Koło*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1960) i Guerquina (Guerquin, *Zamki w Polsce*, s. 99-100).

⁴⁵ Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury...*, s. 84.

⁴⁶ Guerquin, *Zamki w Polsce*, s. 149 (Jastrzębiec) i 259-260 (Rytwiany); tam też starsza literatura. Por. KZS, t. III, z. 11, s. 41.

⁴⁷ Por. literaturę w części katalogowej pracy.

⁴⁸ B. Guerquin, *Zamek w Drzewicy*, "Teka Konserwatorska", 1952, z. 1, s. 5-31; tenże, *Zamki w Polsce*, s. 129-130, 200; KZS, t. III, z. 3, s. 25-26; z. 8, s. 9-12; A. Miłobędzki, *Zamek w Mokrsku Górnym i niektóre problemy małopolskiej architektury XV i XVI wieku*, BHS, 1959, R. XXI, nr 1, s. 30-52.

⁴⁹ Zestawienie w katalogu; por. przypisy do poz. Niesułeków.

⁵⁰ Paprocki, *op. cit.*, s. 320.

⁵¹ *Ibidem*. Paprocki wspomina tylko o wzniesieniu dworu w Grabicy przez S. Karnowskiego, nie wymieniając kopca. Obiekt określony jest jako dwór na kopcu w inwentarzu biskupstwa włocławskiego z 1610 r. Por. *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957, s. 107.

⁵² Dwory na kopcu w Niesułkowie i Grabicy rozpatrywać należy w kontekście całości budownictwa obronnego i rezydencjonalnego biskupów włocławskich. Por. Z. Chodźński, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich*, MHDW, 1910, t. XXIV.

⁵³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, t. III, Poznań 1879, 1357, gdzie Piątek wymieniony jest w dokumencie z roku 1357, zawierającym potwierdzenie własności arcybiskupiej przez Kazimierza Wielkiego.

⁵⁴ Metrykę historyczną Piątku do końca XIV wieku skompletowali S. Za-

j ą c z k o w s k i i S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. II, Łódź 1970, s. 32-33.

⁵⁵ AAG, ACap. B 143, f. 611; ACap, B 144, f. 349; ACap, B 148, f. 208; por. L. K a j z e r, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, ZNUŁ, w druku.

⁵⁶ J. W a r ę ż a k, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków osadniczych*, Lwów 1929; J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 67-70.

⁵⁷ F. P a p r o c k i, *Piątek, rzut oka na przeszłość miasta i jego stan obecny*, Piątek-Poznań 1937; K o r y t k o w s k i, op. cit., notuje wielu arcybiskupów odwiedzających Piątek.

⁵⁸ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. U l a n o w s k i, Kraków 1920, s. 200-201.

⁵⁹ J. S z a b l o w s k i, *Sztuka renesansowa i manierystyczna. Architektura*, [w:] *Historia sztuki polskiej w zarysie*, red. T. D o b r o w o l s k i, W. T a t a r k i e w i c z, t. II, Kraków 1965, s. 88.

⁶⁰ N i e s i e c k i, op. cit., t. III, s. 468.

⁶¹ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, KHKM, 1966, R. XIV, nr 2, s. 185; t e n ż e, *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, ZNUŁ, 1969, ser. I, z. 60, s. 97.

⁶² T. P i o t r o w s k i, *Dostojnicy województwa łęczyckiego za pierwszych Jagiellonów*, "Przegląd Historyczny", 1935, t. XXXII (XII), s. 78-80; t e n ż e, *Rozsiedlenie rodowe szlachty łęczyckiej na przełomie XIV i XV w.* "Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH", 1939, t. III, s. 40; S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 97.

⁶³ *LWNK 1564-1565*, cz. II, s. 181; por. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. II, wyd. A. P a w i ń s k i, "Źródła Dziejowe", 1883, t. XIII, s. 79-80. W dziele tym znajdujemy informacje, że Dzierzbice należą do Jana Sierakowskiego oraz Adama i Stanisława Dzierzbickich. Por. A. B o n i e c k i, *Herbarz polski*, t. V, Warszawa 1902, s. 185-189.

⁶⁴ AGAD, CLr, 78, f. 500-507; CLr 94, f. 162v.-165v.; CLr 112, f. 465v.-468; CLr 114, f. 902-905; CLr 155, f. 225-228; CLr 116, f. 440v.-444; CLr 150, f. 357-357v.; CLo 19, f. 213-263; CLo 95, f. 40-62.

⁶⁵ CLo, 95, f. 40-62, opis budynków na kopcu f. 40-41v.

⁶⁶ KZS, t. II, s. 169. W północnej ścianie kościoła znajduje się wmurowany cios z przedstawieniem głowy, ręki, literami TS z datą 1518. Kościół zmurowany jest w wątku polskim z cegły xyz: 10,2-10,9x14,1-15,2x29,0-30,0.

⁶⁷ Por. H. R u t k o w s k i, *Zamek w Piotrkowie*, KAIU, 1958, R. III, nr 2, s. 155-177; J. S z a b l o w s k i, *Kilka uwag o zamku królewskim w Piotrkowie, dziele mistrza Benedykta budowniczego Zygmunta I*, "Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie", styczeń-czerwiec 1966, Kraków 1967, s. 171-173; T. J a k i m o w i c z, "Turris Pyothrkoviensis" - pałac króla Zygmunta I, KAIU, 1972, R. XVII, nr 1, s. 21-40. Omówione budowle miały jednak znacznie luźniejszy związek z budową piotrkowską, niż omawiany tu dwór Tomasza Sobockiego (?).

⁶⁸ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 92-94.

⁶⁹ Np. opisy z 1697, 1704 i 1742 r.: AGAD, CLr 173, f. 429v.; CLr 181, cz. II, f. 250; CLo 21, f. 414.

⁷⁰ Według miejscowej tradycji obecny dwór wzniesiony został w latach osiemdziesiątych XIX w. przez rodzinę Niesiołowskich.

⁷¹ S z a b l o w s k i, *Sztuka renesansowa...*, s. 88.

⁷² Niewątpliwie była to osobistość wybitna. Podróżował do Ziemi Świętej, był dworzaninem królewskim, stolnikiem łęczyckim (1566) i podkomorzym łęczyckim (1572). Na pozycję Walentego Ponętowskiego wpłynęło małżeństwo z Anną Firlejówną, córką Mikołaja († 1588) wojewody lubelskiego i współtwórcy tzw. statutów Karnkowskiego. Por. P a p r o c k i, *Herby rycerstwa...*, s. 289; N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. VII, s. 374 i n.; S. U r u s k i, *Herbarz szlachty polskiej*, t. XIV, Warszawa 1917; *Polska XVI wieku...*, s. 80; *LWNK 1564-1565*, cz. II, s. 135.

⁷³ AGAD, CLr 170, f. 639.

⁷⁴ Z. C i e k l i Ń s k i, [rec.] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, Warszawa 1953, "Ochrona Zabytków", 1954, t. VII, z. 4, s. 282 i n.

⁷⁵ *Polski słownik biograficzny*, t. XVI, Warszawa 1971, s. 63-65, (biogram Mikołaja Kucieńskiego, †1493, wojewody rawskiego).

⁷⁶ LWWK 1564-1565, cz. I, s. LII.

⁷⁷ N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. V, s. 429; por. B o n i e c k i, *op. cit.*, t. XIII, s. 89-93; U r u s k i, *op. cit.*, t. VIII, s. 158 i n.

⁷⁸ K a m i ń s k a, *op. cit.*, s. 90.

⁷⁹ A. S z y m c z a k, *Budzynek*, IA, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 260; t e n ż e, *Budzynek*, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 215-216.

⁸⁰ S z y m c z a k, *Budzynek*, IA, Badania rok 1977, s. 216; AGAD, CLr 146, f. 269v.

⁸¹ Oba kopce wzmiankuje KZS, t. II, s. 121.

⁸² Nieliczne materiały zabytkowe występujące na powierzchni kopca można orientacyjnie datować na XVI wiek (?). Typowa dla XVI w. jest także sytuacja terenowa kopca, usytuowanego na skraju wysoczyzny.

⁸³ AGAD, CLo 30, f. 96; CLo 52, f. 164v.; Zbiory Kartograficzne K 146-7 z roku 1834.

⁸⁴ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 185; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 100. Okresem największej prosperity rodziny był chyba wiek XVII i I połowa XVIII w.

⁸⁵ K a m i ń s k a, *op. cit.*, s. 98.

⁸⁶ AGAD, CLr 170, f. 654v.

⁸⁷ Na uwagę zasługują materiały przechowywane w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi nr IV 1955/8 i IV 1955/10, wśród których wymienić należy fragmenty cegły palcówki i ułamek niepolewanego kafła zdobionego motywem roślinnym.

⁸⁸ C i e k l i ń s k i, *op. cit.*, s. 282.

⁸⁹ N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. V, s. 248-255.

⁹⁰ Z. G l o g e r, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. III, Warszawa 1972, s. 133.

⁹¹ AGAD, CLo 51, f. 730 (opis pochodzi z 1762 r.).

⁹² *Ibidem*, f. 732.

⁹³ AGAD, CLr 188, f. 395v.-397v.; por. KZS, t. II, s. 90-92; por. B. G u e r q u i n, *Podgębice* (woj. łódzkie, pow. łęczycki). Dwór renesansowy.

Studium historyczne. Badania terenowe K. Nawoik, zestawiała W. Tomicka, mpis w PKZ w Warszawie, 1956; Z. Ciekleński, Pałac w Poddębicach. Zarys dziejów i obecna rekonstrukcja, BHS, 1957, t. XIX, nr 3, s. 287-289.

94 S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184.

95 AGAD, CLr 160b, f. 594; CLo 7, f. 774-779.

96 AGAD, CLr 175, f. 658v. Miejscowości Miesleszki nie stwierdzono na interesującym nas terenie. Jest to niewątpliwie przekreślona nazwa wsi Mileszki (obecnie gmina Nowosolna, woj. łódzkie).

97 AGAD, CLr 189, f. 329-330v.

98 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, wyd. A. Tomczak, cz. III, Warszawa-Poznań-Toruń 1977, s. 150.

99 AGAD, CLr 240, f. 511.

100 AGAD, CLo 14, f. 5-5v.

101 *Ibidem*, f. 5v.; "marmur czarny z herbami i napisem fundatora tego pałacu de domo Lasockiego na sali"; por. W. Tatarkiewicz, *Czarny marmur w Krakowie*, PKHS, 1952, t. X, s. 79-152.

102 *LWNK 1564-1565*, cz. I, s. XLIX.

103 Por. zestawienie wiadomości o Lubochni w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, wyd. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walowski, t. V, Warszawa 1884, s. 441; także *LWNK 1628-1632*, cz. III, s. 56.

104 Por. Niesiecki, *op. cit.*, s. 24 in.; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. I, Poznań 1879, s. 121.

105 AGAD, CLr 121, f. 22-24; ten sam opis (?) zachowany jest fragmentarycznie w CLr 120, f. 1.

106 Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 320 in.

107 *Inwentarz dóbr stołowych...*, s. 148.

108 Por. J. Bogdanowski, *Obronna wieża mieszkalna Karwacjanów w Gorlicach*, [w:] *ARIOWR*, Łańcut 1972, s. 157-166; por. też M. Głosek, L. Kajzer, *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, KAiU, 1976, R. XXI, nr 2, s. 153-167; zachowany relikw kamieńca w Siemkowicach, pow. sieradzkie, pochodzi niewątpliwie z XV wieku.

109 J. Augustyniak, *Wojsławice*, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 320-321; tenże, *Wojsławice*, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 275-276.

110 M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa 1843 s. 267-268.

111 AGAD, CLo 18, f. 448-455; por. też AGAD, MK 73, f. 298-305.

112 T. Przypkowski, *Zabytki Reformacji na Kielecczyźnie*, "Studia Renesansowe", 1956, t. I, s. 57-82.

113 Nie wspomnieli o niej Głosek i Kajzer, op. cit., s. 153-167.

114 Prócz opisów w Księgach Grodzkich i Ziemskich Łęczyckich, por. też zespół akt nazwany "Archiwum Rzewuskich z Bratoszewic" w APŁ.

115 S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183-185.

116 Omówione one będą w partii poświęconej dworom drewnianym.

117 Z. Rewski, *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku*. *Studia z historii sztuki polskiej*, red. K. Piwocki, t. V, Warszawa 1954, s. 95-96.

118 T. Jakimowicz, "Dom pański jako ma być postawion", [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 421-433.

119 A. Fischinger, *Santi Gucci*, architekt i rzeźbiarz królewski, Kraków 1969; T. Jakimowicz, *Zamek w Gołuchowie*, "Studia Muzealne", 1957, t. III, s. 7-51; M. Zlat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały; nr 5, s. 78-111.

120 Jakimowicz, "Dom pański..."

121 W. Łoziński, *Prawem i lewem*, Kraków 1960.

122 A. Miłobędzki, *Pałac i zamek "renesansowy"*, [w:] *Renesans. Sztuka...*, s. 415.

123 W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, cz. II, "Roczniki TNT", 1930, R. XXXVI, s. 295-327; W. Kowaleńko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 60.

- 124 J. K o s t r z e w s k i, *Kultura prapolska*, Poznań 1949, s. 88.
- 125 W. H e n s e l, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948, s. 3; K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 122 i n.; A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku*, SA, 1966, t. XII, s. 124.
- 126 J. K a m i ń s k a, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku*, PIMMAIEŁ, 1966, nr 13, s. 42 i n.; t a ż, *Radomsko-Dobryszyce*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 15 i n.; J. K a m i ń s k a, L. K a j z e r, *Grodzisko z XIII-XIV w. w Podłężycach*, pow. Sieradz, "Sprawozdania Archeologiczne", 1969, t. XXI, s. 203 i n.
- 127 W ę d z k i, *op. cit.*, s. 125.
- 128 L. K a j z e r, *W kwestii identyfikacji i datowania "grodzisk stożkowatych"*, KHKM, 1977, R. XXV, nr 3, s. 389-394.
- 129 E. K r a u s e, *Grodzisko stożkowate w Bninie koło Śremu*, [w:] *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowate*, "Prace Komisji Archeologicznej PTPN", 1976, t. IX, s. 3-115.
- 130 Por. część poświęconą fundacjom duchowieństwa.
- 131 T. K i e r s n o w s k a, "Słupy" rycerskie w Polsce średniowiecznej, KHKM, 1972, R. XX, nr 3, s. 437-450.
- 132 Np. K r a u s e, *op. cit.*, s. 97-100, dowodzi nawet istnienia w Bninie dwóch następujących po sobie budowli wieżowych (bez przebadania wieżchołka kopca).
- 133 E. K r a u s e, *Z problematyki badań tzw. "grodzisk stożkowatych" w Polsce*. Informacje bieżące PKZ, "Archeologia", 1977, nr 13, s. 1-15; zwracał na to uwagę już T. M a k i e w i c z, *Średniowieczne grodzisko stożkowate na stanowisku 5 w Kunowie*, pow. Mogilno, SA, 1972, t. XIX, s. 227-243
- 134 K r a u s e, *Z problematyki badań...*, s. 2.
- 135 *Ibidem*.
- 136 K a m i ń s k a, *Grodziska stożkowate...*, s. 48.
- 137 T a ż, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 115.
- 138 T a ż, *Grodziska stożkowate...*, s. 60.
- 139 T a ż, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 86-122.

140 S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do przełomu XIII w.*, RE, 1961, t. IV (VII), s. 162-169.

141 S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Własność szlachecka...*, s. 163; por. S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *op. cit.*, s. 233.

142 Por. dane zebrane w katalogu.

143 S. S z a c h e r s k a, *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960, s. 63, 101.

144 K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 115.

145 Problem właścicieli Borysławic omawia S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Własność szlachecka...*, s. 156-159.

146 *Ibidem*, s. 163-165.

147 K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 89-90, 98.

148 AGAD, TL 7, f. 217v.-218 z 1424 r.; wspomina o nim S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 99.

149 *Księgi sądowe łęczyckie*, cz. I, [w:] Teki A. Pawińskiego, wyd. A. P a w i ń s k i, Warszawa 1897, nr 3242 i 3310 ("passeca circa fortalicium et curiam"); por. S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *op. cit.*, s. 31.

150 AGAD, CLo 93, f. 760v.

151 K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 94, 102.

152 *Ibidem*, s. 96.

153 *Ibidem*, s. 89.

154 MAiEL, IVb, 1936/7.

155 MAiEL, -IVb 1948/1.

156 MAiEL, IVb 1959/1 i 2 (te ostatnie bezpośrednio z powierzchni kopca).

157 MAiEL, IVb, 1953/25.

158 MAiEL, IVb 1949/70. Por. materiały ze stanowiska 3 1949/1 leżącego koło kopca.

159 MAiEL, IVb 1947/28 (stanowisko 2).

160 MAIEŁ, IV 1949/56.

161 MAIEŁ, IVb 1953/19.

162 MAIEŁ, IV 1955/8 i 10.

163 S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 94-95; tam też zestawienie literatury do Spinków. Prócz włości w Łęczyckim i sieradzkim mieli oni również posiadłości na terenie woj. sandomierskiego, np. wsie Turowice i Plaszkowice, które Stanisław Spinek z Będkowa otrzymał w 1548 r. od króla. Por. *LWWK, 1564-1565*, cz. II, s. 29, 39.

164 S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 99, tam też zestawienie literatury; t e n ż e, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184. Prócz literatury zebranej przez S. M. Zajączkowskiego wymienić trzeba: J. Żeglicki, *Orłów, woj. łódzkie*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960, który sumuje, choć wyrywkowo, wiadomości historyczne o Orłowie. Wcześniejsze źródła zbierają S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 15-16.

165 Por. przyp. 148.

166 Wymieniony w dokumencie podział dóbr Bielawy z 1430 r., rkpis 932, f. iv.-2v. w Bibliotece PAN w Krakowie. Literaturę zbiera S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 80-82; wcześniejsze źródła zbierają S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 24.

167 *Księgi sądowe...*, cz. II, 401; ten sam Wszebor, właściciel Borowa wymieniony jest *ibidem*, 392, 402. Por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 23-24.

168 Źródła zbierają S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 10; o rodzinie Bedlińskich-Bedleńskich por. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 531 in.; Boniecki, *op. cit.*, t. I, s. 145-146; Uruski, *op. cit.*, t. I, s. 119. Także inni heraldycy wywodzą ją zgodnie z Bedlna koło Orłowa w Łęczyckiem.

169 S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 96-97.

170 *Polska XVI wieku...*, s. 104. W Bedlnie znajdują się działy Anny Skotnickiej, Piotra Lutomirskiego, Jakuba Prądzewskiego i jego braci.

171 *Niesiecki*, *op. cit.*, t. V, s. 46 (choć S. Okolski pisał o nich pod Odrowążami). Por. *Boniecki*, *op. cit.*, t. IX, s. 296-303; *Uruski*, *op. cit.*, t. VI, s. 227, chociaż heraldycy mylą dość często Kraśnickich z Łęczyckiego z odgałęzieniem tego rodu z sieradzkiego. Jeszcze w II połowie XVI w. właścicielami interesujących nas Karsznic są Krzysztof i Jan Karśniccy, por. *Polska XVI wieku...*, s. 55.

172 Już *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 306-313, wywodzi ich z woj. łęczyckiego; także *Niesiecki*, *op. cit.*, t. V, s. 187 i za nim literatura heraldyczna; sporo danych notuje *Boniecki*, *op. cit.*, t. IX, s. 56; jeszcze w II połowie XVI w. wieś znajduje się w ręku Łukasza Konarzewskiego (por. *Polska XVI wieku...*, s. 57).

173 O Nałęczach: por. *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 207-215; *Niesiecki*, *op. cit.*, t. VI, s. 331-335, wywodzi ich z sieradzkiego; *Uruski*, *op. cit.*, t. X, s. 171, wywodzi ich z Małachowic i Modlnej (także z sieradzkiego), choć obie miejscowości leżą na terenie woj. łęczyckiego; jeszcze w II połowie XVI w. część Małachowic znajduje się w ręku Andrzeja Małachowskiego, por. *Polska XVI wieku...*, s. 62.

174 *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 184, umieszcza ich pod Jastrzębcami i wywodzi z łęczyckiego, co powtarza *Uruski*, *op. cit.*, t. XIII, s. 268; w II połowie XVI w. wieś była w rękach Stanisława i Gaspara Pełczyckich (działy mieli także Jan Klonowski i Paweł Byszewski), *Polska XVI wieku...*, s. 68-69.

175 *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 324; *Niesiecki*, *op. cit.*, t. VII, s. 283-284, wspomina także o innych odgałęzieniach Piaskowskich w woj. krakowskim i podolskim; pisali się oni z Piasków w Krakowskim, por. *Uruski*, *op. cit.*, t. XIII, s. 312-314; w II połowie XVI w. cała wieś znajdowała się w ręku Alberta Pieskowskiego-Piaskowskiego. Por. *Polska XVI wieku...*, s. 61.

176 *Polska XVI wieku...*, s. 101-102. Według A. Pawińskiego we wsi znajdują się działy: pięć Orenickich-Orińskich oraz Mikołaja Paska, Jakuba Rogowskiego i Gaspara Wolskiego.

177 *Ibidem*, s. 86 (Jan i Szymon Wituńscy-Witońscy).

178 *KDW*, t. I, 581; metrykę historyczną zbierają S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 124.

179 *KDW*, t. II, 1116; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 138.

180 *Ibidem*, s. 138.

181 B. B a r a n o w s k i, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 97, przyp. 73.

182 O Parzęczewie: TL 12, 275-275v.; por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 95-96; castrum w Seligach notowane w rękopisie 932 (Biblioteka PAN w Krakowie) wspomina S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 81; "fortalicia" w Zaosiu wspomniana jest dwa razy (AGAD, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, nr 533 - stary numer 2223, s. 13), por. S z y b u r s k a, *op. cit.*, s. 8 i n.; castrum w Żychlinie wymienione jest w *Księgach sądowych...*, cz. I, 3451, 3551, pod rokiem 1394; por. S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *op. cit.*, cz. II, s. 216.

183 Oba kopce w Droguszy omówione są w KZS, t. II, s. 121; kopiec w Golicach uwzględnia zestawienie nasypów i kopców uznanych za relikty średnio-wiecznych gródków i wpisanych do rejestru zabytków, Archiwum WKZ w Łodzi; kopca w Skoszewach literatura nie odnotowuje; był to jednak ośrodek dużego klucza włości Warszzyckich a potem Duninów; por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 88-89.

184 S z y m c z a k, *Budzynek*, Badania rok 1976, s. 260; t e n ż e, *Budzynek*, Badania rok 1977, s. 215-216.

185 Obraz destrukcji tego obiektu przekazuje opis z 1682 r., AGAD, CLr 146, f. 269v.

186 Por. przyp. 69. Informacja o "nowym" dworze na kopcu z 1787 r., por. AGAD, TLo 148b, f. 533-535, wskazuje na możliwość zbudowania na kopcu w wieku XVIII nowego dworu na miejscu starego, drewnianego.

187 AGAD, MK 15, f. 221, por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 86.

188 AGAD, CLr 108, f. 267; *ibidem*, CLr 109, f. 382.

189 *Księgi sądowe...*, cz. I, 3451, 3551.

190 Por. przyp. 182.

191 Literaturę zbiera K a j z e r, *W kwestii identyfikacji...*, s. 389-394.

192 K. C h ł ę d o w s k i, *Pamiętniki*, t. I, Kraków 1957, s. 370.

- 193 G ł o s e k, K a j z e r, *op. cit.*, s. 153-167.
- 194 S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 88-89.
- 195 AGAD, TL 131b, f. 921; B a r a n o w s k i, *Gospodarstwo chłopskie...*, s. 97, przyp. 73.
- 196 AGAD, CLr 171, f. 83.
- 197 AGAD, CLo 54, f. 29.
- 198 AGAD, CLo 49, f. 811.
- 199 AGAD, CLr 200, f. 385.
- 200 AGAD, CLo 65, f. 613v.
- 201 AGAD, CLr, 149, f. 323.
- 202 AGAD, TL 131b, f. 922v.; por. B a r a n o w s k i, *Gospodarstwo chłopskie...*, s. 97, przyp. 73.
- 203 *Ibidem*, por. też przyp. 105 i 202.
- 204 N p. N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. III, s. 352, notuje Dobrskich herbu Jastrzębiec z woj. płockiego (rypińskiego?).
- 205 *Polska XVI wieku...*, s. 92 (współwłaścicielem wsi był Krzysztof Rusiecki).
- 206 U r u s k i, *op. cit.*, t. III, s. 194-195.
- 207 W drugiej połowie XVI w. działy w Domanikowie znajdowały się w rękach Domanikowskich, Dzierzbickich i Szczawińskich. Por. *Polska XVI wieku...*, s. 80; N i e s i e c k i, *op. cit.*, s. 372, wspomina o rodzinie Domanikowskich herbu Prawdzic wywodzącej się z Łęczyckiego. Por. też: B o n i e c k i, *op. cit.*, t. IV, s. 359 i U r u s k i, *op. cit.*, t. III, s. 215, który przypisuje tej rodzinie herb Pobóg.
- 208 Według A. Pawińskiego, (*Polska XVI wieku...*, s. 74), właścicielami wsi są już jednak Tymińscy, wobec czego z Beskimi można by wiązać tylko budowlę fundowaną przed połową XVI w. Brak jednak podstaw do dokładnego datowania dworu na kopcu w Besku, a dwór znany z opisu z 1760 r. wydaje się być budowlą XVII-wieczną.
- 209 Podobnie niepewne, jak w Besku, jest łączenie kopców w Droguszy z wymienioną rodziną, bowiem według A. Pawińskiego (*Polska XVI wieku...*) w II połowie XVI w. siedzą tam Jakub Roguski na łanie i Albert Pstrokoński na

12,5 łana. Rodzina Drogowskich-Drogoeckich żyje jednak nadal w Łęczyckim, gdyż Marcin Drogowski podpisał elekcję Władysława IV; por. *Niesiecki*, *op. cit.*, t. III, s. 402.

²¹⁰ Według A. Pawińskiego (*Polska XVI wieku...*, s. 82-83) w Grochowie i Grochówku siedzą Grochowscy i Ponętowscy. *Niesiecki*, *op. cit.*, t. IV, s. 280 i n., zna Grochowskich herbu Bończa z Wielkopolski i herbu Kusza-ba z Oporowa w woj. Łęczyckim (por. *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 633-634, wymieniający Grochowskich herbu Kuszaba); dopiero *Boniecki*, *op. cit.*, t. VII, s. 82, wywodzi ich z Grochowa, do rodziny tej przypisuje Mikołaja dziedzica Grochowa - znanego z dokumentu Jana, starosty Łęczyckiego z r. 1370. Por. *KDW*, t. III, 1641.

²¹¹ Według A. Pawińskiego (*Polska XVI wieku...*, s. 68), właścicielem wsi był Mikołaj Bratkowski; por. *Boniecki*, *op. cit.*, t. IV, s. 239 i *Uruski*, *op. cit.*, t. VI, s. 191.

²¹² Rodzina ta utrzymuje się w Idzikowicach do II połowy XVI w., A. Pawiński (*Polska XVI wieku...*, s. 124) notuje liczne jej działy. *Niesiecki*, *op. cit.*, t. IV, s. 400, zna Idzikowskich herbu Ślepowron z ciechanowskiego i Nałęczów z Łęczyckiego. Cała późniejsza literatura heraldyczna zgodnie łączy Idzikowice z Idzikowskimi herbu Nałęcz.

²¹³ A. Pawiński (*Polska XVI wieku...*, s. 101) wśród 6 współwłaścicieli Łazina notuje 4 Łazińskich. Dzieje tej miejscowości heraldycy wiążą z początkami rodziny Zamojskich, por. *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 254 i n.; prócz Jelitczyków z Łazina (niekiedy Łażnina) A. Boniecki notuje także Ogonczyków Łazińskich-Łazieńskich (*Boniecki*, *op. cit.*, t. XV, s. 244).

²¹⁴ *Uruski*, *op. cit.*, t. XII, s. 15; *Niesiecki*, *op. cit.*, t. VI, s. 511, wspomina o rodzinie Nakielskich, nobilitowanej dopiero w 1683 r.

²¹⁵ Rodzina ta utrzymała się w Skłótach do II połowy XVI w., por. *Polska XVI wieku...*, s. 137; por. *Niesiecki*, *op. cit.*, t. VIII, s. 381.

²¹⁶ Przyjmujemy tu, że obiekt w Skoszewach powstał przed rokiem 1484, czyli przed przejściem klucza w ręce Duninów; por. S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 88. O Warszzych por. *Paprocki*, *Herby rycerstwa...*, s. 226 i n.; *Niesiecki*, *op. cit.*, t. IX, s. 238.

²¹⁷ Według źródeł przedstawionych przez Pawińskiego (*Polska XVI wieku...*, s. 109) działy w Żychlinie trzymali Przerembscy, Zalewscy, Krowiccy i Zi-

chelscy (Żychlińscy); Żychliński przyjmuje, że aż do połowy XVIII w. była to własność Żychlińskich (Ż y c h l i ń s k i, op. cit., t. I, s. 362-388); por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 98-99; także N i e s i e c k i, op. cit., t. X, s. 197-198.

218 Por. przyp. 72.

219 N i e s i e c k i, op. cit., t. VII, s. 374-375.

220 *Księgi sądowe...*, cz. I, 30, 47, występuje ona do roku 1399, por. S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, op. cit., cz. I, s. 11.

221 B o n i e c k i, op. cit., t. I, s. 155-156.

222 N i e s i e c k i, op. cit., t. II, s. 99.

223 AGAD, CLo 36, f. 176; CLr 156, f. 660.

224 APE, wstęp do zespołu archiwaliów "Archiwum Wężyków z Bełdowa".

225 T. S o b c z a k, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w.*, "Roczniki dziejów Społecznych i Gospodarczych", 1956, t. XVII, s. 192; B a r a n o w s k i, *Gospodarstwo chłopskie...*, s. 21, tabela w przyp. 46.

226 Problem rozwinięty zostanie w następnym rozdziale pracy.

227 Szczególnie ugruntowanej w literaturze XIX-wiecznej od Łukasza Gołębiowskiego po Zygmunta Glogera.

228 Problem ten najpełniej omawia Miłobędzki (*Krótką nauką budowniczą dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego...*, wyd. A. M i ł o b ę d z k i, [w:] *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*, red. J. S t a r z y ń s k i, t. VII, Warszawa 1957).

229 AGAD, CLr 122, f. 90v.

230 AGAD, CLr 143, f. 455.

231 W. Ł o z i ń s k i, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969, s. 75.

232 AGAD, CLr 120, f. 158v.; por. także CLr 17, f. 248-249v. i f. 1257-57v. publikowane przez A. W y c z a ń s k i e g o, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w. jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, KHKM, 1954, R. II, nr 4, s. 697 i n.

III. BUDOWNICTWO OBRONNE WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO NA TŁE PORÓWNAWCZYM

ŚREDNIOWIECZE

Zamki i obwarowania miejskie

7
2 Zamki województwa łęczyckiego podzieliliśmy w poprzednim rozdziale na fundowane przez króla oraz wielkich feudałów świeckich i duchownych. (Zamki królewskie w Łęczycy i Inowłodzu wzniesione zostały z inicjatywy Kazimierza Wielkiego; chronologicznie należą więc do wyróżnionego przez B. Guerquina¹ okresu II (obejmującego lata 1330-1420), charakteryzującego się znaczną intensyfikacją prac budowlanych. Schyłek panowania Władysława Łokietka, a przede wszystkim okres rządów Kazimierza Wielkiego, to lata największego natężenia działalności inwestycyjnej, obejmującej wznoszenie licznych zamków i obwarowań miejskich. Lata panowania Ludwika Węgierskiego przyniosły ogólne zahamowanie procesu wznoszenia zamków, co dowodnie dla terenu Małopolski wykazał A. Wyrobisz². Podobny proces miał też miejsce i na Niżu Polskim. B. Guerquin³ szacuje, że w okresie panowania Kazimierza Wielkiego powstało na ziemiach polskich około 80 zamków, z czego ponad połowa została wzniesiona (lub tylko przebudowana) przez Kazimierza Wielkiego. Działalność króla zmierzała do stworzenia jednolitego, w skali państwa, systemu obronnego i w tym kontekście rozpatrywać należy oba zamki województwa łęczyckiego.

Od południowego-wschodu łęczyckie graniczyło z województwem sandomierskim, wchodzącym w skład Małopolski. Zachodnią jej granicę wytyczał szlak "orlich gniazd", kamiennych, w przeważającej mierze wyżynnych, zamków kazimierzowskich, których zadaniem była obrona granic od strony Rzeszy Luksemburgów. Leżący najbliżej łęczyckiego region kielecko-radomski broniły liczne zamki tak królewskie, jak i biskupie (Chęciny, Iłża, Opoczno, Przedbórz).

Stamtąd na teren łęczyckiego dochodzić mogły nowe prądy budowlane - a także tradycje architektury kamiennej, ściśle wkomponowanej w otaczający teren i wykorzystującej jego naturalne walory obronne. Wiodąca rola zamków Małopolskich w monarchii Kazimierza Wielkiego nie podlega bowiem dyskusji.

Wschodnia granica łęczyckiego opierała się o Mazowsze, region który trudno by uznać za przodujący, a prócz tego pozostający w dość luźnym związku z trzonem państwa Kazimierza Wielkiego. W II połowie XIV w. żywe tam jeszcze były tradycje budownictwa drewniano-ziemnego (Czersk), a wznoszone w tym czasie zamki murowane (Rawa, Sochaczew, Warszawa), czy tylko pojedyncze elementy murowane w obrębie założeń starszych, pozostawały w dość wyraźnej zależności od budownictwa zamkowego Kazimierza.

Od zachodu i północy otaczały łęczyckie województwa wielkopolskie i kujawskie. Na południu omawianego terenu ścierały się dość wyraźnie wpływy budownictwa śląsko-małopolskiego i architektury Niżu Polskiego. Stąd zapewne wykorzystywanie w celach budowlanych rodzimego kamienia (Wieluń), czy sytuowanie zamków na naturalnych (?), znacznie wywyższonych ostańcach (Bolesławiec). Idąc dalej ku północy budowle kazimierzowskie (Kalisz, Koło, Konin, Ostrzeszów) przedstawiały już typowe formy regularnych ceglanych zamków nizinnych. Zamki kujawskie fundowane przez Kazimierza (Brześć Kujawski, Przedecz), powstałe na starszych założeniach, zniszczone w czasie wojen z Zakonem w latach trzydziestych, zbliżone były formalnie do wyżej wymienionych zamków wielkopolskich, a pewne nieregularności założeń (Kruszwica) wynikały chyba tak z ukształtowania terenu, jak i nawiązań do starszych dzieł obronnych.

Teren województwa łęczyckiego znajdował się w II połowie XIV w. na południowo-wschodniej granicy strefy wpływów architektonicznych, które nazwać by można północnymi czy bałtyckimi (ziemie Zakonu, Dania, Brandenburgia, północne kraje niemieckie). Zamki w Łęczycy i w Inowłodzu założone były na regularnych planach prostokątnych, a ich podstawowym elementem wertykalnym była duża wieża narożna. Oba reprezentują schemat "zamku niżowego", wzniesionego na niezbyt wywyższonym terenie i otoczonego fosami, połączonymi z naturalnymi ciekami wodnymi. W obu przypadkach do kurtyny muru obwodowego doklejono wydłużony główny dom mieszkal-

Wieluń

?

Ad.

*2. Trzykrotne
Kolejne*

ny i ewentualnie mniejsze budynki o funkcjach mieszkalno-gospodarczych. Pisząc o schemacie "kazimierzowskiego zamku niżowego" bierzemy to określenie w cudzysłowie, jako że cała literatura przyjmuje, iż nie wytworzył się typowy układ przestrzenny zamku kazimierzowskiego⁴. Pozostaniemy tu przy tym ogólnym stwierdzeniu, choć wydaje się, że zaawansowanie badań przyniesie wyróżnienie kilku "typów" nizinnego zamku kazimierzowskiego. Już dziś widzimy, że nizinne zamki kazimierzowskie, a w tym i dwa szczególnie nas interesujące, posiadają szereg cech wyraźnie je łączących. Nie rozwijając zagadnienia lokalizacji zamków, widzianej tak w kontekście związków ich z egzystującym obok organizmem miejskim jak i fizjografii i sytuacji terenowej, zatrzymać się trzeba chociaż nad zagadnieniem wieży, szczególnie narożnej. Zamek w Inowłodzu posiada narożną wieżę ośmioboczną; wieża łączyccka, dołem kwadratowa, przechodzi górą w ośmiobok. Duże ośmioboczne wieże spotykamy w Koninie, Kruszwicy, Ojcowie, a także w mazowieckiej Rawie. Ośmiobokiem w partiach górnych jest również wieża przybramna zamku w Ostrzeszowie. W grupie tej nie mieści się chyba potężna ośmioboczna wieża zamku bolesławieckiego, ulokowana wewnątrz nieregularnego założenia, na osi otworu bramnego. Nieco inna, dołem graniasta, górą okrągła, jest wieża narożna na zamku w Kole. Ten potężny bergfried, ulokowany w południowo-wschodnim narożniku założenia zamkowego i lekko wysunięty poza lico południowej kurtyny, górował nad zamkiem kolskim chyba jeszcze mocniej niż, zrekonstruowana w ostatnich latach, wieża główna zamku łączyckiego. Wydaje się, że na obecnym etapie badań pełna próba wychwycenia genetycznych powiązań omawianych wież nie może przynieść powodzenia. Z jednej strony nawiązują one niewątpliwie do architektury Zakonu (ośmioboczne wieże w Brodnicy, Radzynie czy Toruniu), z drugiej jednak obecność dużego narożnego bergfriedu stoi w oczywistym związku z tradycją budownictwa joannickiego. Wpływ ten szczególnie wyraźnie widzimy, za Z. Radackim⁵, w wieży zamku kolskiego. Budownictwo joannickie oddziaływało z kolei, szczególnie w połowie XIV w., na architekturę obronną państwa pruskiego, tak zakonną jak i biskupią, czego dość oczywistym dowodem jest potężna graniasto-okrągła wieża narożna zamku biskupów warmińskich w Reszlu.

W sumie oba zamki województwa łączyckiego mieszczą się cał-

kowicie w schemacie "nizinnego zamku kazimierzowskiego". Użycie miejscowego surowca (kamienia) do wzniesienia zamku w Inowłodzu widzieć można w kontekście wpływów architektury małopolskiej, bardziej chyba jednak przekonujące jest dostrzeganie tu przede wszystkim czynnika ekonomicznego. Wypada tu jeszcze raz powtórzyć, wielokrotnie podkreślaną przez A. Miłobędzkiego⁶, tezę o dość słabych związkach między budownictwem obronnym Polski północnej i południowej. Trudno natomiast zgodzić się z Z. Radackim⁷, że budownictwo zamkowe Wielkopolski "powstało w cieniu środowiska małopolskiego". Budownictwo małopolskie, choć niewątpliwie przodujące i przeważające ilościowo; rozwijało się bowiem w orbicie zupełnie innego kręgu tradycji budowlanych, wywodzącego się genetycznie z architektury wyżyn południowoeuropejskich Czech, krajów południowoniemieckich, a także i Węgier. Prócz odmienności kręgu silnie ważyły tu chyba warunki fizjograficzne, a właściwie chęć maksymalnego wykorzystania konfiguracji terenu. Północna granica tej strefy obejmowała Śląsk i Małopolskę; natomiast ziemie południowej Wielkopolski stanowiły z kolei granicę strefy północnej-bałtyckiej, której wpływy nałożyły się na miejscowe warunki i lokalne tradycje kształtując formy XIV-wiecznych zamków Niżu Polskiego. Wiek XIV w Polsce był niewątpliwie epoką zamków królewskich, one odegrały wiodącą rolę w kształtowaniu się systemu obronności państwa, ale także w wytworzeniu się własnych tradycji budownictwa obronnego.

Mówiąc jednak o zamkach Kazimierza Wielkiego nie sposób nie wspomnieć, że teren województwa łęczyckiego otoczony był zamkami biskupimi, których budowa prowadzona była niejako paralelnie z wielką akcją inwestycyjną króla. Myślimy tu przede wszystkim o działalności budowlanej arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii Skotnickiego i biskupa włocławskiego Macieja z Gołańczy. Rola obu wymienionych biskupów w fundowaniu budowli zamkowych może być bowiem, z zachowaniem koniecznych proporcji, przyrównywana do działalności Kazimierza Wielkiego. Podczas swego długiego zasiadania na stolcu arcybiskupim Jarosław Bogoria Skotnicki (1342-1374), prócz innych prac budowlanych, wznosił zamki w Łowiczu i Uniejowie, położone w bezpośrednim sąsiedztwie interesującego nas terenu, a także w Gnieźnie, Kamieniu i Opatówku⁸. Związki działalności inwestycyjnej arcybiskupa Jarosława i króla

try Łowic?

są niewątpliwe. Wymienione budowle wiążą się mocno z typami północno-polskich kazimierzowskich zamków niżowych. Przykład Łowicza, wzniesionego nie na "surowym korzeniu" lecz w miejscu założenia drewniano-ziemnego, pokazuje wyraźnie jak płynne były reguły nakazujące wznoszenie zamków murowanych na regularnych planach czworobocznych i w jakim stopniu modyfikowały ją miejscowe warunki. Przypomnijmy tu nieregularny plan kazimierzowskiego Międzyrzecza, którego linia obronna w znacznej mierze biegła po drewniano-ziemnym wale starszego grodu. Także przy granicy łączyckiego położony był fundowany przez Macieja z Gołańczy zamek biskupi w Wolborzu. Biskup ten zbudował także, położone nieco dalej na północ od interesującego nas terenu, zamki we Włocławku i Raciążku. Ten ostatni, podobnie jak Łowicz, nawiązywał swym planem do ukształtowania terenu i zdeterminowanego nim zarysu budowli drewniano-ziemnej⁹.

Dwa zamki województwa łączyckiego nie stanowią wystarczającej bazy dla prowadzenia szerszych studiów nad budownictwem obronnym Niżu Polskiego w wieku XIV. Wypada tu jednak raz jeszcze podkreślić ich mocny związek formalny z innymi zamkami wzniesionymi na Niżu przez Kazimierza Wielkiego, a także Jarosława Bogorię Skotnickiego czy Macieja z Gołańczy. Ważnym elementem kształtującym omawiane budowle były, prócz tradycji miejscowych, głównie wpływy architektury Zakonu i budownictwo zamkowe joannitów. Rola tego ostatniego jest naszym zdaniem niewątpliwa i bardzo znaczna; uwidacznia się przede wszystkim w potężnych wieżach narożnych. Natomiast wpływ architektury Zakonu wymaga krótkiego komentarza. Obecność niebezpiecznego sąsiada, który doprowadził do perfekcji pewien model budownictwa zamkowego, była zapewne liczącym się momentem w XIV-wiecznej akcji budowlanej w Wielkopolsce. Wydaje się jednak, że między zamkami kazimierzowskimi (i ich pochodnymi) a XIV-wiecznym budownictwem obronnym Zakonu brak wyraźnych związków genetycznych. Sprawę utrudnia naturalnie bardzo zły stan poznania zamków kujawskich (może także Złotorii, jeśli przyjąć jej kazimierzowskie pochodzenie), które uważać można za pośredni etap ewentualnej transmisji wzorów zakonnych. Myślimy jednak, że możliwość istnienia wpływów krzyżackich na budownictwo zamków niżowych, które niewątpliwie istnieją i powinny być brane pod uwagę, przesłania (głównie dzięki zachowanym do

dzisiaj i mocno działającym na wyobraźnię badaczy reliktem) wymowę bezspornych realiów. Schemat najwybitniejszego osiągnięcia architektury krzyżackiej - wielkiego konwentualnego zamku-klasztoru - tkwił genetycznie nie tyle w uwarunkowaniach militarnych, lecz przede wszystkim w określonych warunkach społecznych i tylko w nich mógł żywo i pełnie funkcjonować. Był on natomiast całkowicie obcy sytuacji społecznej i zasadom funkcjonowania państwa kazi-mierzowskiego, a co za tym idzie nie znalazł na jego terenie kontynuacji czy twórczego przetworzenia. Jednocześnie wielka akcja budowlana na Pomorzu Wschodnim rozpoczęła się dopiero chyba po pokoju kaliskim (1343), ostatecznie stabilizującym status tej ziemi. Na terenie tym, najbliższym położonym i tradycyjnie związanym z Wielkopolską i Kujawami, zabrakło więc chyba przed połową XIV w. wzorów i schematów przestrzennej zabudowy zamkowej. Nie zapominajmy również, że wznoszony i rozbudowywany od II ćwierci XIV w. zamek malborski otrzymał w IV ćwierci tego wieku pa-łac Wielkiego Mistrza, całkowicie obcy tradycjom budownictwa zakon-nego, a niewątpliwie wywodzący się z wielkich XIII-wiecznych donjonów zamków francuskich. Wpływało to może z podnoszonej przez J. Frycza¹⁰ laicyzacji budownictwa obronnego Zakonu, rysu-jącej się wyraźnie już od połowy XIV w., a wynikającej z gene-ralnego kryzysu zasad jego funkcjonowania. Może jednak to także argument przemawiający za pewnym nieprzystawianiem tradycji budo-wlanej do postawionych jej zadań - tak militarnych jak i rezy-dencjonalnych, widzianych w kontekście funkcjonowania dworu feu-dalnego. Znaczne zmiany w budownictwie obronnym Zakonu przynio-sła II połowa XIV w. Prace te prowadzone były jednak później, lub w najlepszym razie równoległe do działalności Kazimierza Wiel-kiego i wpływ ich na zamki Niżu Polskiego jest wysoce wątpliwy. Nie dostrzegając liczących się powiązań między tymi zamkami a największymi osiągnięciami architektury Zakonu, odbijającymi się w konwentualnych wieloskrzydłowych budowlach, widzimy możliwość mocnych związków zamków wielkopolskich i kujawskich z mniejszymi założeniami obronnymi: siedzibami wójtów, prokuratorów, ochmis-trzów i zarządców krzyżackich. Problem ten, choć bardzo ciekawy, wymaga jednak gruntownych studiów i nie może być tutaj ostatecz-nie rozstrzygnięty¹¹.

Nie wychodzą poza utarte stereotypy także poglądy o ewentual-

nych związkach kazimierzowskich zamków niżowych z warowniami małopolskimi. Waży tu szczególnie brak informacji o zamkach pogranicza Małopolski (Opoczno, Przedbórz, Wieluń), w których należałoby się spodziewać pewnych elementów charakterystycznych dla obu wielkich prowincji architektonicznych. Brak również badań określających relacje pomiędzy dużymi XIV-wiecznymi zamkami niżowymi a murowanymi zamkami prywatnymi, obiektami o znacznie mniejszej skali architektonicznej, lecz o zupełnie podstawowym znaczeniu dla próby określenia "geografii" zamków polskich. Stan wiedzy o budownictwie obronnym Niżu Polskiego w wieku XIV jest jeszcze daleki od zadowalającego, a szczególnie pilnym postulatem badawczym jest konieczność powstania monografii budownictwa Kazimierza Wielkiego w Polsce środkowej i północnej¹².

W XIV w. otoczono murami obronnymi dwa miasta królewskie leżące w granicach woj. łęczyckiego: Inowłódz i Łęczycę. Oba miasta uzyskały obwarowania (a także i zamki) dzięki inicjatywie Kazimierza Wielkiego i problem ich należy rozpatrywać w kontekście całej działalności budowlanej tego króla, dzięki któremu otoczono murami 23 miasta. W okresie przedkazimierzowskim tylko kilka miast wielkopolskich posiadało mury, których budowę rozpoczęto w końcu XIII - początku XIV w. i w większości nie dokończono (Poznań, Brześć Kujawski, Inowrocław, Gniezno, Kalisz, Środa). Według J. Widawskiego¹³ około roku 1400 na terenie Wielkopolski mury obronne posiadało 18 miast, z czego co najmniej 8 (prócz 2 omawianych także Kalisz, Konin, Piotrków Trybunalski, Stawiszyn, Środa i Wieluń) zostało wzniesionych lub wykończonych przez Kazimierza Wielkiego. Podobnie jak i w procesie wznoszenia XIV-wiecznych zamków, pewną rolę odegrał tu arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria Skotnicki, który otoczył murami Żnin, i biskup poznański Mikołaj z Kórnik (1359-1382), fundator murów obronnych Słupcy.

Mury miejskie, droższe i trudniejsze do wykonania niż wymagające ciągłych konserwacji wały drewniano-ziemne, otoczyły w państwie Kazimierza Wielkiego tak stolice ziem jak i inne, ważniejsze ekonomicznie i strategicznie ośrodki, tworząc jednolity system obronny, zapewniający bezpieczeństwo poszczególnych prowincji i całego państwa. Zdecydowanie najmocniejszy system obwarowań miejskich chronił Kraków i okoliczne miasta małopolskie.

Według J. Widawskiego¹⁴ co piąte miasto małopolskie było obwarowane, na Kujawach i w Polsce centralnej tylko 9-17% miast, na terenie woj. kaliskiego około 13% (co równe było średniej ogólnopolskiej), a jeszcze mniej w woj. poznańskim, czyli w zachodnich partiach Wielkopolski.

Naczelnym problemem przy otaczaniu murami miast była naturalnie sprawa kosztów tych przedsięwzięć. Jedyne znany przekaz opisujący finansowanie takiego założenia to, na nowo zinterpretowany przez J. Widawskiego¹⁵, dokument dotyczący wzniesienia murów miejskich w Płocku z 1353 r. Podług tego aktu król zobowiązał się pokryć aż 80% kosztów całej inwestycji, co w wypadku murów Płocka, wzmacnianych basztami, o łącznej długości około 1800 m, wynosiło blisko 6,5 tysiąca grzywien. Pozostałe 1,5 tys. grzywien (20%) zapłacić mieli mieszczanie z pomocą ulg podatkowych. Mury łączyckie, nieco mniejsze, mniej masywne i niższe od płockich miały około 1150 m łącznej długości i, przyjmując podobny koszt 1 pręta muru, kosztowały około 5 tys. grzywien. J. Widawski podnosi, że mury łączyckie powstały po poważnych zniszczeniach miasta, które odbiło się na sytuacji ekonomicznej jego mieszkańców. Gdyby jednak przyjąć, że (podobnie jak w Płocku) król pokrył aż 80% kosztów, ciężar poniesiony przez mieszkańców wynosiłby około 1000 grzywien. Po rozbiciu ich na około 20 lat, tyle bowiem wynosił przypuszczalny czas opasywania miasta obwodem warownym, daje to około 50 grzywien rocznie, czyli około 2400 gr¹⁶. Liczbę działek budowlanych XIV-wiecznej Łęczycy szacujemy na około 160¹⁷. Zakładając, że wszystkie działki były zabudowane i zamieszkane, średnie roczne obciążenie rodziny mieszczkańskiej wynosiło około 15 gr, co było sumą znaczną, lecz chyba nie przekraczającą realnych możliwości. Wszystkie przedstawione tu obliczenia są jednak wysoce hipotetyczne, jako że oparte na niezbyt pewnych założeniach.

Inny był na pewno kosztów murów wznoszonych z miejscowego kamienia, który łamano w bezpośrednim sąsiedztwie placu budowy. Wydaje się, że mury kamienne posiadał Inowłódz, choć mimo prowadzonych tam prac terenowych w dalszym ciągu nie wiemy, czy miasto posiadało pełny obwód murowany. Założywszy istnienie pełnego obwodu łączna długość murów w Inowłodzu wynosiłaby około 1000 m, a ich koszt budowy, wobec słabości ekonomicznej miasta, ponosiłby w znaczniejszym procencie król.

Następnym problemem jest związek murów miejskich z zamkiem. Zamek w Łęczycy był typowym zamkiem miejskim, wzniesionym zapewne wraz z nim i wypełniającym jeden z narożników obwarowań miejskich. Poprzez fakt posiadania pełnego systemu obwarowań, wraz z mokrą fosą, był jednak oddzielony od miasta stanowiąc samodzielny obiekt obronny, niezależny od miasta i nadrzędny w stosunku do niego. Główna wieża zamku kontrolowała wjazd Bramą Królewską, a brama zamkowa dostępna była tylko od strony miasta. Zamek w Inowłodzu usytuowany na północny zachód od miasta nie wiązał się z nim bezpośrednio, stanowiąc całkowicie niezależny punkt oporu. Prócz murów z dwoma bramami w systemie obronnym Łęczycy znajdowało się 9 baszt rozlokowanych co 50-60 m, których brak było od wschodu, czyli od strony zamku i zajmującego drugi narożnik klasztoru dominikanów. Inowłódz posiadał także dwie bramy; nic nie wiemy o basztach ulokowanych w obwodzie muru. Mury Łęczycy były dodatkowo chronione mokrą fosą, odcinającą także zamek od miasta, która zasilana była wodami Bzury. Inowłódz ulokowany wśród podmokłych łąk nadpilickich nie posiadał chyba dodatkowych przeszkód w postaci fos - a przynajmniej nic o nich nie wiemy. Miasta od suchszej, najbardziej zagrożonej strony, broniła lokalizacja zamku, choć w świetle badań J. Augustyniaka problem ten wygląda nieco inaczej. Mury miejskie Łęczycy i Inowłodza nie wyróżniają się z masy ceglanych i kamiennych założeń kazimierzowskich¹⁸. Wyczerpują one listę średniowiecznych murów miejskich województwa łęczyckiego.

Potrzeba obronności miast, gromadzących dzięki sprzyjającej sytuacji ekonomicznej i prawnej znaczne nadwyżki, dotyczyła jednak nie tylko dużych (przynajmniej w skali łęczyckiego) organizmów miejskich. Na terenie łęczyckiego w XIV w. istniało ponad 20 miast, a przynajmniej organizmów obdarzonych przywilejami miejskimi. Naturalnie najmniejsze niewiele różniły się od wsi, nie odgrywały też roli miast w ich ekonomicznym aspekcie. Największe były niewątpliwie miasta królewskie i kilka prywatnych (Brzeziny, Stryków, Ujazd), a także arcybiskupi Piątek. Wzmianka o rowie cytowana w części katalogowej¹⁹ nie jest jednoznaczna, wydaje się jednak, że można ją interpretować jako świadectwo otoczenia miasteczka rodzajem fosy, napełnionej wodami pobliskiego ciekłu rzeczki Malinki. Roli rowu jako realnej przeszkody

nie możemy przeceniać tym bardziej, że nic nie wiemy o dodatkowych urządzeniach obronnych: parkanach, palisadach itp. Mogła mieć ona znaczenie prestiżowe, ograniczając obszar zwartej zabudowy municipium, a także porządkowe, zapobiegając np. rozcho-dzeniu się inwentarza. Wydaje się, że omawiana fosa powstać mog-ła tak z inicjatywy mieszkańców, jak i arcybiskupa czy kolejnych włodarzy klucza piątkowskiego. Wypada tu wspomnieć o interesu-jącej informacji dotyczącej Kamienia koło Sępólna, notującej o-becność przekopu i parkanu (*fossio et placatio*) w 1359 r.²⁰ Ka-mień, podobnie jak Piątek, należał do dóbr stołowych arcybiskup-stwa gnieźnieńskiego, a wczesne poświadczenie jego urządzeń o-bronnych pozwala domniemywać ich związek z Jarosławem Bogorią Skotnickim. Naturalnie sugestia, że rów wokoło Piątku łączyć na-leży z działalnością tegoż arcybiskupa, pozostać musi nie spraw-dzoną hipotezę badawczą.

Po pewnej stagnacji-inwestycyjnej schyłku XIV w. lata panowa-nia Władysława Jagiełły przyniosły ożywienie działalności budo-wlanej. Jest ono szczególnie wyraźne w latach bezpośrednio na-stępujących po wielkiej wojnie z Zakonem. Choć wiek XV był wie-kiem budownictwa "miejskiego", spore znaczenie miały również fun-dacje prywatne, przy wyraźnym osłabieniu mecenatu królewskiego. Ponieważ pozostałe jeszcze do omówienia zamki województwa łęczy-ckiego łącznie są z fundacjami możnowładców świeckich i duchow-nych, najwięcej uwagi poświęcimy tu temu kręgowi inwestorów. Schy-łek rządów Kazimierza Wielkiego, lata niepokoju po jego śmier-ci i wstąpienie na tron obcego dynasty spowodowały, iż schyłek XIV i pierwsze lata XV w. przyniosły wytworzenie się nowej elity możnowładczej, w przeważającej mierze obcej dawnym rodom, któ-rych potęgę ugruntowały lata rozbitcia feudalnego. Ta nowa elita władzy, początkowo współpracująca z władzą centralną, zapewniła sobie tym samym bazę pozwalającą na kumulację znacznej nadwyżki kapitałów, które używane były także i w celach inwestycyjnych²¹.

Drugim decydującym momentem kształtującym XV-wieczne budow-nictwo zamkowe był udział tysięcy rycerstwa polskiego w potrze-bie grunwaldzkiej. Możliwość obejrzenia i naocznego zapoznania się z architekturą obronną Zakonu stworzył, jak się wydaje, bar-dzo silny impuls kształtujący obraz budownictwa zamkowego Niżu Polskiego. Inne ważne czynniki były już mniej związane ze specy-

fiką kraju. Myślimy tu przede wszystkim o coraz powszechniejszym użytkowaniu broni palnej, której zastosowanie, szczególnie w czasach wojen husyckich, pchnęło architektów późnego średniowiecza do poszukiwania coraz bardziej odpornych na ostrzał artyleryjski form i sposobów obrony. Jednocześnie nie zakończony ostatecznie problem krzyżacki stanowił poważny czynnik zmuszający do utrzymywania i wzbogacania walorów obronnych tak starych, jak i nowych założeń zamkowych - szczególnie na terenie Wielkopolski, Polski centralnej, Kujaw i Mazowsza.

Ważną grupę czynników stanowiła także zmiana świadomości ideowej i filozoficznej, za którą szło ukształtowanie się w XV-wiecznej Polsce dworów możnowładczych, a także precyzowanie ideologii stanu rycerskiego. W dziedzinie działalności inwestycyjnej szczególne znaczenie odegrało chyba właśnie ukształtowanie się wyraźnego mecenatu oligarchii świeckiej i duchownej. Wszystkie te przyczyny spowodowały widoczne przemiany w budownictwie świeckim, które dostrzegamy tak w zmianie charakteru, jak i zasadniczego schematu rozplanowania zamków.

B. Guerquin²² wyróżnił odrębny (trzeci) okres rozwoju zamków polskich - lata 1410-1530, których przemiany dotyczyły tak walorów obronnych, jak i wyraźnego ukształtowania się ich roli mieszkalnej i usługowej. Dwie ostatnie były słabo zaznaczone w zamkach XIV-wiecznych, podczas gdy w XV-wiecznych szczególnie funkcja mieszkalna zyskuje wyraźny priorytet. Rozbudowa jej powoduje umieszczenie w obrębie warownym liczniejszych wielokondygnacyjnych domów mieszkalnych, koniecznych dla pomieszczenia feudała, jego rodziny i dworu. Pewna redukcja walorów obronnych, w pełni średniowiecznym znaczeniu tego słowa, powoduje natomiast wyraźny regres głównej wieży, ulokowanej w narożu obwodu, której funkcje przejmuje po części wieża ulokowana nad przelotem bramnym. Typ XV-wiecznego zamku mieszkalnego zyskał swą najpełniejszą postać w siedzibie Jakuba Dębińskiego w Dębnie koło Brzeska, wzniesionej w latach siedemdziesiątych XV w. Jest to zespół czterech jednotraktowych budynków, o bogatej artykulacji fasad ozdobionych dekoracją rzeźbiarską, skupionych wkoło niewielkiego dziedzińca. Dębno, a także wcześniej wzniesiony (lata 1426-1454) zamek kardynała Oleśnickiego w Pińczowie, zawierający w sobie duży wieżowy dom mieszkalny, wytyczają drogę rozwoju i osiągnąć ar-

chitektury zamkowej wieku XV w Małopolsce²³. Nas jednak najbardziej interesują przemiany budownictwa zamkowego w Wielkopolsce, w której ważne miejsce zajmują położone na terenie woj. łęczyckiego zamki w Besiekierach, Borysławicach, Oporowie, a także w Ujeździe i może w Brzezcinach. Stan poznania dwóch ostatnich nie pozwala na dokładniejszą analizę, choć w przypadku Ujazdu zasygnalizowano jego hipotetyczne podobieństwo do zamku w Lutomerzku, położonym na granicy łęczyckiego i sieradzkiego.

Zamki w Borysławicach i Oporowie wzniesione zostały przez feudałów duchownych, zasiadających na stolcach biskupich i będących typowymi przedstawicielami nowych rodzin, których kariera związana była z czynnym zaangażowaniem się w politykę Władysława Jagiełły. W porównaniu z zamkami biskupimi wieku XIV dostrzegamy tu liczne różnice. Są one wyraźne nawet w porównaniu z zamkiem w Uniejowie, znacznie bardziej dostosowanym do funkcji rezydencji, jak twierdzi A. Miłobędzki²⁴, niż współczesne mu zamki kazimierzowskie. W porównaniu z Uniejowem uwagę zwraca jeszcze jeden aspekt: Uniejów wzniesiony był w centrum znacznego klucza dóbr stołu arcybiskupiego, spełniał więc w "państwie" arcybiskupów gnieźnieńskich rolę, którą można porównać do roli zamków kazimierzowskich w odrodzonej monarchii. Natomiast oba omawiane zamki nie mają żadnych związków z kluczami dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich czy biskupów włocławskich. Stały w centrach starych rodzinnych włości obu możnowładców i po ich śmierci przeszły w ręce potomków. Mówiąc więc o obu zamkach jako fundacjach duchowieństwa nie możemy zapominać, że nie mają one nic wspólnego z działalnością inwestycyjną Kościoła, lecz są przejawem potęgi rodów możnowładczych, których przedstawiciele, dzięki wysokim stanowiskom w hierarchii duchownej, osiągnęli pozycję i kapitały umożliwiające tak znaczne przedsięwzięcia budowlane. W wieku XIV zamki lokowane przez biskupów w centrach swych rodzinnych włości nie były jeszcze zjawiskiem częstym. Przykładem takiej fundacji może być zamek w wielkopolskim Kórniku, wzniesiony przez Wyszotę z Kórnika przy udziale biskupa poznańskiego Mikołaja. Budowała ta, fundowana w II połowie XIV w., składała się z nieco nieregularnego prostokątnego obwodu murów (31x25 m), dużej okrągłej wieży głównej w narożniku obwodu i budynku mieszkalnego. Unikalny akt dotyczący rozbudowy zamku z 1426 r., interpre-

towny ostatnio przez A. Karłowską-Kamzową²⁵, pokazuje wyraźnie, że w XV w. program mieszkalny zamku nie odpowiadał już wymaganiom właścicieli, którzy podjęli budowę dwóch budynków mieszkalnych, wykonanych w konstrukcji szachulcowej, nadbudowę starszego domu murowanego, a także rozbudowę bramy i budowę zwodzonego mostu.

Rozwój architektury obronnej XV-wiecznej Wielkopolski, której dość typowymi przykładami były zamki łęczyckiego, wymaga krótkiego przedstawienia ich na tle inwestycji realizowanych w innych prowincjach Polski. Jak już wspomnieliśmy, typowy schemat XV-wiecznych zamków Małopolski wyróżniał się częstym stosowaniem domu mieszkalnego o formie wieży, w której program użytkowy podyktowany był wertykalną dyspozycją budowli. Dopiero schyłek interesującego nas okresu, III według B. Guerquina²⁶, przyniósł na teren Małopolski upowszechnienie się długiego domu mieszkalnego (np. Mokrsko Górne). Zamki mazowieckie XV w. reprezentują formy nawiązujące dość silnie do architektury Zakonu. Widoczne to jest szczególnie na zamku w Ciechanowie, fundowanym z inicjatywy księcia Janusza Starszego, którego akcją budowlaną porównać można z działalnością Kazimierza Wielkiego. Zamek w Ciechanowie w swej pierwotnej postaci składał się z prostokątnego obwodu murów i długiego, wypełniającego całą kurtynę północną, domu mieszkalnego. Kurtyna południowa, pierwotnie bramna, flankowana była dwoma okrągłymi, umieszczonymi w narożnikach, wieżami. Zamek w Ciechanowie wykazuje wyraźne podobieństwa do zamków krzyżackich w Świeciu, a także w Bytowie i Nidzicy; dwa ostatnie (a szczególnie nidzicki) różnią się zdecydowanie od starego schematu krzyżackiego zamku-klasztora²⁷. Zdecydowanie inny charakter posiada zamek w Liwie (także związany z działalnością Janusza Starszego i mistrza Nikłosa); prostokątne założenie z wieżą bramną, wysuniętą przed lico kurtyny północnej i dwoma równoległymi do siebie domami mieszkalnymi, ograniczającymi niewielki dziedziniec. Bliskie związki łączyły Liw z interesującym nas zamkiem w Borysławicach. Borysławice powstawały co prawda w kilku fazach, elementem wyraźnie wspólnym są jednak dwa domy, stojące równolegle do siebie na krótszych bokach założenia i osi bramy. Następne fazy rozwoju Borysławic (II połowa XV - początek XVI w.) bliższe są sąsiednim Gosławicom, zbudowanym przez biskupa poznańskiego

Andrzeja Łaskarza w I (?) ćwierci XV w. Powstaje wtedy zewnętrzny obwód murów kurtynowych, dzięki czemu starsze założenia otacza międzymurze i rozbudowana (może zbudowana) zostaje wieża bramna. O związkach Liwu i Gosławic a także Dybowa wspomina zresztą I. Gałlicka²⁸. Nieco podobny do Borysławic jest zamek w Oporowie. Brak w nim jednak rozbudowanego przedbramia z wieżą bramną oraz dwóch domów mieszkalnych. Zasadniczy budynek zajmuje całą długość południowej kurtyny, natomiast otwór bramny ulokowany od strony zachodniej i dodatkowo broniony (?) był wieżą mieszkalną. Wieża mieszkalna stanowiła, jak już wspomnieliśmy, typowy element XV-wiecznych zamków małopolskich, związek Oporowa z zamkami niżej wielkopolskiego i częściowo mazowieckiego nie budzi jednak wątpliwości. Jego pewna odmienność może być tłumaczona tak indywidualnością fundatora, jak i nawiązaniami do starszych tradycji wieżowych siedzib średniowiecznych. W wypadku obu omówionych zamków łęczyckiego nie mamy wątpliwości w określeniu osoby fundatora.

Bardziej skomplikowany jest problem inwestora Besiekier. Nie przyjmujemy bowiem poglądów łączących fundację z Mikołajem Sokołowskim i latami około 1500, jako że w okresie tym osoba ta nie istniała. W części katalogowej przyjęliśmy hipotetycznie związek zamku w Besiekierach z kasztelanem brzeško-kujawskim Mikołajem Sokołowskim, działającym w II ćwierci XV w., lub wojewodą łęczyckim Mikołajem Sokołowskim, żyjącym w III ćwierci XVI w.²⁹ Problem nie jest jednak ostatecznie wyjaśniony, gdyż pewne partie murów zamkowych wykonano z cegły podobnej do użytej w XIV w. do budowy "domu starego" na zamku w Łęczycy. Przemawiać by to mogło za związkiem zamku z II ćwiercią XV w. Niestety, pozostała cegła ze średniowiecznego założenia zamku koresponduje z cegłą użytą przy rozbudowie zamku w Łęczycy w III ćwierci XVI w., a więc w okresie działalności wojewody Mikołaja Sokołowskiego. Sugeruje to, że zamek powstał około 1560 r., czyli w okresie sprawowania przez Mikołaja Sokołowskiego godności wojewody łęczyckiego. Problemu tego nie może również rozwiązać analiza reliktu poparta wynikami prac terenowych. Schemat przestrzenny zamku besiekierskiego (prostokąt murów z wieżą bramną i ulokowanym na osi domem wypełniającym całą przeciwległą kurtynę) dobrze mieści się wśród typowych XV-wiecznych zamków prywatnych. Z kolei znaczne rozmia-

ry domu głównego o 12 lokalnościach, mocno górującego nad całością założenia i wzmianki o "galerii o sześciu oknach" (może loggii?) wskazują na rozbudowanie programu rezydencjonalnego, bliższego III ćwierci XVI w. niż II ćwierci XV w. Zamek w Besiekierach, jeśliby przyjąć jego wcześniejszą metrykę, byłby obiektem bardzo nowoczesnym o bardzo wczesnie i mocno rozwiniętym programie mieszkalno-rezydencjonalnym. Gdyby natomiast przyjąć jego XVI-wieczną metrykę (co jest chyba prawdopodobniejsze), zamek świadczyłby o długim przeżywaniu się średniowiecznych tradycji budownictwa zamkowego w głąb nowożytności. Nie sądzimy bowiem, by zamek był budowlą świadomie stylizowaną na "gotycką siedzibę obronną", jaką był niewątpliwie bonerowski Ogródzieniec, a może i zamek biskupi w Raciążku po przebudowie w IV ćwierci XVI w. dokonanej z inicjatywy Hieronima Rozdrażewskiego³⁰.

Wszystkie trzy omówione zamki prywatne województwa łęczyckiego to jedyne założenia obronne o znacznej skali, wzniesione w XV w. na tym terenie. Jeśli dołączymy do tego zamki w Ujeździe i w Brzezinach (?) to okaże się, że niewielki teren województwa nasycony był znacznie bardziej prywatnymi warowniami niż pozostałe województwa wielkopolskie. Niewiele wiemy o XV-wiecznych przebudowach zamków królewskich w Łęczycy i Inowłodzu lecz wydaje się, że prace te (jeśli nawet były prowadzone) nie zmieniły w niczym pierwotnej bryły założeń. Wiek XV był więc na terenie łęczyckiego epoką zamków prywatnych i potwierdza to pewne znane w skali całej Polski prawidłowości. Jednocześnie jednak fundatorzy tych zamków to nie szeregowie czy nawet bogate rycerstwo, lecz przedstawiciele szczytu hierarchii feudalnej: arcybiskupi, biskupi, a także najwyżsi urzędnicy państwowi, wywodzący się z najbogatszych rodzin regionu.

Decydującym czynnikiem wpływającym na ukształtowanie się programów przestrzennych XV-wiecznych zamków prywatnych w Wielkopolsce (a także na terenie łęczyckiego) były nie tylko miejscowe tradycje ukształtowane w całości w wieku XIV, ale i wpływ architektury strefy północno-europejskiej, w szczególności budownictwa krzyżackiego. Rozwój architektury zakonnej u schyłku XIV i w I połowie XV w., architektury odchodzącej coraz bardziej od ornamentальной sztuki założeń konwentualnych ku "scalającym" tendencjom regularnych założeń podporządkowanych obronności, przebiegał

jednak co najmniej dwutorowo. Pierwszy to architektura dużych założeń zamkowych (Świecie, Bytów, Działdowo, Nidzica), drugi, znacznie mniej poznany, to niewielkie zamki takie jak Nowy Jasioniec, Puck, Lębork czy obronne siedziby mniejszych włóści, np. Grabiny Zameczek. Wydaje się, że ten właśnie cykl budownictwa zakonnego mógł być najłatwiej przyswojony i zaadaptowany do rodzimych potrzeb. Jednocześnie jednak przyjęto szereg elementów stosowanych w dużych założeniach zamkowych, jak np. międzymurza-parchany. Dokładniejsze określenie wpływów architektury Zakonu na budownictwo XV-wiecznych zamków prywatnych na Niżu Polskim wymaga jeszcze szczegółowych badań, głównie terenowych, gdyż stan ich jest najpoważniejszą przyczyną uniemożliwiającą pełniejsze omówienie tych interesujących problemów.

Małe założenia obronne

Omawiając średniowieczne budownictwo obronne woj. łęczyckiego nie można ograniczyć się do zamków i obwarowań miejskich. Sporo miejsca trzeba tu poświęcić analizie małych wiejskich założeń obronno-mieszkalnych, których relikty widoczne są w terenie jako tzw. "grodziska stożkowate". Zagadnienie tzw. "grodzisk stożkowatych" poruszyliśmy już w rozdziałach poprzednich, wskazując na szereg nie zbadanych jeszcze problemów. Najważniejsze z nich to chronologia i geneza tego "typu" siedzib obronnych, ich związek z budownictwem wczesnych faz średniowiecza - a w szczególności z cyklem dużych drewniano-ziemnych grodów, jak również problem wieży centralnej. Jak już wspomniano, przyjęcie dolnej granicy chronologicznej niniejszej pracy na połowę XIII w. jest dość mocno udokumentowane ogólną sytuacją polityczno-administracyjną łęczyckiego, znacznie jednak słabiej granica ta widoczna jest w materiale zabytkowym. Już J. Kaźmierczyk³¹ podkreślił istnienie formalnych związków między gródkami średniowiecznymi na Śląsku a podobnymi do nich nasypami ziemnymi o kształcie ostrosłupa czy ściętego stożka, które datować można na wieki X-XII. Zły stan badań terenowych, przy równoczesnym podobieństwie formalnym obiektów sprawia, że dotychczasowe szacunki ilości tzw. "grodzisk stożkowatych" dla poszczególnych prowincji Polski (400 na Śląsku, 144 w zachodniej Wielkopolsce, ponad 40 w Polsce centralnej) tra-

ktować należy ze znacznym przybliżeniem. Forma nasypów jest bowiem, wbrew ogólnym przekonaniom, dość słabym wyznacznikiem chronologii obiektów. Wykazano już, że szereg tzw. "grodzisk stożkowatych" z terenu woj. łęczyckiego, dotychczas odnoszonych do wieków XIII-XIV, posiada metrykę nowożytną; brak jednak nadal pewności, czy niektóre nasypy kopcowate (tradycyjnie datowane) nie kryją w sobie reliktyw budowli starszych. Wydaje się, że kluczem do poznania tego problemu jest wielostronne spojrzenie na cykl budownictwa grodowego z wcześniejszych faz średniowiecza. Grodziska przedpiastowskie, a także X-XII/XIII-wieczne, stanowią co prawda bardzo ważny przedmiot badań archeologów, w dalszym ciągu jednak zbyt mało uwagi poświęca się analizie przestrzennej obiektów i rodzajom zabudowy majdanów grodów.

Ukształtowany w trakcie wieloletnich badań schemat rozplanowania przestrzennego zabudowy grodu, pozbawiony na ogół wyraźnych elementów wertykalnych (np. Łęczyca), znajduje co prawda potwierdzenie w większości badanych obiektów, nie wyczerpuje jednak wszystkich możliwości. Wyniki badań na X-XI-wiecznym grodzisku w Kaszowie³² i ich wnikliwa analiza nie tylko uzupełniły wyniki studiów J. Kaźmierczyka³³ nad kamiennymi elementami obronnymi grodów śląskich z VIII-XII w., wniosły także sporo nowych danych do dyskusji nad schematami zabudowy majdanów. W trakcie badań w Kaszowie stwierdzono nie tylko relikty skomplikowanego systemu bramnego, lecz także pozostałości dwóch wież drewnianych, wzniesionych na kamiennych podmurówkach³⁴. Nowo odkryte wieże: XII-XIII-wieczna w Chmielnie i XIII-wieczna w Raciążu³⁵ na Pomorzu, a także znaleziska w Kaszowie zmuszają do weryfikacji przyjętego schematu zabudowy tzw. grodzisk wczesnośredniowiecznych.

Wydaje się, że występowanie na XI-XIII-wiecznych grodziskach budowli wieżowych (czy kilkukondygnacyjnych domów) było zjawiskiem zupełnie powszechnym. Pamiętając, że jako wieżę określa się budynek wyższy niż długość boku jego podstawy nie jesteśmy przekonani, czy termin "wieża" zawsze dobrze charakteryzuje interesujące nas budowle; i tak np. trudno chyba określić jako typową wieżę trzykondygnacyjny budynek, wzniesiony na kwadratowej podstawie (o boku 12 m), na grodzie w Piekarach, spalonym na przełomie XIII-XIV w.³⁶ Budowle te stanowiły jednak wyraźne dominanty wertykalne w stosunku do parterowej zabudowy wnętrza grodu.

Duże znaczenie w procesie rozwoju obronnych siedzib pełnego średniowiecza odegrały także tzw. dwuczłonowe założenia obronne, składające się z niewielkiej umocnionej "siedziby feudała" i obwarowanego osiedla o charakterze usługowym. Uwagi powyższe, choć dalekie od wyczerpania interesujących nas problemów, zmierzają wyraźnie w kierunku zniwelowania cezury między tzw. "grodziskami stożkowatymi", "grodziskami pierścieniowatymi" a zamkami. Jakości te, pozornie odległe od siebie tym bardziej, że stanowią domenę badań różnych grup specjalistów - są, jak się wydaje, bardzo do siebie zbliżone i przynajmniej częściowo powiązane genetycznie. Doceniamy tu naturalnie rolę impulsów i ogólnych wzorów zewnętrznych dochodzących na nasze tereny z północno-zachodniej Europy, głównie za pośrednictwem krajów niemieckich³⁷. Nie można jednak całkowicie zrezygnować z brania pod uwagę możliwości istnienia dróg rozwoju siedzib średniowiecznych głównie w oparciu o rodzime tradycje budowlane. Zbliżyły się tu znacznie do poglądów J. Rozpędowskiego³⁸, który sądzi, że brak jest podstaw do tradycyjnego dotąd rozróżnienia budownictwa grodowego i zamkowego.

Sądzymy, że w budownictwie grodowym wcześniejszych faz średniowiecza (w tzw. "grodziskach pierścieniowatych") zachowały się wszystkie potrzebne komponenty, których rozwój, ewentualnie redukcja, umożliwiły powstanie tak budownictwa zamkowego, jak i wykształcenie się niewielkich warowni, których relikty określamy mianem "grodzisk stożkowatych". Te ostatnie, uwzględniając wpływ ogólnoeuropejskich postępów feudalizacji, podkreślaną wielokrotnie w literaturze rolę nadań ziemskich, jak również ostateczne przełamanie po śmierci Bolesława Wstydliwego (†1279) regale wznoszenia fortyfikacji, wywodzą się, jak sądzimy, przede wszystkim z redukcji starszych założeń obronnych typu "grodów pierścieniowatych" i istniejących w ich obrębie tzw. siedzib feudałów. Redukcja ta polegała tak na zmniejszeniu długości obwodu warownego, jak i na przystosowaniu obiektu do użytkowania go przez jedną rodzinę feudalną³⁹. Licznie stwierdzane wokół "grodzisk stożkowatych" ślady osad o charakterze nieobronnym to przecież nic innego jak nowa forma "podgrodzi" otaczających "grody pierścieniowate", mieszczących w sobie zaplecze gospodarcze siedziby feudalnej, wyizolowanej dzięki otaczającej je fosie czy parkanie.

Ponieważ, zgodnie ze znanymi prawidłowościami prowadzenia walk obronnych w średniowieczu, ważnym elementem ułatwiającym obronę czynną i determinującym obronę bierną, był element przewyższenia, stąd lokowanie siedziby na kopcu i ciągoty do spotęgowania naturalnych walorów miejsca poprzez wznoszenie na kopcach budynków kilkukondygnacyjnych, często o formie wieży. Proces wznoszenia takich siedzib niewątpliwie nasilił się w II połowie XIII w. w związku z upowszechnieniem się nadeń ziemskich dla rycerstwa; myślimy jednak, że warunki umożliwiające jego rozwój ukształtowały się w Polsce już wcześniej. Celowo nie poruszyliśmy tu problemu XI-wiecznych palatiów, znanego tylko z ogólnikowych wzmianek Gal-la Anonima i J. Długosza "zamku" Sieciecha, XII-wiecznej wieży murowanej z Kalisza czy XI-wiecznej z Płocka⁴⁰.

Proces wytworzenia się w pełni feudalnej siedziby prywatnej rozpoczął się w Polsce znacznie wcześniej, a w XIII w., pod wpływem licznych przemian - głównie społecznych - ostatecznie się ukształtował i rozprzestrzenił. Wcześniej, bo już w końcu XII - początku XIII w. dostrzegamy dwa główne jego nurty. Pierwszy, związany z rozwojem siedzib przedstawicieli szczytu hierarchii feudalnej, widoczny jest szczególnie wyraźnie na Śląsku i przejawia się przede wszystkim w budowie murowanych wież i pałaców w obrębie starszych założeń typu "pierścieniowego" (Opole, Legnica). W Polsce centralnej zmiany te widoczne są przede wszystkim w ograniczeniu powierzchni starych grodów kasztelańskich i wznoszeniu na nich siedzib "stożkowatych" (Spicymierz 2, Rozprza 4).

Jednocześnie jednak rozwija się drugi cykl budowlany, związany w przeważającej mierze ze średnim i szeregowym rycerstwem, polegający na skrajnym ograniczaniu założeń obronnych - do nasypu i fosy otaczającej dom mieszkalny. Większość tzw. "grodzisk stożkowatych" z interesującego nas terenu jest chyba pozostałością takich właśnie siedzib.

Każda umocniona budowla średniowieczna łączyła wielorakie funkcje. Założenia największe skupiały, prócz funkcji obronnych i mieszkalnych, także administracyjne i gospodarcze. Gródki będące w ręku rycerstwa spełniały przede wszystkim funkcje mieszkalne, których pochodną była ich rola obronna; miały też niewielkie znaczenie gospodarcze, wynikające z usytuowania ich w obrębie ma-

jątków ziemskich, często niewielkich. Nie można jednak tym małym warowniom odmawiać możliwości pełnienia funkcji administracyjnych. Zawarty w lustracji z połowy XVI w. i potem wielokrotnie cytowany opis wieży na kopcu w Radomsku-Dobryszycach⁴¹, ulokowanej w obrębie królewskiego folwarku, w połączeniu z informacjami, że w Dobryszycach - a nie w pobliskim Radomsku - znajdował się gród, świadczy chyba wyraźnie, że tak niewielkie założenia spełniały również i te funkcje, polegające chyba nie tylko na zarządzaniu królewszczyzną. Ciekawą próbę wyodrębnienia funkcji poszczególnych założeń (grodów, zamków, kurii, fortalicii itp.) podjęła na marginesie studiów nad zamkami mazowieckimi I. Galicka⁴². Wieloznaczność źródeł pisanych, a także niezachowanie się wielu obiektów, które znane są już tylko z opisów, nie zachęca do tak ostrych rozgraniczeń. Myślimy, że małe średniowieczne założenia obronne miały bardzo różnorodne przeznaczenie, w zależności od zamierzeń ich fundatorów; przy czym wbrew romantycznym tradycjom "wież strażniczych" myślimy, że w olbrzymiej większości przypadków pełniły one przede wszystkim rolę bezpiecznych siedzib mieszkalnych.

Pozostaje jeszcze do zasygnalizowania problem wieży, podstawowego elementu obwodu warownego, której rolę mocno podkreśla w swych badaniach J. Rozpędowski⁴³. Wyróżnił on trzy podstawowe typy zamków: bezwieżowe, z wieżą mieszkalną i z wieżą ostatecznej obrony. Wpasowanie w ten schemat budownictwa grodowego (drewniano-ziemnego) nastrocza liczne trudności, związane przede wszystkim ze stanem badań. Wynikają one zarówno ze złego stanu zachowania badanych reliktyw, jak i faktu, że nieliczne tylko grodziska zbadane zostały w sposób zadowalający wymagania historyka budownictwa. Przecięcie przekopem wału, a także wyrywkowe przebadanie pewnych partii majdanu - pozwalające uzyskać pewną ilość informacji o chronologii i ogólnym charakterze obiektu - jest w naszym wypadku zupełnie niewystarczające. A w ten przecież sposób zbadano przeważającą ilość najważniejszych grodzisk przed- i wczesnopiastowskich. Wyniki tych badań posłużyły powstaniu licznych opracowań syntetycznych. Sądzymy jednak, że duża ilość grodów wznoszonych od przełomu XI-XII w. posiadała zróżnicowaną zabudowę, w obrębie której znajdowały się tak budowle wieżowe, jak i duże, wielokondygnacyjne domy mieszkalne. Naturalnie na

podstawie odkrytych relikwów trudno określać je jako wieże mieszkalne lub wieże ostatecznej obrony, choć wszystkie o większych podstawach (a jest to rzecz stwierdzalna archeologicznie) spełniały chyba role mieszkalne. Dlatego też pojawienie się w I połowie XIII w. w obrębie założeń drewniano-ziemnych wież murowanych nie wprowadziło w rozplanowanie tych obiektów zasadniczych zmian. Różnicę materiałową traktujemy tu bowiem jako drugorzędną. Natomiast mniejsze założenia obronne, ograniczone szeregiem czynników, z których najważniejszym były ograniczone możliwości inwestycyjne fundatorów, ukształtowały się w oparciu o ten schemat, wybierając z niego podstawowe elementy mieszkalne i warowne, a mianowicie: duży, często wieżowy dom i obwód składający się z fosy. Przedstawione tu poglądy nie pretendują do wyczerpania problemu. Jest to raczej reakcja na powszechne w literaturze przekonanie o przemożnej roli wpływów obcych na wytworzenie się siedzib feudalnych typu tzw. "grodzisk stożkowatych".

Przy okazji stwierdzić tu wypada, że nie najlepszy jeszcze stan badań nad interesującymi nas problemami wynika w znacznej mierze z niedocenienia i nie uwzględnienia w nowszych badaniach postulatów zarysowanych przez J. Kamińską⁴⁴ już kilkanaście lat temu. Autorka ta podkreśliła konieczność badania związków między tzw. "grodziskami stożkowatymi" a umocnieniami typu pierścieniowego, jak również potrzebę badania genezy i ram chronologicznych wieży mieszkalno-obronnej na ziemiach polskich.

Wracając do zagadnienia małych średniowiecznych siedzib obronnych woj. łęczyckiego stwierdzić trzeba, że brak badań archeologicznych czyni wręcz niemożliwą ich dokładniejszą analizę. Wyraźnie widoczne do dziś w terenie są ich walory obronne. Polegały one jednak bardziej na niedostępności położenia, ulokowaniu siedziby wśród podmokłych łąk, niż często wątpliwych zaletach systemu obronnego. Ponieważ większość wsi, w których znajdują się kopce, była w XIV-XVI w. własnością prywatną, myślimy, że większość obronnych siedzib na kopcach z terenu województwa rzeczywiście połączyć można z fundacjami rycerskimi. Najciekawszą jest chyba sprawa wewnętrznej zabudowy gródka. Naturalnie przeważały na nich "słupy" pełniące role mieszkalne, wiemy jednak, że nie wszystkie badane dotychczas gródki posiadały wieże (Kunowo, Wilkanowo). W wielu innych wypadkach relikty budowli odkryte

w trakcie badań wykopaliskowych interpretowane są jako pozostałości wież dość pochopnie, bez stwierdzenia wyraźnych śladów poziomów mieszkalnych nakładających się na siebie, a pochodzących z kilku zwalonych kondygnacji. Przykładem może tu być np. gródek w Bninie, w którym autorzy badań dostrzegli wieżę, nie przebadawszy nawet centralnej partii kopca. Myślimy, że problematyka badań małych średniowiecznych siedzib obronnych, choć stanowi przedmiot zainteresowania coraz większej ilości badaczy, znajduje się w pewnym impasie. Do podobnych wniosków doszła również J. Kamińska⁴⁵ przy okazji analizy blisko 90 tzw. "grodzisk stożkowatych" z terenu ziem polskich, badanych w latach 1967-1974. Tak imponująca lista badanych obiektów sugerować by mogła znaczny postęp, który, niestety, nie jest wyraźnie dostrzegalny. Materiał zebrany w trakcie prac wykopaliskowych jest nadal zbyt ubogi, a niekiedy i dość dyskusyjnie interpretowany, by można było podjąć próbę sumarycznego ujęcia tematu tzw. "grodzisk stożkowatych" w Polsce. Wydaje się, że dalszy postęp badań osiągnięty może być tylko w wyniku intensyfikacji szeroko zakrojonych prac wykopaliskowych i bardziej niż dotychczas historycznego widzenia całości interesującego nas problemu.

KONTYNUACJA TRADYCJI BUDOWNICTWA ŚREDNIOWIECZNEGO W CZASACH NOWOŻYTNYCH

Przebudowy zamków

Mówiąc o przemianach budownictwa obronnego w czasach nowożytnych, przed zreferowaniem prac budowlanych prowadzonych w zamkach woj. łęczyckiego, wspomnieć trzeba o ogólnej sytuacji architektonicznej Wielkopolski. Temat ten doczekał się kilku opracowań syntetycznych i dlatego omówimy go tylko pokrótce⁴⁶. Cała dotychczasowa literatura podkreśla, że architektura Wielkopolski aż do końca I ćwierci XVII w. znajdowała się pod przemożnym wpływem starych, gotyckich tradycji budowlanych, które rozwijały się nadal w XVI w., adaptując w dość powierzchowny sposób zdobycze renesansu. Na ziemiach Niżu Polskiego nie powstały w I połowie XVI w. (może prócz kaplicy Jana Łaskiego w Gnieźnie) realizacje w stylu italianizującego renesansu, które zadomowiły się już w architekturze Małopolski. Pewne upowszechnienie się tego budow-

nictwa, choć w jego późnym, już nieco manierystycznym wydaniu przyniosła dopiero działalność wędrownych mistrzów z krajów alpejskich i północnowłoskich: Komasków, Gryzończyków i Tessyńczyków. Według T. Jakimowicz⁴⁷ do lat około 1540 trudno w ogóle mówić o architekturze renesansowej w Wielkopolsce. Najważniejszą inwestycją początku XVI w. na tym terenie była niewątpliwie przebudowa zamku Szamotulskich-Górków w Szamotułach w latach około 1518 i 1549⁴⁸.

Pierwsze realizacje powstały dopiero w latach 1540-1560: ratusz i przebudowa zamku w Poznaniu, pałac Górków tamże, a także zamek w Wyszynie zbudowany przez Grodzieckich około połowy XVI w.⁴⁹ Do następnego okresu (1560-1630) zaliczyła T. Jakimowicz przebudowy zamku w Koźminie, dworu w Gołuchowie, budowę twierdzy w Zbąszynku, pałacu w Radlinie i dworu w Kalinowej⁵⁰. Problematykę Gołuchowa i Kalinowej poruszymy w rozdziałach następnych, tu zatrzymamy się przy zamkach wzniesionych - czy przebudowywanych - w połowie XVI w. Zarówno Wyszyna, jak i przebudowany w I połowie XVI w. Kórnik stanowią ostatnią fazę rozwoju starej średniowiecznej siedziby, składającej się z dwóch ulokowanych na przeciw siebie domów, rozdzielonych dziedzińcem⁵¹. Schemat ten spotkał się już w Borysławicach w woj. łęczyckim, a także w Gośławicach. Na uwagę zasługuje warowna siedziba Zbąskich i Ciświckich w Zbąszyniu⁵², wzniesiona w III ćwierci XVI w., reprezentująca założenie typu *palazzo in fortezza* o ziemnych, staroholenderskich nasypach bastionów.

To w pełni nowożytnie założenie mieszkalno-obronne było jednak na terenie Wielkopolski zjawiskiem całkowicie odosobnionym. Podobnie nie znalazła kontynuacji, na terenie Wielkopolski, pałacowa siedziba Opalińskich w Radlinie, wzniesiona w latach 1570-1592⁵³. To jedyne XVI-wieczne w pełni renesansowe założenie pałacowo-parkowe o charakterze nieobronnym składało się z pałacu, o dwutraktowym podziale wewnątrz, i powiązanego z nim ogrodu. Przemiany architektury świeckiej Wielkopolski w XVI w. przebiegały więc wielotorowo: przez budowę siedzib obronnych o wyraźnych jeszcze nawiązaniach do tradycji gotyckich, przebudowę założeń starszych, wznoszenie nowożytnych siedzib mieszkalno-obronnych i budowę założeń rezydencjonalnych, w pełni nowoczesnych i pozbawionych czynnika obronności.

Bogactwa tego nie obserwujemy analizując XVI-wieczną architekturę Polski środkowej, choć np. na terenie woj. sieradzkiego spotykamy kilka ciekawych i dość typowych realizacji. Największe znaczenie dla architektury Niżu Polskiego miała niewątpliwie wieża-pałac Zygmunta Starego, wzniesiona przy współpracy Benedykta "Sandomierzanina" w Piotrkowie Trybunalskim⁵⁴. Wpływ budowlni piotrkowskiej na odzicie "mody" średniowiecznej wieży mieszkalnej dostrzega cała literatura. Przykładu przebudowy średniowiecznego zamku w wygodną rezydencję dostarcza zamek arcybiskupi w Uniejowie, rozbudowywany w 1534 r., a także w I połowie XVII w. Obronna siedziba w Majkovicach to przykład późnogotyckiej jeszcze rezydencji ozdobionej renesansową kamieniarką, głównie obramienia otworów okiennych i komunikacyjnych. Brak natomiast na terenie sieradzkiego w pełni nowożytnych realizacji tak obronnych (nie stwierdzono ani jednej rezydencji typu *palazzo in fortezza*), jak i mieszkalnych. Te ostatnie pojawiać się zaczynają dopiero na przełomie XVI-XVII i w pierwszej ćwierci XVII w.

Przemiany architektoniczne jeszcze słabiej widoczne są na terenie woj. łęczyckiego. Jedną z najważniejszych realizacji budowlanych interesującego nas terenu była niewątpliwie przebudowa zamku w Łęczycy. Zakres prac przeprowadzonych w latach 1563-1564 przez Jana Lutomirskiego (†1567) podskarbiego nadwornego, żupnika olkuskiego a także kasztelana brzezińskiego, rawskiego i sieradzkiego, był znaczny. Wzniesiono wtedy tzw. "dom nowy", usytuowany na murze zachodnim, między budynkiem bramnym a kurtyną północną, przeprowadzono prace remontowe "domu starego" i budynku bramnego, a także wieży głównej, na której założono "kołpak sklepiasty [...] i [...] gałkę wielką miedzianą pozłocistą". Dokładny opis zamku w lustracji z 1564-1565 r. relacjonuje zakres prac Lutomirskiego, który otrzymał na ten cel od Zygmunta Augusta 3000 florenów⁵⁵. Suma ta, bardzo znaczna w porównaniu np. z rocznym wynagrodzeniem burgrabiego zamkowego, wynoszącym 30 florenów rocznie, nie była jednak duża wobec dochodów "pana sieradzkiego" uzyskiwanych z samych królewszczyn, wynoszących 9393 floreny⁵⁶. Przy okazji prac budowlanych wzniesiono także nowy most na przykopie mający "wzdłuż łokci 48, wszerz łokci $8\frac{1}{2}$ ". Z przebudową prowadzoną przez Lutomirskiego wiąże się także powiększenie (?) otworów okiennych i zaopatrzenie ich w renesansowy detal, jak rów-

nież założenie portali wejściowych w obu domach. Prace uwzględniały jeszcze czynniki obronności, jako że wymurowano chodnik wokół blankowania, choć z drugiej strony przebicie nowej Bramy Wodnej trudno uznać za działanie wzmacniające obronność siedziby. W wyniku prac przeprowadzonych w połowie XVI w. zasadnicza bryła zamku nie uległa zmianie. Siedziba uzyskiwała jednak znacznie większe walory mieszkalne dzięki powiększeniu powierzchni użytkowej i rozmiarów okien. Nie wzbogacono w sposób istotny walorów obronnych zamku, choć w tym samym czasie np. także kazimierzowski zamek w Międzyrzeczu uzyskał dwie cylindryczne basteje z działobitniami flankującymi bramę i umożliwiającymi tak ostrzał wachlarzowy, jak i flankowy. Zamek łeczycki po XVI-wiecznej przebudowie stał się już tylko siedzibą administracji państwowej - sędzieja "jada na zamku samopiet albo samoszóst"⁵⁷; przebywał tu także czasami podstarość, urzędował pisarz, który "ma dwu podpisków i dwu młodzieńców w kancelaryi", a także inni urzędnicy królewscy. Ograniczenie funkcji zamku do mieszkalno-administracyjnych było jednak chyba dość typowe dla średniowiecznych zamków państwowych nie tylko Niżu Polskiego. Znacznie mniej dokładnie określić możemy zakres XVI-wiecznych prac prowadzonych na zamku w Inowłodzu. Podczas przebudowy, przeprowadzonej zapewne z inicjatywy królowej Bony(?) w I połowie XVI w., zbudowano przedbramie i wybrukowano dziedziniec zamkowy. Podczas prac terenowych stwierdzono także ślady przebudowy głównego domu zamkowego i wzniesienia nowej zabudowy wnętrza dziedzińca. Szczupłość informacji nie pozwala na dokładniejsze określenie charakteru prac budowlanych. Niewątpliwie rozszerzyły one program użytkowy zamku przez nadanie budynkowi głównemu walorów renesansowej rezydencji. Budowę przedbramia ocenić można w kategoriach obronności, choć wydaje się, że zaakcentowanie bramy wiązało się przede wszystkim z zaznaczeniem roli wjazdu do zamku.

Przebudowy czy wznoszenie przedbramii, dość liczne w XVI w. nie podnosiły w większości anachronicznych już walorów obronnych budowli zamkowych. Występowanie wież bramnych, typowe już dla wieku XV, powodowało stopniowe przejmowanie przez te budowle funkcji wieży głównej. Zwyczaj ten wiązał się chyba przede wszystkim z podkreśleniem głównego akcentu budowli zamkowej; wieży będącej głównym atrybutem siedziby feudalnej i symbolem władzy

zwierzchniej. W podobny sposób można chyba interpretować rozbudowę przedbramia w III fazie przebudowy zamku w Borysławicach. Bardziej skomplikowany jest problem ewentualnej rozbudowy wieży bramnej zamku w Besiekierach; pewne wnioskowanie utrudnia brak badań analitycznych wątku muru w górnej, ośmiobocznej jej partii. Trudno łączyć ją z (hipotetyczną) fazą budowlaną związaną z działalnością starosty Mikołaja Sokołowskiego (?) (XV w.) czy XVII-wieczną przebudową dokonaną przez Jana Szymona Szczawińskiego. Być może pochodzi ona z czasów budowy (czy przebudowy i rozbudowy) zamku besiekierskiego, związanej z wojewodą Mikołajem Sokołowskim i III ćwiercią XVI w. Przypomnieć tu wypada, że ośmioboczne wieżyczki powstały w tym samym czasie w zamku wyszyńskim. Nie mając pewności co do daty powstania tej partii wieży wydaje się że jej ideowa wymowa była podobna i polegała na zaznaczeniu symboliki siedziby feudalnej⁵⁸. Omówione prace budowlane wyczerpują w zasadzie listę zmian dokonanych w zamkach woj. łęczyckiego w wieku XVI.

Jeszcze skromniej przedstawiała się działalność budowlana w XVII w. Drobne prace na zamku w Łęczycy prowadził w I ćwierci XVII w. starosta łęczycki i wojewoda brzeski Jakub Szczawiński⁵⁹. Nie wiemy nic o XVII-wiecznych przebudowach prowadzonych w Inowłodzu. Wiek XVII jest jednak okresem wyraźnej utraty znaczenia przez wszystkie prawie zamki królewskie. W dotychczasowej literaturze eksponuje się na ogół rolę "potopu" szwedzkiego w destrukcji zamków polskich, szczególnie królewskich⁶⁰. Jest ona, jak się wydaje, dość mocno wyolbrzymiona; upadek zamków rozpoczął się już przed najazdem szwedzkim, a ten przypieczętował tylko ich ruinę, głównie zresztą przez brak funduszy na prace remontowe i adaptacyjne.

Natomiast typowym zmianom ulegał zamek w Besiekierach, którego XVII-wieczną kreację znamy dość dobrze dzięki badaniom terenowym⁶¹. Z inicjatywy Jana Szymona Szczawińskiego dziedziniec zamku ujęto w dwa piętrowe ciągi arkad (naśladujących dziedzińce renesansowych pałaców południowopolskich), wymieniono sklepienia sal na drewniane stropy, poszerzono otwory okienne i całe założenie pokryto tynkami. Przebudowa ta w oczywisty sposób przesunęła akcenty, tak że zamek w Besiekierach stał się *quasi* nowożytną rezydencją z arkadowym dziedzińcem i dużą ilością izb mie-

szkalnych, usytuowaną w centrum znacznego majątku ziemskiego Szczawińskich. Mniejszym zmianom uległ zamek w Oporowie, w którym wymieniono tylko przykrycie izb zakładając w nich drewniane polichromowane stropy⁶². Stosunkowo znacznej przebudowie uległ także zamek w Borysławicach (tzw. IV faza budowlana), w wyniku której powstał budynek ulokowany na kurtynie wschodniej, a dziedziniec także otoczono (co najmniej z dwóch stron) arkadowym krążnikiem⁶³. Zupełnie inny charakter miały prace przeprowadzone z inicjatywy Kaspra Denhoffa w Ujeździe, gdzie dawny blok gotycki całkowicie zmieniono tworząc pałac, który uzyskał wysoką ocenę współczesnych ("arcis elegantia" u S. Starowskiego, "arce admodum elegantise" u A. Cellariususa). Gruntowna przebudowa Ujazdu, której pozostałości zatarły późniejsze prace Ostrowskich, pozostawała zapewne w ścisłym związku z nawiązującym do tzw. stylu Wazów pałacem Kaspra Denhoffa wzniesionym w latach trzydziestych XVII w. w Kruszyńce na terenie woj. sieradzkiego. Wydaje się, że wczesnobarokowa przebudowa Ujazdu, a także budowa przez Zygmunta Grudzińskiego (?) dworu-pałacu w Poddębicach to pierwsze nowożytnie realizacje rezydencjonalne na terenie woj. łęczyckiego, całkowicie już pozbawione elementów obronności⁶⁴.

Wypada teraz pokrótce omówić charakter prac budowlanych, które w XVI-XVII w. przeprowadzono w zamkach woj. łęczyckiego. Aż do okresu panowania Wazów na ziemiach województwa nie powstała w pełni nowożytna siedziba mieszkalna. Przebudowy zamków prywatnych zmierzały w kierunku zaspokajania przez nie nowych potrzeb, przede wszystkim użytkowych i mieszkalno-rezydencjonalnych. Dawne zamki stały się już tylko wygodnymi siedzibami bogatych ziemian ulokowanymi w centrach majątków i służącymi tak wygodzie rezydentów, jak i administrowaniu okolicznych włości. Ich pierwotna rola obronna uległa zatarciu, a program rezydencjonalny nie był realizowany w całości, lecz tylko "doklejany" do starszej struktury. Przebudowy Ujazdu, wzniesienie Poddębic, Kruszyńki i pałacu w Chełmie koło Radomska to właściwie ostatnie duże realizacje budowlane na terenie centralnej Polski. Wiek XVII nie przyniósł w woj. łęczyckim większych świeckich założeń budowlanych, przy jednoczesnym wyraźnym rozwoju budownictwa sakralnego. Z wieku XVIII brak jest właściwie całkowicie dużych budowli mieszkalnych. Kolejne ożywienie następuje dopiero w końcu XVIII i na

przełomie XVIII-XIX w., lecz temat ten wykracza poza interesujące nas granice czasowe.

Wiejskie budownictwo obronno-rezydencjonalne

Epoka nowożytna nie wzbogaciła województwa łęczyckiego w większe założenia mieszkalno-obronne. Działalność inwestycyjna ograniczona była do przeróbek obiektów istniejących, które zatraćwszy swe pierwotne funkcje obronne pełniły z mniejszym lub większym powodzeniem rolę starościńskich czy prywatnych rezydencji. Wyraźne ograniczenie budownictwa monumentalnego nie świadczy jednak o całkowitym zahamowaniu mecenatu szlachty łęczyckiej. Wieki XVI-XVII to na terenie woj. łęczyckiego czasy ożywionej działalności budowlanej, ograniczonej jednak do wznoszenia drobnych siedzib mieszkalno-obronnych. Przed jej omówieniem wypada jednak wspomnieć o ogólnej sytuacji gospodarczej regionu łęczyckiego, w znacznej mierze określającej możliwości inwestycyjne fundatorów.

Mimo stosunkowo niewielkiej koncentracji własności ziemskiej, gospodarka łęczyckiego funkcjonowała w ramach narzuconych jej przez rozwój folwarku pańszczyźnianego. W przypadku interesującego nas regionu mamy do czynienia z obydwooma, wyróżnionymi przez J. Topolskiego, kierunkami rozwoju folwarku pańszczyźnianego: autonomicznym (bardziej typowym dla tego regionu Polski) i ekspansjonistycznym, o czym świadczy zarówno długa lista szlachty łęczyckiej zanotowanej w rachunkach komory włocławskiej, jak i udział w dalekosiężnym handlu wołami⁶⁵. Ogólnoeuropejska koniunktura na zboże, eksportowane głównie za pośrednictwem Gdańska do krajów Europy Zachodniej, spowodowała wyraźny wzrost dochodów szlachty polskiej.

Pośród 730 wsi pozostających w XVI w. w posiadaniu szlacheckim tylko 142 znajdowały się w rękach szlachty zagrodowej, którą pominiemy w dalszych rozważaniach. Pozostałe 588 wsi było w tym czasie w posiadaniu szlachty folwarcznej, której dochody wystarczały na podjęcie interesującej nas działalności inwestycyjnej. Według obliczeń T. Sobczaka na terenie województwa znajdowało się 50 majątków szlachty wielowioskowej (posiadającej dwie lub więcej wsi), które skupiały ponad 840 łąnów - a więc średnio ponad 16 włók na średniej wielkości majątek⁶⁶. Opierając się na

danych obliczonych przez A. Wyczańskiego⁶⁷, który określił roczny dochód z 1 łanu ziemi folwarcznej na ponad 30 złp., sądzić można, że dochód z przeciętnej wielkości ufolwarcznionego majątku wielowioskowego szlachty łęczyckiej wynosił sporo ponad 100 złp. rocznie, szczególnie jeśli doda się do tego sumy pochodzące z rozwiniętej produkcji zwierzęcej. Dochód taki, wynoszący w przeliczeniu na kruszec około 100 g złota rocznie, nie był więc duży np. w porównaniu z sumami zaangażowanymi przez J. Lutomirskiego przy przebudowie zamku w Łęczycy, odpowiadającymi w przybliżeniu rocznym przychodom ze starostwa łęczyckiego⁶⁸. Warto jednak przypomnieć, że w tym samym czasie roczne dochody przedstawicieli elity władzy z samego tylko tytułu dzierżawienia dóbr domeny ziemskiej Rzeczypospolitej mogły przekraczać 10 000 złp.⁶⁹ (np. Jan Kostka otrzymywał 10 117 złp., Jan Ocieski 11 815 złp.). Roczne dochody z dziedzicznych majątków rodzinnych szlachty łęczyckiej wzbogacane były także i z tytułu pełnienia funkcji urzędniczych. Roczne dochody wojewody łęczyckiego z pobierania ceł W. Pałucki⁷⁰ szacuje na kilkaset złp. co najmniej kilkudziesięciozłotowe uposażenie przyniosło także pełnienie urzędu kasztelana, podkomorzego, chorążych, wojskich czy łowczych łęczyckich. Wydaje się, że kilkuwioskowy majątek ziemski szlachcica łęczyckiego eksportującego zboże i pełniącego funkcje urzędnicze w hierarchii ziemskiej pozwalał na osiągnięcie rocznych dochodów wynoszących około 200 złp., z których znaczny procent użyć można było w celach inwestycyjnych. Do potentatów finansowych województwa należeli na pewno, po połowie XVI w., zanotowani w rachunkach komory włocławskiej: Mikołaj Bełdowski, Mateusz i Maciej Bratoszewscy, Jan i Mikołaj Boruccy (mający swe posiadłości na terenie woj. brzeskiego), Stanisław Cedrowski, Marcin Kaliński (Kaleński), Jan i Stanisław Karśniccy, Jerzy i Hieronim Kucieńscy, Jakub Lasocki, Jan Lutomirski, Andrzej Oporowski, Zygmunt Parzęczewski, Walenty Ponętowski (i inni przedstawiciele tej rodziny), Mikołaj Sokołowski, Bartłomiej Szamowski, liczni Szczawińscy, Marcin Ślesieński, Jan i Stanisław Wituńscy, Marcin Zakrzewski i szereg innych⁷¹. Wśród wymienionych tu przedstawicieli elity urzędniczej i finansowej województwa spotykamy wielu hipotetycznych fundatorów drewnianych i murowanych dworów obronnych opisanych w poprzednich rozdziałach.

Koszt budowy dworu o cechach obronnych w wiekach XVI-XVII jest trudny do określenia. Składały się na niego niewątpliwie prace ziemne polegające na wykopaniu fosy czy stawu i użyciu wybranej ziemi do usypywania kopca oraz koszty budulca i robocizny. Naturalnie decydujące znaczenie miała tu sprawa surowca, jako że budowa dworu murowanego kosztowała na pewno kilkakrotnie więcej niż dworu drewnianego. Prace ziemne w niewielkim chyba stopniu obciążały budżet fundatora, bo wykonywano je chyba przede wszystkim w ramach obowiązującej pańszczyzny. Zakres ich był bardzo zróżnicowany. Choć stan zachowania do dnia dzisiejszego nasypów daje tylko orientacyjne dane o ich kubaturze, sądzić można, że np. usypanie kopca w Budzynku wymagało przerzucenia około 4,5 tys. m³ ziemi⁷². Mniejsze kopce zawierają około 2-3 tys. m³ ziemi; na ogół kubatura kopców nie przekraczała 5 tys. m³. Przyjmując, że w ciągu dnia pracy 1 osoba przerzucić mogła 3 m³ ziemi, duże nasypy wymagały około 1,5 tys. roboczodniówek, czyli (przyjmując 200-dniowy rok pracy), angażowały w ciągu jednego roku 7-8 kopczy. Ponieważ jednak trudno przypuszczać, by prace takie wykonywano w ciągu jednego roku, także ze względu na konieczność utwardzania się nasypu, usypanie kopca w ciągu 2-3 lat nie zmuszało do zatrudniania dodatkowej płatnej siły roboczej i odbywać się mogło w ramach realnych możliwości jednego majątku. T. Lalik określa orientacyjny koszt wzniesienia małego dworu drewnianego w końcu XIV w. (na podstawie rachunków dworu w Jadownikach) na około 10 grzywien, czyli sumę odpowiadającą czynszom z 40 łanów kmiecych⁷³. Warto jednak przyjrzeć się bliżej poszczególnym wydatkom na budowę tego dworu. Z ogólnej sumy blisko 5 grzywien zużyto na dach budynku (104 kopy gontów za 3 grzywny i 2 szkojce i gwoździe za 2 grzywny, 1 szkojec i 1 kwartnik), 3,5 grzywny kosztowało zatrudnienie cieśli Janusza kierującego pracami, a 6 szkojców wykonanie przez zduna Witosława pieca. Łączny koszt robocizny zamknął się więc kwotą 4 grzywien, a suma zakupów wyniosła 5 grzywien, 3 szkojce i 1 kwartnik. W rachunkach tych nie uwzględniono ceny drewna budowlanego, przywiezionego z pobliskich lasów królewskich.

Sumy użyte w Jadownikach można porównać z wydatkami na budowę zamku w Nowym Mieście Korczynie⁷⁴. Rachunki te pochodzą z lat 1403-1408, czyli z sześciu kolejnych sezonów budowlanych i są

znacznie dokładniejsze niż np. krótkie wpisy dotyczące prac budowlanych w Niepołomicach, Proszowicach, Żarnowcu i Ujściu. Łączna suma wynosi 751 grzywien, 10 szkojców, 1,5 grosza i 2 denary. W latach 1403-1404 zatrudniony był na zamku zespół 4-5 murarzy z pomocnikami i 4-5 osobowy zespół cieśli, którzy zbudowali zapewne dom zamkowy w stanie surowym. Łączny koszt dwóch kampanii budowlanych wynosił około 300 grzywien, z czego aż 228 wydano w pierwszym roku prac. Rozmiary prac w Nowym Mieście Korczynie trudne są, na podstawie rachunków, do określenia. Prawdopodobnie jednak dotyczą one kosztu wzniesienia dużego domu zamkowego, posiadającego w dolnej kondygnacji sklepione pomieszczenie "skarbcica", oraz "salę górną" z wyjściem na ganek i kręcone schody. Rozmiary inwestycji korczyńskiej porównać więc można z budową "domu starego" na zamku w Łęczycy. Oba przytoczone tu przykłady dotyczą co prawda prac budowlanych prowadzonych w średniowieczu, określają jednak wzajemne stosunki między kosztami budowni drewnianych i murowanych.

Określenie wydatków na budowę dworu drewnianego w XVI w. utrudnia brak zestawień cen z terenu Wielkopolski. Stosując jednak np. ceny lubelskie⁷⁵ postaramy się obliczyć orientacyjny koszt budowy dworu drewnianego w III ćwierci XVI w., pamiętając o proporcjach wydatków znanych z Jadownik. Cena kopy gontu w 1570 r. wynosiła około 2 gr⁷⁶. Przyjmując, że na pokrycie dworu zużyto 150 kóp otrzymujemy sumę 300 gr, czyli 10 złp. Faska gwoździ kosztowała około 3 złp., a pamiętając, że koszt gwoździ w Jadownikach był zbliżony do ceny gontów trudno przypuszczać, by kosztowały więcej niż 15 złp. Ponieważ koszt dachu w Jadownikach wyniósł przeszło połowę ogólnych wydatków przyjąć można, że zatrudnienie mistrza ciesielskiego i ogólny koszt dachu wynosić mógł około 30 złp. Do sumy tej dodać musimy co najmniej 10 tys. cegieł (à 3 złp. za tysiąc)⁷⁷, potrzebnych do zmurowania sklepu i posadowienia dworu oraz koszty krokwi i drewna budowlanego. Wydaje się, że w świetle tych obliczeń koszt wzniesienia dworu w stanie surowym przekraczał 100 złp., do których dodać należy chyba drugie tyle na prace wykończeniowe: szyby okienne, piece, posadzka w sieni. Łączny koszt wzniesienia w III ćwierci XVI w. dużego dworu drewnianego szacujemy więc na około 200-300 złp. Suma ta rozbita na kilka sezonów prac: przygotowawczych, budowlanych i

wykończeniowych nie przekraczała więc możliwości średniozamożnego posesora z terenu łęczyckiego.

„ Nieco inaczej wygląda koszt wzniesienia dworu murowanego. Znamy umowę z 1568 r., zawartą między Mikołajem Boruckim z Borucina na Kujawach a mistrzem Benedyktem z Opola, dotyczącą budowy dworu o długości 45 łokci i szerokości 30, posiadającego 4 wydzielone ponad dach kominy i 2 sklepione piwnice, opiewa na sumę 2000 złp.⁷⁸ Planowany dwór, na budowę którego cegłę i wapno dostarczyć miał fundator, posiadać miał 8 izb i 1 salę, w nich 6 pieców i 4 kominy, a wykonany miał być „własną czeladzią y instrumentem” majstra. Wszystkie próby obliczenia ewentualnej kubatury miąższości murów planowanego dworu są z oczywistych przyczyn bardzo niepewne. Przyjmując jednak, że mury dworu miały łącznie około 1135 m^3 , a kubatura jednej cegły wynosiła około 2457 cm^3 , otrzymujemy orientacyjną miąższość murów wynoszącą blisko 462 tys. cegieł. Zakładając, że cegła wypełniała blisko połowę jego struktury (pozostałą zajmowała zaprawa, a także destrukty i kamienie tworzące jądro muru przy użyciu techniki *opus emplectum*) sądzimy, że przy budowie dworu w Borucinie użyto blisko 230 tys. sztuk cegieł, wartości około 700 złp. Łączny koszt wzniesienia dworu kasztelana brzeskiego szacujemy na przeszło 3000 złp. Przekracza on więc blisko trzykrotnie sumę wszystkich rocznych prowentów starostwa brzeskiego (w roku 1565 wynosiła ona 1216 złp.), lecz jest zbliżony do wydatków poniesionych w tychże latach na rozbudowę zamku łęczyckiego dokonaną przez Jana Lutomirskiego⁷⁹. Była to suma z pozoru bardzo znaczna, lecz pamiętać trzeba (np. w świetle danych dotyczących budowy dworu Jacka Młodziejowskiego w Młodziejowicach), że rozkładała się ona na kilka lat. Po kilku sezonach poświęconych na gromadzenie zasobów finansowych i budulca przystąpiono do wznoszenia szkieletu budynku, który w następnym roku wypełniano i może pokrywano, a dopiero w trzecim-czwartym sezonie wykończano. Wydaje się, że pełen cykl przygotowawczo-budowlano-wykończeniowy trwać mógł około 10 lat, co znacznie zmniejszało wagę ponoszonych obciążeń. Wszystkie uwagi poświęcone ewentualnym kosztom budowy dworów traktować trzeba jednak ze znacznym przybliżeniem wobec braku pewnych danych źródłowych.

Przejdźmy jednak do omówienia sytuacji budowlanej na wsi pol-

skiej. Brak kompleksowych badań nad zespołami obronno-rezydencjonalnymi innych ziem utrudnia określenie, w jakim stopniu sytuacja stwierdzona na terenie woj. łęczyckiego była typowa i charakterystyczna dla innych regionów Rzeczypospolitej. Temat ten pokrótce poruszyliśmy przy okazji omawiania dworów murowanych. Zdać sobie jednak należy sprawę, że pełne poznanie tego problemu jest niemożliwe. Wymagałoby to bowiem poznania Ksiąg Grodzkich i Ziemskich (a także innych uwzględnionych tu kategorii źródeł) w takim zakresie, jak zostało to przeprowadzone w odniesieniu do materiałów źródłowych z terenu łęczyckiego. Dlatego też jesteśmy zmuszeni oprzeć się o losowe próby, za jakie uznajemy nieliczne wydane inwentarze majątkowe i opracowania syntetyczne badaczy różnych specjalności.

Pewną podstawę do porównań stwarzają ogłoszone drukiem inwentarze szlacheckie wybrane z ksiąg grodu krakowskiego i obejmujące lata 1576-1700⁸⁰. W zbiorze zawarto 115 inwentarzy, które dotyczą 84 majątków szlacheckich położonych na terenie woj. krakowskiego. W dwóch znajdowały się zamki (Ogrodzieniec i Bobolice), w pozostałych dwory, także o funkcjach obronnych. Wśród interesujących nas 82 miejscowości będących centrami kluczy natykamy "budynek na kopcu" w Klimontowie⁸¹ oraz "na kopcu budynek o dwu piętrach zły stary" w Wilkowiecku⁸², czyli dwa drewniane dwory o wyraźnie zaznaczonych funkcjach obronnych. Inwentarz wsi Wywła⁸³ z 1673 r. notuje "naprzeciwko tego spiklerza budynek, wieżę zwany, spustoszały, popodpierany jedną stroną", który również interpretujemy jako pozostałość "słupa" rycerskiego, może jeszcze o średniowiecznej metryce. Rejestr Krzelowa⁸⁴ z 1699 r. także zawiera dokładny opis obiektu obronnego, chyba drewnianego: "fortalitium na kępie, koło którego woda wokoło, do którego mostów trzy zbutwiały, reparacyjej potrzebujących". Aż pięć razy spotykamy opis dworów murowanych, nazywanych też "kamieniczkami" (Młoszowa, Lgota Murowana, Mstyczów, Moskorzew, Potok)⁸⁵, przy czym tylko w jednym wypadku natrafiamy na wiadomość o otoczeniu budynku fosą (Mstyczów). W czterech wypadkach z opisu trudno wywnioskować, czy mamy do czynienia z murowanym "domem pańskim" czy ze "skarbcem-lamusem", bo takie określenia użyte są w inwentarzu (Deszno, Kościelec, Mydlniki, Grzegorzewice)⁸⁶. W Kościelcu ("lamus albo zbór dawny") i w Grzegorzewicach ("lamus mu-

rowany, sklepiony [...] nad tym lamusem kapliczka [...] wewnątrz malowana, ze starej kaplice złożona") skłonni jednak jesteśmy widzieć w opisywanych budynkach dwory murowane, które zatraciwszy funkcje mieszkalne spełniały już tylko role magazynowe. Z powyższego zestawienia widać, że na terenie woj. krakowskiego dwory drewniane o cechach obronnych i "domy pańskie", także lokowane na kopcach, występowały bardzo często, co najmniej w 10% centrów majątkowych. Zdając sobie sprawę, że przedstawiona tu próba nie może być, z racji swej fragmentaryczności, w pełni wiarygodna statystycznie, powszechność występowania tego typu obiektów zasługuje na uwagę.

Pamiętając jednak o nieco innej specyfice Małopolski wróćmy na bardziej nas interesujący teren Wielkopolski. Już pobieżna analiza opracowań dotyczących budownictwa Wielkopolski zachodniej, a także nieliczne opublikowane materiały źródłowe pozwalają sądzić, że nie było to zjawisko rzadkie. "Kamienice na okopie" czy "zamki z gruntu murowane, które woda obmywa" stwierdzamy w ponad 20 miejscowościach, przy czym większość opisów nie pozostawia żadnych wątpliwości interpretacyjnych, że mamy tu do czynienia z XVI-wiecznymi "domami pańskimi" otoczonymi fosą; i tak np. w Nieparcie⁸⁷ w 1751 r. spotykamy "na tym kopcu gmach murowany o 2 piętrach pusty i bez okien"; w Jędrzychowicach⁸⁸ w 1768 r. "zamek murowany pod nim kuchnia"; w Świdnicy⁸⁹ w 1786 r. "dwór czyli zamek o 1 piętrze, cały murowany, wokoło niego kanał, przez który most drewniany"; w Dobrzycy⁹⁰ w 1717 r. "zamek na przykopie"; w Stawie⁹¹ w 1721 r. "zamek na kopcu zarosły, pusty, większą połową obalony"; w Iwanowicach⁹² w 1726 r. "do zamku murowanego idąc most wąski na przykopie"; w Pleszewie⁹³ w 1752 r. "zamek cały pusty. Most przez okop zły"; w Lewkowie⁹⁴ z 1770 r. "idąc do zamku na kopiec most dobry" itd. Z sytuacją podobną do stwierdzonej w Rycerzewie spotykamy się w Nowej Wsi⁹⁵, której inwentarz z 1767 r. notuje obecność dworu drewnianego na kopcu, a także kamieniczki na kopcu, "który kopiec w koło rzeczka oblewa". Liczniejsze, jak się wydaje, były dwory drewniane usytuowane na kopcach oblanych fosami, które spotykamy m. in. w Będzieszynie, Tymieńcu, Stobnie, Rajsku, Sokołowicach, Dębowej Łące, Starych Drzewcach, Łagiewnikach i szeregu innych miejscowości⁹⁶. Niektóre z nich miały bez wątpienia średniowieczną metrykę - jak np. w

Wietczynie⁹⁷, gdzie występował w opisie z 1506 r. "domus in monte sipato alias na kopcu"; inne zawierały dość nowoczesne elementy fortyfikacyjne, jak np. dwór w Mącznikach⁹⁸ (1698), gdzie prócz dworu i samborzy jest "podwórze [...] wałem obsypane, na wale [...] parkan ze strzelnicami, [...] basztki wiatr [...] pobalał"; czy w Piątku Wielkim⁹⁹ (1734) "za dworem sadzawka nic zarosła i z groblami warownemi". Ciekawe z naszego punktu widzenia są także wyniki badań Z. Ostrowskiej-Kębirowskiej¹⁰⁰, która poddała wnikliwej analizie kilkanaście wielkopolskich pałaców z doby klasycyzmu. Na 17 zbadanych obiektów aż w 7 miejscowościach stwierdziła ona obecność murowanych "domów pańskich", w większości ulokowanych na kopcu (Siedlec, Czarniejewo, Lewkowo, Racot, Chocz, Pakosław, Dobrzyca¹⁰¹), poprzedzających interesującą budowlę klasycystyczne. Podobne informacje o "kamienicach na okopie", będących poprzednikami w pełni nowożytnych rezydencji wiejskich, spotykamy w większości opracowań dworów wielkopolskich. I tak np. A. Sławska wspomina o "kamienicy" na marginesie opracowania dworu w Żelazkowicach¹⁰², J. Skuratowicz dostrzega relikty dworu zbliżonego do Gołuchowa (?) w Grodziecu¹⁰³ itp.

Całkowicie wyrywkowa analiza materiałów z terenu Wielkopolski dokonana przez autora pozwoliła zarejestrować blisko 50 obiektów drewnianych i murowanych o zarysowanych cechach obronnych¹⁰⁴. Ilość ta daleka jest jednak od rzeczywistej liczby dworów "na kopcu" czy "kamienic na okopie", istniejących na terenie Wielkopolski właściwej około roku 1600. Gdyby posłużyć się tu proporcjami między obiektami znanymi dotychczas, a odkrytymi w trakcie nowszych badań z terenu łęczyckiego, podaną tu cyfrę należałoby dla Wielkopolski pomnożyć przez 3-4. Podobnie rysuje się interesujący nas problem w świetle niepełnej analizy Ksiąg Sieradzkich i Wieluńskich. Na terenie woj. sieradzkiego wraz z Ziemią Wieluńską i Ostrzeszowską istniało kilkadziesiąt siedzib szlacheckich o wyraźnie zaznaczonym programie obronnym. Same tylko tzw. Teki Pstrokońskiego notują wiele takich siedzib, z których kilka (Kliczków, Parzymiechy, Sarnów) nie było dotychczas znanych w literaturze¹⁰⁵.

Powtarzając raz jeszcze, że dane nasze oparte są na niepełnej analizie materiałów skłonni jesteśmy sądzić, że na terenie całej Wielkopolski (wszystkich województw wielkopolskich i kujaw-

skich) ilość murowanych "domów pańskich", których przeważająca część wzniesiona została na "okopie", wynosiła około roku 1600 blisko 100 sztuk. Natomiast liczbę dworów drewnianych szacujemy na kilkaset.

Podobnie jak w średniowieczu, zwyczaj wznoszenia obronnych siedzib wiejskich nie był ograniczony do kręgu prywatnych posiadaczy ziemskich. W XVI w. budowle takie funkcjonują lub nawet powstają z inicjatywy króla lub starostów. I tak np. lustracja z 1565 r. opisująca zabudowania dworskie w Ujściu¹⁰⁶ notuje: "za domem wielkim jest kopiec ze stron wszystkich okopany i wodą obwiedziony, baszta, którą było poczęto budować za nieboszczyka Moszińskiego dzierżawce [Hieronima Moszyńskiego z Bnina, poprzedniego posiadacza Ujścia i Piły] [...] na ten kopiec jest most na palach". Podobny obiekt zbudowano w XVI w. w starostwie drahimskim¹⁰⁷: "Naprzód jezioro, zowią je Plawno, [...] leży na gruncie czaplińskim [...] w pośrodku tego jeziora jest kopiec, na którym margrabia zbudował ćwierdzą i używa tego wszystkiego jeziora [...] W tego jeziora Hanus, margrabia, połowicę wsobił się mocą od lat 18 jeszcze [1537?] za Naczmera [Wilhelm Naczmer, starosta drahimski] i nad nim folwark i ćwierdzą na kopcu, który zowią Borchwał alias Grodzki Kopiec zbudował". Ta sama lustracja przekazuje wiadomości o użytkowaniu dworów starościńskich w Rogoźnie, Pobiedziskach, Brzeźnicy czy w rawskim Bolimowie¹⁰⁸. Jeszcze w wieku XVII funkcjonowały dwory także na kopcu, w Powidzu i Babimoście¹⁰⁹. Ten ostatni znajdował się koło zamku (naturalnie drewnianego), który został "parkanem nowo w koło obwiedziony".

Podobne obiekty użytkowano jeszcze u schyłku istnienia Rzeczypospolitej; lustracja woj. sandomierskiego z 1789 r. notuje dwór starościński w Ryczywole¹¹⁰ "nad rzeką Radomierzą, czyli Radomską, w koło fosą obwiedziony". W tejże lustracji spotykamy informację, że we wsi Żeleznica¹¹¹, należącej do starostwa przedborskiego, "na kępie tego pustego stawu mieszka szlachcic, ma gruntu trochę i łąk, a z tego wszystkiego [...] płaci 60 złp.", co wydaje się być dość daleką reminiscencją średniowiecznych tradycji mieszkalnych. Także duchowieństwo funduje nowe lub konserwuje stare założenia mieszkalno-obronne. W inwentarzu dóbr stolowych arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1617 r. spotykamy infor-

mację o budowie nowego mostu i szlamowaniu fosy otaczającej dwór na kopcu w Kurzelowie na Kielecczyźnie¹¹², co mogło być podyktowane względami higienicznymi, lecz także dbałością o zachowanie właściwego stanu urządzeń obronnych.

Wróćmy jednak na bezpośrednio nas interesujący teren woj. świętokrzyskiego. W poprzednim rozdziale poddaliśmy krótkiej analizie dwory murowane i drewniane z tego terenu. Liczba dworów omawianych w niniejszej pracy nie w pełni zasługuje na zaufanie. Mimo szerokich ram przeprowadzonej kwerendy zdajemy sobie sprawę, że obiekty słabiej oświetlone źródłami pisanyymi, a dziś już nie istniejące, mogły nie zostać tu omówione. Część omawianych obiektów opatrzona jest znakami zapytania. Wobec braku jednoznacznej wymowy źródeł pisanych, lub ich całkowitego braku, oprzeć się tu musieliśmy przede wszystkim na analizie terenu i tzw. badaniach powierzchniowych, które nie mogą jednak zastąpić stacjonarnych prac archeologicznych. Brak ich nie pozwala także na pełne zbadanie problemu chronologii dworów murowanych i drewnianych z terenu woj. świętokrzyskiego. Niewiele mogą tu pomóc źródła pisane, notujące obiekty już istniejące, lecz nie dające wskazówek pozwalających na pewne określenie daty zbudowania obiektu. Wiemy, że niektóre dwory posiadające niewątpliwą średniowieczną metrykę (Piątek) użytkowane były aż do XVII w. Trudno jednak obliczyć średni czas użytkowania dworu drewnianego. Nie byłoby to chyba także celowe, pamiętając o częstych pożarowych zniszczeniach tego typu budowli. Przykład Budzinka pokazuje wyraźnie, że obiekty znane np. z XVII-XVIII-wiecznych źródeł pisanych nie muszą być pierwszymi budowlami wznoszonymi na kopcach. W kilku przypadkach należy się liczyć z faktem dostrzegania, i uwzględnienia w tej pracy, tylko obiektów młodszych, kolejnych dworów wznoszonych na kopcach o starszej metryce. Jedynie dwór drewniany w Niesuńkowie posiada ściśle, bezwzględne datowanie, wyznaczone latami zasiadania biskupa Karnkowskiego na stolcu włocławskim (III ćwierć XVI w.). Materiały archeologiczne znalezione w trakcie badań na kopcu w Budzinku pozwalają określić powstanie pierwszego (drewnianego) dworu na lata około 1500; koniec egzystencji drugiego dworu dość ściśle określają źródła pisane. Relatywne datowanie posiada dwór drewniany w Rycerzewie. Powstał on na pewno dopiero po utracie funkcji mieszkalnych przez obiekt murowany, a więc nie wcześniej

niż u schyłku XVI - I połowie XVII w. Najpóźniejszą realizacją jest zachowany do dziś dwór w Łękach Kościelnych, datowany na koniec XVII - początek XVIII w. Bardzo prawdopodobne, że nie jest to pierwsza budowla wzniesiona na kopcu w Łękach. Podstawy datowania innych obiektów drewnianych z terenu łączyckiego są bardzo skromne i podane próby określenia chronologii są wysoce hipotetyczne.

Wypada teraz wspomnieć o miejscu dworów drewnianych na kopcach w tradycjach budowlanych czasów nowożytnych. Sądzymy, że mamy tu do czynienia z przetrwaniem zwyczajów średniowiecznych, wywodzących się w prostej linii, a właściwie będących kontynuacją, tzw. "grodów stożkowatych". Średniowieczny zwyczaj wznoszenia siedzib mieszkalnych na kopcach i wzbogacania ich walorów obronnych poprzez kopanie fos czy sypanie wałów nie został zarzucony w końcu XV w.¹¹³, lecz kontynuowany był jeszcze w wieku XVI i XVII. Mimo wyraźnych zmian gospodarczo-społecznych, a także rozwoju w pełni nowożytnych tendencji architektonicznych, tradycja ta była w dalszym ciągu kontynuowana i to nie tylko przez drobną szlachtę. Przyczyny tak długiego przetrwania i funkcjonowania niewątpliwie średniowiecznych treści budowlanych w zmienionych warunkach społeczno-gospodarczych były co najmniej dwojakie. Pierwsze wynikały ze względów praktycznych. Mimo pozornie innej sytuacji Kresów Wschodnich i np. terenu Wielkopolski, oddalenia od teatru najazdów tatarskich i wielkich wojen chłopskich, zasadniczy wróg spokoju i bezpieczeństwa wiejskiej rezydencji pozostał nie zmieniony. Był nim "zły sąsiad". Mimo że ziemie centralnej i zachodniej Polski nie łączą się na ogół w naszej świadomości z wojnami prywatnymi opisywanymi przez W. Łozińskiego, analiza Ksiąg Grodzkich i Ziemskich wykazuje wyraźnie, że napady na dwory sąsiednie zajazdy i inne niepokoje były na terenie łączyckiego zjawiskiem nagminnym. Stąd anachroniczność wznoszenia w XV-XVII w. "dworów na kopcach" była, jak się wydaje, dość pozorna. Zwyczaj wznoszenia "dworów na kopcach" jako zjawisko masowe dotrwał chyba aż do połowy XVII w. Zniszczenie kraju najazdem szwedzkim, ostateczne ugruntowanie się nowożytnych form i typów budowlanych, ukształtowanie się schematu "dworu polskiego" i całość zmian w wieku XVII spowodowały, że w II połowie XVII w. zwyczaj ten zaniknął. Przykład dworu w Łękach Kościelnych wskazuje jednak, że reliktoowo przetrwać mógł aż do przełomu XVII-XVIII w.¹¹⁴

Druga przyczyna tak długiego kontynuowania w głąb czasów nowożytnych tradycji "dworów na kopcu" wiąże się ze zjawiskami natury ideowej. Aktualna jeszcze średniowieczna idea "wiejskiej siedziby obronnej", a także wtórna "rustykalizacja" społeczeństwa polskiego rozpoczęta kryzysem wieku XVII spowodowały, że rezydencja wiejska - mieszkanie gospodarza niewielkiego często klucza ziemskiego - musiała zawierać elementy wyróżniające ją z masy budowli sąsiedzkich. Wyróżnienie budynku wzniesionego na kopcu, w stosunku do otaczającego go terenu, spełniało szereg warunków praktycznych (obronnych i innych) i akcentowało nadrzędność tak siedziby, jak i zamieszkującej ją rodziny. Ta postfeudalna konwencja, poparta realnymi potrzebami, spowodowała długotrwałe trwanie i użytkowanie "dworów na kopcach".

Nieco inaczej wygląda problem dworów murowanych. Jak już wspomniano, upowszechnienie się zwyczaju budowania murowanych "domów pańskich" spowodował przykład siedziby królewskiej w Piotrkowie. Twierdzenie to jest niewątpliwie prawdziwe, jednakże nie wyczerpuje chyba całości zagadnienia. Powszechność wież murowanych w średniowiecznych założeniach obronnych nie może budzić wątpliwości. Przykład wieży piotrkowskiej mógł więc wpływać na upowszechnienie tego typu siedzib wśród polskiego możnowładztwa i szlachty; wynikał jednak z kontynuowania przez króla archaicznej tradycji (i wzbogacenia jej nowymi renesansowymi zdobyczami). Choć brak na to konkretnych dowodów potwierdzonych badaniami, wydaje się, że wieżowate domy wznoszone w I połowie XVI w. zawierały w sobie mniej elementów "renesansowych" niż budowla piotrkowska. Z drugiej jednak strony związki Kucieńskich, a przede wszystkim Tomasza Sobockiego z dworem Zygmunta I pozwalają sądzić, że w tym wypadku można się liczyć z rzeczywistym oddziaływaniem, czy nawet naśladownictwem (Sobota) wzoru piotrkowskiego. Ostateczne ukształtowanie się schematu "domu pańskiego" przypada, jak się wydaje, na lata około połowy XVI w. Z dwóch zasadniczych komponent składających się na ten "typ" budowlany wymienić należy średniowieczną wieżę mieszkalną (donjon-pałac) i średniowieczny kasteł (*castello di quattro torre*). Ten drugi prawzór "domu pańskiego" wyraźnie widoczny jest dopiero w połowie i latach sześćdziesiątych XVI w. (Szymbark, Frydman, może Pabianice). Nawiązanie do wieży - pałacowego donjonu jest widoczne od początku i ten typ

budowli, wraz z realizacją piotrkowską, wywarł przemożny wpływ na murowany "dom pański". Stan zachowania obiektów z terenu łączącego wyklucza ich dokładniejszą analizę. Wydaje się, że prócz Kutna i Soboty, pochodzących z I połowy XVI w., wszystkie inne wiązać można z jego III-IV ćwiercią (naturalnie z wyjątkiem Cedrowic i Lubochni pochodzącej z II połowy XVII w.). Przykład Rycerzewa a także Budzinka (?) przekonuje, że murowany "dom pański" był zjawiskiem fenomenalnym, obcym lokalnym tradycjom budowlanym i związanym z określonym etapem rozwoju folwarku pańszczyźnianego. Prędko też, w końcu XVI - I połowie XVII w. został odrzucony jako nie spełniający walorów sielskości, a także (co nie jest dowodnie zbadane) wymogów mieszkalnych. Ta najbardziej pasjonująca przygoda architektury polskiej wieku XVI ustać musiała miejsca dworom drewnianym "polskim" (także "dworom na kopcu") i w pełni nowożytnym murowanym rezydencjom wiejskim, które ograniczone były rzeczywiście do najwyższych pięter drabiny społecznej.

Pozostające w orbicie zabudowań folwarcznych dwory murowane zeszyły do roli "skarbców", "lamusów" i "kamienic na kopcu", spełniających funkcje przede wszystkim magazynowe. Odegrały jednocześnie poważną rolę w upowszechnieniu się murowanych "skarbców", tworzących stałą komponentę zabudowań folwarcznych aż do wieku XIX. Naturalnie, mówiąc o XVI-wiecznym "domu pańskim" i rozpatrując ten problem w kontekście analizy budowli obronnych nie można zapominać o ich roli rezydencjonalnej. Nie wszystkie bowiem zostały na kopcach otoczonych fosami; znaczna część, odgródzona tylko parkanem, stanowiła główny element budowlany występujący w obrębie zabudowań dworskich. Będąc bardziej produktem mody i dążeń, które rozpatrywać należy przede wszystkim w kategoriach ideowych, a zarazem ostatnim ogniwem rozwoju siedziby średniowiecznej, przyswoił (przeważnie dość powierzchownie) co prawda pewne zdobycze architektury renesansu, nadal jednak kontynuował stary, średniowieczny model siedziby obronnej. Budowle te mimo renesansowej kamieniarki i obiegowego terminu określającego je jako "renesansowy dwór obronny" pozostały jednak bliżej średniowiecza i jest to szczególnie widoczne w ich programie obronnym. Na starych średniowiecznych kopcach lokowano przecież w wieku XVI tak drewniane, jak i "renesansowe" dwory.

Wydaje się, że ich program obronny stał w dość zasadniczej sprzeczności z funkcjami rezydencjonalnymi, choć naturalnie dwory te są bardzo ważnym ogniwem rozwoju w procesie kształtowania się w pełni nowożytnej rezydencji wiejskiej.

Tradycja "domu pańskiego", a może jeszcze średniowiecznych wież mieszkalnych, polegająca na wertykalnym zaznaczeniu i podkreśleniu roli siedziby wiejskiej, nie uległa na terenie woj. łęczyckiego całkowitemu zerwaniu jeszcze do schyłku XIX w. Ostatnie jej refleksy, może odnowione romantycznymi tradycjami architektury neogotyckiej, widoczne są jeszcze w architekturze małych murowanych dworów łęczyckich wznoszonych w II połowie XIX w. I tak np. czterokondygnacyjna wieża murowana (założona na boku kwadratu zbliżonego do 7 m), "doklejona" do niskiego trzonu małego dworu w Lisicach, bardzo trudno tłumaczyć się chyba w kategoriach funkcjonalnych. Podobnie bryłę dworu w Mikstalu (koło Grochowa) optycznie całkowicie przypominającą XVI-wieczny murowany "dom pański", najłatwiej chyba wytłumaczyć w podobny sposób.

Pracę niniejszą traktujemy jako pierwszy etap studiów nad zagadnieniem świeckiego budownictwa obronnego w Polsce środkowej. Wykazała ona przede wszystkim niezadowalający stan naszej wiedzy o tych obiektach, uniemożliwiający powstanie prawdziwych opracowań monograficznych. Badania te mamy zamiar kontynuować w przyszłości, temat bowiem w pełni na to zasługuje.

PRZYPISY DO ROZDZIAŁU III

¹ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 47.

² A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, SzDRiP, 1963, t. III, s. 70.

³ Guerquin, *op. cit.*, s. 47 i n. Bardzo ciekawe wyniki daje porównanie mapy zamków kazimierzowskich z opracowaną przez A. Rutkowskiego mapą ważniejszych miejsc pobytu Kazimierza Wielkiego na trasie objazdów państwa wg ilości wystawionych dokumentów, por. A. Rutkowski, *Objazdy i sposób rządzenia państwem przez Kazimierza Wielkiego*, "Kwartalnik Historyczny", 1978, R. LXXXV, nr 2, s. 623.

⁴ Informacje na ten temat zbiera Guerquin, *op. cit.*

⁵ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976, s. 303.

⁶ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 82 i n.

⁷ Radacki, *op. cit.*, s. 303.

⁸ L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, ZNUE, w druku; por. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, t. I, Poznań 1888, s. 646-648.

⁹ Warstwę XIII-wieczną odkryto podczas tegorocznych badań, por. L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Raciażku, gm. Nieszawa, woj. Włocławek, przeprowadzonych w roku 1978*, mpis w WKZ we Włocławku, 1978.

¹⁰ J. Frycz, *Budownictwo zamkowe na Pomorzu Wschodnim w drugiej połowie XIV i w pierwszej połowie XV w.*, "Wydział Nauk o Sztuce PTPN, Sprawozdanie nr 95 za rok 1977", s. 57-77; *t e n ǳ e*, *Architektura zamków krzyżackich*, [w:] *Sztuka pobrzeży Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 19-48.

- 11 Sumarycznie wspomina o nim Miłobędzki, *op. cit.*, s. 83.
- 12 Wspomnieć tu trzeba o szeroko zakrojonej akcji badawczej Zakładu Archeologii Polski Środkowej w Łodzi. Pierwszy etap studiów został już opublikowany, por. *Zamki środkowopolskie*, cz. I, *Besiekiery, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977. Badania nad zamkami w Bolesławcu i Przedborzu jeszcze trwają.
- 13 J. Wiśniewski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 19 i n.
- 14 *Ibidem*, s. 31.
- 15 *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 75, s. 64-65; problem omawia Wiśniewski, *op. cit.*, s. 25 i n. oraz 349.
- 16 Przypomnieć tu trzeba, że znany skarb z Ozorkowa koło Łęczycy składał się z 2011 groszy; por. A. Mikołajczyk, *Moneta na terenie Polski Środkowej w późnym średniowieczu*, *PIMMAREL*, 1975, nr 22, s. 400-401, a np. mistrz zatrudniony na zamku w Nowym Korczynie otrzymał za cały sezon prac 24 grzywny. Por. Wyrobisz, *op. cit.*, s. 125.
- 17 Według A. Tomczaka w XVI wieku w Łęczycy znajdowały się 183 osiadłe działki (*Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w. [w:] Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964, s. 79). *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, C. Ohyzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1963, cz. II, s. 131.
- 18 Opis murów wg Wiśniewskiego, *op. cit.*, s. 139-142, 285-295.
- 19 Por. hasło Piątek w części katalogowej pracy.
- 20 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, wyd. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walowski, t. III, Warszawa 1882, s. 736-739.
- 21 Proces ten w odniesieniu do możnowładztwa małopolskiego obszernie omówił S. Gawęda, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku. Studium z dziejów wielkiej własności ziemskiej*, Kraków 1966.
- 22 Guérquin, *op. cit.*, s. 52 i n.
- 23 Z. Bocheński, S. Świszczowski, *Zamek w Dębnie*, "Pamiętnik Zjazdu Historyków Sztuki i Kultury", 1948, s. 17-54; A. Miłob-

b ę d z k i, Zamek w Mokrsku Górnym i niektóre problemy małopolskiej architektury XV i XVI wieku, BHS, 1959, R. XXI, nr 1, s. 30-52; t e n ż e, Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań. II Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem, Warszawa 1963; t e n ż e, Badania w Pińczowie w latach 1960-1962. IV Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem, Warszawa 1965; t e n ż e, Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytniej rezydencji, [w:] Sarmatia Aristica, Warszawa 1968, s. 35-64.

²⁴ M i ł o b ę d z k i, Zarys dziejów architektury..., s. 83.

²⁵ A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, Zamek kórnicki w średniowieczu i w epoce nowożytnej, "Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej", 1968, t. IX-X, s. 5-38.

²⁶ G u e r q u i n, op. cit., s. 52-56.

²⁷ I. G a l i c k a, Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego, mpis w Bibliotece ISPAN w Warszawie, 1968, t. II, s. 7-34.

²⁸ Ibidem, t. III, s. 92 i n.; por. krótką zmianę w Katalogu zabytków sztuki, t. V, Warszawa 1960, z. 8, s. 4.

²⁹ Por. hasło Besiekiery w części katalogowej pracy.

³⁰ W XVIII-wiecznym inwentarzu przebudowa ta określona została jako *more pruthenico*, por. *Monumenta historica dioceseos Wladislaviensis*, t. XXIV, Włocławek 1912, s. 96.

³¹ J. K a ż m i e r c z y k, Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku, "Archeologia Polski", 1966, t. X, nr 2, s. 680.

³² B. D z i e d u s z y c k a, Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w województwie wrocławskim, SA, 1971, t. XXIV, s. 73-118.

³³ J. K a ż m i e r c z y k, Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VII-XII w., PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 33-49.

³⁴ D z i e d u s z y c k a, op. cit., s. 95.

³⁵ B. L e p ó w n a, Chmielno, IA, Badania rok 1971, Warszawa 1972, s. 161-162; t a ż, Chmielno, IA, Badania rok 1972, Warszawa 1973, s. 173; t a ż, Chmielno, IA, Badania rok 1973, Warszawa 1974, s. 167; M. K o -

walczyk, Raciąż, IA, Badania rok 1975, Warszawa 1976, s. 206; tenże, Raciąż, IA, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 229-230; tenże, Raciąż, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 193-194.

³⁶ G. Leńczyk, Grodzisko w Piekarach, [w:] R. Janką, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim, Kraków 1939, s. 66.

³⁷ Najlepszym terenem do badań nad interesującym nas problemem jest wcześnieśredniowieczna Normandia. Warto tu, za S. Dobrzańskim, *Castrum. Problematyka badawcza*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 5-21, zacytować opis zawarty w zestawieniu C. H. Haskinsa, New York, 1913, cap. 4, dotyczący zarządzenia skodyfikowanego już w roku 1091, por. Dobrzański, op. cit., s. 17: "Nikom w Normandii nie wolno kopać rowu na otwartej przestrzeni głębszego od wyrzucenia ziemi łopatą w górę, ani umieszczać tam więcej niż jednej linii czestokożu i to bez przedpiersia i chodników bojowych. I nikomu w Normandii nie wolno budować fortyfikacji na skale albo na wyspie i nie wolno wznosić castellum; nikomu w Normandii nie wolno wzbraniać fortyfikacji swęgo castellum władcy Normandii, jeśli zechce je przejąć".

³⁸ J. Rozpędowski, Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej, KAIU, 1965, R. X, nr 3-4, s. 149 i n.; tenże, Gród a zamek w Polsce - problem genezy i typologii, PNIASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 91 i n.

³⁹ O lokalnej genezie tzw. "grodzisk stożkowatych" wspomnieli już W. Hensel, *Słowiańszczyzna wcześnieśredniowieczna*, Warszawa 1965, s. 366.

⁴⁰ J. Rozpędowski, Ze studiów nad palatiami w Polsce, BHS, 1962, R. XXIV, nr 3-4, s. 243-254; obszerną literaturę zbiera Dzieduszycka, op. cit., s. 110-116.

⁴¹ J. Kamińska, Radomsko-Dobryczyce, [w:] Na granicach archeologii, Łódź 1968, s. 67 i n.

⁴² Galicka, op. cit., t. III, s. 42 i n.

⁴³ Por. przyp. 38.

⁴⁴ J. Kamińska, Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku, PIMMAiEŁ, 1966, nr 13, s. 68 i n.

⁴⁵ Autorka ta w pracy z 1979 r. wykorzystała wszystkie informacje o nowych pracach wykopaliskowych na tzw. "gródkach stożkowatych", dochodząc do

wniosku, że "za wcześniej jest jeszcze na podjęcie tematu [...] w różnych częściach ówczesnej Polski". Badaniom tym brak jest wyraźnego powiązania z danymi historycznymi. Por. wyniki studiów A. B o g u c k i e g o, *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w Ziemi Dobrzyńskiej*, "Przegląd Historyczny", 1972 t. LXIII, z. 2, s. 219-239.

46 Przede wszystkim T. J a k i m o w i c z, E. L i n e t t e, *Sztuka renesansu i manieryzmu. Architektura*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. J. T o p o l s k i, t. I, Poznań 1969, s. 615-638; T. J a k i m o w i c z, *Architektura świecka w Wielkopolsce w latach około 1540 do około 1630*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. R u d k o w s k i, Poznań 1970, s. 9-38.

47 J a k i m o w i c z, L i n e t t e, op. cit., s. 615; por. S. K o z a k i e w i c z, *Początki działalności Komasków, Tessyńczyków i Gryzończyków w Polsce. Okres renesansu (1520-1580)*, BHS, 1959, R. XXI, s. 3-39.

48 J a k i m o w i c z, L i n e t t e, op. cit., s. 618; T. J a k i m o w i c z, *Wyniki wstępnych prac badawczych na zamku w Szamotułach*, KAiU, 1973, R. XVIII, nr 1, s. 167-176.

49 Z. R e i c h e r t-H i r s c h o w a, Z. H i r s c h, *Wyniki badań architektonicznych zamku w Wyszynie*, SiMDWiP, 1962, t. XIII, s. 317-324.

50 Z. B i a ł ł o w i c z-K r y g i e r o w a, *Dwór w Kalinowej*, SiMDWiP, 1962, t. XIII, s. 7-19; Z. R e i c h e r t-H i r s c h o w a, Z. H i r s c h, *Wyniki badań architektonicznych pałacu w Radlinie*, SiMDWiP, 1962, t. XIII, s. 305-315.

51 Pogląd taki wyrażają J a k i m o w i c z i L i n e t t e, op. cit., s. 619; J a k i m o w i c z, *Architektura świecka...*, s. 12; K a r ł o w s k a-K a m z o w a, op. cit., s. 5-38, rekonstruuje go nieco inaczej - łącząc oba domy sieni i widząc tam jedno zwarte założenie.

52 R. L i n e t t e, *Twierdza w Zbąszyniu*, [w:] *Studia nad renesansem...*, s. 39-50.

53 Por. przyp. 50; także M. P r a c u t a, *Renesansowy pałac Opalińskich w Radlinie*, ZNUAM, "Historia", 1958, nr 3, s. 191-210.

54 T. J a k i m o w i c z, *"Turris Pyothrkoviensis" - pałac króla Zygmunta I*, KAiU, 1972, R. XVII, nr 1, s. 21-40; tam też starsza literatura.

55 *LWVK 1564-1565*, cz. I, s. 81-90; por. Biblioteka Czartoryskich, rkps, 1725, f. 353.

- 56 A. Sucheni-Grabowska, *Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. I, Warszawa 1976, s. 99.

57 *LWNK 1564-1565*, cz. I, s. 92.

58 Symbolikę wieży omawiał ostatnio M. Zlat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, *PNIHASiTPW*, 1978, nr 12, "Studia i Materiały" nr 5, s. 97-111.

59 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, wyd. Z. Guldon, cz. III, Bydgoszcz 1969, s. 1-5.

60 A. Sowa, *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku (do 1600 roku)*, "Studia Historyczne", 1977, R. XX, z. 4, s. 541-564; por. L. Kajzer, [rec.] A. Sowa, *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku (do 1600 roku)*, "Studia Historyczne", 1977, R. XX, z. 4, s. 541-564, *KHKM*, 1978, R. XXVI, nr 4, s. 562-564.

61 T. Poklewski, E. Grabarczyk, *Zamek w Besiekierach w Łęczyckiem*, [w:] *Zamki środkowopolskie*, cz. I, *Besiekier*, *Lutomiersk*, "Dom Stary" w Łęczycy, red. T. Poklewski, Łódź 1977, s. 7-54.

62 Zachowane do dziś, odkryte w trakcie remontu zamku.

63 A. Rogalańska, *Ruiny zamku w Borysławicach (pow. Koło). Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1959-1963.

64 *KZS*, t. II, s. 21-23, 92-94; Z. Ciekleński, *Pałac w Podębicach. Zarys dziejów i obecna rekonstrukcja*, *BHS*, 1957, t. XIX, nr 3, s. 287-289.

65 Poglądy na temat gospodarki XVI w. rozrzucone w różnych pracach sumuje J. Topolski, *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. J. Topolski, t. I, Poznań 1969, s. 443-478; tenże, *Zagadnienie gospodarki w Polsce*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Wycząński, Warszawa 1970, s. 68-99; tenże, *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku*, Poznań 1977. Por. *Regestrationes thelonei aquatici wladislaviensis saeculi XVI*, red. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977; Z. Guldon, L. Stępkowski, *Handel wołami w świetle rejestrów komory kaliskiej z lat 1647-1654*, *KHKM*, 1978, R. XXVI, nr 4, s. 537-542.

⁶⁶ T. S o b c z a k, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w.*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", 1956, t. XVII, s. 173.

⁶⁷ A. W y c z a ń s k i, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1960; także M. K a m l e r, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580-1655*, Warszawa 1976; A. N o w a k, *Początki kryzysu sił wytwórczych we wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego)*, Warszawa-Poznań 1975; L. P o l a s z e w s k i, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976.

⁶⁸ W roku 1565 wynosił on około 2853 złp.; por. *LWNK* 1564-1565, cz. II, s. 157; S u c h e n i - G r a b o w s k a, *op. cit.*, s. 99, w wykazie dochodów z dóbr domeny ziemskiej J. Lutomirskiego określa dochód z dzierżawy łęczyckiej w latach 1550-1567 na 3003 złp.

⁶⁹ S u c h e n i - G r a b o w s k a, *op. cit.*, s. 95, 98.

⁷⁰ W. P a ń u c k i, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 207-209, 220-221, 231 i n.

⁷¹ *Regestra theloniei aquatici...*; S. M i e l c z a r s k i, *Koszta transportu i ich wpływ na udział kupców w handlu zbożowym w Polsce w XVI wieku*, *KHKM*, 1965, R. XIII, nr 2, s. 269-279.

⁷² Stosując wzór na obliczenie objętości stożka ściętego $V = \frac{h}{3} \pi (R^2 + Rr + r^2)$.

⁷³ T. L a l i k, *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, *KHKM*, 1971, R. XIX, nr 3, s. 463-468.

⁷⁴ *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403-1408*, wyd. J. K a r w a s i ń s k a, *KHKM*, 1956, R. IV, nr 2, s. 409-490 (zeszyt dodatkowy), tam też cała starsza literatura.

⁷⁵ W. A d a m c z y k, *Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku*, Lwów 1935; por. także t e n ż e, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1938; S. K u t r z e b a, *Finanse miasta Krakowa w wiekach średnich*, Kraków 1899; J. P e l c, *Ceny w Krakowie w latach 1369-1600*, Lwów 1935; E. T o m a s z e w s k i, *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Lwów 1934. Oparto się tu na cenach lubelskich (A d a m c z y k, *Ceny w Lublinie...*, s. 94-118), notujących liczne koszty materiałów budowlanych i robocizny z III ćwierci XVI w. Por. także: M. B o g u c k a, *Cegielnia gdańska w XVI wieku*,

SzDRiP, 1961, t. I, s. 125-140; A. W y r o b i s z, *Średniowieczne cegielnie w większych ośrodkach miejskich w Polsce*, SzDRiP, 1961, t. I, s. 55-82; J. W y r o z u m s k i, *Jednostki obrachunkowe drewna spalnego w dawnej Polsce*, KHKM, 1959, R. VII, nr 2, s. 203-228; J. R a d z i s z e w s k a, *Źródła do budowy i wyposażenia szesnastowiecznego zamku w Lubowli 1554-1566*, KHKM, 1973, R. XXI, nr 1, s. 85-114; R. Ś w i ģ t o c h o w s k i, *Cegielnie OO. dominikanów w Warszawie (1604-1784)*, KHKM, 1971, R. XIX, nr 2, s. 203-228. Ilość cegieł obliczoną dla Borucina warto porównać z danymi podawanymi przez Świętochowskiego. I tak na budowę warszawskiego pałacu Kotowskich zużyto 425 tys. cegieł; na remont i przebudowę pałacu Jana Tarły przy ul. Długiej 25 tys. cegieł itp.

⁷⁶ A d a m c z y k, *Ceny w Lublinie...*, s. 95.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 94-98, wydaje się bowiem, że ceny lubelskie mogły być bardziej zbliżone do łęczyckich niż krakowskie, lwowskie czy warszawskie. Ceny materiałów budowlanych były zresztą w całej Polsce stosunkowo mało zróżnicowane.

⁷⁸ Z. R e w s k i, *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku. Studia z historii sztuki polskiej*, red. K. P i w o c k i, t. V, Warszawa 1954, s. 95.

⁷⁹ *LWNK 1564-1565*, cz. II, s. 224; por. przyp. 68.

⁸⁰ *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego*, wyd. A. K a m i ń s k i, A. K i e ł b i c k a, S. P a ń k o w, Warszawa 1956.

⁸¹ *Ibidem*, s. 254.

⁸² *Ibidem*, s. 315.

⁸³ *Ibidem*, s. 147.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 408.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 114, 207, 175, 238, 279.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 71, 74, 326, 339.

⁸⁷ *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII w.*, wyd. J. D e r e s i e w i c z, t. I, Wrocław 1956, s. 241.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 438.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 486.

⁹⁰ *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. W. R u s i ń-

s k i, t. I, Wrocław 1955, s. 384; por. także opuszczony opis Dobrzycy z notatką o "kamienicy"; *ibidem*, s. 156.

91 *Ibidem*, s. 415.

92 *Ibidem*, s. 455.

93 *Inwentarze dóbr szlacheckich...*, t. II, s. 59.

94 *Ibidem*, s. 499.

95 *Ibidem*, s. 421.

96 *Inwentarze dóbr szlacheckich...*, t. I, s. 226, 392, 458, t. II, s. 328; *Materiały do dziejów...*, t. I, s. 227, 421, 429, t. II, s. 23.

97 *Inwentarze dóbr szlacheckich...*, t. I, s. 3.

98 *Ibidem*, s. 253.

99 *Ibidem*, s. 571.

100 Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969; t a ż, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970.

101 Ostrowska-Kęmbłowska, *Pałace wielkopolskie...*, s. 42, 46, 79, 87, 94, 104, 118.

102 A. Sławska, *Dwór w Żelazkowie*, SIMDWiP, 1962, t. XIII, s. 172.

103 J. Skuratowicz, *Pałac w Grodzie koło Konina*, [w:] *Ars una. Prace z historii sztuki*, Poznań 1976, s. 152.

104 Korzystając z podstawowego zasobu źródeł (*Inwentarze dóbr szlacheckich...*, *Materiały do dziejów...*), a także opracowań badaczy głównie z ośrodka poznańskiego (Z. Ostrowska-Kęmbłowska, A. Rogalanka, A. Sławska, T. Jakimowicz, Z. Białłowicz-Krygierowa) por. uwagi A. Wędzkiego, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, SA, 1966, t. XIII, s. 124-129 oraz L. Kajzera, [rec.] *Bohdan Guerquin, Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, KHKM, 1976, R. XXIV, nr 1, s. 140 i n.

105 Teki Pstrokońskiego, Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkpis 3304; analiza Ksiąg Grodzkich Łęczyckich, a także wyrywkowa Sieradzkich pozwoliła odnotować obecność dworów na kopcu (lub kamienic) w Skrzebowej woj. kaliskiej (CLr 96, f. 317v.-318), Kwiatkowicach, woj. sieradzkie (CLr 111, f.

524 v.); Zhylyczkach, woj. sieradzkie (CLr 113, f. 174); Sempólkach, woj. sieradzkie (CLO 20, f. 458); Burzeninie, woj. sieradzkie (CSr 66, f. 24) i w wielu innych miejscowościach.

106 *LWNK 1564-1565*, cz. I, s. 24.

107 *Ibidem*, s. 183-185.

108 *Ibidem*, s. 48, 52, 68; także *Lustracja województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959, s. 69 ("staw obszedł wszystkich dwór bolemowski").

109 *LWNK 1628-1632*, cz. I, s. 71, 171.

110 *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, wyd. H. Maduro-wicz-Urbńska, cz. II, Warszawa 1965, s. 61.

111 *Ibidem*, cz. I, s. 100. Wzmianka ta przypomina bardzo informację U. Werduma o szlachciu z Żychlina, którego spotkał, jak "z szablą przy boku popędzał wóz z gnojem", K. Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, Warszawa 1876, s. 73.

112 AAG, ACap. B 163, f. 202v.; por. Kajzer, *Uwagi o budownictwie...*

113 Wbrew sądom E. Krausego, (Z problematyki badań tzw. "grodzisk stożkowatych", w *Polsce. Informacje bieżące PKZ*; "Archeologia", 1977, nr 13, s. 1-15) i wielu innych badaczy wydaje się, że w XVIII w. stara średniowieczna tradycja wznoszenia "dworów na kopcach" została w dość typowy sposób zaadaptowana do nowożytnych wymogów architektury rezydencjonalnej. Klasycystyczne pałace i drewniane dwory wznosi się już nie na małych kopcach otaczanych fosami, lecz cały teren dworu wraz z "paradnym dziedzińcem" otacza się nawodnionym kanałem. Związek kanału z barokową tradycją założeń parkowych nie podlega dyskusji, genetycznie jednak, może to być ostatnie stadium przemiany tradycji średniowiecznej. Podobnego znaczenia doszukiwać się można w romantycznej tradycji wysp-kopców lokowanych na stawach w obrębie większych założeń parkowych, a nawet budowy na nich sztucznych ruin (!) czy założeń mieszkalnych, np. pałac Klaudyny Potockiej na wyspie jez. Góreckiego. Problem ten wymaga jednak dalszych badań.

114 A może nawet jeszcze dłużej. Opis Rycerzewa z 1787 r. (TLO 148b, f. 533-535, por. aneks) notujący na kopcu obecność "nowego" dworu świadczyć może tak o remoncie obiektu znanego z inwentarzy z początku XVIII w. jak i o wzniesieniu w II połowie XVIII w. nowego dworu drewnianego.

IV. ZAKOŃCZENIE

Obraz architektury obronnej w Polsce średniowiecznej i nowożytnej był od dość dawna statyczny i ugruntowany. Dzięki wyodrębnieniu różnic między budownictwem Polski południowej (związanym w znacznej mierze z zasięgiem występowania naturalnego budulca) a Niżu Polskiego (preferującym budownictwo ceglane) zbadano kierunki wpływów i powiązań, niekiedy importów architektonicznych, kształtujących obraz świeckiego budownictwa w Polsce późnego średniowiecza. Wiek XVI przyniósł pewne zatarcie tego klarownego podziału strefowego, nadal jednak Małopolska i ziemie południa Polski, atrybujące "krakowsko-włoski" renesans, różniły się znacznie krajobrazem architektonicznym od pozostałych ziem polskich, na których przeżywało się budownictwo gotyckie, harmonijnie przemieszane z "renesansem Komasków" czy niderlandzkim manieryzmem. Dopiero wiek XVII z architekturą epoki Wazów, a następnie budownictwo II połowy XVII i XVIII w. częściowo zatępiły te różnice; wytworzyły się dość jednolite "rodzime" barokowo-klasycystyczne tradycje budownictwa pałacowo-dworskiego, pozbawionego już całkowicie elementów obronnych na rzecz rezydencjonalnych walorów siedzib ziemiańskich.

Proces odrywania się funkcji obronnych od rezydencjonalnych, rozpoczęty chyba w II połowie XIV w., jest wyraźnie widoczny w XV-wiecznych zamkach "mieszkalnych" Niżu Polskiego. W wieku XVI obie te funkcje stają się już trudne do pogodzenia i w II połowie XVI w. - I połowie XVII w. oba cykle wyraźnie się wyodrębniają. Był to okres formowania się w pełni nowożytnych budowli o walorach mieszkalno-rezydencjonalnych. Jednocześnie jednak wiek XVI przynosi odzicie i ożywienie postfeudalnych konwencji siedzib obronnych, co spostrzec można np. w zamku w Ogrodzieńcu, a częściowo i w zamku-wieży piotrkowskiej.

Przedstawiony tu obraz, utrwalony w polskiej historii budownictwa, ukształtowany został na podstawie niewielkiej ilości rea-

lizacji architektonicznych, największych i najważniejszych, lecz stanowiących tylko najwyższe "piętro" całości obrazu architektury polskiej. A. Miłobędzki, (*Architektura Królestwa Polskiego w XV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 465) szacuje, że na terenie Królestwa Polskiego w roku 1500 znajdowało się około 52 obwarowanych miast i 150 zamków, w tym 70 prywatnych. Jednocześnie ten sam autor określa liczbę możnowładztwa i zamożnej szlachty, dorównującej standardem majątkowym i kulturalnym szlachcie europejskiej, na około 12,5 tys. rodzin. Porównanie obu podanych cyfr mocno uzmysławia, na jak skromnej podstawie badawczej oparte są dotychczasowe syntezy. Ponieważ literatura ogranicza się na ogół do analizy obiektów największych, najważniejszych i przeważnie do dziś zachowanych, zadać można pytanie, w jakim stopniu całość inwestycji mieszkalno-obronnych Polski schyłku średniowiecza i początku nowożytności odpowiada prawidłowościom ustalonym w drodze analizy największych fundacji. Zły stan badań a także zachowania mniejszych siedzib obronno-rezydencjonalnych utrudnia poznanie tego problemu.

W niniejszej pracy starano się zebrać "korpus" interesujących nas budowli powstałych w województwie łęczyckim w rozwiniętych fazach średniowiecza i przeżywających się w czasach nowożytnych (XIII-XVII w.). Niewielki teren uwzględniony w pracy nie zachęca do mechanicznego przenoszenia zebranych danych na szerszy teren. Na małym obszarze województwa, zajmującego niewiele ponad 4 tys. km², zarejestrowano 78 różnorodnych realizacji budowlanych. Około 30 występowało w dotychczasowej literaturze (5 zamków, mury miejskie 2 miast, około 20 tzw. "grodzisk stożkowatych"), a około 10 znanych było tylko z krótkich, rozrzuconych w literaturze wzmianek. Nie sądzimy, by badania te wyczerpały problem. Podaną liczbę 78 obiektów traktować należy z pewnym przybliżeniem, na skutek niemożności uwzględnienia wszystkich budowli oraz hipotetycznego uznania niektórych obiektów za obronne. Niemniej jednak dane uzyskane w drodze analizy budowli obronnych z terenu łęczyckiego pozwalają sformułować kilka wniosków. Sieć znanych dotychczas budowli obronnych, głównie zamków, wytyczała tylko zasadnicze ramy realizacji budownictwa województwa. Strukturę budownictwa województwa łęczyckiego wyznaczały także mniejsze założenia obronne, wiejskie (przeważnie drewniane) siedziby

łączące w sobie funkcje mieszkalne i obronne, których liczba wynosiła około roku 1500 ponad 20. Budowle te w późnym średniowieczu posiadały znacznie rozbudowane programy obronne, których najważniejszymi elementami było ulokowanie dworów na kopcach i otoczenie ich mokrymi fosami.

Wiek XVI przyniósł wyraźną zmianę charakteru inwestycji. Zhamowany zostaje proces budowy zamków, a jednocześnie w centrach znaczących kluczy majątkowych powstają liczne dwory murowane - "domy pańskie" - o charakterze wyraźnie rezydencjonalnym, lecz nie pozbawione jeszcze elementów obronnych. "Kamienice" wznoszone na kopcach otaczanych fosami wiązały się zarówno z ogólnymi przemianami społeczno-politycznymi w obrębie państwa i stanu szlacheckiego, jak i z upowszechnieniem się gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, pozwalającej na kumulację kapitałów. Murowane "domy pańskie", których około roku 1600 znajdowało się na terenie łęczyckiego kilkanaście (12-15?), prędko utraciły swe pierwotne funkcje mieszkalne, schodząc do roli lamusów czy skarbców albo popadając w całkowitą ruinę.

Jednocześnie wbrew prawidłowościom rozwojowym dużych dzieł architektury obronnej (w których, jak już wspominaliśmy, następuje oderwanie się funkcji obronnych od rezydencjonalnych), drobne siedziby mieszkalne o nowożytnie ukształtowanej przestrzeni użytkowej nadal wznoszono na kopcach otaczanych fosami. Ten archaiczny zwyczaj utrzymuje się jeszcze do końca XVII w. Trudno naturalnie mówić o istnieniu odrębnego "wiejskiego" cyklu tradycji budowlanych. Budownictwo "wiejskie" było jednak znacznie mniej czułe na rytm ogólnoeuropejskich przemian architektury obronno-rezydencjonalnej niż duże realizacje zamkowo-pałacowe. Za tempem zmian budowlanych nadążały tylko przekształcenia w rozplanowaniu rzutów i przestrzeni użytkowej budynków "wiejskich". Lokalizacja nowożytnych już budynków była jednak w pełni średniowieczna i podporządkowana przede wszystkim czynnikom obronności siedziby.

Przyczyny trwania aż do XVII w. tych niewątpliwie reliktowych zwyczajów były co najmniej dwojakie; wynikały tak z momentów natury ideowej, jak i praktycznej. Anachroniczność tego zwyczaju jest szczególnie wyraźna w świetle lektury nowożytnych traktatów architektonicznych (szczególnie Palladia, Serlia czy Scamozziego). Noty zawarte w Księgach Grodzkich i Ziemskich przekonują nas

jednak, że ten pozornie niezrozumiały tradycjonalizm był podyktowany względami natury praktycznej. Napady na dwory, może nie w skali "wojen prywatnych" - lecz niepokojów sąsiedzkich, jak również konieczność przeciwstawienia się innym niebezpieczeństwom zagrażającym spokojowi domu i jego mieszkańców, stanowiły wystarczające przyczyny hamujące proces praktycznego przyjmowania się nowożytnych tradycji architektoniczno-plastycznych. Druga wynikała chyba z żywej (czy ożywionej w końcu XVI i XVII w.) konwencji siedziby feudalnej, obronnej i wywyższonej ponad okolicę, tak jak jej właściciel, zajmujący nadrzędną pozycję w stosunku do poddanych.

Dane uzyskane przy okazji analizy budownictwa obronnego województwa łęczyckiego potwierdzają dotychczasowe poglądy na rozwój siedzib mieszkalno-obronnych w Polsce średniowiecza i czasów nowożytnych. Procesy te przebiegały jednak nieco inaczej w przypadku siedzib "wiejskich", zbyt mało dotąd badanych.

Prace nad obronno-rezydencjonalnymi budowlami wsi polskiej przełomu średniowiecza i nowożytności mamy zamiar kontynuować w latach następnych. Stan wiedzy na temat budownictwa obronnego Niżu Polskiego jest nadal wysoce niezadowalający.

KATALOG BUDOWLI OBRONNYCH WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO *

1. Barłogi, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu (?).

1. Jedynym świadectwem, które pośrednio może świadczyć o obecności w Barłogach dworu na kopcu, jest opis z 1779 r.¹ Starzyszy, z 1714 r., nie notuje o nim żadnych informacji². O obiekcie wspomina B. Baranowski³. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Miejscowa ludność nie przechowywała wiadomości o "starym dworze".

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r.⁴ W XIV-XVI w. wchodziła w skład borysławickich dóbr Jastrzębców⁵. Brak jest danych pozwalających pewnie przyjąć tak obecność dworu na kopcu, jak i jego fundatora i chronologię. Kryty "snopkami" dworek "w szachulec na przyciesiach [...] o dwóch izbach [...] który na południe stoi"⁶ posiadał zapewne nowożytną, może XVII-wieczną metrykę.

¹ AGAD, TL 131b, f. 921-921v. ² AGAD, CLr 189, f. 30-31v. ³ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 97, przyp. 73. ⁴ *Księgi sądowe łęczyckie*, cz. II, [w:] Teki A. Pawińskiego, t. IV, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1897, 5303, 5312, 5330. ⁵ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, KHKM, 1966, R. XIV, nr 2, s. 184; tenże, *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, ZNUL, 1969, ser. I, z. 60, s. 83. ⁶ Por. przyp. 1.

2. Bedlno, pow. Orłów (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

* Katalog opracowany został według następującego schematu: 1. Źródła i opracowania. 2. Opis reliktów. 3. Dzieje budowy, własność, fundator, datowanie. Każda z pozycji opatrzona została przypisami, niektóre uzupełniono aneksami źródłowymi.

1, 2. Opis nasypu i podstawowe informacje o obiekcie podaje J. Kamińska¹.

3. Wieś występuje po raz pierwszy w źródłach pisanych w roku 1364 jako własność rycerza (?) Stefana². Uznaje się, że było to stare gniazdo rodziny Bedlińskich-Bedleńskich herbu Wieniawa³, wobec czego sądzić można, że Stefan i jego potomkowie byli Wieniawitami. W XV-XVI w. miejscowość wchodziła w skład dużego klucza majątkowego Łąkoszyńskich⁴, których większość wsi skupiała się w okolicy Łąkoszyna i Bedlna. W II połowie XVI w. wieś pozostaje w rękach kilku współwłaścicieli⁵ (Anna Skotnicka, Jakub Prądzewski i jego bracia, Piotr Lutomirski), wśród których nie spotykamy już Łąkoszyńskich. Materiały ceramiczne zebrane z powierzchni kopca i jego bezpośredniego sąsiedztwa pozwalają datować obiekt na wieki XIII-XIV⁶. Wydaje się, że na kopcu znajdował się drewniany dwór, którego fundację łączyć można hipotetycznie z Wieniawitami Bedlińskimi. Brak danych pozwalających na dokładniejszy opis budowli na kopcu⁷.

¹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 89. ² *Codex diplomaticus Poloniae*, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, J. Bartoszewicz, t. I, Warszawa 1847, 128; por. metrykę opracowaną przez S. Zajączkowskiego i S. M. Zajączkowskiego, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I, Łódź 1966, s. 10. ³ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. Turowski, Kraków 1858, s. 535; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. I, Warszawa 1899, s. 145-146; S. Uruski, *Herbarz szlachty polskiej*, t. I, Warszawa 1904, s. 119. ⁴ T. Piótrowski, *Dostojnicy województwa łęczyckiego za pierwszych Jagiellonów*, "Przegląd Historyczny" 1935, t. XXXII (XII), s. 57 i n.; tenże, *Rozsiedlenie rodowe szlachty łęczyckiej na przełomie XIV i XV w.*, "Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH", 1939, t. III, s. 46 i n.; S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 80 i n. ⁵ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. II, wyd. A. Pawiński, "Źródła Dziejowe", 1883, t. XIII, s. 104. ⁶ MAIEŁ, nr IVb, 1948/1. ⁷ Liczne opisy i inwentarze wsi z XVII-XVIII w. (por. AGAD, CLr 109, f. 42-43; CLr 112, f. 562-564; CLr 113, f. 405-406; CLr 166, f. 226-226v.; CLr 186, f. 1079-1080; TLo 99a, f. 1522-1524v.; CLo 25, f. 525-526; CLo 34, f. 575-577v.;

CLO 35, f. 44-50), nie notują wiadomości o dworze na kopcu ani o jego relikwach. Prawdopodobnie został on zniszczony lub opuszczony znacznie wcześniej, por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, Warszawa 1954, s. 27.

3. Bełdów, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Dwór na kopcu w Bełdowie znany jest z 5 opisów z lat 1687-1775¹. Obiektu nie notują publikowane opracowania; badań nie prowadzono.

2. Zabudowania dawnego majątku znajdują się we wschodniej części wsi. W obrębie parku podworskiego, w jego północnej części, wśród stawów rybnych (w odległości około 400 m na zachód od kościoła) znajduje się lekko owalny kopiec (50x40 m), wyniesiony około 1,5 m ponad otaczającą go wodę. Według miejscowej tradycji zanotowanej przez H. Korytkowską², "stary dwór" znajdował się kilkaset metrów na wschód od obecnego dworu, fundowanego po 1827 r. przez Wężyków. Był to zapewne dwór starszy od istniejącego obecnie, a młodszy od siedziby na kopcu.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1386 r.³ jako własność prywatna. Było to stare gniazdo rodziny Bełdowskich herbu Jastrzębiec. Aż do XVIII w. wieś pozostawała w ręku tej rodziny, choć A. Pawiński zanotował, że w II połowie XVI w. właścicielką była Elżbieta z Wojciechowic, wdowa po Janie Bełdowskim⁴. W wieku XVII w skład dóbr bełdowskich wchodziło także Zgniłe Błoto i Dzierżanów⁵. W II połowie XVII w. urządzenia obronne były jeszcze w stanie używalności; na kopiec prowadził zwodzony most, na nim zaś znajdowała się drewniana "basteczka z zamknięciem na zawiasach". Źródło nie notuje obecności parkanu czy palisady, ogrodzone było za to podwórze. Kolejne opisy notują obraz postępującej dewastacji dworu. Na podstawie zebranego materiału źródłowego trudno zrekonstruować bryłę i podziały wewnętrzne dworu. Relacja z 1754 r. notuje obecność altanki na "drugim piętrze", wydaje się jednak, że nie chodzi o rzeczywiste drugie piętro, lecz drugą kondygnację, tzw. górkę. Największymi lokalnościami w dworze była niewątpliwie izba o 5 oknach i ośmiookienna "izba mostowa". Wydaje się, że pomieszczenia te zajmowały skrzydła budynku; na jego osi mieściła się zapewne sionka, sień z wejściem

na górkę, kuchnia i ganek z izdebką. Sądząc z ilości wymienionych w opisach okien dwór posiadał 7-9 osiową fasadę. Niejasna jest chronologia i osoba fundatora dworu. Tego ostatniego należy oczywiście szukać wśród Jastrzębców Bełdowskich. Rozbudowany plan dworu i forma kopca wyklucza jego średniowieczną metrykę. Wydaje się, że powstał on w XVI w. Jest to jednak tylko nie potwierdzona hipoteza. W parku podworskim, w trakcie badań powierzchniowych, stwierdzono występowanie średniowiecznej ceramiki. Podobna ceramika, pochodząca z I połowy XIV w. (?) znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi⁶. Sądzić można, że wszystkie kolejne siedziby właścicieli Bełdowa znajdowały się prawie w tym samym miejscu. Brak jednak danych na dowódne potwierdzenie poglądu, że znany z opisów dwór był drugą (czy kolejną) budowlą mieszkalno-obronną wzniesioną na kopcu w Bełdowie.

¹ AGAD, CLr 156, f. 660-660v.; CLr 195a, f. 478-478v.; CLo 36, f. 176-181; CLo 36, f. 269-272; CLo 51, f. 788-789. ² A. K o r y t k o w s k a, H. K o r y t k o w s k a, *Katalog parków województwa łódzkiego, powiat łódzki*, mpis w WKZ w Łodzi, 1974, nr 1. ³ *Księgi sądowe...*, cz. I, 30, 47. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 64. ⁵ Dużo danych zawiera zespół akt zwanych Archiwum Wężyków z Bełdowa przechowywany w APŁ V-5; 1, 3, 8, 14, 18, 40, 64, 98-103; rodzinę obszernie omawiają heraldycy por. np. K. N i e s i e c k i, *Herbarz polski*, t. II, Lipsk 1939, s. 99. ⁶ MAIŁ IV 1962/8; por. KZS, t. II, s. 180.

Inwentarz dóbr Bełdowa i Zgniłego Błota

[F. 660] "Dwór na kopcu w którym stożowa izba, w niej okien pięć, przy których zawiasów nie ma dwóch i okiennic dwóch, podniebie nie malowane przykurzone, szafa malowana w której szuflad cztery, małych cztery, przez szuflad z kratami przez zamków, pospowane, sznurkami powiązane, na niej ozdoby dwie obalone, przy niej ganek z balasami, napsowany zgoła, - malowana przykurzona. Stół malowany składany, drugi biały mniejszy, ławy dwie pod oknami, obraz między oknami Wniebowzięcia Maryi Panny w ramach. Piec prosty napsowany w tyle proste kafle. Komin niegdyś malowany, drzwi malowane z herbami na zawiasach dwóch. Z tejże izby po-

kój malowany pod wierzchem z gruntu popsowany w którym okien dwie, jedno deskami ośmią kwater zabite, drugie także z ośmią kwater w ołów, zabite. - popadane, piec pstry, komin obalony, podniebienie i ściana zła, w piecu ani na kominie nie paliło się bo wszystko złe, drzwi do pokoju z herbem przy których dwa zawiasy, zamek, antaba, klamka, z tego pokoju do kuchni drzwi na trzech zawiasach. W kuchni szafa na garnki na zawiasach, niska zła, podłogi nie masz nic. Z takowej izby sień w której okna bez okien [szyb] u pieca stołowego drzwiczki na zawiasach, komórka u której drzwi na zawiasach dwóch i [z] skoblem. Mostowa izba, okien osiem w ołów oprawne, szyby popadane, ławy dwie, szafa na - zła, drzwi na dwóch zawiasach, klamka, piec i komin zły prosty. W izbie circumara ściana zła, stolik okrągły. Z tej izby komora, która nie ma podniebienia i sama zła w sobie, okna dwa deskami zabite, komin obalony. W tej komorze drzwi na dwóch zawiasach, antaba i skobel jeden, z tejże komory komórka potrzebna zła, drzwi do niej, zawiasu nie ma. Z mostowej izby idąc pod ganek drzwi na dwóch zawiasach, na tymże ganku izdebka, w tej izdebce okien dwa, szyby ponadpalane dwie, dwie ławy pod oknem. Komórka z tej izdebki, drzwi na dwóch zawiasach, haczyk i antaba. W tej - piec zielony. Z tej izdebki drzwi na dwóch zawiasach, haczyk i -. Z tejże izdebki w ołów okno jedno w którym osiem kwater, szyby ponadpadane, dziury między ołowiem znajdują się. Drzwi na górkę o dwóch zawiasach i skoblu jednym, drzwi sionki na dwóch wychodząc na zawiasach, klamka i wrzeciędz w nich. Z tej sionki na wschód idąc [dopisek:] na tymże dworze dach zły lubo by poprawy potrzebował balki i łaty pogniłe most jest na którym in medio basteczka [z] zamknięciem na dwóch zawiasach, klamka, wrzeciędz kręcony i zastawa -, wzvodu łańcuchy. Który most zły, z tego mostu komórka [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 156, 1687 r.

4. Besiekiery, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), zamek prywatny.

1. Podstawowym zbiorem do historii zamku jest studium W. Puget¹, omawiające dotychczasowe opracowania, dane historyczne,

sporą ikonografię i pomiary zamku (najstarszy pochodzi z początku XIX w.). Prócz wzmianki w *Katalogu zabytków sztuki*², zamek czekał się w ostatnich latach krótkiego podsumowania dotychczasowego stanu wiedzy, pióra B. Guerquina³. W roku 1970 zamek był badany przez archeologów z Zakładu Archeologii Polski Środkowej IHKM PAN w Łodzi⁴. Prace terenowe dostarczyły ważnych informacji dotyczących technologii murów zamkowych. W zbyt małym zakresie wykorzystano jednak liczne jego opisy z lat 1685-1761⁵, których analiza pozwoliła w istotny sposób poszerzyć zakres informacji o obiekcie.

2. Ruina zamku położona jest na kopcu usypanym w południowej części sztucznego stawu, wykopanego na północno-zachodnim skraju wsi. Mimo XVII-wiecznej przebudowy i znacznego zniszczenia, zachowany obecnie relikw murów zachował swój późnogotycki charakter. Obiekt zbudowany jest na planie niezbyt regularnego czworoboku o wymiarach około 38x40 m, z muru ceglanego (na kamiennym fundamencie) wzniesionego techniką *opus emplectum*, grubości około 2 m. Na osi południowej kurtyny znajduje się relikw budynku bramnego wzniesionego na planie kwadratu o boku około 12 m i wysuniętego przed mury obronne. Na wysokości trzeciej kondygnacji czworobok budynku bramnego przechodzi w ośmiobok z pilastrami na krawędziach, zakończony gzymsem koronującym. Do tej wysokości (około 18 m) zachowana jest tylko zachodnia partia murów. Na dziedzińcu brak jest wyraźnych pozostałości budynków muryowanych. Północną ścianę dziedzińca zamyka dom o szerokości około 13 m, którego południowa ściana (o grubości 1,8 m) przepruta jest relikwami 7 otworów. W obrębie domu zachowały się fragmenty podziałów wewnętrznych - 4 izb parteru. W partiach: wschodniej północnej i zachodniej mury domu istnieją relikw do wysokości pierwszego piętra.

3. Według dotychczasowych danych zamek wznosił, na kopcu oblany wodami dużego stawu, około 1500 r., wojewoda łęczycki Mikołaj Sokołowski z Wawrzynowa herbu Pomian⁶. Niestety, poszukiwania archiwalne autora nie naprowadziły na ślad takiego urzędnika w omawianym czasie. Wcześniej, w II ćwierci XV w., istniał natomiast inny Mikołaj z Wawrzynowa Sokołowski, kasztelan brzesko-kujawski, którego podpis znajdował się na dokumencie pokoju brzeskiego w 1436 r.⁷ Teoretycznie więc fundację zamku przypisać

można temu wielmoży, tym bardziej, że w dolnych partiach domu zamkowego stwierdzono w trakcie badań występowanie cegły zbliżonej wymiarami do tzw. cegły grupy 1 z zamku łączyckiego, datowanej na II połowę XIV w.⁸ Pozostając jednak przy imieniu Mikołaj i godności wojewody, budowę zamku należałoby połączyć z Mikołajem Sokołowskim, wojewodą łączyckim, żyjącym w III ćwierci XVI w.⁹ Przemawia za tym podobieństwo, stwierdzone przez E. Grabarczyk i T. Poklewskiego, między cegłą besiekierską a pochodzącą z "domu nowego" w Łęczycy, datowaną na 1563-1564, a więc współczesną z hipotetyczną działalnością budowlaną Mikołaja Sokołowskiego¹⁰. Problem fundatora i chronologii zamku w Biesiekierach trudno rozstrzygnąć bez dodatkowych badań terenowych.

W końcu XVI w. (1597) zamek od Sokołowskich przechodzi w ręce biskupa warmińskiego kardynała Andrzeja Batorego, następnie Zofii Batorówny i Jerzego Rakoczego. W połowie XVII w, budowlę wyremontował i przebudował starosta Jan Szymon Szczawiński herbu Pomian. Informacje te, przyjęte w literaturze i potwierdzone przez badania terenowe, zawarte były na dwóch tablicach fundacyjnych: pierwsza fundowana w roku 1653 przez J. S. Szczawińskiego wmurowana była w wieżę bramną, druga umieszczona na fasadzie domu poświęcona była pamięci starosty. Kolejne opisy i inwentarze zamku z XVII-XVIII w. notują obraz postępującego opuszczenia obiektu. Przyspieszył je pożar części zamku w 1731 r.¹¹, a także rozebranie drugiego piętra domu mieszkalnego przez kolejnych właścicieli budowli, Gajewskich. W XIX w. obniżony budynek przykryty był słomianym dachem i pełnił jeszcze funkcje gospodarcze.

Besiekierzy pojawiają się w źródłach pisanych w latach 1232-1252¹². Obecna wieś powstała jednak dopiero po Powstaniu Styczniowym, w wyniku parcelacji gruntów majątku. Być może w średniowieczu Besiekierzy wchodziły w skład starej włości Pomianów-Sokołowskich; według K. Niesieckiego¹³ rodzina ta wywodziła się z Besiekierza (!). Zamek zbudowany przez wojewodę Mikołaja (?) był gotycką siedzibą, której mury (jak wykazały badania terenowe) dochodziły bezpośrednio do lustra wody, a ceglane powierzchnie murów były pomalowane na czerwono. Ponieważ nie znamy opisów poprzedzających przebudowę zamku (lecz wydaje się, że nie wprowadzili one w bryle zamku istotnych zmian), rekonstrukcję

fazy gotyckiej musimy oprzeć na opisach XVII-wiecznych. Zamek gotycki składał się z murów obwodowych, domu i wieży bramnej. Dom zamkowy był w I fazie budynkiem czterokondygnacyjnym (dla ułatwienia stosować będziemy numerację izb zastosowaną przez T. Poklewskiego - poszczególne pomieszczenia oznaczać będziemy cyframi rzymskimi od I do IV, idąc z zachodu na wschód). W piwnicach-przyziemiu niemieszkalnym istniały na przełomie XVII-XVIII w. trzy pomieszczenia i sądzymy, że taki był też i stan pierwotny. "Sklep" pod izbą III parteru (sienią) posiadał drewniany sufit, dwa pozostałe - pod izbami I i II - miały sklepienia z cegły. Na parterze znajdowały się cztery izby: I i II przykryte były sklepieniami; nie posiadała go izba III (sien). Duża izba stołowa (IV) nie posiadała w opisywanym okresie sklepień, relikty ich stwierdzono jednak w trakcie badań. Na pierwszym piętrze znajdowały się także cztery pomieszczenia: I pokój karmazynowy, II marmurowy, III sien i IV izba wielka. Rozplanowanie piętra powtarzało więc podziały parteru, a wszystkie izby przykryte były zapewne stropami. Identycznie rozplanowane było także drugie piętro.

Do zamku wiódł zwodzony most, będący w XVIII w. jeszcze w dobrym stanie, prowadzący do przelotu budynku bramnego. Pod poziomem bramy znajdowała się "turma", zaś nad przelotem kaplica. Badania terenowe i opisy zamku nie pozwalają na rekonstrukcję wyższych partii budynku bramnego. W opisach notowana jest co prawda izba nad kaplicą (świadcząca o obecności drugiego piętra) nie wiadomo jednak, czy już w fazie gotyckiej wieża bramna miała w górnych partiach zmieniony rzut (z czworoboku na ośmiobok). Przebudowa J. S. Szczawińskiego zatarła dość chyba teatralną surowość założenia późnogotyckiego. Wtedy to zapewne poszerzono kopiec, mury pokryto wapiennymi tynkami, na narożnikach dachów domu założono "banie mosiężne" i dwie "kopuły" wieńczące budynek bramny. Wydaje się, że wtedy dopiero wzniesiono górną, ośmioboczną (fragmentarycznie zachowaną) część budynku bramnego. Jeśli natomiast istniała wcześniej, opilastrowano ją, otynkowano i nadano barokowy wystrój. Większych zmian dokonano w obrębie dziedzińca. Zbudowano wtedy dwa piętrowe budynki, przyklepione dłuższymi ścianami do północnych płaszczyzn południowej kurtyny muru obwodowego. Budynki te znacznie ucierpiały w czasie pożaru zamku w 1731 r. Do zachodniej i wschodniej ściany dziedzińca dostawiono piętrowe

arkady, które umożliwiły komunikację między pierwszym piętrem domu dużego a kaplicą, ponad poziomem dziedzińca. W obrębie domu nie dokonano chyba zmian - z wyjątkiem zlikwidowania sklepienia w izbie IV parteru i nadania barokowego wystroju pomieszczeniom, szczególnie piętra. Po barokizacji zamku nie prowadzono już na zamku w Besiekierach większych prac budowlanych, a momentem najmocniej zmieniającym bryłę było rozebranie drugiego piętra domu. Wydaje się, że przyszłe badania terenowe przeprowadzone w Besiekierach w połączeniu z analizą źródeł pisanych w poważnym stopniu pozwolą wzbogacić wiedzę o tym obiekcie.

¹ W. Puget, *Besiekiery. Zamek, woj. łódzkie, pow. Łęczyca. Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1962-1963, zbiera całą literaturę dotyczącą obiektu; nie notuje ona obecności danych źródłowych o zamku. ² *KZS*, t. II, s. 69; *Województwo łódzkie*, opr. Z. Bieniecki, J. Popławska, W. Bald, H. Jaworowski, B. Wolff-Łozińska, J. Łoziński, "Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce", 1971, z. 9, s. 17. ³ B. Guérquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 87-88. ⁴ T. Poklewski, E. Grabarczyk, *Zamek w Besiekierach w Łęczyckiem*, [w:] *Zamki środkowopolskie*, cz. I, *Besiekiery, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977, s. 13-54. ⁵ Z najważniejszych opisów zamku wymienić należy: AGAD, CLr 155, f. 157/4v.-157/22v.; CLr 154, f. 199-207v.; CLr 181, f. 272-279v.; CLr 191, f. 271-274; 288-291; CLr 193, f. 716-716v.; CLo 10, f. 232-236v.; CLo 49b, f. 745-746; CSr 62, f. 972-972v.; CLro (varia) 8, f. 126. ⁶ Rys historyczny zamku w Besiekierach zgodnie powtarzają wszyscy badacze obiektu. Najwięcej informacji ogólnych zamieszcza W. Puget, terenowo-technologicznych E. Grabarczyk i T. Poklewski. ⁷ *Niesiecki*, op. cit., t. I, s. 256; t. VIII, s. 446; wg T. Żychlińskiego, *Złota księga szlachty polskiej*, t. XVI, Poznań 1894, s. 173, był on kasztelanem brzesko-kujawskim w latach 1436-1453. ⁸ *Poklewski i Grabarczyk*, op. cit., s. 32, podnoszą możliwość użycia *privatissime* cegły zgromadzonej do prac budowlanych w Łęczycy w 1357-1370. Gdyby wykorzystał ją starosta Mikołaj, około 1430 r., cegłę magazynowano by przeszło 60 lat. Między III ćwiercią XIV w., kiedy budowano zamek w Łęczycy, a dotychczas przyjmowaną datą budowy zamku besiekierskiego upłynęłoby natomiast 150 lat (!). ⁹ *Niesiecki*, op. cit., t. I, s. 156-159 notuje pod 1565 r. wojewodę łęczyckiego Mikołaja Sokołowskiego. Został on wojewodą 22 III 1563 r.; por. *Matricularium Regni Poloniae*

Summaria, wyd. T. Wierzbowski, t. V, Warszawa 1915, nr 2859.

¹⁰ Pokleński, Grabarczyk, *op. cit.*, s. 32. ¹¹ AGAD, CLO 10, f. 233. ¹² S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 11. ¹³ Niesiecki, *op. cit.*, t. VIII, s. 447.

Wizja zamku Besiekierskiego tudzież budynków dworskich [...]

Mikołaja Szczawińskiego podczaszego rawskiego [...]

Anno Domini 1733 spisana

[F. 232.] "Idąc z podwórza do zamku jest most dobry, prawie jak nowy z poręczami, u którego mostu przy bramie jest zwód na dwóch łańcuchach na biegunach drewnianych bez żelaza. W facyacie tego zamku jest kamień marmurowy z inskryp-erekcyi tego, u którego kamienia herbu nie masz tylko miejsce. Sam zaś kamień z herbem Domus Szczaviniana jest w skarbcu. Na teyże facyacie aleas [alias] circum circa na bramie, gdzie quondam ganeczek miał być, gżems zruynowany i pod nim tynkowania wkoło najmniej na trzy łokcie nie masz. Na teyże bramie kopuła spodnia guntami pobita, ale dach bardzo zły i stary, druga zaś kopuła mniejsza wyżej nad nią blachą pobita lecz i ta już nadpsowana i owszem. Na tej stronie ode wsi jednej kwatery cale nie masz, a na tej stronie z dziedzica odarta z blachy. Na wierzchu tej bramy aleas wieży nie masz nic.

Zchodząc ze zwodu do bramy, do tej wrót żadnych nie masz, tylko dwa skoble wmurowane, w samej bramie podłoga z dylików wąskich prosta. W teyże przy prawej stronie wchodząc sztuka muru wytracona. W teyże bramie jest turma, do niej drzwi proste bez zawias i biegunów, a bardziej zakładka tylko nad dziurą. Na facyacie całej od mostu idąc jest rysa aleas mur przerysowany od najwyższego okna aż do spodu.

Z tej bramy wychodząc są na prawej stronie schody drewniane, cegłą i gliną podmurowane, na których podpory cztery drewniane pod sklepieniem ponieważ tak jest popadane, że się obawiać potrzeba każdego czasu upadku tego. Przy końcu tych schodów na pierwszym piętrze są drzwi do pokojów drewniane z takimiż od-drzwiami na dwóch biegunach żelaznych z antabami z skoblem prostym [z] żelaznym wrzeciędzem, zamek u nich zepsuty bez klucza. W tym pokoiku okna trzy, każde o czterech kwaterach, w ołów o-

prawne, u których tylko dwie kwatery się otwierają, ponieważ u drugich zawiasach nie masz. W tymże pokoiku jest piec biały polewany dwiema stronami, w trzeciej stronie to jest za piecem więcej jest kafli prostych niż polewanych. [F. 232v.] W tymże pokoiku jest szaffa nowa malowana, stolarską robotą. Suffit jest malowany ale już nadpsuty, osobliwie za piecem belka aż podporze utrzymana a druga już komin nagniotła, podłoga z tarcic prosta i kawalce w niej powprawiane. Z tego pokoiku są drzwi położone na biegunach i zawiasach żelaznych bez zamku z antabą tylko i klamką. W tym pokoiku jest okien cztery w ołów oprawnych, każde o kwaterach czterech, w których oknach tylko jedna kwatera się otwiera, ponieważ u drugich żadnych zawiasach nie masz, tylko komin, suffit malowany niezły tylko belka jedna już z miejsca swego wyszła, podporą drewnianą podparta. Podłoga z tarcic całkowita. Z tego pokoiku są drzwi drewniane na kurytarz aleas krużganek na zawiasach i biegunach żelaznych, u tychże drzwi jest zamek żelazny stary bez klucza z wrzeciądzami i skoblami dwiema, haczyk żelazny jeden. W tym krużganku jest okien pięć ale w nich żadnej kwatery ani szyby nie masz. Suffit niezły malowany, posadzka z cegły.

Stąd wróciwszy się do pierwszych schodów od którychśmy zaczęli i wychodząc z nich na lewą rękę są drugie schodki mniejsze przed kaplicą do sieni u której są okna większe dwa, małe okienka dwa, lecz w tych wszystkich nie masz i jednej szyby. W tej sieni suffit z tarcic cały zruynowany i tylko podporami czterema prostymi podparty. W teyże sieni ad instar garneczku jest palisadzik o 24 balasach toczonych. Posadzka z cegły zepsowana od deszczu bardzo. W tej sieni są drzwi drewniane do kaplice na biegunach żelaznych w których jest zamek zły, bez klucza, na skobelek się tylko i kłódkę zamyka. W samej kaplicy jest okien trzy w ołów oprawnych, każde o czterech kwaterach, z których w jednym oknie kwatery prawie całej nie masz, deskami tylko zabite, w drugim także szyby potłuczone. Ławek starych, żyłych większych dwie, mniejszych dwie, stoliczek do ubierania księdza o trzech szufladkach złych i starych, ołtarzyk drewniany stary, czarno malowany w którym obraz Najświętszej Panny Częstochowskiej, na którym sukienka materialna różowa w srebrne kwiaty, zasłonki gazowe w srebrne paski lyczakiem [?] podszyte, na tymże ołtarzyku relik-

wiarzyków dwa, obrazków w ramach za szkłem dwa, - drewniana, nad nią skrzyneczka drewniana maleńka ze szklanymi [F. 233] bokami, lichtarzyków blaszanych dwa, pod nimi zasłonka stara kitaykowa biała, poduszka pode Mszał stara zła, obrusów płóciennych wyszywanych do przykrycia dwa, antependia dwa, jedno kitaykowe z frandzlą karmazynową jedwabne nieposzyte, drugie materialne w pół jedwabne w trupie głowy. Na gradusach kawałek kobierca, lampa jedna cynowa, druga blaszana, suffit niezły lubo miejscami tynkowanie poodpadało, jako i na bokach na ścianach. Posadzka z cegły, której pody samych drzwiach wchodząc do kaplicy nie masz, szuflada od świec stara z zamkiem bez klucza. Nad ołtarzykiem też czarna rysa co i facyacie.

Wychodząc z kaplice do tejże sieci po lewej stronie są drzwiczki maleńkie na zawiasach żelaznych do pieca, który quondam w kaplicy musiał bywać. Item na tejże lewej stronie są drzwi [też drzwi - skreślone] do pokoików jeszcze za S P Im P Podczaszego in AD 1731 pogorzałych, w których pokoikach ani pieców, ani suffitów, ani okien, ani drzwi, ani dachu nad nimi nie masz, ponieważ wszystko z innymi igne consumptum. Jeden tylko maleńki pokoiczek jest u którego są drzwi na zawiasach, w nim piecyk maleńki biały, komineczek, posadzka z cegły, szafeczka drewniana przy niej krata, suffit dużo nadpsuty, ponieważ nad nim dachu nie masz.

Stąd wróciwszy do przedkaplicznej sieni, w niej są jeszcze jedne drzwi do schodów nad kaplicę. Te schodki są kręcone w murze, bardzo złe, u których zaraz z początku i proga nie masz i słupka na którymby się wspierały. Tymi schodkami zaszedłszy nad kaplice tam jest izba wcale zruynowana i spustoszona, w której ani powały, ani podłogi nie masz. Do tejże izby są drzwi bez drzwi, snadnie wszystko prawie wiązanie w kopul pogniło i miejscami już poczyną upadać, gdyż dach dużo jest zdezelowany. W tejże sieni podkaplicznej, w ścianie przedpokoikowej jest mur we dwóch miejscach całe przerysowany.

Z tejże sieni zszedłszy nazat po schodkach do bramy, z niej wchodząc na dziedziniec, po prawej ręce w dziedzińcu są drzwi drewniane bez żadnego zamknięcia na zawiasach żelaznych do sklepu, w którym sklepie okien dwa, w nich kraty żelazne dwie, sklepienie dobre.

Z tejże bramy wchodząc w dziedziniec, po lewej ręce są drzwi drewniane na zawiasach żelaznych bez żadnego zamknięcia do pogorzalej izby, z której izby są drzwi żelazne do [F. 233v.] sklepiu, trochę nadruynowane, przecie skoble i wrzeciędzie są u nich. W tej izbie we dwóch oknach przecie się zostały kraty żelazne, sklepienie dobre, posadzka z cegły. W tymże dziedzińcu, po prawej ręce w pobocznej sionce drzwi żelazne na staw, które już u dole nadpsute, u tych oddzwia drewniane, prętami żelaznymi dwiema przybite. Dalej w tymże dziedzińcu po tejże ręce idąc, w kącie są drzwi żelazne na biegunie drewnianym o skoblu jednym do sklepu, w którym jest okieneczko małe, w nim żelazna krata. Z tego sklepu jest także drugi sklep bez drzwi z okienkiem małym, w obydwóch zaś tych sklepach są sklepienia murowane dobre. Są i w drugim kącie tego dziedzińca, po prawej stronie idąc od bramy drzwi do sklepu, ale gruzem zawalone. Sam dziedziniec po większej części jest wybrukowany kamieniem. Z dziedzińca wchodząc do samego zamku są drzwi do sieni stolarską robotą z antabą na trzech zawiasach żelaznych, oddzwia koło nich są marmurowe, próg i bok jeden spadane, nade drzwiami w marmurze herb i/inskrypcya Domus Szczawiniana. Wszedłszy do sieni po lewej stronie są drzwi żelazne do skarbcu na trzech zawiasach, w których zamknięcie bardzo liche. W tym skarbcu w oknie krata tylko żelazna, szyb nie masz, sklepienie dobre, posadzki nie masz. Z tego skarbcu są drzwi drewniane do drugiego skarbcu na dwóch zawiasach żelaznych, zamek u nich i klucz. W tym drugim skarbcu są okna dwa, ale tylko kraty w nich żelazne, szyb nie masz, sklepienie dobre, posadzki w nim żadnej nie masz tylko gliną wylepienia. Szafy dwie o sześciu szufladach z antabami podwojonymi, trzecia mniejsza w murze o czterech szufladach, także z antabami podwojonymi. W tym skarbcu są także drzwi żelazne na górę, do pokojów, ale niemi nie chodzą, dlatego wapnem obrzucone quasi zamurowane. W tejże sieni po prawej stronie są drzwi drewniane na dwóch zawiasach żelaznych bez żadnego zamknięcia, do stołowej izby w której stołowej izbie nie masz ni pieca, ni komina, w oknach pięciu i jednej szyby, w szafach pod oknami szuflady żadnej. Suffit piękną robotą cały, ale w niwecz okopcony, ponieważ w niej przed tym zawsze kuchnia była i jeść gotowano, podłoga z tarcic miejscami nadpsowana. W tejże sieni do zamku wchodząc są drzwi drewniane także

stolarską [F. 234] robotą na zawiasach dwóch żelaznych do sklepu, do którego idąc są schody murowane z cegły, a kilka gradusów między nimi drewnianych. Z tego sklepu są dwa drugie sklepy z drzwiami drewnianymi na zawiasach złych, bez zamków. W pierwszym sklepie sufit jest z tarcic na balkach, w drugich zaś dwóch sklepienia. W tejże sieni jest przeforsztowanie z tarcic przez piec, w nim drzwi drewniane na dwóch zawiasach żelaznych, w których żadnego nie masz zamknięcia. W tej sieni jest okno bez żadnej szyby i komineczek maleńki, sklepienie dobre, posadzka z cegły już nadpsowana. Schody drewniane na górę cegłą podmurowane. Na tych schodach jest okienko małe dla widoku na staw, ale bez żadnej szyby. Na tych schodkach są także drzwi drewniane na dwóch zawiasach żelaznych do komóreczki ku sieni. Nad tymi schodami sklepienie duże nadpsute i tyńkowanie miejscami poodpadało, także posadzka z cegły nadpsowana.

Z tychże schodów wchodząc jest sień, w której okien dwa, szyby żadnej, podniebienie dobre, posadzka z cegły, ale jej le-dwie połowa jest dobrej, komineczek maleńki, przeforsztowanie z tarcic przed piec, w którym przeforsztowaniu są drzwi na dwóch zawiasach żelaznych, bez żadnego zawarcia. Są także w tych drzwiach którymi przychodziliśmy do sieni haki dwa żelazne wmurowane, na których drzwi quondam musiały chodzić. Z tych tedy schodów idąc po prawej stronie są drzwi drewniane, u których drzwi są oddzwia kamienne z herbami Domus Szczaviniana, na dwóch zawiasach żelaznych z antabami i zamkiem, ale złym i bez klucza do pokoju nazwanego marmurowym.

W tym pokoju jest okno jedno o czterech kwaterach w ołów o-prawne, ale w tym oknie jednej kwatery całej nie masz, we trzech zaś jest siedem szyb wybitych. W tymże pokoju jest piec grana-towy polewany, komineczek, sufit dużo już nadpsowany ponieważ z góry przez dach na niego ciecze i owszem pod ostatnią balką za piecem już są dwie podpory dane, dla przytrzymania wypadłej z miejsca swego belki, podłoga w tym pokoju marmurowa, lecz nie ca-ła, w kilku miejscach jej po stronach brakuje, jest także w tym pokoju magle i szafa stolarską robotą o 17 szufladach, jeszcze niedokończona. Są także w tym pokoju za piecem drzwi drewniane na dwóch zawiasach żelaznych bez żadnego zamknięcia na przechód z drugiego pokoju. [F. 234v.] W tymże pokoju marmurowym są drzwi

drewniane na dwóch zawiasach żelaznych z zamkiem i kluczem do pokoju nazwanego karmazynowym, w którym pokoju karmazynowym jest okien cztery, każde o czterech kwaterach, ale w nich dwóch kwater całych nie masz i szyb w nich wybitych czternaście. W tymże karmazynowym pokoju jest piec biały polewany na 6 żelaznych prętach stojący, komin szafiasty, - gdzie łóżko stawało, z balasami o jednym drzwiczkach i to zepsutych, drugich nie masz. Jest także za piecem tabulatura per modum parawan z tarcic pomalowanych przede drzwiczkami na przechód prowadzącymi które także drzwiczki są na zawiasach żelaznych. W tym przechodzie jest okno o dwóch kwaterach w drewno oprawne. W tymże zaś jeszcze pokoju karmazynowym są drzwi na dwóch zawiasach żelaznych, bez żadnego zamknięcia na kurytarz alias krużganki, idące ku zgorzałym pokoi-
kom, które krużganki in eadem statu et forma zostają, jako i tamte na drugiej stronie, ex oppositio ich. W tymże pokoju jest suffit pomalowany robotą piękną, ale miejscami nadpsuty, ponieważ na niego dla dachówki źle podczas deszczu zacieka. W tymże pokoju jest szafeczka malowana na zawiasach żelaznych, wrzeciądzem tylko zamykana, posadzka drewniana z tarcic w sztuki rżniętych, u których odrzwia kamienne z herbem Domus Szczawiniana na dwóch zawiasach żelaznych, bez żadnego zawarcia do wielkiej izby w której jest okien pięć, ale w niej szyby żadnej, pieca i kominu nie masz. Suffit bywał quondam piękny, ale teraz większa połowa przez zaciekanie w niwecz jest zepsuta. Podłoga tylko z tarcic w duże kawałce rżniętych, prawie jak nowa.

Z tej wielkiej izby są drzwi drewniane bez żadnego zawarcia; na dwóch tylko zawiasach żelaznych na krużganki, które ganki już są przy pokoiach nad bramą opisane. Z tej izby idąc nazad do sieni są po prawej ręce schody drewniane cegłą podmurowane na drugie piętro. Na tych schodach są drzwi z kratą drewnianą na dwóch zawiasach żelaznych na skobel zamykane. Na tychże schodach jest komóreczka mała, do której drzwi żadnych nie masz, już także i małe okienko, ale bez szyb, podniebienie porysowane i ściany [F. 235] znacznie przy okienku. Z tych schodów wychodząc jest sień, w której są okna dwa, ale bez szyb, suffitu w niej żadnego, ani posadzki kawałka nie masz.

Z tej sieni nad schodami jest komóreczka mała, ale do niej żadnego zamknięcia nie masz, ani drzwi. Z tych tedy schodów

przychodząc do sieni po prawej ręce są drzwi do pokoju bez zamknięcia, żadnych nie masz. W tym pokoju są okna dwa, szyby żadnej, pieca nie masz, komin tylko szafiasty, posadzki nie masz. Z tego pokoju są drzwi do drugiego, ale do zamknięcia także żadnych nie masz. W tym pokoju jest okien pięć, ale w nich szyby żadnej, posadzki także i pieca nie masz, komin tylko szafiasty, lecz blisko niego ściana potężnie przerysowana, tudzież i w drugich miejscach nad oknami ku dziedzińcowi. Z tych pokoi idąc nazad do ex oppositio jest galerya o sześciu oknach, lecz w nich żadnej nie masz szyby. Posadzki także nie masz, mur nad oknami dwiema ku polu dużo porysowany. Z tej galeryi wychodząc nazad do sieni po prawej stronie są drzwi bez drzwi na schody pod dach. Całe zaś to piętro, tak nad pokojami, sienią, galeryą żadnego suffitu nie ma, tylko balki same i to miejscami dla zaciekania dużo popsowane. Wiązanie pod dachem i to dla takiego zaciekania bardzo pogniło. Dachówka zaś sama na tym zamku, osobiwie od zachodu gorsza niż rzeczoto, i to już niecałe, bo miejscami gunty powprawiane. Niższe zaś dachy jako to nad pokoikami, sienią przedkapliczną, krużgankami są także stare i te niedługo konserwowane być mogą, dla utrzymania pomieszczenia pod nimi. Osobiwie ten daszek nad krużgankami i nad sienią kapliczną od pogorzałych pokoików idącymi, którego w ten czas przy pogorzeli nadpsowano i znacznie z końca ujęto. Wierzch nad dachem nad sienią u kaplicy jest blachą pobity, także i nad pokoikami narożnikami dwa blachą obite. Nad samym zaś zamkiem jest bania mosiężna z wietrznikiem blaszanym, na pręcie żelaznym z gwiazdą, na którym wietrzniku jest herb Domus Szczawiniana, na drugim zaś rogu jeszcze za Im P Podczaszego zdjęta, znajduje się w skarbcu ze wszystkim, tak jako i ta, która jest na zamku [...] ". Dalej opis folwarku nowego, folwarku starego "zwanego burdel", gumna, browaru, obórki, ozdu itp. do f. 236v.

AGAD, Castr. Lanc. obl. 10, 1733 r.

5. Besk, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu.

1. Jedynym źródłem informującym o dworze w Besku jest inwentarz z 1760 r.¹ Obiektu nie notuje literatura przedmiotu, badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono wyraźnych reliktyw kopca. Natomiast na polu ob. Biskupa (Besk nr 15), 100 m od drogi z Grabowa do Łęczycy, znajduje się pozostałość fosy, otaczającej teren o wymiarach 50x40 m. Fosa od południa ma szerokość 40 m, zwęża się ku wschodowi, a na północy, posiadając szerokość około 8 m, zanika. Zachowany "rogal" mokrej fosy wskazuje, że na terenie nią otoczonym stał dwór. Potwierdzają to relacje miejscowej ludności. Brak wyraźnego wyniesienia terenu ograniczonego fosą wskazuje, że kopiec został rozwieziony, lub, co jest prawdopodobniejsze, dwór uzyskał swą nazwę głównie dzięki górowaniu nad lustrem wody, a nie nad okolicznym terenem.

3. Wieś występuje po raz pierwszy w źródłach pisanych w roku 1388 jako własność prywatna², także w XVI w. znajdowała się w rękach szlacheckich³. Relikty dużego założenia dworskiego widoczne są w Besku do dziś. Opis z 1760 r., choć dość szczegółowy, nie pozwala na rozwiązanie podstawowych problemów: fundatora i czasu budowy dworu. Informacja o sadzie i dużej gruszy stojącej na kopcu pozwala przesunąć czas fundacji poza wiek XVIII (?). Brak jest bezpośredniej wzmianki o moście prowadzącym przez fosę; ta ostatnia była jednak jeszcze w XVIII w. napełniona wodą - świadczy o tym informacja o możliwościach łowienia ryb "w okopie". Opis dworu pozwala przypuszczać, że był to budynek drewniany, posiadający sieni na osi (?) założenia, izbę i komorę po prawej stronie, izbę po lewej stronie, izdebkę tamże (lub na przedłużeniu sieni) oraz "górkę", zapewne nad sienią. Opierając się na informacji o ilości okien, dwór mógł posiadać pięcioosiową fasadę z otworem drzwiowym na osi założenia. Choć jest to tylko nie sprawdzona sugestia wydaje się, że opisany dwór na kopcu powstał nie wcześniej niż w XVII w.

¹ AGAD, CLo, 47, 1760, f. 457-59v. (według łącznej numeracji tomów 46 i 47 f. 802-806). ² Księgi sądowe..., cz. I, 74; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, op. cit., cz. I, s. 11. ³ Polska XVI wieku..., s. 74, we wsi było wtedy kilku współwłaścicieli Tymińskich; wcześniej, w XV w. wchodził przez pewien czas w skład włości ujazdowskich (S. M. Zajączkowski, O wielowioskowej własności..., s. 87).

[F. 457] "A nayprzód dwór na kopcu pod snopkami, który nie co miejscami potrzebuje w poszyciu reperacyi, także y wokoło tego dworu przyciesy nadwątlone, do którego dworu wchodząc drzwi do sieni na biegunie. Sień i komin dobry, z tej sieni po prawej stronie do izby drzwi na zawiasach i czopach żelaznych, wrzeciędz z skoblami i antaba, w której izbie piec stary z kafli zielonych i kominek dobry. Okna dwa w tafelki w drewno oprawne w których szyb brakuje sześciu, posowa stara dobra. Z tej izby drzwi dokołmory na zawiasach i czopach żelaznych, ściana ku północy posyćpowała. Drzwi z tej komory na podwórze proste na zawiasach i czopach żelaznych. Tą izbę z komorą i górą do pomieszczenia oddaje się JMP Goszczyński, także stodołka przez Im P Ludwika Kossowskiego o dwóch sochach postawiona nowo, słomą kupną poszyta, połowy poszycia w szczycie brakuje, ściany partim z chrustu, partim z delików i ta Im Pani Goszczyński należeć powinna jako i obórka w podwórzu przy ogródku, którego ogródka połowa pomienionej ImCi P. Goszczyńskiej podaje się. [Z tejże izby dworu naprzeciwko drzwi izby gdzie Państwo Żuchowscy mieszkają na biegunie z haczykiem, wrzeciędzem i skoblami, onym teraz te niniejszym działem podaje się.] W której komin stary dobry, piec prosty z gliny, okna dwa, jedno deskami zabite, w drugim szyb brakuje czterech, na niey posowa dobra, w której izdebce mieszkali [F. 457v.] tak i niniejszym działem IPP Żuchowskim to mieszkanie potwierdza się. Podle tej izdebki izdebka na północ, wchodząc od zachodu słońca do niey drzwi na biegunie z wrzeciędzem i skoblem, w której izdebce piec i kominek prosty z gliny, w tej okno o trzech taflach dużych a czwartej brak, posowa stara dobra, w której izdebce jak przedtem IMP Szwaradzka mieszkała tak i teraz niniejszym działem należeć ma także i połowa stodołki. Druga połowa z obórką jego kosztem postawioną do IMP Żuchowskim należeć będzie. Chlewik w podwórzu znacznie spustoszały - IM Pani Szwaradzka jako i ogródka połowa wyznaczonego - oneyże adiunotur. Sadek na kopcu ze śliwkami i gruszą dużą na kopcu stojącą IP Żuchowskim należeć ma, ryb zaś pod tem kopcem w okopie od tych czterech działów sukcesorów Szwaradzkich wolne i spokojne łowienie reservat".

6. Będków, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Opis nasypu i podstawowe wiadomości o obiekcie zbiera J. Kamińska¹.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w latach 1232-1233². W roku 1239 Konrad Mazowiecki zwraca Będków biskupom włocławskim³. W ręce prywatne przechodzi zapewne w XIV w.; w roku 1360 występuje Stanisław z Będkowa⁴, prawdopodobnie właściciel wsi. Będków, od 1453 r. miasteczko, jest w XV-XVI w. ośrodkiem kilkuwioskowego klucza majątków Spinków (Wspinków) herbu Prus⁵. Brak konkretnych przesłanek pozwalających na określenie formy budowli stojącej na kopcu i określenie jego chronologii⁶. Najprawdopodobniejsze jest wiązanie relikwów siedziby w Będkowie z rodziną Spinków. Pierwszy dowodnie znany Spinek z Będkowa występuje w roku 1418⁷. We wsi znajduje się późnogotycki kościół fundacji Spinków datowany tablicą fundacyjną z datą 1462⁸. Sądzić można, że chronologię siedziby obronnej w Będkowie ograniczyć można początkiem panowania Spinków w Będkowie (II połowa XIV w. i datą fundacji kościoła 1462).

¹ Kamińska, op. cit., s. 89. ² *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J. K. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919, nr 327. ³ KDP, t. II, 24. ⁴ Por. obszernie informacje zebrane o Będkowie przez S. Zajączkowskiego, S. M. Zajączkowski, op. cit., cz. I, s. 12. ⁵ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 94-95; tam też dalsza literatura. ⁶ Informacji o dworze na kopcu nie zawierają opisy Będkowa z lat 1736, 1749 i 1765, por. AGAD, CLo 13, f. 424-425v.; CLo 30, f. 359-360v.; CLo 54, f. 147-148v.; 159. W opisie z 1749 znajduje się wiadomość o starym dworze "przy placu gdzie stary dwór był" (f. 359) nie wiadomo jednak, czy chodzi tu o interesujący nas obiekt. ⁷ *Księgi sądowe...*, cz. II, 3027. ⁸ KZS, t. II, s. 1.

7. Borówek, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe wiadomości i opis nasypu podaje J. Kamińska¹.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1397 r. jako własność prywatna². W XV w. część wsi znajdowała się w kluczu bielawskim Bielawskich³. Brak jest pewnych danych źródłowych pozwalających na określenie fundatora i czasu wzniesienia dworu na kopcu. Pewną wskazówką chronologiczną jest usytuowanie kopca wśród niedostępnych mokrych łąk, co wskazuje na jego starą metrykę. Mimo niej wśród okolicznej ludności nie zaginęła tradycja łącząca kopiec z "zameczkiem"⁴. Ceramika zebrana z powierzchni kopca, silnie zróżnicowana typologicznie, pozwala datować obiekt na II połowę XIII-XV w.⁵ Jest to prawdopodobne, gdyż późniejsze opisy wsi z lat 1775 i 1781 nie notują wiadomości o dworze na kopcu czy okopie⁶. Wydaje się, że Borówek, wraz z sąsiednim Borowem stanowił starą część majątku Bielawskich i im można hipotetycznie przypisać fundację dworu obronnego w Borówku.

¹ Kamińska, *op. cit.*, s. 89-90. ² *Księgi sądowe...*, cz. II, s. 401. ³ Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkps 932, f. 1-2, XVIII-wieczna (?) kopia dokumentów dotyczących podziałów dóbr bielawskich z 1430 i 1444 r.; literaturę zbiera S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 80-82. ⁴ Wiadomości o cegle pochodzącej z kopca notuje Kamińska, *op. cit.*, s. 90. Obecnie na powierzchni nie są widoczne ułamki cegieł. ⁵ MAIEŁ, IVb, 1959/1 i 2. ⁶ AGAD, CLO 68, f. 220-220v.; CLO 94, f. 1297-1298v.

8. Borysławice, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1. Jedyną wiadomością o istnieniu w Borysławicach tzw. "grodziska stożkowatego" jest wzmianka u J. Kamińskiej¹. Informację tę powtarza nowsza literatura².

2. Hipotetyczne grodzisko znajdować się miało pod nasypem XV-wiecznego zamku gotyckiego.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1244 r.³ Dyskusję nad najstarszymi dziejami Borysławic przedstawiono w pierwszej części pracy. Wydaje się, że bez systematycznych terenowych badań archeologicznych obecność (czy brak) starszej siedziby mieszkalno-obronnej w Borysławicach nie może być potwierdzona ani wykluczona.

¹ Kamińska, op. cit., s. 115. ² S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, op. cit., cz. I, s. 24. ³ Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w., wyd. B. Ulanowski, [w:] Archiwum Komisji Historycznej, t. IV, Kraków 1888, s. 179.

9. Borysławice, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), zamek prywatny.

1. Zamek w Borysławicach wspominany jest w licznych źródłach, niestety, XVIII-wiecznych. Z kilkunastu inwentarzy i opisów zamku najważniejsze pochodzą z lat: 1702, 1726, 1737, 1738, 1744, 1745, 1778¹. Nie były one dotychczas publikowane ani omawiane przy okazji opracowań obiektu. Podstawowym kompendium wiedzy jest opracowanie A. Rogalanki², oparte na własnych studiach historycznych i badaniach terenowych przeprowadzonych w 1960 r. przez Z. Ziętkiewicza. Autorka zebrała w nim całą starszą literaturę i źródła ikonograficzne, XIX i XX-wieczne.

2. Ruiny zamku w Borysławicach Zamkowych znajdują się na skraju wsi "ulicówki", na naturalnej (?) kępie ograniczonej bagnistymi łąkami i zakolami rzeczki Rgilewki. Do dnia obecnego zachowało się kilka, widocznych na powierzchni ziemi, reliktyw murów. Największy złom to pozostałości trzykondygnacyjnej wieży bramnej, z przylegającymi do niej od frontu reliktywami przedbramia, oraz muru obwodowego południowego skrzydła budynku zamkowego z reliktywami narożnej wieżyczki. Prócz tego zachowały się pozostałości murów wewnętrznego obwodu zamkowego z resztkami skarp przekątniowych.

3. Miejscowość Borysławice występuje w źródłach pisanych od roku 1244³. Już w XIV w. wieś dowodnie pozostaje w ręku Jastrzębców⁴. Wzniesienie zamku przypisuje się tradycyjnie arcybiskupowi Wojciechowi Jastrzębcowi (1362-1435) i określa na lata około 1425⁵. W roku 1426 wzmiankowana jest kaplica zamkowa. Badacze obiektu przyjmują, że powstał on w kilku fazach⁶. Najstarszy zamek składał się z dwóch jednotraktowych dwuizbowych domów, ułożonych naprzeciwko siebie, po obu stronach dziedzińca. Od zachodu i wschodu dziedzińiec zamykały mury kurtynowe, w zachodniej znajdował się otwór bramny. Jedynym akcentem wertykalnym by-

ła niewielka wieżyczka ulokowana w południowo-zachodnim narożniku założenia. Bogata dekoracja składająca się z fryzu arkadowego, zdobienia przy użyciu zendrówki i płycizn skłania A. Rogalan-kę do przypuszczeń, że obiekt mógł powstać wcześniej. Dostrzegła ona związki między detalem zamku w Borysławicach a wystrojem chóru i obejścia katedry poznańskiej, wzniesionych także z inicjatywy Wojciecha Jastrzębca w latach 1400-1409. Dokładniejsze

przebadanie Borysławic w kontekście innych założeń obronnych fundowanych przez arcybiskupa nie jest możliwe; zamki w Rytwianach i Jastrzębcu są silnie zniszczone i bardzo słabo przebadane⁷. W drugiej fazie czworoboczny rdzeń założenia zamkowego o wymiarach około 25x21 m obudowany został murem obwodowym, o grubości około 1,4 m, przesuniętym o ponad 7 m na zewnątrz. Powstało w ten sposób międzymurze, w którego zachodniej partii zbudowano przedbramie. Chronologia tej fazy nie jest jasna, prawdopodobnie odnieść ją można do II połowy XV w. W trzeciej fazie wzniesiono niskie oskarpowane przedbramie, wysunięte poza lico zewnętrznego obwodu, a nad dawniejszym przedbramiem zbudowano trójkondygnacyjną wieżę bramną, o formach późnogotyckich. Na trzeciej kondygnacji wieży bramnej zlokalizowano kaplicę. W północno-wschodniej części międzymurza powstał trójkondygnacyjny budynek, może o charakterze lamusa. Fazę tę datować można na koniec XV - początek XVI w. Do czwartej fazy zaliczyć można rozbudowy programu użytkowego zamku prowadzone w XVI-XVII w., między innymi zbudowanie budynku ulokowanego na kurtynie wschodniej i zamykającego od tej strony dziedziniec, a także otoczenie dziedzińca arkadami. Kolejne opisy zamku z XVIII w. przekazują nam obraz postępującej rujnacji obiektu. Widoki zamku z połowy XIX w. pokazują obraz ruin, niewiele różniący się od stanu obecnego. Mimo omówionych osiągnięć badawczych i innych opracowań dziejów zamku⁸ trudno uznać, że obiekt jest przebadany wystarczająco. Wątpliwości budzi nie tylko sprawa datowania początków zamku, czy problem ewentualnej obecności starszej obronnej budowli (por. omówienie tzw. "grodziska stożkowatego" w Borysławicach); niecałkowicie jasne są też granice i chronologia poszczególnych faz jego rozbudowy, a całkowicie nieznane są dzieje XVI-XVIII-wieczne. Dotychczasowe opracowania stanowią jednak dobrą podstawę do przyszłych badań, które wyjaśnią chyba wszystkie interesujące nas problemy.

¹ AGAD, CLr 179, f. 228-228v.; CLr 201, f. 393-400; CLo 14, f. 95-95v.; CLo 16, f. 292-294v.; CLo 24, f. 13-19, 413-416; CLo 25, f. 489-490; CLo 73 b, f. 641-641v. ² A. Rogalanka, *Ruiny zamku w Borysławicach (pow. Koło). Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1959-1963; H, Z. Zientkiewiczowie, *Opracowanie wyników badań architektonicznych I etapu z roku 1960 dla zamku w Borysławicach, pow. Koło*, mpis w WKZ w Poznaniu, 1960; M. Rawita-Witanowski, *Sprawozdania z posiedzeń. Borysławice*, SKHS, 1912, z. 3-4, t. VIII, s. 456. ³ DKM, t. IV, nr 10, s. 179. ⁴ Na dokumencie z 1384 r. wymieniony jest jako świadek Mikołaj Jastrzębiec z Borysławic, por. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, t. III, Poznań 1879, nr 1825, s. 551-552. ⁵ Rogalanka, *op. cit.*, s. 3-6; por. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, t. II, Poznań 1888, s. 101, Paprocki, *op. cit.*, s. 142 i n. oraz Korytkowski, *op. cit.*, t. II, s. 76-146; por. A. Miłobędzki, *Zamek w Mokrsku Górnym i niektóre problemy małopolskiej architektury XV i XVI wieku*, BHS, 1959, R. XXI, nr 1, s. 37. ⁶ Rogalanka, *op. cit.*, s. 7. ⁷ Por. obszerną relację o działalności fundacyjnej Jastrzębca u Paprockiego, *op. cit.*, s. 142 i n. i Korytkowskiego, *op. cit.*, s. 76-146; por. Miłobędzki, *op. cit.*, s. 37. ⁸ KZS, t. V, z. 6, s. 2-4; Guerquin, *op. cit.*, s. 99-100.

Wizja dóbr Borysławic Zamkowych

[F. 393] "Najprzód zamek pusty, przez nieprzyjaciela zrujnowany, przychodząc do tego zamku jest most znacznej reparaacji potrzebujący. Z mostu wchodząc do zamku jest brama bez zamknięcia, na tej bramie jest na pierwszym piętrze pusty pokój, bez pieca, bez okien i posowa wierzchnia miejscami zła i spodnia podłoga także w tym pokoju jest. Szkudeł stosików piętnaście. Idąc do tego pokoju na schody są drzwi na zawiasach żelaznych z wrzciążdem i skoblem i antabą i schód dobry tarcicami obity. Z tego pokoju są schody na kaplicę, do której są drzwi na zawiasach żelaznych z zamkiem. W tej kaplicy w pierwszym chórze jest okien trzy w drewno oprawnych nowych, tylko szyb siedem, spajanych trzy zaś okno tarcicami zabite, w tym chórze posowa wierzchnia zła. Z tego chóru idąc tam gdzie ołtarz Matki Przenajświętszej

są drzwi bez zamknięcia, okna dwa w drewno oprawne, jedna krata zła, ołtarz zaś nowy, za ołtarzem są drzwi na mur pusty na zawiasach żelaznych z haczykiem [F. 393v.] Z tego pierwszego pokoju pustego jest altana, do niej drzwi na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabą. W tej altanie okno jedno w drewno oprawne dobre. Na tej kaplicy dach dwiema częściami snopkiem posyty, trzecią gontem pobity poprawy potrzebujący. W tym pustym zamku jest sklep na wschód słońca, do niego drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem i skoblami, drugi sklep na zachód słońca, do niego drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem i skoblami. W tymże zamku na zachód słońca jest spiżarnia, do niej drzwi na zawiasach żelaznych i kluczem. W tej spiżarni okno kraciane żelazne, nad tą spiżarnią są skarbcze puste dwa, okien w nich kracianych żelaznych dwa, drzwi żelazne dwoje, zamek gdański wielki od kaplice w tym skarbcu znaleziony i do kaplicy schowany. Wedle tego zamku na wschód słońca jest budynek z drewna wiązany cegłą i gliną między wiązaniem murowany. Wchodząc do sieni drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem i skoblem jednym, drugie drzwi puste zabite. W tej sieni magla dobra, z tej sieni drzwi na górę oderwane z kawałkami zawiasa z wrzeciędzem żelaznym. Z tej sieni drzwi do pierwszego pokoju na zawiasach żelaznych z antabami dwiema z wrzeciędzem i skoblami. W tym pokoju piec biały gdański dwiema stronami, po trzeci z prostych kafli na zapiecku na wierzchu [F. 394] korona u tego pieca zła, kominek poprawy potrzebuje, okna dwa w ołów oprawne dobre. Z tego pokoju drzwi do sionki tasarską robotą na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabą i wrzeciędzem. W tej sionce jest kuchenka tarcicami przeforsztowana pomalowanymi do niej drzwi na zawiasach z antabą, na blasze w tej kuchence komin dobry. Z tej sionki drzwi na wschód słońca na zawiasach żelaznych. W tym pierwszym pokoju - jest posadzka drewniana i pułap dobry, w sionce zaś połowa tarcicami posadzki położona. Z tej sionki do drugiego pokoju drzwi tasarską robotą na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabą. W tym pokoju piec biały gdański, na zapiecku przestrzeni kaflami murowany i kominek dobry, okien dwa w ołów oprawne dobre. Stół tasarską robotą kwadratowy, w środku na nim dwie części marmuru, u okien są okienne zasuwane, służba tasarską robotą u góry drzwiczek dwoje kracianych na zawiasach żelaznych z wrzeciędziem, na dole także do schowania szafa, drzwiczki na zawiasach żelaznych. W tym po-

koju posadzka drewniana, kwadratowa poprawy potrzebuje, obrazów dwa koperstychowych, jeden króla Sobieskiego, drugi biskupa Lubrańskiego, trzeci obraz Chrystusa Pana Umęczonego. Z tego pokoju do pokoju na zachód słońca drzwi dwoiste na zawiasach żelaznych z zamkiem ślepym i antabami dwiema. W tym pokoju okien trzy w ołów oprawne dobre z zasłonkami płócienn [F. 394v.] ymi, piec biały gdański na zapiecku pstrymi kaflami murowany, kominek u którego blacha żelazna, posadzka drewniana kwadratowa, pułapy dobre. Z tego pokoju na północy jest letni pokój, do którego drzwi dwoiste tasarską robotą na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabami czterema. W którym pokoju jest przeforsztowana apteczka, spodkiem na balasach drewnianych, wierzchem drewniana kracina, do niej drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem i skoblami. W tej aptyczce jest fasek do masła nowych cztery, do mąki i kaszy fasek trzy, okien dwa w ołów oprawne dobre, posadzka drewniana poprawy potrzebuje, pułap pognieły. Z tego pokoju na północy do ogroda drzwi na zawiasach i z zamkiem i haczykiem. Na tym budynku dach, częścią dachówką, częścią szkudłami, częścią dranicami pobity poprawy potrzebuje. W podwórzu na wschód jest piekarnia budowana, wchodząc do sionki są drzwi na zawiasach z wrzeciędzem i skoblami. Z tej sieni drzwi do izby na zawiasach żelaznych z antabą. W tej izbie okien trzy złych, piec polewany zły, stół stolarskiej roboty okryty, szafa tasarską robotą, na dole schowanie z drzwiczkami na zawiasach żelaznych i z zamkiem, na tej szafie jest szufladka stolarskiej [F. 395] roboty, w niej drzwiczek dwoje kraciennych na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem, pułap zły, posadzka z tarcic zła, kominek dobry. Z tej sionki jest komora, do niej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem i skoblami, okienko drewniane kraciane. Z tej komory drzwi do kuchenki na zawiasach żelaznych. Kuchnia zaś z drzewa wiązanego w cegłą murowana, do niej drzwi na biegunach, oberwane pułapy jak na komórce, tak i na kuchni poprawy potrzebują, komin w kuchni, poprawy potrzebuje. Dach na tej piekarni miejscami poprawy potrzebuje. Wedle tej piekarni na południe jest stajnia snopkami pokryta, z przychodu są wrota dwoiste na biegunach, na południe drzwi nie masz, koryta dwa złe. Za mostem na zachód słońca jest browar [...]" Dalej opis zabudowań i budynków wiejskich do F. 400.

10. Bratoszewice, pow. Brzeziny (obecnie woj. łódzkie), dwór murowany na kopcu (?).

1. Liczne opisy inwentarza Bratoszewic¹ a także zbiór akt Rzewuskich² nie wspominają o interesującej nas budowli.

2. W obrębie dużego zespołu pałacowo-parkowego, ulokowanego na południe od szosy Łódź-Łowicz, znajdują się dwa stawy. Na pierwszym, dużym, położonym bardziej na wschód, znajduje się wyspa związana z ukształtowanym w XIX-XX w. założeniem parkowym. Drugi, mniejszy staw, znajduje się bliżej pałacu. Na jego południowym brzegu, służącym obecnie jako śmietnik, znajduje się kopiec, pierwotnie wyspa oddalona około 10 m od brzegu, obecnie rodzaj półwyspu. Na kopcu widoczne są do dziś duże kamienie, prawdopodobnie pozostałość XIX-wiecznej budowli "romantycznej", lecz także ułamki cegły palcówki, pochodzące zapewne ze starszego założenia murowanego.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych dopiero w I połowie XVI w., choć prawdopodobnie istniała już w II połowie XIV w.³ W XVI w. była ośrodkiem kilkuwioskowego klucza Bratoszewskich herbu Sulima⁴. Z miejscowością związana jest żywa do dziś tradycja arianska⁵, co w połączeniu z obecnością we wsi murowanego późnogotyckiego kościoła z I połowy XVI w. i relikami stwierdzonymi na kopcu domniemywać pozwala o obecności tu XVI-wiecznego dworu murowanego. Sugestie mogą potwierdzić tylko badania wykopaliskowe.

¹ AGAD, CLo 80, f. 171-172; CLo 86, f. 18-21; CLo 120, f. 103-105 z 1786 r. notujący obecność lamusa z murowaną dolną kondygnacją; TL 104a, 128-128v.; TL 138a, f. 112-113. ² APŁ, Archiwum Rzewuskich z Bratoszewic, V-3, szczególnie zespoły 1-15. ³ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. II, Gniezno 1881, s. 404-406. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 243, notują za Korytkowskim, *op. cit.*, t. II, s. 808, przyp. 1, że altaria we wsi erygowana została przez Jarosława Bogorię Skotnickiego (1342-1374). ⁴ *Polska XVI wieku...*, t. XIII, s. 89, 116; w XV w. Bratoszewice wchodziły w skład klucza Oporowskich, por. S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 90, lecz około 1537 r. zarówno Bratoszewice jak i Orzełki, Goślib i Wysoków należały do klucza

bratoszewskiego Bratoszewskich, por. N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. II, s. 288. Wsie przeszły w ręce Bratoszewskich przez małżeństwo Anny Oporowskiej z Janem Bratoszewskim w I połowie XVI w.⁵ Notuje ją także *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, wyd. F. S u l i m i r s k i, B. C h l e b o w s k i, W. W a l e w s k i, t. I, Warszawa 1880, s. 355; por. KZS, t. II, s. 5.

11. Brzeziny, pow. *loco* (obecnie woj. skierniewickie), zamek (?).

1. Zamek w Brzezinach wspomniany jest w starszej literaturze i opracowaniach dziejów miasta¹, jednakże bez konkretnych odniesień źródłowych. W 1978 r. rozpoczęto badania wykopaliskowe, które doprowadziły do odkrycia murowanych relikwów zamku (?)².

2. Prace wykopaliskowe prowadzono koło kościoła św. Ducha. Posiada on rzekomo dopiero XVIII-wieczną metrykę (1737-1750), jednakże w świetle danych zebranych przez O. Bartla kościół św. Ducha poświęcony jest już w I połowie XVI w.³ Nie wiadomo jednak, czy informacja ta dotyczy budowli stojącej w tym samym miejscu, gdzie obecny kościół. W trakcie badań odkryto fragment muru, wykonanego z cegły "palcówki" xyz 7x14,8x28, zmurowanego w wątku kowadełkowym. Inny relikw muru wykonany jest z cegły xyz 6,7x15,5x30. Fragmentaryczność badań utrudnia interpretację odkrytych murów; wydaje się jednak, że można je datować na schyłek XVI-XVII w. i pochodzą one z "zamku".

3. Brak jest danych źródłowych pozwalających na pełne poznanie obiektu. Fundację jego należy niewątpliwie łączyć z Lasockimi herbu Dołęga, właścicielami Brzezin i wielowłoskowego klucza brzezińskiego. Wymieniony jest jako "castrum" w akcie podziału z 1547 r. klucza między Jakubem, Stanisławem i Krzysztofem Lasockimi⁴, powstać więc musiał przed połową XVI w. Nie wiadomo czy był to zamek gotycki, czy murowany "dom pański" Lasockich, wzniesiony w początkach XVI w. i stojący koło kościoła św. Ducha. Wydaje się, że przestał być użytkowany w połowie XVIII w. w związku z rozbudową kościoła św. Ducha.

¹ Informację o zamku podają M. B a l i ń s k i, T. L i p i ń s k i, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa 1843, s. 267; także A. S z e l e w s k i, *Wiadomość historyczno-archeologiczna o kościele parafialnym i innych w mieście Brzezinach, popodana statystycznym opisem miasta*, "Pamiętnik Religijno-Moralny", 1851, t. XX, nr 1, s. 13; S. C e r c h a, *Miasto Brzeziny i jego ważniejsze zabytki*, "Ziemia", 1913, t. IV, s. 585-624; SGKP, t. I, s. 415.

² A. S z y m c z a k, *Brzeziny*, IA, Badania rok 1978, w druku. ³ *Województwo łódzkie*, s. 10. Według zamieszczonego tu spisu zabytków wzniesiony on został w latach 1737-1750, ale O. B a r t e l (O. B a r t e l, *Do historii Brzeziny i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, "Reformacja w Polsce", 1956, R. XII, s. 133) notuje, że został tylko przerobiony w połowie XVIII w. przez Józefa Lasockiego starostę gostyńskiego, por. KZS, t. II, s. 10. ⁴ AGAD, MK 73, f. 289, por. MK 33, f. 20-41, 78, 328.

12-12A. Budzynek, pow. Łęczyca (obecnie woj. sieradzkie), tzw. "grodzisko stożkowate", dwór drewniany i murowany (?) na kopcu.

1, 2. Podstawowe wiadomości o obiekcie zbiera J. Kamińska¹. Z siedmiu opisów inwentarzowych wsi² (przez pewien czas miasteczka) tylko dwa notują interesujący nas obiekt³. W latach 1976-1977 prowadzono tu badania archeologiczne, które doprowadziły do lepszego poznania kopca i ukrytych w nim reliktyw budowlanych⁴. Badania nie zostały ukończone, lecz w 1978 r. nie były kontynuowane.

3. Miejscowość występuje w źródłach pisanych dopiero w 1516 r.; już wtedy jest to miasteczko, które Jakub Licznicki sprzedaje łęczyckim dominikanom⁵. W czasach późniejszych Budzynek wchodził w skład jednej włości wraz z sąsiednimi Woźnikami. Nie wiadomo jednak, z kim wiązać fundację nasypu i dworu. Badania wykopaliskowe pozwoliły chociaż w części zweryfikować dotychczasowe wiadomości o obiekcie⁶. W obrębie nawarstwień ziemnych kopca stwierdzono dwie warstwy kulturowe. Pierwsza - starsza - nasycona ceramiką i ułamkami kafli garnczkowych nie zawiera w sobie ułamków cegieł/i może być datowana na wieki XV-XVI. W jej obrębie stwierdzono relikw domostwa drewnianego o wymiarach 11x6 m, usytuowa-

nego na kumulacji kopca, którego rozmiary były wtedy nieco mniejsze. Warstwę starszą przykrywa młodsza, bez kafli garnczkowych, nasyciona rumoszem ceglany, ułamkami cegieł i zaprawy. Na podstawie materiału ceramicznego można datować ją na wieki XVI-XVII. Autor prac wykopaliskowych, A. Szymczak, interpretuje ją jako relikht murowanego dworu stojącego na kopcu. Opis z 1682 r. odnotowujący ruinę dworu na kopcu, potwierdza więc datowanie uzyskane metodami archeologicznymi w drodze analizy materiału zabytkowego. Informacja o pogniłych ścianach wskazuje jednak, że nie cała budowla wzniesiona była z cegły. Obecność czterech dachów świadczy chyba o założeniu budynku na planie kwadratu lub krótkiego prostokąta, tylko taki dwór mógł bowiem posiadać czterospadowy dach namiotowy. Kopiec w Budzynku, jedyny z terenu całego województwa poddany badaniom wykopaliskowym, powinien być koniecznie przebadany do końca. Tylko dalsze prace archeologiczne pozwolą dokładniej określić relacje między dworem drewnianym, wzniesionym około 1500 r., i murowanym, XVI-wiecznym(?).

¹ Kamińska, op. cit., s. 90. ² AGAD, CLr 73, f. 20; CLr 146, f. 269-270; CLr 147, f. 653-653v.; CLr 182, f. 96; CLo 8, f. 94-95; CLo 90, f. 108-115v.; Torrecog 51, f. 135, 138. ³ AGAD, CLr 146 i 147. ⁴ A. Szymczak, Budzynek, IA, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 260; tenże, Budzynek, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 215-216. ⁵ AGAD, CLrecog 12, f. 237. ⁶ Szymczak, Budzynek, IA, Badania rok 1976; tenże, Budzynek, IA, Badania rok 1977.

Visio in bonis Budzynek

[F. 269v.] "Dwór na kopcu o czterech dachach zrujonowany jest, dach popadały, ściany pogniły, podłogi, kuminy poobalane, sklepy dwa które są pozawalane. Drugi dworek na dole i tego nie masz, zaledwie miejsce znać i rosochami zarosło. Stajnia ze dwojgiem schowanymi i tej nie masz [f. 270] młyn z młynarzem poddanym, i tego znaku nie masz [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel 146, 1682 r.

13. Byszew, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Opis kopca i podstawowe dane publikuje J. Kamińska¹.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w roku 1391 jako własność prywatna². Wbrew sugestiom interpretującym nasyp w Byszewie jako kopiec kultowy wydaje się, że jest to pozostałość siedziby obronnej³. Łączymy ją hipotetycznie z rodziną Byszewskich herbu Jastrzębiec⁴ (lub Janina, bo heraldycy mylą na ogół omawiany Byszew z Byszewami koło Skoszew, które wchodziły w skład majątku Warszzyckich-Duninów). Ulokowanie kopca wśród nadbrzeżnych moczarów przemawia pośrednio za jego średniowieczną XIII-XIV-wieczną metryką, opisy wsi nie dostarczają interesujących nas informacji, choć dwa (z lat 1731 i 1775) zawierają opis dworu i zabudowań folwarcznych⁵.

¹ Kamińska, *op. cit.*, s. 90. ² Księgi sądowe..., cz. II, 3603.

³ Kamińska (za R. Jakimowiczem), *op. cit.*, s. 90. ⁴ Paprocki, *op. cit.*, s. 180-181, wspomina o Biszowskich-Drożdżowskich przy omawianiu herbu Jastrzębiec; por. Niesiecki, *op. cit.*, t. II, s. 387 i n.; Boniecki, *op. cit.*, t. II, s. 296 i n.; Uruski, *op. cit.*, t. II, s. 118 i n. ⁵ AGAD, CLo 7, f. 660-661v. (zawiera opis dworu, oparkanionego podwórza i spichlerza wielkiego o dwóch piętach); TL 124, f. 1150-1153v. (opis starego dworu z drzewa tartego, w węgły budowanego). Wydaje się, że interesujący nas obiekt mieszkalno-obronny przestał już funkcjonować w XVI w. (?).

14. Cedrowice, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwór muryrowany.

1. Podstawowe źródła to pięć opisów majątku z lat 1664-1785¹. Obiektu nie notuje literatura przedmiotu. Badań nie prowadzono.

2. W obrębie zespołu dworsko-parkowego stwierdzono tylko obecność ruin dworu spalonego w 1945 r. i mały kopczyk o średnicy około 5 m, na którym, według relacji miejscowej ludności, stała pierwotnie altana. Park w Cedrowicach oblewa od wschodu Bzura, przy której, jak wynika z opisów, znajdował się interesujący nas dwór. Nie znaleziono reliktów kopca ani dworu.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1388 r.², choć ar-

cheologicznie jest poświadczona jej starsza metryka³. Było to chyba stare gniazdo rodu Cedrowskich-Czadrowskich, którzy utrzymywali się tu jeszcze w II połowie XVI w.⁴ Nic nie wiadomo natomiast fosy, lecz obecność koło dworu sadzawek i bliskość rzeki pośrednio wskazuje na jej obecność. Opisy dworu - choć bardzo dokładne - nie pozwalają jednak na pełną rekonstrukcję budynku. Był on dwu- trzykondygnacyjny: przyziemie, a raczej niski parter o funkcjach mieszkalnych mieścił kilka (7?) lokalności w większości sklepionych co świadczy, że kondygnacja ta była w całości murowana. Podstawowymi pomieszczeniami wyższej kondygnacji była sieni, izba stołowa o kamiennej posadzce i pięciu oknach wychodzących na południe oraz trzyokienna kaplica. Poziom ten był częściowo zbudowany z drewna, częściowo murowany. Górna jego część, ewentualnie następna kondygnacja, pod samym dachem, wykonana była "z pruska", a więc w konstrukcji szachulcowej. Dokładniejszy opis elewacji: "od folwarku wymurowany, do drugiej zaś połowy to jest od rzeki od fundamentów do wół piętra podmurowane, od połowy piętra pod - dach z pruska stawiany, gontami pobity, sztachetami ogrodzony" pochodzi z opisu z 1785 r.⁵, który nie oddaje stanu pierwotnego. Wiadomo bowiem, że w 1712 r. "Dwór albo kamienica pusta wielkiej potrzebowała reperacji" i wydaje się, że w XVIII w. podlegała gruntownej przebudowie⁶. Sądzić można, że dwór w Cedrowicach reprezentował formę "przejściową" rezydencji wiejskiej, która zatraciła już elementy obronne na rzecz w pełni nowożytnego rozplanowania przestrzeni użytkowej, gwarantującej wygodę mieszkańców. Opis z lat sześćdziesiątych XVII w., notujący zły stan dachu, pozwala sądzić, że dwór mógł być zbudowany w końcu XVI, lub raczej w I połowie XVII w. Nie można jednak wykluczyć, że obiekt krył w sobie starsze murowane jądro, XVI-wieczny "dom pański", który obudowany został następnie partiami drewnianymi. Wydaje się, że obiekt został całkowicie zniszczony czy rozebrany w XIX w.

¹ AGAD, CLr 120, f. 1-4v. CLr 121, f. 19-27v.; CLr 187, f. 928-928v.; CLo 112, f. 241-243; CLo 113, f. 370-399v. ² Księgi sądowe..., cz. II, s. 668, 864. ³ K a m i n s k a, op. cit., s. 128 notuje w Cedrowicach relikty osady z tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego (przed połową XIII w.). ⁴ Polska XVI wieku..., s. 59, ⁵ AGAD, CLo 112, f. 241. ⁶ AGAD, CLr 187, f. 933.

[F. 22] "W Czadrowicach dwór gontami pokryty, miejscami złe gonty, podmurowany, szczyt od zachodu wymurowany, kominy trzy z gruntu wymurowane, do którego dworu wchodząc drzwi dębowe na zawiasach dwoistych, zamek bez klucza, hak żelazny wielki, antaba żelazna. W boku po prawej ręce sklepik do niego drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem i z skoblem. Idąc do sieni wschody drewniane, na których balasy toczzone, po lewej ręce część miasto balasów deskami zgrabnie założona. W sieni okien ex oppositio dwie z kratami żelaznymi, w jednym oknie kwater nie masz. Item versus meridiem dwie okna w jednym tylko dwie kwatery. Sień wszystka tarcicami położona z połągą górną. W sieni stołów dwa i ław różnie wzdy rozłożone. Drzwi do stołowej izby stolarską robotą malowane z obu stron, zamek w nich z antabą, haczyk, zawias dwie żelazne, kluczy oddano N° 6 od różnych zamków. Izba położona posadzką kamienną w kwadrat. Stół w izbie sosnowy, ław dwie, item ław dwie z balasami malowane, okien na południe pięć z zawiasami, haczykami, komin murowany, piec malowany biały nie dobry, służba niska z dwiema szafami, krzesło słuszne, obrazów dwa, jeden pro memoriae JMX Wężyka, drugi JMP Kryskiego kanclerza koronnego. Z izby pokój, do niej drzwi na zawiasach z antabą, klamką, haczyk żelazny, piec biały dobry, drzwi żelazne do niego porządne, stolik, łóżko w tym pokoju. Okien trzy z kratami żelaznymi, klamkami - okiennice dwie malowane z - i klamkami pobelanymi. Ten pokój wyłożony tarcicami, stolik lipowy, łóżko stolarskiej roboty. Z pokoju tego kaplica, albo pokój mniejszy, w nim okna trzy bez szyb z okiennicami [F. 22v.] matowanymi z prętami żelaznymi pobelane zawiasy i klamki. Służb cztery, stolarską robotą, w jednej zawarcia nie masz. Nad drzwiami pokoju tego krata przez wszystek pokój, w nim - czworo, zawiasy pobelane i klamki także pobelane. W zamknięcie na zawiasach pobelanych z zamkiem ---- posadзка kamienna, drzwi z zamkiem pobelanym z zawiasami z haczykami z antabami takimiż. Ex oppositio znowu pokój astrychem położony, do niego drzwi malowane na zawiasach pobelanych z zamkiem, haczykiem, wrzeciędzem, komin murowany, okien trzy z prętami żelaznymi, w jednym okiennice malowane na zawiasach pobelanych z klamkami takimiż. W tych oknach kwater czte-

rech nie masz. Ława nowa, długa, krzesło nowe drewniane. Potrzebna komora, drzwi do niej malowane na zawiasach żelaznych z wrzeciędzkiem. Z izby stołowej kredens astrychem położony, do niego drzwi malowane na pobelanych zawiasach, antab dwie, haczyków dwa takichż. Służba wielka malowana z zewnątrz na pobelanych zawiasach, na spodzie zawarcie dwoje z zamkiem jednym. Item mniejsza, druga z kratami - na zawiasach pobelanych z klamkami z spodem, zawarcia dwa z klamkami. Item nad drzwiami służba malowana z kratą na pobelanych zawiasach i klamką. Wszystkie trzy porządne, dobre. Okien w kredensie dwie z prętami żelaznymi, z kredensu przegrodzenie z tarcic w którym okien dwie, kraty u nich cztery, drzwi na żelaznych pobelanych - zawiasach z antabą i z klamką. Item drzwi na zawiasach pobelanych z wrzeciędzkiem i z antabą.

Z przegrodzonego kredensu wschód kręcony na dół, koło niego balasy toczne, po jednej stronie - drzwi do pokoju murowanego dolnego w którym posadzka kamienna, okien trzy [F. 23] z kratami żelaznymi, kwater tylko cztery, drzwi, okiennice na zawiasach żelaznych z haczykami, na koło listwa od obicia, ramów do obrazów cztery czarnych, potrzebna komora, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciędzkiem i skoblami dwiema. Z tego pokoju drugi pokój, także murowany położony kamieniami w kwadrat, drzwi na zawiasach pobelanych i z antabą, piec biały dobry z drzwiami żelaznymi, okien trzy w nich kwater sześć nie masz, zawiasy, narożniki pobelane, okiennice z zawiasami żelaznymi - Szaf dwie, jedna bez zawarcia, druga na zawiasach pobelanych, listwy do kotew dwoiste do obicia. Drzwi do alkierza pod kaplicą, kamieniem położonego na pobelanych zawiasach wyrobione, w którym okien trzy z kratami, okiennicami na zawiasach, kwater tylko sześć, szaf dwie, jedna bez zawarcia, druga o jednej pobelanej zawiasie. Listwy dwie nakoło do obicia, którego pokoju pozwolił JMP Żegocki JMPanu Stolarskiemu do złożenia rzeczy. Drzwi do sieni z tych pokoiów dolnych dębowe na zawiasach z hantabą i wrzeciędzkiem.

Sień położona astrychem, ale miejscami zły. Sień murowana, filary dwa, okien dwie z kratami bez kwater, z sieni po prawej ręce drzwi do sklepiku na zawiasach z wrzeciędzkiem, okna dwie z kratami bez kwater, tam komin murowany. Z tego sieni [pokoju] drzwi na zawiasach wycięte z wrzeciędzkiem, ław trzy, guntów - na

podciągu. Drzwi z tej sieni na zawiasach z antabą żelazną przy stronie wycięte.

Sklepek sklepiony, do niego drzwi na zawiasach z wrzeciędzkiem, okno z kratką, wyjście ku -, drzwi żelazne porządne na trzech zawiasach z trzema skobkami wmurowanymi. Drzwi na zawiasach do sklepu, który jest przy wschodzie ku browarowi, na zawiasach. Item dwa sklepy białe, do których dwie drzwi na zawiasach wyrębane.

Wschód na górę [F. 23v.], drzwi do pieca pokojowego na zawiasach. Item drzwi od wschodu na zawiasach. Drzwi do pokoju przeciwko izbie stołowej malowane na zawiasach pobielanych, haczyk, antaba takież. Pokój ten tarcicami położony w którym piec biały, komin murowany z blachą malowany, okien trzy z prętami żelaznymi, kwatera jedna nie dobra. Haczyki, narożniki, zawiasy, okiennice składane w nich zawiasy z klamkami, wszystko to pobielone. Służba malowana, pobielone zawiasy, zawarcie w niej dwoje, stół sosnowy. Drzwi z pokoju do skarbnicy drewniane na zawiasach pobielonych z zamkiem malowane. Item drugie drzwi do skarbnicy sklepiastej żelazne, na których zawiasach haka jednego nie masz, zamek. Okna z kratami dwiema, kwater pięć, haczyki narożne, zawiasy pobielone. Drąg na żelaznych prętach dwóch. Skrzynia okuwana wielka z zamkiem i kluczem. Stół, fasa z przykryciem. Item drugi sklep także sklepiony, drzwi na pobielanych zawiasach z wrzeciędzkiem, okno z kratami, kwater zła jedna. Szafa z zawarciem w murze na zawiasach z wrzeciędzkiem. Szafa z szufladami pięci, drąg także na prętach żelaznych dwóch. Drzwi żelazne porządne na zawiasach z wrzeciędzami dwiema i zamek z ślosarską, który JMP Stokowski ma oddać. Te dwa sklepy położone astrychem. Item drzwi drewniane z tego sklepu na zawiasach z prętem do zawierania żelaznym. Drzwi do kuchni na wschód na zawiasach z wrzeciędzkiem z kuną, okno na górę, wschód na górę na pobielanych zawiasach z prętem z skobkiem, dalej opis kuchni [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 121, 1665 r.

Identyczny tekst z nieco innym zakończeniem powtórzono w CLR 120, f. 1-4v.

15. Ciężków, pow. Łęczyca (obecnie woj. sieradzkie), dwór na kopcu (?).

1. Z trzech inwentarzy wsi¹ jeden (z 1762 r.) zawiera opis, który można interpretować jako wzmiankę o dworze na kopcu. O obiekcie nie wspomina literatura, badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Według relacji miejscowej ludności znajdował się on na wschodnim skraju wsi, przy drodze do Tumusina.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1387 r.² Składała się ona prawdopodobnie z 3 części, gdyż J. Łaski notuje ją jako "triplex"³. Wspomniany opis notuje stan zabudowań w Ciężkowie (Ciężkowie) Dolnym: "Nayprzód wjeżdżając na podwórze ze wsi wrota, których nie masz tylko słupy stoją; idąc do dworku był most ale teraz zruynowany, że i przejść trudno; wchodząc do dworku"⁴. Informacja ta może być pośrednim dowodem, że dwór w Ciężkowie Dolnym wzniesiony był na kopcu, otoczonym mokrą fosą. Pogląd ten traktować należy jako nie sprawdzoną hipotezę.

¹ AGAD, CLO 2, f. 339-340v.; CLO 51, f. 602v.-603; CLO 54, f. 29-30v.

² Księgi sądowe..., cz. I, 619. ³ Łaski, op. cit., t. II, s. 373-374.

⁴ AGAD, CLO 54, f. 29.

16. Dobra, pow. Brzeziny (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Z sześciu inwentarzy majątności dobrskiej¹ tylko opisy z lat 1709 i 1753² zawierają opis interesującego nas dworu. Obiekt nie jest notowany w literaturze; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Znajdował się on prawdopodobnie w okolicy "starego dworu", którego istnienie przetrwało w miejscowej tradycji. Znajdował się on na północnym skraju cieką wodnego, biegnącego równolegle do wsi, w odległości około 600 m na zachód od kościoła. Do dziś zachowane są jeszcze sadzawki, pierwotnie otaczające dwór.

3. Wieś pojawiająca się w źródłach pisanych w 1386 r. stanowiła stare allodialne gniazdo rodziny Dobrskich³. W I połowie

XV w. Dobra wchodziła w skład klucza strykowskiego Strykowskich, potem Kurozwęckich, następnie, w I połowie XVI w., przeszła w ręce Łaskich⁴. W II połowie XVI w. siedzi tu na sześć i pół łanowym majątku Marcin Dobrski, drugi dwułanowy dział wsi trzyma Krzysztof Rusiecki⁵. W 1514 r. (według nie sprawdzonej tradycji) Dobrscy ufundowali tu drewniany kościół; w 1609 r. patronat nad kościołem drewnianym sprawują Dmosińscy (z pobliskiego Dmosina), może więc w początkach XVII w. miejscowość wyszła z rąk Dobrskich⁶. Opisy dworu nie notują obecności mokrej fosi, sytuacja terenowa i hipotetyczna lokalizacja dworu narzuca jednak jej obecność. Dwór na kopcu znajdował się w centrum podwórza folwarcznego, które, jak świadczy opis z 1753 r. otoczony był zapewne parkanem z bramą "na biegunach żelaznych". Wzmianki o gabineciuku, alkierzu, wystawie i ganku na czterech słupach pozwalają przypuszczać, że stał tu duży alkierzowy dwór "polski", z sienią umieszczoną na osi budynku i pomieszczeniach usytuowanych po obu jej stronach (może w układzie dwutraktowym). Po prawej stronie dworu znajdowała się duża pięciookienna izba stołowa i inne pomieszczenia, po lewej trzy zasadnicze pokoje. Interesującą nas dwór powstał zapewne po czasach "potopu" szwedzkiego; jego dyspozycja przestrzenna jest już całkowicie nowożytna i podporządkowana wygodzie mieszkańców a nie obronności. Nie wiemy, czy opisywany dwór był pierwotnym budynkiem usytuowanym na kopcu w Dobrej. Fundatorów jego należy hipotetycznie widzieć wśród przedstawicieli rodzin Dmosińskich lub Dobrskich.

¹ AGAD, CLr 109, f. 380-383; CLr 186, f. 106-107v.; CLr 185, f. 31-31v.; CBr 17, f. 520; CSr 64, f. 66; CSr 117, f. 754-758. W Wielkopolsce znajdowały się wtedy, prócz Dobrej w Łęczyckim, także Dobra koło Uniejowa w woj. sieradzkim i Dobra w pow. radziejowskim na Kujawach. Istnieje możliwość, że opisy z ksiąg brzeskich i sieradzkich nie dotyczą interesującej nas Dobrej z pow. brzezińskiego woj. łęczyckiego. ² AGAD, CLr 186, f. 106; CSr 117, 754-754v. ³ Księgi sądowe..., Cz. I, 112; AGAD, MK 15, f. 221.

⁴ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*; s. 184, 186; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 85 i n. ⁵ Polska XVI wieku... s. 92. ⁶ SGKP, t. II, s. 65.

*Inwentarz całej majątności dobrskiej in Anno 1709
i wsiów do nich należących i budynków dworskich w mieście Dobrej
na okopie będących*

[F. 106] "Dwór na okopie pod szkudłami, pod którym wystawa, na którym izdebka z oknami w ołów opravne wszystkie dobre, drzwi z zawiasami przez zamku, na dole drzwi z zawiasami, przez drzwi skobel dany, okna bez ram w sieni, z sieni do pokoju drzwi, skobel dany, okna bez ram w sieni z zawiasami z klamką bez zamku do pokoju w którym okien trzy, w ołów opravne, piec stary zielony, szafka mała przy oknie stojąca, do kredensu. Z tego pokoju drzwi do alkierza w którym komin i okna w ołów opravne, do pokoju pańskiego, w którym okien w ołów oprawnych trzy i piec zielony, drzwi do sieni na przeciwko, pokój bez podłogi, tak na dole jako i pod wierzchem, okien nie masz. Alkierz bez okien, także drzwi, bez pieca i komina, podłoga i podbitka na niej i okna nie całe z ramami w ołów opravne. Drzwi do kuchni z zawiasami i klamką bez zamku, w sieni ani na sieni podbitki nie masz. Kuchnia przy moście z drzwiami w drewno oprawnymi i komora, drzwi bez zawiasa, piec zły, prosty. Folwark pod snopkami [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 187, 1711 r.

17. Domaników, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu (?).

1. Jedyna wzmianka świadcząca pośrednio o istnieniu dworu na kopcu to inwentarz z 1789 r.¹ O dworze nie wspomina wcześniejsza relacja z 1702 r.² Obiektu nie notuje literatura przedmiotu, badań nie prowadzono.

2. Wysoki (5-4 m) kopiec kryjący w sobie murowane relikty XIX-wiecznej dworskiej lodowni znajduje się w parku, 50 m na zachód od dworu. Od północy kopiec otacza duży staw, brak jednak wyraźnych pozostałości fosy. Nasyp kopca w swej obecnej postaci został niewątpliwie uformowany w XIX w., a teren wokoło dworu wielokrotnie niwelowany.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1391 r.³ Do II połowy XVI w. dwa działy wsi pozostawały w ręku Domanikowskich,

pozostałe dwa posiadali Anna Dzierzbicka (wdowa po Mikołaju Domanikowskim) i Szymon Szczawiński, kasztelan inowłodzki². Opis z 1789 r. notuje "na okopie lamus ze sklepem, drzwi u lamusa na zawiasach z zamkiem, wrzeciędzem i skoblami dolnym i górnym"⁵ i wydaje się, że lamus ten to stary dwór (zapewne drewniany), który zatracił już funkcje mieszkalne. Z analizy obecnej sytuacji terenowej wynikać może, że pierwotnie kopiec oblany był dookoła fosą. Dwór na kopcu zbudowali zapewne Domanikowscy, brak jednak danych na określenie fundatora i czasu wzniesienia budynku. Nie można także wykluczyć ewentualności, że opisywany lamus to nie dwór lecz rzeczywiście budowla wzniesiona w celach "magazynowych" na starym kopcu ziemnym, może będącym pozostałością średniowiecznego obiektu mieszkalno-obronnego.

¹ AGAD, CLo 132, f. 572-578. ² AGAD, CLr 179, f. 423-423v. ³ Księgi sądowe..., cz. II, 3665. ⁴ Polska XVI wieku..., s. 80. ⁵ Por. przyp. 1.

18-19. Drogusza, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), dwory na kopcach: murowany i drewniany.

1. Nie natrafiono na źródła pisane informujące o reliktach siedzib obronnych¹. Oba kopce wspomniane są w KZS². Badań nie prowadzono.

2. Około 400 m na południowy-zachód od zachodniego skraju wsi znajduje się kopiec o średnicy około 30 m wyniesiony 2 m ponad poziom okolicznych podmokłych pól, otoczony dużym stawem i relikтами fosy. Około 100 m na południowy-zachód od kopca znajduje się drugie, mocno zniszczone i oborane wzgórze o wysokości 2 m i średnicy 20 m. Powierzchnia jego nasyciona jest drobnymi ułamkami cegieł. Nieliczne drobne fragmenty ceramiki pochodzą zapewne z XVI w.

3. Miejscowość występująca w źródłach od 1394 r.³ Prawdopodobnie mieszkała tu pierwotnie familia Drogowskich; w XV-XVI w. wieś należała do Pstrokońskich⁴. Brak danych na pewną interpretację obu nasypów ziemnych. Sytuacja terenowa i analogie narzucają jednak sąd, że kopiec jest reliktem drewnianego założenia obronnego, może o metryce średniowiecznej, natomiast nasyp to pozo-

stałość murowanego (XVI-wiecznego?) dworu na kopcu⁵. Problem rozstrzygnąć mogą badania wykopaliskowe.

¹ Opisy z 1658 r., AGAD, CLr 107, f. 769 i 1776 r., CLo 72, f. 175-179 nie zawierają informacji o kopcach. ² KZS, t. II, s. 121. ³ Księgi sądowe..., cz. II, 201. ⁴ Por. N i e s i e c k i, op. cit., t. III, s. 402 Polska XVI wieku..., s. 101; por. przyp. 1. ⁵ Pogląd taki zgodny jest z ogólnymi prawidłowościami rozwoju i przemian wiejskich rezydencji obronnych przełomu średniowiecza i nowożytności.

20. Dzierzbice, pow. Łęczycza (obecnie woj. konińskie), dwór murowany na kopcu.

1. Z trzech opisów Dzierzbic z lat 1737¹, 1758² i 1768³ pierwszy zawiera dość enigmatyczną wzmiankę o zniszczeniu "kamienicy" przez wichurę; ostatni dokładny opis dolnych, zachowanych partii "pałacu na kopcu". Obiektu nie notuje literatura przedmiotu, badań nie prowadzono.

2. Duży zespół dworsko-parkowy w Dzierzbicach pocięty jest licznymi kanałami i stawami. Kanałem-fosą otoczony jest także istniejący obecnie duży murowany klasycystyczny dwór portykowy. Na północ od niego na jednym ze stawów-kanałów znajduje się długa wyspa, której wschodni skraj uznać można za relikht interesującego nas kopca. Nie można jednak wykluczyć, że stary dwór murowany stał na miejscu obecnego; kopiec musiał być bowiem duży, by pomieścić budynek mieszkalny i inne budowle dworskie. Obecna sytuacja terenowa w znikowym tylko stopniu służyć może do prób rekonstrukcji pierwotnego rozplanowania. Cały teren podworski był chyba dość gruntownie zmieniony przy okazji kształtowania w XVIII-XIX w. nowożytnego założenia parku krajobrazowego.

3. Wieś występująca w źródłach pisanych od 1387 r. to gniazdo Dzierzbickich herbu Topór, jednej z najznakomitszych, w skali województwa⁴, rodzin. W wiekach XIV-XV Dzierzbice wchodziły w skład wielowioskowego klucza chodowskiego Chodowskich, wywodzących się, według T. Piotrowskiego, z rodu Jelitczyków-Nagodzi-
ców⁵. Na początku XVI w. właścicielem wsi i kollatorem kościoła był Jan Dzierzbicki; liczne wiadomości o tej rodzinie notują her-

barze (K. Niesiecki podaje, że Dzierzbiccy osiedli tu dopiero w 1502 r.)⁶. W III ćwierci XVI w. przedstawiciele tej rodziny posiadali we wsi trzy działki, na czwartym, dwu i pół łanowym, siedział Jan Sierakowski⁷. Fundację interesującego nas dworu murowanego łączyć należy niewątpliwie z tą rodziną. Opis z 1768 r. stosunkowo dokładnie relacjonuje stan i rozplanowanie pierwszej kondygnacji dworu. Przyziemie niemieszkalne składało się z trzech "sklepów" po lewej stronie, szyi wejściowej i dużego pomieszczenia "sklepu wielkiego" po prawej stronie. Na wyższej kondygnacji omówiony jest tylko "skarbiec", zapewne jedyne pomieszczenie znajdujące się w stanie używalności. Mimo niepełności tych informacji można chyba hipotetycznie rekonstruować bryłę budynku. Ilość pomieszczeń pierwszej sugeruje, że był on wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta. Spodziewać się można, że szyja wejściowa do przyziemia znajdowała się na osi budynku, a rozplanowanie to powtórzone było i w wyższej kondygnacji. Wniosek ten, w połączeniu z określeniem budynku jako "pałac" i informacją o zewnętrznych schodach, pozwala widzieć dwór w Dzierzbicach jako budowlę trzykondygnacyjną (przyziemie, parter, piętro) o trójdzielnym podziale parteru. Teoretycznie więc na I piętrze winna znajdować się duża reprezentacyjna sala i apartamenty mieszkalne. Tak zrekonstruowany dwór reprezentowałby typową dla II połowy XVI w. formę murowanego "domu pańskiego". Naturalnie nie można odrzucić możliwości datowania obiektu na I ćwierć XVII w. Wobec niezachowania się "pałacu na kopcu" przedstawione tu hipotezy uwiarygodnić mogą nowe odkrycia archiwalne⁸.

¹ AGAD, CLo 14, f. 207. ² AGAD, CLo 43, f. 589v.-592. ³ AGAD, CLro 242c, f. 251-269. ⁴ *Księgi sądowe...*, cz. I, 522. Do największego rozkwitu rodzina ta doszła w XVII i I połowie XVIII w. ⁵ Piotrowski, *Rozsiedlenie rodowe szlachty...*, s. 40; S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 185; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 97. ⁶ Niesiecki, *op. cit.*, t. III, s. 468; Boniecki, *op. cit.*, t. V, s. 185; Uruski, *op. cit.*, t. III, s. 349. ⁷ *Polska XVI wieku*, s. 79. ⁸ Opis zachowanego do dziś zespołu dworskiego, *KZS*, t. II, s. 28.

Intromisja dóbr Chodowa i Dzierzbic

*przez Włmci Pana Antoniego Jastrzębowskię chorążycę inowłodzkiego
jako dziedzica i possesora po ś.p. ojcu swoim wzięty przy odebraniu tych dóbr
z opieki Włmci Pana Wilhelma Orsetti ojczyma swego [...] 1768 r.*

[F. 251-268v.]

[F. 260v.] "Po skończonych Chodowskich dóbr wizja dóbr w Dzierzbicach. Naprzód pałac na kopcu starodawny, murowany, pusty bez dachu, pułapów i podłóg tudzież balek. Same mury stojące. Pod nim szyja murowany, długa sklepiona, do sklepów idąca, po lewej stronie sklepów trzy z sklepieniem murowanym dobrym, do nich drzwi dwoje na zawiasach z wrzeciǳami i skoblami, u trzeciego drzwi nie masz. Na prawej stronie czwarty sklep wielki, do niego drzwi na zawiasach z wrzeciǳami i skoblami. Do szyi na wschodzie drzwi nie masz, haki z muru wykowane od nich, u trzech sklepów w okienkach kraty żelazne, jedna kawałkiem wyłomana. Te sklepy wszystkie nie zamknięte i zapługawione. [W tym pałacu na boku ze dworu schody między filarami murowanemi przy ścianie, drewniane, złe, do skarbcu do którego drzwi żelazne z zamkiem, o dwóch fortach, z dwiema wrzeciǳami i skoblami tak od góry jak i od dołu będącymi do zamykania na kłódki. W tym skarbcu sklepienie murowane dobre, dachem nie pokryte, dlatego w dwóch miejscach zwał [one] opadłe. [W nim okno wielkie bez szkła tylko krata u niego żelazna w rogu jednym wyłomana i kamieniami załóż [ona]. W tymże skarbcu skrzynia wielka, stara, okowana, bez zamku i zamknięcia, tylko cztery skoble żelazne u niej. W pałacu na wszystkiej sieni sklepienie murowane było, ale zapadnięte. W koło tego pałacu i innych budynków dworskich okop starodawny, trzciną miejscami i chrustem zarosły, na który - do podwórza mostek stary, niedobry. Sad staro [F. 261] dawny przed pałacem za kopcem i okopem drzewem zapuszczony [...] pobok tego pałacu na kopcu folwark stary".

AGAD, Castr. Lanc. rel. obl. 242c, 1768 r.

21. Gaj, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu.

1. Z sześciu inwentarzy z lat 1683-1754¹ tylko drugi wspomni-

na o interesującym nas relikcie. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

2. Niewysoki (1,5-2 m) kopiec o średnicy 25-30 m zlokalizowany jest na stawie położonym około 200 m na południowy-zachód od skraju zespołu dworsko-parkowego w Gaju Nowym. Staw z kopcem leży 100 m na wschód od Międzykońkowej Bazy Maszynowej, znajdującej się na skraju wsi Gaj Stary.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1349 r.² W 1388 r. Władysław Jagiełło nadaje miejscowość Tonikowi, zapewne proto-płaście Gajewskich³. W XV w. siedzą tu bracia Jan, Piotr i Florian, do których należy także Glinno i zaginione wsie Kalice i Wyřebów⁴. Rodzina Gajewskich posiada Gaj jeszcze w II połowie XVI w.⁵ Informacja z 1695 r. notująca obecność "starego dworu" wspomina także, że w obrębie opuszczonego podworza znajduje się "kopczyk", a także "sadzawki"⁶. Opis z 1760 r. wzmiankuje "dwór z gankiem nowo postawiony, gontami pobity"⁷. Możliwe, że "kopczyk" to relikty nasypu po dworze na kopcu otoczonym fosą. Posiadał on chyba metrykę średniowieczną, bowiem następny dwór w końcu XVII w. był już stary i zniszczony.

¹ AGAD, CLr 149, f. 288v.-289; CLr 171, f. 82-83; CLr 188, f. 600-601v.; CŁo 20, f. 429-430; CŁo 47, f. 751-753; CŁo 121, f. 264-266. ² KDW, t. II, 1288. ³ MRPS, t. IV, cz. 1, s. 389, nr 6699. ⁴ TL 12, f. 167-167v.; klucz braci z Gaju omawia S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 185; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 99. ⁵ *Polska XVI wieku...*, s. 55; Gajewscy posiadają Gaj jeszcze w XVIII w. por. CLr 188, f. 600 z 1713 r. ⁶ CLr 171, f. 83. ⁷ CŁo 47, f. 751.

22. Golice, pcw. Łęczyca (obecnie woj. sieradzkie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1. Nie natrafiono na inwentarzowe opisy obiektu¹, wspomina o nim J. Kamińska; kopiec w Golicach figuruje także w zestawieniu nasypów ziemnych uznanych za zabytki i podlegających ochronie². Badań nie prowadzono.

2. Wśród podmokłych łąk, około 300 m na południe od dworu w Golicach znajduje się kopiec o średnicy 35-30 m i wysokości 4-3,5 m, otoczony relikdami fosy. Przez okoliczną ludność nazywa-

ny jest on "kozią górką". Regularny stożek jest obficie zalesiony.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1391 r., kiedy to wymienieni są pierwsi właściciele Golic, Bogusław i Bolesta³, może przedstawiciele rodu Jastrzębców. Przez cały interesujący nas okres wieś pozostaje w rękach prywatnych. Heraldycy wymieniają kilku przedstawicieli rodziny Golickich żyjących w XVI w.⁴, lecz w II połowie tego wieku należy już ona do Mikołaja Bratkowskiego⁵. Brak danych pozwalających na datowanie i określenie fundatora siedziby na kopcu.

¹ Jedyne opis wsi z 1777 r. (AGAD, CLQ 77, f. 514-521) notujący stan Golic i sąsiednich wsi należących do Józefa Sulimirskiego wzmiankuje nowy dwór, oficyny, stary sklep itp. Brak wzmianki o siedzibie na kopcu. ² Brak go w zestawieniu Kamińskie j (Grody wczesnośredniowieczne...; J. Kamińska, Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku, PIMMIEŁ, 1966, nr 13, s. 43-78). Wzmianka o Golicach, odkrytych w 1966 r., występuje w drugiej z cytowanych prac (s. 73, przyp. 20); por. zestawienie zabytkowych kopców z terenu dawnego woj. Łódzkiego w WKZ w Łodzi. ³ Księgi sądowe..., cz. II, 3910. ⁴ Boniecki, op. cit., t. VI, s. 191; Uruski, op. cit., t. IV, s. 239. ⁵ Polska XVI wieku..., s. 68.

23. Grochów, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu.

1. Z licznych inwentarzy pochodzących z lat 1629-1740 opisu dworu nie zawiera wzmianka z 1740 r., a relacja z 1726 odnotowuje tylko jego obecność¹. Obiektu nie notuje literatura, badań nie prowadzono.

2. Kopiec o wymiarach 35 x 30 m leży pośród podmokłych łąk, blisko skraju wysoczyzny zajętej przez podworski park. Znajduje się on blisko 350 m na zachód od dworu i 250 m, także na zachód, od kościoła. Otoczony jest fosą o szerokości 6-4 m i góruje tylko około 1 m ponad otaczający go teren. Na powierzchni występują liczne kamienie i ułamki polepy. W wykopie rabunkowym (?) usytuowanym w centrum kopca widoczny jest relikt fundamentu (?) wykonanego z kamieni eratycznych łączonych gliną.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych w 1370 r.² Wymieniony jest tam Mikołaj z Grochowa, właściciel wsi. Rodzina Grochowskich utrzymała się tu co najmniej do II połowy XVI w., kiedy to jeden dział należał do Andrzeja Grochowskiego, a dwa do Ponentowskich³. Kopiec otoczony był, podobnie jak i dziś, mokrą fosą, a dwór dodatkowo drewnianym parkanem. Osiem kolejnych opisów pozwala dość dobrze zorientować się w rozplanowaniu budynku, choć trudno pokusić się o próbę pełnej rekonstrukcji. Wydaje się, że miał on plan trójdzielny (może niesymetryczny) i dwa trakty. Z ganku wchodziło się do dużej sieni, w tyle której mieściła się kuchnia. Z sieni na lewo mieściła się izba stołowa, na prawo dużej pokój o czterech oknach i pokój mniejszy o trzech oknach. Opis z 1716 r. wzmiankuje obecność "reiteratki", może więc przy dworze znajdował się alkierz, do którego wchodziło się z izby stołowej. Zły stan dworu zanotowany w pierwszym opisie pozwala sugerować, że już około połowy XVII w. zatracił on funkcje mieszkalne. Brak danych na określenie konstrukcji dworu, prawdopodobnie wzniesiono go na murowanej podmurówce. Fundację jego przypisać należy Grochowskim herbu Paprzyca-Kuszaba, a czas jego budowy odnieść do wieku XVI⁴.

¹ Wykorzystano 10 opisów przechowywanych w AGAD: CLr 74, f. 358-359; CLr 102, f. 105v.-106; CLr 110, f. 115-117 notujący spalenie dworu, zapewne w czasie "potopu"; CLr 159b, f. 666v.-671; CLr 184, f. 164-164v.; CLr 193, f. 81v.-87v.; CLr 201, f. 280-281v. i f. 419-422; CLro 203, f. 244-244v.; CLo 19, f. 28-29. ² KDW, t. III, 1641. ³ Polska XVI wieku..., s. 82. ⁴ Obecnie istniejący dwór w Grochowie, datowany na lata 1879-1880 notuje KZS, t. II, s. 29.

Inventari Grochowo et Grochówka et aliorum

[F. 358] "Dwór grochowski parkanem obwiedziony naokoło, w którym dworcu na kopcu niezamkniętym z dachem złym okien, pieców, drzwi nie masz, podłoga nie wszytka przebrana, także kominów nie masz, do którego most także zły. Drugi [F. 358 v.] dworzec gospodarski, także dach na nim nie dobry, w którym izbek dwie, komnat dwie, kuchnia - ze wszystkim, ale puste. Trzeci dworzec w którym izdebek dwie - także z dachem nie dobrym, w nim okna złe.

Browar stary niedobry, lamus drzewiany gliną oblepiony, także z dachem złym, sołek [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 74, 1629 r.

Inwentarz Grochowa

[F. 105v.] "Najprzód dwór gontami pobity, w tym dworze izdeb dwie, w jednej izbie komora, w drugiej także komora, okna szklane dobre w tychże izbach, piece dwa dobre w tychże izbach. Lamus w podwórzu wedle dwora gontami pobity w tymże lamusie komór trzy dobrze zawartych. Browar w tymże podwórzu snopkami posyty, izba zamknięta w tymże browarze dwiema kłódkami, kocioł, drugie statki, które należą do piwa, mielcuch. Podwórze ogrodzone nie dobrze, potrzebuje poprawy. Drugi dwór na kopcu snopkami posyty, w którym dworze izdeb dwie, w których izbach okien nie masz. Kurnik snopkami posyty, stajnia, przy tejże [F. 106] szopa snopkami poszyta. Garniec gorzałczany w sieni, także i drugi garniec w drugiej sieni gorzałczany. Sad za dworem, w tymże sadzie pszczoły są pniów osiem i próżnych trzy, gumno, stodoła dwie [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 102, 1653 r.

24. Idzikowice, pow. Łęczyca (obecnie woj. sieradzkie), dwór na kopcu (?)

1. Z wielu opisów Idzikowic i ich części (Idzikowice Stawowe, Idzikowice Podleśne, Idzikowice Przeczki) interesujący nas obiekt omawiają tylko fragmenty zawarte w inwentarzu z 1761 r.¹ Obiektu nie notuje literatura przedmiotu; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca ani pozostałości murowanego "skarbcy".

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r.² Było to stare gniazdo rodziny Idzikowskich herbu Nałęcz, rodziny bardzo rozrodzonej, tak że wieś od XIV do XVI w. posiadała liczne działy i licznych właścicieli³. W opisie z 1761 r.⁴ czytamy: "do dwo-

ru wchodząc mostek przed sienią z deli" i jest to jedyne świadectwo mogące świadczyć o otoczeniu dworu fosą. Kolejny inwentarz z 1778 r.⁵ przekazuje nam obraz spalonego budynku z murowanym kominem i częścią piwniczną. Koniec użytkowania dworu jest więc poświadczony bardzo dokładnie. O dacie jego fundacji nie wiemy nic. Podobnie nie znamy osoby fundatora, choć był nim na pewno któryś z Idzikowskich. Interpretowanie omawianego budynku jako dworu na kopcu, otoczonego fosą, pozostać musi nie sprawdzoną hipotezą badawczą.

Innym budynkiem zasługującym na uwagę jest murowany skarbiec znany z opisu z roku 1762⁶ "na przeciwko izby stołowej, czyli pokoju z izbą stołową, pod parkanem skarbiec murowany o trzech schowaniach, nad tymi schowaniami sklepienia murowane, nad sklepieniami dach tarcicami pobity (lecz tarcice na wpół zgniłe i jednej zupełnie brakuje). Drzwi tylko - sklepu jednej na zawiasach żelaznych, wrzeciądz u nich i skobel żelazny". Był to więc co najmniej dwukondygnacyjny budynek murowany ulokowany w obrębie oparkanionego podwórza. Pamiętając o notorycznym nazywaniu starych "domów pańskich" "skarbcami" czy "lamusami" możnaby interpretować go jako XVI-wieczny dwór murowany⁷. Brak jednak na to konkretnych dowodów, a znaczne rozdrobnienie wsi przemawia teoretycznie przeciwko takiej możliwości.

¹ AGAD, CLo 49, f. 811-812v. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 56, 82, 122, 222. ³ Obszernie omawiają ją heraldycy, a Boniecki, *op. cit.*, t. VIII, s. 25, notuje w końcu XIV w. aż 30 cząstkowych właścicieli wsi. Podobnie wielu odnotowuje A. Pawiński (*Polska XVI wieku...*, s. 124). ⁴ AGAD, CLo 49, f. 811. ⁵ AGAD, CLo 80, f. 98-99v. ⁶ AGAD, CLo 51, f. 714v. ⁷ O obecności zniszczonych "sklepów murowanych" wspominają także inwentarze z 1788 r., por. CLo 126, f. 296; CLo 127, f. 251 (721).

25. Inowłódz, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), zamek królewski.

1. Źródła opisowe dotyczące zamku nie są liczne. Podstawowe znaczenie dla chronologii obiektu mają wzmianki Janka z Czarnekowa i J. Długosza, przypisujące wzniesienie zamku Kazimierzowi Wielkiemu. Inne dane to krótkie opisy czy wzmianki z lat 1563, 1764/

/1765, 1789¹. Źródła kartograficzne sięgają początku XIX w.; podstawowe znaczenie ma plan Inowłódza z około 1820 r.² Informacje o zamku pojawiają się w starszej literaturze³; wszystkie źródła, opracowania, dane kartograficzne i ikonograficzne wykorzystują M. i R. Brykowscy w swym opracowaniu, będącym podstawową monografią o-biektu⁴. Badania terenowe prowadził w 1949 r. zespół pod kierunkiem Z. Tomaszewskiego, w latach 1973-1975 grupa z Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PP PKZ w Warszawie i od 1977 r. J. Augustyniak, WKZ w Łodzi.

2. Założenie zamkowe położone jest na niewielkim naturalnym wzniesieniu, otoczonym widocznymi jeszcze relikami fos o szerokości około 25 m, ulokowanym około 200 m na północny-wschód od miasta. Obecnie jest to nieregularne wyniesienie z kilkoma wystającymi z darni złomkami murów, wykonanych z nieregularnie łupanego piaskowca o barwie żółto-szarej, łączonego zaprawą wapienną. Według badań Z. Tomaszewskiego zamek w Inowłodzu to prostokąt o wymiarach około 50x30 m, z budynkiem bramnym w kurtynie południowej i dwiema narożnymi (w narożnikach południowo-wschodnim i południowo-zachodnim) prostokątnymi wieżami.

3. Zamek w Inowłodzu wzniesiony został na surowym korzeniu przez Kazimierza Wielkiego, może po 1343 r. Wkrótce po wybudowaniu przekazany został na okres 50 lat Abrahamowi i Janowi Niemirom, od których, w zamian za Kłębów i Zbąszyń, w roku 1393 wykupuje go Władysław Jagiełło⁵. Według ogólnie przyjętych poglądów w XVI w. zostaje rozbudowany z inicjatywy królowej Bony. Zniszczony przez Szwedów w czasie "potopu" zostaje opuszczony i już w II połowie XVIII w. przedstawia się jako daleko zaawansowana ruina⁶. M. i R. Brykowscy wyróżniają trzy etapy rozbudowy zamku⁷. W pierwszej, po 1343 r., powstał prostokątny obwód murów z bramą umieszczoną od strony południowej, domem mieszkalnym zlokalizowanym na kurtynie zachodniej i budynkiem gospodarczym od północy. W końcu XIV - początku XV w. ma miejsce rozbudowa obiektu, zapewne z inicjatywy Władysława Jagiełły. Wtedy to nadbudowano bramę, zbudowano wieżę w narożniku północno-zachodnim, wzniesiono budynek na kurtynie południowej i wybrukowano dziedziniec zamkowy. Prace budowlane prowadzono także na zamku w I połowie XVI w. Wtedy to rozbudowano i dokonano gruntownej przebudowy wnętrza. Badania archeologiczne z lat 1973-1975, poparte zwiadem geofizycznym, poz-

woliły wzbogacić informacje o zamku⁸. Stwierdzono, że mur obwodowy zamku miał szerokość 2,20-3 m, a główny budynek mieszkalny (zlokalizowany na kurtynie zachodniej) był trójizbowym jednotraktem o izbach posiadających wymiary około 9x7-9 m. W obrębie "domu wielkiego" stwierdzono ślady XVI-wiecznej przebudowy. Sporo uwagi poświęcono przedbramiu. Potwierdzono tezę, że powstało ono w I ćwierci XVI w., a w jego obrębie znaleziono warstwy pożarowe, który (potwierdzony w źródłach pisanych) strawił zamek przed rokiem 1563. Wbrew starszym poglądom, W. Pela⁹ łączy bruk stwierdzony na dziedzińcu zamkowym dopiero z XVI-wiecznymi przebudowaniami zamku. Zamek w Inowłodzu otoczony był fosą o szerokości około 20-25 m, której brzegi umocniono pionowymi słupami i grubymi deskami. Na południe od przedbramia zaobserwowano relikty murowanej grobli, umożliwiającej przejazd z zamku do miasta. Najnowsze prace terenowe (1977-1979) doprowadziły do odkrycia w narożniku północno-wschodnim reliktyw dużej (o średnicy około 11 m) ośmiobocznej wieży, którą wiązać można z pierwszym (?) założeniem zamku kazimierzowskiego¹⁰. W roku 1978 odgruzowano pozostałe partie południowej kurtyny murów obwodowych wraz z budynkiem bramnym i przedbramiem. Budynek bramny, wysunięty przeszło 7 m poza lico kurtyny, posiada szerokość ponad 8 m. Do budynku bramnego dostawione jest przedbramie, pochodzące prawdopodobnie z XVI w.¹¹ (?). Badania na zamku w Inowłodzu będą kontynuowane w ciągu najbliższych lat i wyjaśnią, jak mniemać można, szereg nie rozwiązanych jeszcze problemów.

¹ Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkps, 1725, f. 366; AGAD, CLr 240, f. 494-494v.; *ibidem*, ASK, XLVI, 160, f. 162; *ibidem*, CLo 128, f. 230; por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, wyd. A. Tomczak, cz. III, Warszawa-Poznań-Toruń, 1977, s. 133. ² Ostatnio opublikował go J. W i d a w s k i, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, fot. 96. ³ B a l i Ń s k i, L i p i Ń s k i, *op. cit.*, t. I, s. 268-270; T. Ś w i ě c k i, *Opis starożytnej Polski*, Warszawa 1828; SGKP, t. III, s. 292-293. ⁴ M., R. B r y k o w s c y, *Ruiny zamku w Inowłodzu*, mpis w PKZ w Warszawie, 1964; G u e r q u i n, *op. cit.*, s. 148. ⁵ B r y k o w s c y, *op. cit.*, s. 6; por. W. K a l i n o w s k i, *Inowłódz, studium historyczno-urbanistyczne*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960-1961; por. S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a -

ją c z k o w s k i, op. cit., cz. I, s. 107. ⁶ Inwentarz starostwa inowłodzkiego z 1788 r. notuje "zamek, niegdyś rezydencja królów, teraz pustynia, same tylko rudera leżą", AGAD, CLo 128, f. 230; por. opis lustracyjny z 1764-1765 r.: "zamek, niegdyś rezydencja królów, teraz pustynia, z trzech stron muru nie masz, jedną tylko stronę mur zarysowany, tylko w nim jeden sklepik i to nie przykryty", AGAD, CLR 240, f. 494. ⁷ M., R. B r y k o w s c y, op. cit., s. 13. ⁸ W. P e l a, Inowłódz, woj. piotrkowskie. Zamek. Badania archeologiczne i archeogeofizyczne w latach 1973-1975, mpis w WKZ w Piotrkowie Tryb., 1978. ⁹ Ibidem, s. 27-32. ¹⁰ Informacja mgr mgr J. Augustyniak i W. Stępień z Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków WKZ w Łodzi. ¹¹ J. A u g u s t y n i a k, Inowłódz, IA, Badania rok 1978, w druku.

26. Inowłódz, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), mury miejskie.

1, 2. Podstawowe wiadomości o murach miejskich Inowłodza zbiera J. Widawski¹.

3. Badań własnych nie prowadzono. Istotne korekty do stanu wiedzy o murach miejskich wnoszą rozpoczęte w 1978 r. badania wykopaliskowe J. Augustyniaka². W trakcie prac odkryto w południowo-wschodnim narożniku miasta mały reliktny mur obwodowy, wykonanego z podobnego surowca i w podobnej technice jak mury zamkowe. Posiada on grubość około 0,9-1,2 m i znajduje się od strony Pilicy, a więc tam, gdzie dotychczas nie spodziewano się obecności obwodu murowanego. W świetle kwerendy archiwalnej przeprowadzonej przez J. Augustyniaka wydaje się, że jedna z bram miejskich znajdowała się w narożniku południowo-wschodnim, a nie w północno-wschodnim, jak sądził J. Widawski. Łączy się to z tezą, że w średniowieczu Pilica opływała miasto od północy i zachodu, a nie, jak obecnie, od południa i wschodu. Badania będą kontynuowane w latach następnych i dostarczą, jak sądzimy, pełniejszego obrazu zagadnienia.

¹ W i d a w s k i, op. cit., s. 139-142. ² A u g u s t y n i a k, op. cit., także sprawozdanie z badań w Inowłodzu wygłoszone na środowiskowej konferencji sprawozdawczej Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego w Łodzi w zimie 1979 r.

27. Kaleń, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), pozostałość siedziby obronnej.

1. Znane opisy z lat 1667¹, 1742², 1751³, 1779⁴ i 1792⁵ nie notują obecności dworu na kopcu. O obiekcie nie wspomina literatura, badań nie prowadzono.

2. Okrągły kopiec o średnicy około 30-25 m, wystający około 2 m ponad okoliczny teren, znajduje się na skraju wsi, na wschód od dawnych zabudowań folwarcznych. Otacza go kwadratowy staw, o boku około 50 m, z zaokrąglonymi rogami. Brzegi wyspy wybrukowane są kamieniami.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w roku 1394 jako własność prywatna⁶. W I połowie XV w. wchodzi ona (wraz z pobliskimi Dzierzbicami) w skład dużego klucza Chodowskich herbu Paparona⁷. W II połowie XVI w. część Kalenia należała do króla, część nadal była własnością prywatną Macieja Kaleńskiego⁸. Brak jakichkolwiek informacji o wyglądzie hipotetycznej siedziby na kopcu, czasie jej powstania i fundatorze. Jednakże umocnienie brzegu wyspy kamieniami i regularny kształt stawu przemawiają przeciwko średniowiecznej metryce obiektu.

¹ AGAD, CPR 1, f. 269-270v. ² AGAD, CLo 21, f. 358-359. ³ AGAD, CLo 32, f. 529-530. ⁴ AGAD, TLo 131b, f. 1094-1102. ⁵ AGAD, CLo 145, f. 262. ⁶ *Księgi sądowe...*, cz. I, 3357, 3567. ⁷ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 185; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 97. ⁸ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, C. Ohyzko-Włodarska, J. Włodarczyk, cz. II, Bydgoszcz 1963, s. 181, 183, 189-192; por. rkpis nr 1725 w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, f. 375, gdzie znajduje się wzmianka, iż "Marcin Kaleński okazał list za 400 zł za budowanie w Kaleniu". Wymieniona suma wskazuje, że może to dotyczyć budowy interesującego nas drewnianego (?) dworu na kopcu.

28. Karsznice, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowe".

1, 2. Kopiec i podstawowe wiadomości o nim opisuje J. Kamińska¹.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1287 r.² W końcu

XIV w. wieś przechodzi w ręce prywatne, w latach dziewięćdziesiątych kilka razy powtarza się imię Dobka-Dobiesława z Karsznic³. W rękach Karsznickich pozostaje jeszcze w II połowie XVI w., kiedy to działły we wsi mają Jan i Krzysztof Karśnicki⁴. Karsznice są starym punktem osadniczym, materiały z XI-XII-wiecznego cmentarzyska znajdują się w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi⁵. Heraldycy mylą na ogół gniazda Karśnickich - gałąź rodziny z łączyckiego i sieradzkiego (herbu Jastrzębiec z przydomkami Sasin lub Fundament)⁶. Brak jakichkolwiek danych pozwalających określić zabudowę kopca i jej chronologię. Wydaje się jednak, że obiekt miał metrykę XIV-XV-wieczną, gdyż źródła z III ćwierci XVII w. notują obraz starego dworu⁷. Dwór ten (stary w XVII w.) to zapewne następna (po nas interesującej) siedziba mieszkalna w Karsznicach.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 92-93. ² KDW, t. I, 581. ³ Por. wiadomości zebrane przez S. Zajączkowskiego i S. M. Zajączkowskiego, *op. cit.*, cz. I, s. 124. ⁵ *Polska XVI wieku...*, s. 55. ⁵ MAiEŁ, IV, 1942/2. ⁶ Niesiecki, *op. cit.*, t. V, s. 46 i n.; Boniecki, *op. cit.*, t. IX, s. 296 i n.; Uruski, *op. cit.*, t. VI, s. 227 i n.. ⁷ AGAD, CLr 125, f. 11v.-12v. (opis pochodzi z 1667 r.); por. CLo 51, f. 610-611v. Kolejny dwór "stary zły nawet do reperaturacji niezdatny" notuje opis z 1783 r.; por. CLo 100, f. 3.

29. Konarzew, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Opis kopca i wiadomości o nim publikuje J. Kamińska¹.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w roku 1350² jako własność prywatna (Boguty właściciela Giecza, wsi w dekanacie szczawińskim, powiecie łączyckim). Konarzew jest starą własnością rodziny Konarzewskich herbu Nowina (Żłotogoleńczyk); jeszcze w II połowie XVI w. właścicielem całej wsi jest Łukasz Konarzewski³. W zbiorach MAiE w Łodzi znajduje się XIV-XV-wieczna ostroga, pochodząca rzekomo z okolic kopca w Konarzewie⁴, związek zabytku z interesującym nas obiektem jest jednak wysoce niepewny, tylko pośrednio datuje ona osadnictwo we wsi (?). Inicjatywę

wzniesienia na kopcu obronnej siedziby przypisujemy Konarzewskim; wydaje się, że ma on metrykę średniowieczną⁵.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 94. ² MRPS, t. IV, cz. III, s. 352, nr 167; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 138. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 57. O Konarzewskich z Łęczyckiego pisał już Paprocki, *op. cit.*, s. 312; por. Niesiecki, *op. cit.*, t. V, s. 187, zna kilka rodzin Konarzewskich herbu Pobóg, Poraj i Wyreby, jednak tylko Konarzewscy herbu Nowina wywodzą się z Łęczyckiego; por. Boniecki, *op. cit.*, t. XI, s. 56; Uruski, *op. cit.*, t. VII, s. 160. ⁴ MAiEL IVb, 1953/19. ⁵ Opis z 1678 r., CLr 139, f. 95 notuje tylko obecność dworu "z gruntu złego"; por. CLr 143, f. 477-478v.

30. Ktery, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe dane historyczne i opis kopca publikuje J. Kamińska¹.

3. Wieś, jako własność prywatna, występuje w źródłach pisanych od 1388 r.² Od I połowy XV w. wieś pozostawała w składzie wielowioskowego klucza Oporowskich herbu Sulima³. W II połowie XVI w. właścicielami wsi byli Jan i Bartłomiej Szamowski⁴. Pierwszymi posiadaczami Kter byli prawdopodobnie Kterscy-Ktarscy i im wypada przypisać fundację siedziby na kopcu⁵. Jest to tym bardziej prawdopodobne, iż materiały ceramiczne pochodzące z badań powierzchniowych kopca datować można (z pewnym przybliżeniem) na XIII-XIV w.⁶ Obszerny inwentarz wsi z 1742 r. nie notuje dworu na kopcu, zawiera natomiast opis dworu "z gankiem pobitym gontami"⁷, który, sądząc ze źródła, nie jest starszy niż z połowy XVII w. W końcu XIX w. nasyp opisywany jest jako "żale - dość wysoki kopiec dębami porośły"⁸.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 94. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 699, 741. ³ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 90-92; tam starsza literatura. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 86. ⁵ Boniecki, *op. cit.*, t. XIII, s. 66; rodziny tej nie notuje K. Niesiecki. ⁶ MAiEL IV 1949/56. ⁷ AGAD. CLo 21, f. 493-494v. ⁸ SGKP, t. IV, s. 831.

31. Kutno, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), murowany dwór na kopcu.

1. Jedyna źródłowa informacja o obiekcie obronnym w Kutnie to wzmianka z 1695 r.¹ Wspominał go Z. Ciekliński². Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów dworu na kopcu. Według świadectwa Z. Cieklińskiego³, budynek dworu mieścił się w latach pięćdziesiątych w zabudowaniach browaru. Relikty murów "zamku", nazywane przez miejscową ludność "lodownią", usytuowane na obecnym terenie parku im. R. Traugutta, zostały wysadzone przez saperów, przy okazji budowy Kutnowskiego Domu Kultury! Naoczni świadkowie pamiętają jeszcze trudności z wysadzaniem "dużych, trzymetrowych murów". Na ich miejscu stoi obecnie Dom Kultury.

3. Kutno położone jest na północnej granicy województwa, występuje w źródłach pisanych od 1301 r.⁴, było starym gniazdem rodziny Kucieńskich herbu Ogończyk, spokrewnionej z Działyńskimi i Kościeleckimi. Rodzina ta zrobiła krótką, lecz dużą karierę w II połowie XV i na początku XVI w. Najwybitniejszymi jej przedstawicielami byli: Mikołaj Kucieński (+1493), dyplomata i wojewoda łęczycki, a także jego syn Mikołaj II (+1508) kasztelan gostyński. Brat Mikołaja (!), Andrzej, był u schyłku XV w. wojewodą rawskim, a inny (?) Andrzej piastował ten urząd w latach trzydziestych XVI w.⁵ Sądzić można, że "zamek" w Kutnie wzniesiony został przez któregoś z wymienionych tu przedstawicieli tej rodziny. Nie był to chyba zamek w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, lecz XVI-wieczny murowany "dom pański", wzniesiony na kopcu otoczonym fosą. Destrukcja obiektu uniemożliwiła dokładniejsze jego poznanie.

¹ AGAD, CLr 170, f. 638-640v. ² Z. C i e k l i ń s k i, [rec.] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, Warszawa 1953, "Ochrona Zabytków" 1954, t. VII, z. 4, s. 282; obiektu nie wymienia KZS, t. II, s. 31. ³ C i e k l i ń s k i, *op. cit.* ⁴ KDW, t. II, 836. ⁵ Rodzinę tę obszernie omawiają heraldycy: P a p r o c k i, *op. cit.*, s. 521; N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. V, s. 429; B o n i e c k i, *op. cit.*, t. XIII, s. 89; por. też *Polski słownik biograficzny*, t. XVI, Kraków 1971, s. 63-65.

Inwentarz budynków w Kutnie

JWP Anny z Bnina Zamoyskiej podskarbiny koronnej 1695 spisany

[F. 838 i 838v.] Opis dworu i kuchni. [F. 839] "[...] przeciwko tego budynku kuchennego zamek stary na kopcu murowany, pus-ty, w oknach niektórych kraty są żelazne. Idąc na południe budynek nowo nakryty [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 170, 1695 r.

32. Lisice, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu.

1. Z sześciu znanych inwentarzy wsi¹ tylko dwa (z lat 1745 i 1754)² zawierają opis interesującego nas dworu. Obiektu nie notuje literatura przedmiotu; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. Prawdopodobnie znajdował się on w okolicy zachowanego do dziś zespołu dworsko-parkowego w pobliżu skrzyżowania dróg do Grabowa i Pieczewa. Uległ zniszczeniu zapewne podczas przebudowy parku, w którym obecnie znajduje się duży kwadratowy (o boku około 100 m) staw. Warto nadmienić, że zachowany obecnie dwór składa się z niskiej części mieszkalnej i dostawionej do trzonu budynku czterokondygnacyjnej wieży murowanej, wzniesionej na podstawie kwadratu (około 7 m). Wieża zbudowana została z cegły fabrycznej, chyba w XIX w., formą swą nawiązuje jednak do tradycji murowanych wież mieszkalnych schyłku średniowiecza.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1387 r.³ i przez cały interesujący nas czas pozostawała w rękach prywatnych. A. Boniecki sądził, że mieszkała tu rodzina Lisieckich herbu Kamionna⁴. W II połowie XVI w. wieś należała już do Kotowskich⁵. Dwór wzniesiony "na przykopie" znajdował się w centrum oparkanego zespołu folwarcznego. W opisach nie wspomniana jest fosa i mostek, jednak sytuacja terenowa czyni bardzo prawdopodobną obecność mokrej fosy. Drewniany budynek dworu składał się z sieni, kuchenki oraz komórki z sionką, które umieszczone były chyba w centralnej partii budynku, izby z alkierzem z lewej strony i izby z prawej. Był to więc niewielki dworek, posiadający chyba je-

szybciej pomieszczeń niż "chudopacholski" dwór Jakuba K. Haura. Trudno przypuszczać, by dwór w Lisicach powstał wcześniej niż w XVI w., a bardzo prawdopodobna jest jego XVII-wieczna metryka⁶.

¹ AGAD, CLr 118, f. 207-207v.; CLr 119, f. 349-359; CLo 20, f. 451-455; CLo 25, f. 517-519v.; CLo 36, f. 303-303v.; TLo 148b, f. 369-370.

² AGAD, CLo 25, f. 518; CLo 36, f. 303. ³ Łaski, op. cit., t. II, s. 438. ⁴ Boniecki, op. cit., t. XIV, s. 349. ⁵ Polska XVI wieku..., s. 75.

⁶ Brak wzmianki o dworze na kopcu w najstarszym opisie z 1664 r. (CLr 118, f. 207) nie może przemawiać za jego nielstnieniem w tym czasie. Lokalizacja bowiem bywa w inwentarzach często pomijana.

Actum in fundo bonorum villae Lisice seu curia [...] 1746 roku

[F. 318] "Dwór na kopcu jadąc z Grabowa, do którego ze wsi wrota z delików proste, małe na sążniu wzdłuż, wedle tych wrotków płoty z chładów, wkoło podwórza ogrodzenie. W tym dworze starym jest sień, z której sieni po lewej ręce wschód do izby, drzwi na zawiasach żelazne z haczykiem żelaznym. W tej izbie okien dwa, w tych oknach kwatery dwie z szybami z łykami [?] szyb w nich trzydzieści dwie a drugie kwatery zalepione gliną. Komin prosty zły, piec prosty gliniany, alias z samej gliny ulepiony. Z tej izby bywał kiedyś alkierz i drzwi zle leżą przez zawias a teraz chlew z niego uczyniono. Gnoju jest wozów kilka w tym alkierzu, okno zabite deską i komin w nim jest. Z tego alkierza drzwi do kuchni zle, sionka z komórką i kuchenką, która to izba z tą komórką, kuchenką i sionką należeć powinna do Jmici Pana Czechowskiego, alias połowy dwora. Po prawej ręce, które połowy dwora potrzebuje de novo reparacyi, kumin zły, wszystko funditus zle tak dach jako i kumin wielki, zaś druga połowa dworu gdzie siedzi Jmci Pan Kozubski zostawuje się na Jm Pana Dobrskiego z JM P. Kozubskim. Stół w tej izbie dębowy mały do Pana Czechowskiego należeć powinien i sadek - podwórze ze wszystkim należy do P Czechowskiego, w którym podwórzu przed dworem jest stajenka mała u niej drzwi [...]"

Budynki dworskie

[F. 303] Na tejże połowie stary dworek na przykopie, ten bardzo zły i w połowa już upadła, w której mieszkał jeden - Kozubski i przez niego jest zrujnowana. W tym dworku nie masz okien i drzwi wszystkich. Druga zaś połowa trochę lepsza, jest izba i izdebka ale nieposzyta, komin zły - jedna nowa, druga zła [...]".

AGAD, Castr. Lanc. obl. 36, 1745 r.

33. Lubochnia, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), dwór murowany.

1. Pałac w Lubochni znany jest z kilku inwentarzy i lustracji królewskich pochodzących z XVIII w.¹ Obiektu nie notuje literatura², badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Nie istniejący już zespół dworski znajdował się około 200 m na południowy-wschód od kościoła, na terasach opadających ku niewielkiemu ciekowi.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1335 r.³ i przez cały interesujący nas okres pozostaje w rękach królewskich. Na początku XVI w. cała dzierżawa lubocheńska przechodzi w ręce Drzewickich⁴, od 1622 r. trzymał ją Stanisław Radziejowski wojewoda łęczycki⁵. Ostatnimi posiadaczami są Czartoryscy, Lubomirscy, a następnie - w 1789 r. - Elżbieta z Czartoryskich Lubomirska⁶. Informacja zawarta w opisie z 1737 r. pozwala jednak sądzić, że budynek powstał nie z inicjatywy któregoś z przedstawicieli wymienionych rodzin możnowładczych, lecz iż fundatorem był Michał Lasocki, syn Adama kasztelana wyszogrodzkiego, ożeniony z Barbarą Walewską, wdową po wojewodzie łęczyckim Wacławie Leszczyńskim (†1679), który zbudował pałac w latach osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych XVII w.⁷ Murowany dwór o dwóch kondygnacjach (może o dwóch piętrach, jak opisywany jest w lustracji z 1789 r.) posiadał chyba dość typową późnobarokową dyspozycję pałacową, z główną salą na górnej kondygnacji ozdobioną kartuszami herbowymi z czarnego marmuru. Nie znajdował się on jednak na osi dziedzińca

wyznaczonego bramą "odmalowaną i orłami i herbami ozdobioną", lecz z jego lewej strony. Niezachowanie obiektu utrudnia analizę, wydaje się jednak, że w założeniu lubocheńskim brak było miejsca na elementy obronne, obce nowożytniej rezydencji pałacowej. Nie-wielka skala założenia i archaiczne tradycje budownictwa dworskiego na terenie łęczyckiego nie pozwalają, na podstawie zebranego materiału, pewnie wykluczyć ich obecność. Problem pałacu w Lubochni wymaga jeszcze dalszych badań.

¹ AGAD, CLo 14, f. 5-5v.; CLo 94, f. 1246; CLr 240, f. 511 (lustracja z 1764-1765 r.); ASK XLVI nr 173, f. 192; por. *LWWK* 1789, cz. III, s. 150.

² O pałacu nie wspomina nawet *SGKP*, t. III, s. 441, obszernie opisujący miejscowość i jej historię. ³ *MRPS*, t. IV, cz. III, nr 128, s. 348; nie znany mi dokument z AGAD, MK 47, f. 386-387 notują S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 168. ⁴ Omawiają to obszernie wydawcy lustracji z 1565 r., por. *LWWK* 1564-1565, cz. I, s. XLIX. ⁵ Nie pozwolił on poddać miejscowości lustracji w latach 1628-1632, por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, wyd. Z. Guldón, cz. III, Bydgoszcz 1967, s. 56. ⁶ W latach trzydziestych XVIII w. klucz trzymali Czartoryscy (CLo 14), w drugiej połowie XVIII w. Lubomirscy (w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Stanisław Lubomirski, CLo 94), Elżbietę z Czartoryskich Lubomirską wymienia ASK XLVI nr 173. ⁷ Por. *PSB*, t. XVII, s. 152-153; Niesiecki, *op. cit.*, t. VI, s. 20-26

Inwentarz starostwa lubocheńskiego [...] 1737 spisany [...]

[F. 5. lmo.] "Pałac murowany intus et ab extra wytynkowany, do którego wchodząc naprzód drzwi wpół roztwierane, napsowane, na zawiasach żelaznych z zamkiem i antabą. Sień cegłą przy skarbcu kawałem położona, okien dwie w ołów dobre. Sklepy dwa w ziemi murowane. Na prawą rękę pokój duży, w którym okien cztery w ołów dobre, drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzem, posadzka z cegły. Na lewej stronie pokój takiż. Skarbce dwa sklepione, do których drzwi żelazne z zawiasami i z wrzeciędzem, w okienkach tylko kraty żelazne. Do wyższej kondygnacji wchody drewniane z kratą, alias balasami i poręczami drewnianymi.] Sala z podłogą z tarcic ordynaryjną, w której okien trzy szyb nie masz dwunastu, w ramy dembowe bez wszelkiego żelaza zamiast ołowiu w dembową

kratę tafle sadzone. Stół wielki na stalugach sosnowych. Na prawej ręce, pokój do którego drzwi dembowe z zamkiem i antabą na zawiasach żelaznych. Podłoga sosnowa stolarską robotą w szachownicę, okien sześć w ramy dembowe, takową robotą sadzone jak na sali, w których szyby niektóre popadane. Piec biały z listewkami niebiesko farbowany z prętami żelaznymi dobry, kominek murowany dobry. Ex oppositio pokój o czterech oknach takim kształtem ze wszystkim zrobiony, w którym stół lipowy. Z tejże sali pokoiów dwa, pierwszy okien cztery bez szyb siedmiu, drzwi dembowe na wpół otwierane, na zawiasach żelaznych z zamkiem. Piec biały dobry i kominek. Z tego pokoju do drugiego drzwi także dembowe na wpół otwierane na zawiasach żelaznych bez zamka, w tymże pokoju okien dwa podobnie oprawionych, bez szyb czterech. Z którego pokoju drzwi do sionki pojedyncze, w sionce okienko długie całe, z której drzwi dwoje na salę pojedynczych, na zawiasach żelaznych bez zamka z haczykiem. Podłogi, pułapy we wszystkich pokojach sosnowe jednakową robotą. Na tymże pałacu dach gontami pobity, już nienowyy, miejscami napsowany, zacieka [F. 5v.] kominy wywiedzione murowane. Marmur czarny z herbami i napisem fundatora tego pałacu de domo Lasockiego na sali. Ex oppositio pałacu dwór drewniany [...] ogrodzenie podwórza do którego wrót dwoje częścią parkanem, częścią strogowaniem ogrodzone [...]"

AGAD, Castr. Lanc. obl. 14, 1737 r.

*Lustracja dóbr królewskich w województwie łęczyckim
i powiatach do niego należących w roku 1765 zaczęta [...]*

[F. 511] "Lubochnia. Dwór króla Imci w Lubochni. Wjeżdżając przez bramę ze wsi na dziedziniec odmalowaną i orłami i herbami ozdobioną na lewej ręce dwór czyli pałac murowany o dwóch kondygnacjach z pokojami, meblami ozdobnemi i ze wszystkim jak najporządniejszym zawarciem [F. 511v.] porządnie trzymany. Na przeciwko kuchnia z drewna [...] przy bramie officyna drewniana o jednym piętrze z wygodami czysto utrzymana [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 240, 1764 r.

34. Łazin, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), dwór na kopcu (?).

1. Z kilku opisów Łazina i Łazinka¹ dwa z lat 1722² i 1725³ notują interesujące nas informacje. Obiektu nie zna literatura; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw dworu na kopcu. Prawdopodobnie znajdowały się one w okolicy zespołu dworsko-parkowego, usytuowanego na krawędzi podmokłych łąk, pociętego licznymi kanałami, groblami i stawami rybnymi. Z parku w Łazinie widać kopiec "grodziska stożkowatego" w Orenicach.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r.⁴ J. Łaski⁵ zna trzy Łaziny, z których nas interesuje Łazin i Łazinek. Wieś zawsze pozostawała w rękach prywatnych, w II połowie XVI w. posiadała kilku właścicieli, w tym czterech Łazińskich⁶. Opis z 1722 r. informuje, że przed sienią dworu znajduje się mostek⁷; podobną informację - "do dworu w Łazinie przez mostek" - zawiera inwentarz z 1725 r.⁸ Obecność mostka świadczy, jak się wydaje, o otoczeniu dworu fosą. Problem hipotetycznej obecności w Łazinie dworu na kopcu wymaga dalszych badań.

Na uwagę zasługuje także odnotowany w 1676 r. w Łazinku "spichlerz murowany, w którym tył wszystek wywalony"⁹, który w 1684 r. występuje jako "Kamienica z gliny na kamienie murowana, zła, połową, a połową w deliki gdzie mur powypadał składana"¹⁰. Nie jest to chyba relikw dworu murowanego, lecz rodzaj "skarbcy" dworskiego, służącego jako magazyn cenniejszych przedmiotów.

¹ AGAD, CLr 137, f. 494-494v.; CLr 150, f. 506-506v.; CLr 198, f. 454-454v., 456, 463-464v.; CLr 200, f. 385-387; CLo 20, f. 437-438; CLo 23, f. 470; CLo 93, f. 924-925. ² CLr 198, f. 456. ³ CLr 200, f. 385. ⁴ Księgi sądowe..., cz. I, 212. ⁵ Łaski, op. cit., t. II, s. 233, 235. ⁶ Polska XVI wieku..., s. 101. ⁷ Por. przyp. 2. ⁸ Por. przyp. 3. ⁹ AGAD CLr 137, f. 494. ¹⁰ AGAD, CLr 150, f. 506v.

Inwentarz dóbr Łazin

[F. 506] "Naprzód budynek dworski. Brama z dębiny pochylona w której wrót nie masz. W tymże podwórzu kamienica z gliny na kamienie murowana, zła, a połową z deli gdzie mur powypadał skła-

dana. W tejże kamienicy nie masz nic dobrego, okrom pieca nowego. Na tejże kamienicy poszycie złe snopkami. Pod nią piwnica z dębiny, jednakże podłoga na niej spruchniała. W tymże podwórzu [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 150, 1684 r.

Opisanie wszystkich budynków w Łazinie Małym

[F. 464v.] "[...] w tymże dworze przedstawiony jest kurnik, na boku jest lamus murowany, kamieniami obsadzany a wewnątrz dele są w słupy, drzwi bez zawias tylko ze skoblem. Podłoga nowa i na górze schowanie, koło tego dworu [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 198, 1722 r.

35. Łęczyca (obecnie woj. płockie), zamek królewski.

1. Podstawowe źródło do historii zamku to opisy obiektu z lat 1564-1565, 1616, 1628/1632, 1661, 1765, 1789 i opis wieży zamkowej sporządzony z okazji remontu w 1779 r. Źródła ikonograficzne sięgają II ćwierci XIX w. Duże znaczenie posiadają źródła kartograficzne, szczególnie duży zespół planów sporządzonych w latach 1793-1799 przez Prusaków, w związku z odnawianiem i rozbudową fortyfikacji łęczyckich. Podstawowym opracowaniem na temat zamku jest praca W. Tomickiej¹, jej opublikowane streszczenie², notatka u B. Guerquina³ i publikacje T. Poklewskiego, A. Wierstakow i E. Grabarczyk⁴. W dotychczasowej literaturze źródła kartograficzne i ikonograficzne są wykorzystywane dostatecznie, opisy lustracyjne z lat 1564/1565, 1628/1632 i 1789 jako opublikowane⁵, są ogólnie dostępne; z lat 1661, 1765 i opis wieży wykorzystuje W. Tomicka-Puget i T. Poklewski⁶; opis z 1616 nie był spożytkowany⁷. Dzięki licznym pracom, także terenowym, zamek jest dobrze poznany; naczelnym problemem badawczym jest zagadnienie interpretacji tzw. "domu starego", naświetlone ostatnio przez T. Poklewskiego.

2. Założenie zamkowe zajmuje południowo-wschodni narożnik miasta. Obszar zamku, stanowiący czworobok zamknięty murami (w zna-

cznym stopniu rekonstruowanymi), ma wymiary: 63 m od zachodu, 44 m od północy, 59 m od wschodu i 42,5 m od południa. W rogu południowo-zachodnim założenia znajduje się czterokondygnacyjna wieża (zwana Szlachecką), wzniesiona na planie kwadratu o boku około 9,5 m, górą przechodzącego w ośmiobok. Wysoka na 12 m nad poziom dziedzińca zamkowego, zwieńczona jest attyką i stożkowym dachem. W północnej części kurtyny zachodniej znajduje się budynek z przełotem bramnym i przylegający do niego tzw. "dom nowy", fundowany na planie trapezu o wymiarach około 17,5x16,2x8,2 m. Obecna swą postać zawdzięcza on odbudowie, wykonanej według projektu H. Jaworowskiego, w latach sześćdziesiątych-siedemdziesiątych. W środkowej partii kurtyny wschodniej ulokowany jest dwukondygnacyjny budynek wzniesiony na planie krótkiego prostokąta 14,3x10 m, zwany "prochownią" i identyfikowany z relikdami tzw. "domu starego". W zamku prowadzone są obecnie prace remontowe; jest on siedzibą Muzeum w Łęczycy.

3. Zamek w Łęczycy wzniesiony został na sztucznym kopcu, oblanym wodami Bzury, przez Kazimierza Wielkiego, zapewne po śmierci księcia łęczyckiego Władysława (†1357). Wcześniejsze dane historyczne notujące w Łęczycy obecność budowli obronnej odnoszą się bądź do grodziska w Tumie pod Łęczycą, bądź do nie stwierdzonej jeszcze budowli zlokalizowanej prawdopodobnie na terenie tzw. Starego Miasta. Zamek powstał na surowym korzeniu i wkomponowany został w fortyfikacje miejskie. Składał się z murów obwodowych, wieży, budynku bramnego i tzw. "domu starego". Najstarszy opis z połowy XVI w. wymienia także izbę wielką, sień wielką, zbrojownię i salę gotycką, nie wiadomo jednak w jakim stopniu łączyć je można z "domem starym". W roku 1406 zamek został spalony przez Krzyżaków, a w latach 1563/1565 rozbudowany za pieniądze Zygmunta Augusta przez podskarbiego Jana Lutomirskiego, kasztelana sieradzkiego i łęczyckiego. Prace przeprowadzone przez Lutomirskiego w znacznym stopniu wzbogaciły bryłę zamku. Powstał wtedy czterokondygnacyjny "dom nowy", połączony z budynkiem bramnym, przeprowadzono remont "domu starego", nadbudowano wieżę, wieńcząc ją "kołpakiem sklepionym", wykonano inne drobniejsze prace w zamku i na przygródku. W wyniku niepokojów II połowy XVII i XVIII w. w II połowie XVIII w. zamek znajdował się już w stanie zaawansowanej ruiny, jak wynika to z lustracji z lat 1765 i

1789. Z prac zabezpieczających w roku 1779 wykonano remont wieży dla "wygody publicznej". Brama runęła w 1788 r., a Prusacy, prowadzący tu w końcu XVIII - początku XIX w. duże prace fortyfikacyjne, nie dokonali większych remontów zamku. W wieku XIX zamek służył głównie jako magazyn budulca, w roku 1869⁸ znaczna partia istniejących murów zawaliła się.

W wyniku prac remontowych prowadzonych od lat pięćdziesiątych zamek przywracany jest stopniowo do stanu użytkowego i służy obecnie jako siedziba muzeum. Zakres prac prowadzonych na zamku w wieku XVI (i późniejszych) jest znany dzięki dokładnym opisom i nie budzi dyskusji. Problemem kontrowersyjnym jest natomiast rekonstrukcja zamku gotyckiego, a szczególnie sprawa "domu starego". W. Tomicka-Puget i B. Guerquin sądzą, że relikdami "domu starego" jest istniejący obecnie budynek "prochowni". Miałaby to być trzykondygnacyjowa (w XVI w.) wieża mieszkalna, założona na planie zbliżonym do kwadratu, o boku około 15 m. Według W. Tomickiej, na południe od wieży znajdować się miał budynek z "sienią wielką" i dalej, na południe od niego (może częściowo na kurtynie południowej) dwukondygnacyjny budynek z "izbą wielką" i "salą gotycką". Natomiast "zbrojownia" byłby to osobny budynek stojący przy murze południowym. Istnieją jednak inne możliwości interpretacyjne, polegająca na dokładnej analizie tekstów XVI-XVII-wiecznych lustracji. Już A. Tomczak widział "dom stary" jako trzykondygnacyjny wydłużony budynek usytuowany wzdłuż ściany wschodniej, aż do narożnika południowego. Badania terenowe przeprowadzone w latach siedemdziesiątych przez T. Poklewskiego (i ekipę z ZAPS IHKM PAN w Łodzi) potwierdziły tezę, że północna ściana "prochowni" to autentyczna ściana "domu starego"; stwierdzono także, że rytm przypór w kurtynie wschodniej pokrywać się może częściowo z wewnętrznymi podziałami "domu starego". Według T. Poklewskiego "dom stary" był budynkiem prostokątnym (o wymiarach około 35x10 m), dostawionym dłuższym bokiem do kurtyny wschodniej, a szczytem do południowej, w którym na trzech kondygnacjach mieściły się wszystkie, znane z opisów lustracyjnych pomieszczenia. Wydaje się, że takie rozwiązanie problemu "domu starego" jest najbardziej prawdopodobne i przyjmujemy tu tezę T. Poklewskiego.

Zwrócić jednak wypada uwagę na jeden, dotychczas nie w pełni zinterpretowany szczegół. Spośród planów i rysunków łączycy spo-

rzządzonych przez Prusaków, szczególny walor ma rysunek miasta od południa, na którym widoczna jest także południowa partia zamku (DSB, 48907). We wschodniej części południowego muru zamkowego widoczne są cztery okna, usytuowane po dwa na jednej kondygnacji. Forma i ich rozmiary (duże, krótkie prostokąty) wykluczają związek okien z fazą gotycką. Trudno także sądzić, by w XIV czy XV w. mur obwodowy zamku pruto tak wielkimi otworami. Okna te znajdują się na wysokości szczytowej ściany "domu starego" (według T. Poklewskiego) i sądzić można, że wykonano je już w XVI w., podczas przebudowy zamku przez J. Lutomirskiego, w celu oświetlenia najbardziej ku południowi skierowanych izb tego budynku. Tak samo interpretować można zamurowane relikty okien widoczne na wschodniej ścianie zamku (ten sam rysunek). Wykucie w murach obwodowych zamku dużych renesansowych okien jest ciekawym momentem świadczącym o dokonującym się w XVI w. przenoszeniu ciężaru zamku łączckiego z funkcji budowli obronnej na rezydencjonalną.

Pozostaje jeszcze do naświetlenia problem podpiwniczenia "prochowni", uznawany przez W. Tomicką za jeden z argumentów istnienia wieży mieszkalnej. Badania terenowe T. Poklewskiego wykazały, że cały teren na południe od "prochowni" jest zniszczony, warstwy ziemne przemieszane, w związku z czym nie znaleziono reliktyw fundamentów pozostałych partii "domu starego" (z wyjątkiem niewielkiego przedłużenia w kierunku południowym ławy fundamentowej zachodniej ściany "prochowni"). Wydaje się, że albo cały "dom stary" był pierwotnie podpiwniczony (choć stan zachowania reliktyw wyklucza dowodne tego stwierdzenie), albo podpiwniczona była tylko jego północna część, obecna "prochownia". Pierwsza teza wydaje się prawdopodobniejsza, brak bowiem danych na np. wznoszenie "domu starego" w kilku etapach. Z drugiej strony nie wiadomo jednak, czy w chwili śmierci Kazimierza Wielkiego zamek posiadał już wszystkie, znane dziś, gotyckie elementy; brak także danych o pracach budowlanych prowadzonych po spaleniu zamku przez Krzyżaków w roku 1406, a przed 1409, kiedy to odbył się na zamku sejm poświęcony sprawom krzyżackim. Reasumując stwierdzić należy, że najbardziej prawdopodobne jest odnoszenie "domu starego" (wydłużonego budynku opartego o kurtynę wschodnią i południową) do czasów Kazimierza Wielkiego

¹ W. Tomicka, *Zamek w Łęczycy (woj. łódzkie)*, mpis w PKZ w Warszawie 1961, wykorzystuje w swym opracowaniu wszystkie źródła ikonograficzne i kartograficzne, większość pisanych, a także wcześniejszą literaturę. ² W. Puget, *Dzieje budowlane zamku w Łęczycy XIV-XVIII w.*, BHS, 1965, R. XXVII, nr 1, s. 74-77. ³ Guerquin, *op. cit.*, s. 189-190. ⁴ T. Poklewski, A. Wierstakow, E. Grabarczyk, "Dom Stary" na zamku w Łęczycy, [w:] *Zamki środkowopolskie*, cz. I, s. 79-106; T. Laliak, *Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację - schyłek XII i początek XIII w.*, KHKM, 1965, R. IV, nr 4, s. 631-678; M. Rawita-Witański, *Monografia Łęczycy*, Kraków 1879. ⁵ *LWNK* 1564-1565, cz. I, s. 81-90; *LWNK* 1628-1632, cz. III, s. 1-5; *LWNK* 1789, cz. III, s. 12-13. ⁶ Tomicka, *op. cit.*; Poklewski, Wierstakow, Grabarczyk, *op. cit.*, por. także T. Poklewski, *Śledztwo w sprawie "domu starego" na zamku łęczyckim, "Z Otchłani Wieków"* 1977, R. XLIII, nr 1, s. 49-54; H. Jaworowski, *Dlaczego i jak odbudowano zamek w Łęczycy? "Z Otchłani Wieków"*, 1977, R. XLIII, nr 1, s. 44-48. ⁷ AGAD, ASK, XLVI, 104, f. 262-264v. ⁸ *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich 1870*, Warszawa 1873, s. 269.

Dobra królewskie lustrowane w województwie łęczyckim. Zamek

[F. 262] "Zamek łęczycki murowany w koło przekopem obwiedziony, przez który od miasta mostek z dylów ciosanych z poręczami po obu stronach. Do bramy wschód na biegunach żelaznych ze dwiema łańcuchami, w nim portha na zawiasach, przez którą cztery pręty żelazne z wrzeciędzami i z skoblami dwiema. Wszedłszy w bramę po prawej ręce izdebka, w której wrothni mieszka, od niej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem. W izdebce okno bez błony, komin zły, murowany, ław i pieca nie masz.

W tejże bramie drzwiczki na dół do tarasa, żelazem okowane, ze dwiema zawiasami, wrzeciędzem i skoblem. Działko jedno w bramie i ława po lewej ręce. Z pomienionej bramy wszedłszy po prawej ręce wschód na pierwsze piętro do którego drzwi dwoiste na zawiasach z klamką z antabami dwiema i [F. 262v.] z zasuwą żelazną, nad drzwiami kratka także żelazna. Wschodem tym idąc okno szklane, w ołów robione, w niem dwa pręty żelazne. Ze wschodu drzwi do sieni pierwszego piętra, na zawiasach trzech z antabą. W sieni okna dwa wielkie kwadratowe o sześciu quaterach, trzecie

okrągłe, u wszystkich błony szklane dobre w ołów robione, przez quater y pręty żelazne. Z tej sieni izba, do której drzwi na zawiasach trzech żelaznych z zamkiem, antabą i klamką, w izbie okien dwie, w każdym po sześci quaterach, błony z zawiaskami dobre, w ołów robione. Piec zielony polewany, stół i ławy wokoło, szafa o trzech szufladach z antabami wielka, przy niej szafka, do której drzwiczki na zawiasach z zameczkiem i z antabą. Z izby tej druga izba, do niej na zawiasach drzwi z zamkiem, antabą i klamką, piec zielony polewany, komin murowany, okien cztery w każdym po sześć quaterach, u okien trzy okiennice na zawiasach żelaznych. Z izby pomienionej wschód na wtóre piętro, drzwi do niego na zawiasach z antabą, klamką, wrzeciędzem i z skoblem. Z tego wschodu ganek murowany, w nim okien cztery oprawnych w ołów, w jednym oknie kwatery jednej nie masz. Z ganku drzwi do komórki potrzebnej na zawiasach z antabą i klamką. Z tego ganku wschód na drugi ganek, drzwi do niego na zawiasach z antabą, okien szklanych dobrych w ołów robionych cztery, w każdym po quaterach sześci nie dostaje, we wszystkich quater pięci, okno piąte bez błon. Z ganku kownata, drzwi na zawiasach z antabą [F. 263] okien cztery, dobrych w ołów, przez quater y pręty żelazne, komin w niej murowany, posadzka ceglana, listwa w koło. Z tej kownaty drzwi do izby na zawiasach z zamkiem, antabą i klamką, w niej okien dwie o sześciu quaterach każde, piec polewany zielony, komin, ławy trzy, posadzka ceglana, listwy w koło.

Z izby drzwi do sieni na zawiasach trzech z antabą, klamką i zamkiem, w niej okien szklanych trzy, w których czterech kwater nie masz, listwy trzy, szafka w murze, drzwiczki do niej na zawiasach, posadzka ceglana, stół i ława. Z tej sieni drzwi do komórki na zawiasach, w niej okien dwa, w jednym błony nie masz. Podle komórki drzwi na ganek na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem. Z ganku góra do chowania potrzeb, w niej okien bez błon cztery, w jednym tylko okiennica żelazna. Na tejże górze winda do wciągania rzeczy pod dach, drzwi do niej na zawiasach żelaznych. Z pomienionej sieni drzwi drugie na ganek, do dolnego mieszkania, z zawiasami i z zasuwą żelazną, w ganku okien szklanych w ołów robionych 2. Po lewej ręce bramy, pod tym górnym mieszkaniem, sklepów zwierchnich dwa, trzeci mały, do nich drzwi troje żelazne, na zawiasach z wrzeciędzem i z skoblami, u jednych drzwi

zamek ze dwiema wrzeciǳkami i z skoblami. Okien bez błon z kratami żelaznymi trzy, w dwu okiennice żelazne, listew w jednym sklepie dwie. Pod tymi sklepami ziemnych sklepów dwa, wschód do nich, w których tylko jedne drzwi na zawiasach, z wrzeciǳkiem i z skoblem. Do sklepów drzwi dwoje na zawiasach z wrzeciǳkiem i z skoblami.

Po drugiej stronie zamku [F. 263v.] to jest na południe kuchnia w drzewo, cegłą murowana, do kuchni drzwi na zawiasach, w sieni stół długi, okien bez błon dwie. Z niej po prawej stronie izba, w której piec prosty, okien szklanych dwa, stół długi i szafka. Z izby komora, do wszystkich drzwi na zawiasach z wrzeciǳkami i skoblami. Podle kuchni spiżarnia nowa, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciǳkiem i skoblami, okna dwie bez okien, w jednym pręth żelazne na krzyż, a w drugim znicz [?] na zawiasach żelaznych z kuną. Przy tej kuchni na trzeciej stronie zamku, to jest na wschód słońca pod budowaniem, które zowią starym zamkiem, piwnica wielka na dwóch murowanych filarach, słupami dębowymi podparta, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciǳkiem i z skoblami. Nie daleko tej piwnicy wielkiej, pod tymże budowaniem ziemne sklepy trzy, do nich drzwi jedne na zawiasach z skoblem, okno jedno z dwiema pręthami żelaznymi.

Do sieni pomienionego budowania wchodząc, drzwi na zawiasach, w której po lewej stronie cancellaria, do niej na zawiasach drzwi z zamkiem i klamką, piec polewany, stół długi, ławy dwie, okno jedno o sześciu quaterach wielkie dobre w ołów robione, listwa jedyna długa.

Z cancellarii sklep do chowania act, drzwi do niego żelazne z wrzeciǳkiem, skoblem i zamkiem. W sklepie okno bez błony, kraty w nim tylko i okiennica żelazna, szafy dwie.

Podle cancellarii sklep drugi, gdzie Księgi Ziemi chowają, do niego drzwi żelazne z skoblem, wrzeciǳkiem i klamką. Po prawej ręce sieni, na wyż rzeczonej, izba wielka sądowa, drzwi do niej na zawiasach z wrzeciǳkiem i z skoblem, piec polewany zielony, okien [f. 264] szklanych cztery o quaterach z kratami trzy, stół długi i ława. Filar w środku murowany, dla podparcia izby.

Z tejże sieni wschód szeroki na górę, albo na mieszkania górne, we wschodzie okno, przez nie pręth żelazny jeden. Ze wschodu sieni wielka, na której okno jedno bez błon.

Po prawej ręce sieni izba, do niej drzwi na zawiasach, w izbie piec polewany zielony, okno jedno złe o sześci quaterach szklane, posadzka ceglana. Z izby kownata, okno w niej jedno, bez błon, listwy dwie, posadzka w izbie i w kownacie złe. Z kownaty drzwi do komórki potrzebnej. Te wszystkie drzwi na zawiasach z wrzeciędzami i z skoblami.

Podle tej izby druga izdebka, do niej drzwi, w izdebce okno bez błony jedno, piec rozwalony i komin, listwy dwie.

Z izby kownata, drzwi do obojga na zawiasach złe, okno tamże o sześci quaterach szklane jedno, listwy dwie.

Z tejże sieni wschód pod dach, u którego na zawiasach drzwi z dwiema wrzeciędzami, pod dachem komór dwie do sypania zbóż, u których drzwi nie masz. Po lewej ręce poprzecznej sieni wschód na salę, okien dwie, bez błon, nad tą salą podłogi nie masz. Z pomienionej sali wschód na blankowanie, którym chodzą do wieże, gdzie więźnie sadzają.

W wieży okno jedno, bez błon, w nim krata żelazna, z wieże wschód na dół, do niego drzwi z kuną na zawiasach.

Ten budynek zwany starym zamkiem, filarem murowanym przez JM Pana Starostę dzisiejszego nowo podparty, na wielu jednak miejscach mur się porysował, potrzebuje wielkiej poprawy. Podle tego murowanego mieszkania jest jeszcze [f. 264v.] dom nowy, wrzębisty nie nakryty i nie naprawny, postawiony przez terażniejszego Pana Starostę. Wszystek pomieniony zamek łączycki i z blankowaniem dachówką położony, miejscami dachy dobre, miejscami bardzo złe, kominy wszędzie murowane".

AGAD, ASK, XLVI, 104, 1616 r.

*Lustracja dóbr królewskich w województwie łączyckim
i powiatach do niego należących w 1765 roku zaczęta [...]*

[F. 400] "Zamek łączycki. Do tego zamku most nowo postawiony jeszcze niedokończony, kiedy poręczy do niego nie masz ale że będą jest prawdopodobieństwo. Wchodząc z niego do zamku przed tym brama dla królów rezydencji z zawodem na łańcuchach ubezpieczona, teraz zaś i zwozu nie masz i dawnej nie masz figury u jednego tylko lawetu łańcuch a o drugim nikt nas nie informuje gdzie obru-

cony. Facjata tej bramy bliska do upadku, bo mocno mury się porysowały na bok, był to wzmiankowany w dawniejszych lustracjach - na złoczyńców, ale teraz któremu kto wejdzie przejdzie bez zawodu. Wewnątrz tego zamku starożytności ozdoby in ruderą obrócone, jedną tylko ścianą od miasta na zachód słońca są pokoje o trzech kondygnacjach, ale wszystkie puste i wschód do nich niebezpieczny. Żadnego w całym tym pomieszczeniu okna nie masz, dopiero Włmci Pan starosta Łęczycki kazał sobie ramy i drzwi, ale i te nowo ustawione tak przez swawolę młodzi jak też i [F. 400v.] pustynią są nadrujnowane. Z trzeciej kondygnacji jest wschód do wieży szlacheckiej z gankiem, która jako jest zrujnowana, tak o niej delingentes sprawiedliwości nie wykonują egzekucji [dopisek: mają do sposobności]. Fundus tej wieży w podobnym zostaje nieporządku gdy loch wykowany łatwego złoczyńcy pozwala wyjścia co się w czasie niedawnego, zeszłego ziściło bezkrólewia. W tymże zamku są dwa archiwa ziemskie i grodzkie. Kancelaria ziemska lubo w szczupłym ksiąg zbiorze zostająca porządnie jednak przez Imci Pana Piędzickiego viceregensa jest zachowana. Grodzka zaś w wielkim zostaje nieporządku kiedy różne transakcje i produkta są porozrzucane, nadzieja jednak przy nowym regencie Imci Panu Byszewskim podczas lustracji przysięgłym wszystkiego odmiany. Dach i okrycie tego wszystkiego do ostatniego skłonione upadku i na reperację tego wszystkiego wielkiego sumptu potrzeba. A lubo Imci Pan starosta Łęczycki żądał, aby mu z prowentów należących Rzeczypospolitej udział na reperację był wyznaczony i pozwolony, gdzie jednak mocy to lustratorów nie podpada, przeto albo do Sejmu Ko[F. 401]ronnego albo do Rady Ekonomicznej Rzeczypospolitej po rezolucję odsyła się".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 240, 1764 r.

Streszczenie tego opisu zamieszcza Tomicka, op. cit., s. 38.

36. Łęczyca (obecnie woj. płockie), mury miejskie.

1, 2. Podstawowe wiadomości o murach miejskich Łęczycy zbiera J. Widawski¹. Omawia on źródła i opracowania, stan zachowania, technikę i dzieje budowy, a także obszernie charakteryzuje mury w okresie do początku XV w.

3. Własnych badań i studiów archiwalnych nie prowadzono. Z materiałów nie wykorzystanych przez J. Widawskiego wymienić można tylko opis murów, notujący ich stan w roku 1616².

¹ W i d a w s k i, op. cit., s. 285-295; J. W i d a w s k i, *Mury obronne Łęczycy - badania i konserwacja*, "Z Otchłani Wieków", 1977, R. XLIII, nr 1, s. 55-63. ² AGAD, CLr 60, f. 545v.-555; por. także opis lustracyjny z 1765 r., CLr 240, f. 401 z 1789 r.; CLr 264, f. 287v., powtórzony w ASK XLVI, nr 173, f. 6 (wydany przez A. Tomczaka, *LWWK 1789*, cz. III, s. 7).

*Lustracja dóbr królewskich w województwie łęczyckim
i powiatach do niego należących w 1765 roku zaczęta [...]*

[F. 401] "Miasto Łęczyca. To miasto niegdyś forteca murem i wałami opasana nad błotami położone teraz ostatnim grozi upadkiem, kiedy mury miejscami porozwalane, miejscami porysowane, na murach baszty poobalane, w bramach żadnego nie masz zawarcia [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 240, 1764 r.

37. Łęki Kościelne, pow. Orłów (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu.

1. Nie natrafiono na inwentarzowe opisy obiektu. Dwór istnieje do dziś i jest odnotowany w literaturze¹. Badań nie prowadzono.

2. Położony w zachodniej części wsi na kopcu o średnicy około 50 m, oblany fosą, dwór w Łękach jest budowlą wzniesioną na planie prostokąta, z drewna modrzewiowego (?), w konstrukcji zrębowej. Sześciookienna, siedmioosiowa fasada ozdobiona jest drewnianym gankiem wspartym na czterech słupach, który pochodzi jednak z przebudowy i remontu dworu dokonanego w latach pięćdziesiątych (1953-1955). Budynek jest dwutraktem z sienią na osi i ulokowanym na jej przedłużeniu salonem.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1348 r. i od II połowy XIV w. była własnością prywatną². Do XVI w. mieszkała tu rodzina Łeckich-Łackich herbu Lis (?), a następnie Tabędzkich i

Czarnowskich³. W dotychczasowej literaturze przyjmuje się, że dwór zbudowano w II połowie XVII lub w XVIII w.⁴ Dokładne datowanie obiektu jest trudne, sądzimy jednak, że powstał on u schyłku XVII – na początku XVIII w. Brak badań terenowych nie pozwala stwierdzić czy zachowany dwór jest pierwszą, czy kolejną budowlą wzniesioną na kopcu. Dwór w Łękach, wzniesiony na kopcu, to jedyny zachowany do dnia dzisiejszego obiekt potwierdzający tezę o długotrwałym przeżywaniu się tradycji średniowiecznego budownictwa na terenie woj. łęczyckiego.

¹ KZS, t. II, 32-33; Z. Ciekliński, *Zabytki Ziemi Łęczyckiej*, [w:] *Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964, s. 154. ² KDP, t. I, 114; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 187. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 108; opis dworu i tradycji z nim związanych notuje K. Chłędowski, *Pamiętniki*, t. I, Kraków 1957, s. 370. ⁴ Ciekliński, *Zabytki Ziemi Łęczyckiej*, s. 154, datuje go na wiek XVII; autorzy innego opracowania (*Województwo łódzkie*, s. 13) sugerują wiek XVIII. Podają oni jako datę remontu dworu lata 1958-1960, co nie jest zgodne z prawdą.

38. Malanów, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Jedynym źródłem opisującym interesujący nas dwór na kopcu jest inwentarz z 1780 r.¹ O obiekcie wspomina B. Baranowski². Badań nie prowadzono.

2. Duży, płaski kopiec, o średnicy 45x40 m, wyniesiony około 2 m ponad powierzchnię stawu znajduje się na południowo-wschodnim skraju wsi, około 50 m na południe od dworu. Na kopcu stwierdzono obecność nielicznych ułamków cegieł.

3. Miejscowość występuje w źródłach pisanych dopiero w I połowie XVI w.³ W II połowie XVI w. należy ona do Malanowskich, a prócz nich działali we wsi posiadali Stefan Bełdowski i Mikołaj Zdzychowiecki⁴. Opis dworu nie pozwala na pełną rekonstrukcję obiektu, wydaje się jednak, że był to dość typowy nowożytny "dwór polski" z sienią na osi i izbami ulokowanymi po obu jej stronach, z gankiem i górką. Informacja o "staroświeckiej strukturze" ganku nie może obniżać datowania obiektu poza przełom XVI-XVII w. Wyda-

je się jednak, że dwór w Malanowie powstał w XVII w. z inicjatywy Malanowskich⁵. Nie wiadomo, czy opisywany dwór był pierwszym budynkiem mieszkalnym ulokowanym na kopcu w Malanowie.

¹ AGAD, TL 133b, f. 1058-1062; inne inwentarze nie zawierają informacji o ulokowaniu dworu na kopcu, choć opisują niewątpliwie ten sam dwór; CLO 86, f. 895-896; CLO 94, f. 1482-1483. ² Baranowski, op. cit., s. 97, przyp. 73. ³ Łaski, op. cit., t. II, s. 379. ⁴ Polska XVI wieku..., s. 64. ⁵ Obecnie istniejący dwór wzmiankuje KZS, t. II, s. 189.

Wizja dóbr Malanowa [...] 1780 roku

[F. 1058] "A najprzód dwór na kopcu, do którego idąc mostek z delów zły, ganek staroświeckiej struktury, który z prawej strony od sieni, okno w kratę drewnianą, z lewej zaś okno, kraty nie masz, te obydwie okna okiennicami zabite. Drzwi z tarcic na zawiasach żelaznych z rękowieścią żelazną, na zaporze drewnianej zamykane. Z sieni po lewej stronie izba stołowa, do której wchodząc drzwi na zawiasach żelaznych trzech z tarcic fugowane, malowanie jeszcze na nich znać, z zamkiem, kluczem, rękowieściami, haczykiem i skoblami żelaznymi, w tej izbie okien cztery, ~~taflo-~~wych w drewno oprawnych [F. 158v.] w pierwszym od kredensu tafli jednej nie masz a trzy spękane, w drugim oknie tafla jedna stłuczona. Piec z kafli białych polewanych, komin murowany, possowa w kwadrat z tarcic, także i podłoga z tarcic, oboje dobre. Kredens w tej izbie staroświeckiej roboty malowany, u którego drzwiczki na dole dwoje na zawiasach żelaznych, u jednego zamek z kluczykiem, u drugich tylko haczyk z skoblami. Stół wielki na sześciu nogach - malowany, rozkładany. Z tej izby stołowej do pokoju drzwi jak i pierwsze, tylko haczyka z skoblami do zamka brakuje, na podwójnych zawiasach żelaznych. W tym pokoju okno jedno o czterech kwaterach, w nim jednej całej kwatery nie masz, w drugiej zaś trzy części szyb a w trzeciej kilka nie stałe, w dwóch kwaterach w drewno szyby oprawne, czwarta zaś w ołów, u której dwóch szyb brakuje. W tymże pokoju komin zrujnowany, possowa i podłoga zgniła, ściana spróchniała i powypreżana. W tymże samym pokoju drzwi z tarcic do piwnicy, przy których wrzeciędz z skoblami zostaje bez zawiasu, tylko żelazne kółko małe dla bieguna

drewnianego u drzwi będącego w podłogę wbite. Z tego pokoju drzwi z tarcic fugowane, ale niemalowane, do skarbczyka, na zawiasach żelaznych z zamkiem, kluczem i wrzeciędzem i skoblem. W skarbczyku okno jedno o czterech kwaterach, jednej kwatery całej nie masz a w trzech kwaterach cztery szyb stłuczonych, szyby [F. 159] w ołów opravne. Posowa z tarcic nadgniła, podłoga jeszcze dobra, także z tarcic. Z tego zaś skarbczyka drzwi z tarcic na zawiasach żelaznych dwóch, bo trzeci zawiasy brakuje, tylko hak jest u tych drzwi, skoble i wrzeciędz żelazne. W tej aptyczce szafa stolarską robotą robiona, z tarcic o czterech szufladkach, większych, zaś dwóch mniejszych i także dwóch skrytkach. W tejże samej aptyczce drzwi do sklepiku z tarcic, u których drzwi dwa kółka żelazne, na których się bieguny drewniane obracają. Z tej aptyczki drzwi na dwór, na zawiasach żelaznych na zapórę drewnianą założone.

Po prawej zaś stronie idąc do mostku do sieni pokój, do którego drzwi z tarcic fugowane, malowanie znać na nich, na zawiasach żelaznych z skoblem, wrzeciędzem, haczykiem, zamkiem i kluczem. W tym pokoju piec z kafli polewany biały, komin murowany, posowa z tarcic w niektórych miejscach pogniła, podłoga także z tarcic dobra. Okien dwa, w pierwszym od kredensu szyb natłuczonych dziesięć, w ołów opravne, ku dołowi zaś tego okna tafle z dwiema małymi tafelkami, w drewno nowa wprawiona, lecz już większa tafla jest natłuczona, w drugim oknie szyb pięć stłuczonych, ku dołowi także tego okna tafle duże w ołów wprawione wszystkie zaś szyby w ołów opravne, w niektórych miejscach powypaczany ołów z szybami. Szafa w tymże pokoju, u której [F. 159v.] drzwiczki na dole, na zawiasach dwóch żelaznych z skoblami i wrzeciędzem, u góry dwoje także drzwiczek w kratę drewnianą na zawiasach żelaznych, u jednej drzwiczek haczyk jest, znać jest że trochę malowania. Z tego pokoju idąc prosto ode drzwi do drugiego pokoju, drzwi także na zawiasach żelaznych z zamkiem i kluczem. W tym pokoju okien dwa, jedno całe w ołów opravne dobre, drugie połowa w ołów opravna, u tej szyby jednej nie masz, druga połowa w drewno w tym trzech tafli brakuje. Posowa i podłoga z tarcic dobre. Z tego idąc pokoju do trzeciego drzwi z tarcic na zawiasach żelaznych z skoblami i wrzeciędzem. W tymże pokoju okien dwa o czterech kwaterach, w pierwszym oknie szyb brakuje siedmiu, zaś stłuczonych także siedem, w ołów opravne, w drugim oknie osiem szyb

brakuje a dwie natłuczone, trzy kwatery tego okna w ołowa czwar-
te w drewno oprawne. Possowa i podłoga z tarcic. Dalej z tego
pokoju do czwartego drzwi z tarcic malowane na zawiasach żelaz-
nych [z] skoblem, wrzeciędzem i kłódką żelaznemi. W tymże pokoju
piec z kafli białych, komin murowany, okien dwa, w pierwszym o-
knie dwie kwatery u góry całe, tylko szyba jedna natrącona, w
drewno i w ołów oprawne, w trzeciej kwaterze tafelek pięć a w
czwartej kwaterze tafli duże znajduje się [F. 160] reszta deska-
mi zabite. W drugim okien cztery kwatery, te częścią w drewno,
częścią w ołów oprawne, dziewięć szyb natłuczone, possowa i pod-
łoga z tarcic. Z tego pokoju drzwi do pierwszego pokoju, z tar-
cic fugowane, bez zamka z haczykiem i z skoblami na zawiasach że-
laznych, trzecie drzwi do sieni także na zawiasach żelaznych z
czterema skoblami. Z sieni do spiżarni drzwi na zawiasach żelaz-
nych z tarcic z skoblami, wrzeciędzem, zamkiem i kluczem. W tej
spiżarni okien trzy deskami zabite, podłoga i possowa z tarcic
nadgniłe. Schody na górze, u których szczeblów brakuje kilku,
nad gankiem izdebka, do której drzwi z tarcic z zamkiem, kluczem
i rękowieścią żelazną na zawiasach żelaznych. W tej izdebce okien
trzy, ale dwa okiennicami zabite, w trzecim szyb czterech braku-
je. Na tejże górze z obydwóch stron drzwi przy których skoble
żelazne znajdują się. Cały ten dwór dachu nowego potrzebuje, bo
też z gruntu zły i posowa z tej przyczyny pogniła, przyciesi, pod-
wale, ściany w niektórych miejscach wyrzucie. Dalej wozownia dra-
nicami pobita [...]". Opis zabudowań i zasiewów do f. 1062.

Terr. Lanc. 133b, 1780 r.

39. Małachowice, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), tzw.
"grodzisko stożkowe".

1, 2. Informacje o kopcu i podstawowe dane sumuje J. Kamiń-
ska¹.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w roku 1331 ja-
ko własność prywatna². Należała ona zapewne do rodziny Małachow-
skich herbu Nałęcz, skupionej w łęczyckim i sieradzkim³. Jeszcze
w II połowie XVI w. część wsi była w ręku Małachowskich⁴ (współ-
właścicielami byli Mikołaj Maszkowski i Andrzej Małachowski).

Fundację budynku na kopcu przypisujemy hipotetycznie przedstawicielom tej rodziny. Pewną wskazówką na (pośrednie) datowanie kopca są materiały ceramiczne z badań powierzchniowych, pochodzące z bezpośredniego sąsiedztwa kopca⁵. Łączymy je z reliktnymi zabudowy folwarku, mieszczącego się przy dworze na kopcu i odnosimy do wieku XVI. Późniejsze opisy wsi z XVIII w.⁶ nie wzbogacają wiadomości o interesującym nas obiekcie.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 94-95. ² KDW, t. II, 1116. ³ Niesiecki, *op. cit.*, t. VI, s. 331 in.; Uruski, *op. cit.*, t. X, s. 170, zna Nałęczów Małachowskich z sieradzkiego i Grzymalitów z Mazowsza. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 62. ⁵ MAŁEŻ IV 1936/7. ⁶ AGAD, CLr 181, f. 193, 195, 196; CLr 194, f. 633-634; CLo 3, f. 819; CLo 13, f. 393-394v.; CLo 78, f. 196-201v.

40. Małecz, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), dwór murowany (?).

1. O relikcie dworu wspomina Z. Ciekliński¹. Nie notują go znane materiały źródłowe²; badań nad lokalizacją dworu nie prowadzono³.

2. W obrębie zespołu podworskiego, położonego na zachodnim skraju wsi, nie stwierdzono obecności reliktnych dworu murowanego, oglądanych przez Z. Cieklińskiego blisko 25 lat temu.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1333 r.⁴ i przez cały czas pozostawała w rękach prywatnych. Było to gniazdo rodziny Małeckich herbu Jelita, która utrzymała się tu do XVI w.⁵ W XVI w. z jedną z Małeckich ożenił się Jan Koryciński herbu Topór, przedstawiciel rodziny robiącej znaczną karierę za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów. Syn Jana, Maciej, dworzanin Zygmunta I, kupił w 1539 r. część Małecza od Michała Małeckiego⁶. Inny Koryciński, Mikołaj (1543-1615), sprzedał część Małecza w 1572 r. Andrzejowi Fryczowi Modrzewskiemu⁷. Wydaje się, że fundacja dworu murowanego (?) w Małeczcu nastąpiła w latach 1539-1572, z inicjatywy Korycińskich. Problem wyjaśnić mogą tylko systematyczne badania wykopaliskowe.

¹ C i e k l i ń s k i, [rec.] *Katalog zabytków sztuki...*, s. 282. ² AGAD CLo 61, f. 165; CLo 90, f. 397-399v. ³ Badania archeologiczne prowadzono w Małęczu dwa razy. Pierwszym razem poszukiwano tu grobu Andrzeja Frycza Modrzewskiego (J. Kmieciński, 1954 r.). Następne badania A. Kanwiszera i J. Kucharskiego (1976 r.) doprowadziły do odkrycia nowożytnego cmentarzyska, reliktyw murowanego kościoła (?). Według miejscowej tradycji istniał tu murowany kościół z nagrobkami Korycińskich, które po rozebraniu budowli przeniesione zostały do pobliskiej Lubochni. Do dziś przy kościele w Lubochni znajdują się dwa renesansowe nagrobki Korycińskich. Z. Ciekliński blisko 25 lat temu widział jeszcze w parku podworskim relikty kościoła i "zameczku" wzniesionego z cegły wiązanej w wątku polskim. ⁴ KDP, t. II, 485. ⁵ *Polska XVI wieku...*, s. 94. ⁶ N i e s i e c k i, op. cit., t. V, s. 248-255; K. H o s z o w s k i, O znakomitych zasługach w kraju rodziny Korycińskich, Kraków 1862. ⁷ PSB, t. XIV, s. 127-128.

41. Mileszki, pow. Brzeziny (obecnie woj. łódzkie), dwór murowany (?).

1. Z nielicznych opisów wsi tylko inwentarz z 1699 r. zawiera obszerny opis kamienicy¹. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono w terenie reliktyw kamienicy czy kopca.

3. Wieś pojawiająca się w źródłach pisanych w 1393 r. przez cały czas pozostaje w rękach prywatnych². Dwu- lub trzykondygnacyjowa "kamieniczka murowana", posiadająca sklepienie izby, kolorowe szyby w oknach i system ogrzewaczy (kominek, piec) to zapewne stary XVI-wieczny (?) "dom pański" wzniesiony w obrębie zabudowań dworu. Brak informacji o kopcu, fosie i innych urządzeniach obronnych. Interpretowanie "kamieniczki" jako starego dworu murowanego jest tylko hipotezą i nie ma dowodnego poparcia źródłowego.

¹ Stosunkowo obszerne opisy zespołu dworskiego w Mileszkach (Mieleszkach) zawierają inwentarze: AGAD, CLr 175, f. 656v.-660; CLo 112, f. 123-124; CLo 125, f. 1245-1247; TLo 126, f. 139-140v. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 2825; Ł a s k i, op. cit., t. II, s. 382-385; A. P a w i ń s k i (*Polska XVI wieku...*, s. 97, 152) notuje, że właścicielem wsi był Jan Stokowski, posiadacz

pobliskich Chojen. Według SGKP, t. II, s. 423, w XVI w. siedzieli tu Romiszowscy herbu Jelita i Czajkowie.

Oblata bonorum villae Mieleszki

[F. 658v.] Opis dworu. "[...] idąc dalej kamieniczka murowana, pod którą kamieniczką są dwa sklepy, do których drzwi dobre w mierze na zawiasach żelaznych z wrzeciędzami żelaznymi, nad tymi sklepami sklep na schowanie, drzwi drewniane na zawiasach żelaznych ze skoblem i wrzeciędzem i zamkiem, nad tymże sklepami izba murowana i zasklepiona i sionka także murowana, do izby drzwi drewniane na zawiasach, w tej izbie murowanej okna trzy ode drzwi, pierwsza zle w ołów, w drugim szyb cztery nie masz, okno trzecie o czerwonych kwaterach --. Wszystkie okna te w ołów robione, kominek murowany, piecyk biały niedobry, stół okrągły. Na tej kamienicy dach zły, wszytek zgniły i z gruntu odarty. Po bokach tej kamienicy budynek drewniany przystawiony. [F. 659] z jednej strony od sadu spichlerz [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 175, 1699 r.

42. Nakielnica, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Z dwóch znanych opisów wsi tylko drugi z 1770 r. opisuje dwór na kopcu¹. Wspomniała o nim H. Korytkowska w swym nie publikowanym opracowaniu². Badań nie prowadzono.

2. Około 50 m za dworem znajduje się miejsce zwane wśród miejscowej ludności "kopcem". Jest to lekko wyniesiony pagórek o średnicy około 60 m, oblany z trzech stron wąskim ciekim. Być może jest to rozplantowany relikwiarz kopca, ślad po siedzibie obronnej, choć okoliczna ludność nie przechowała tradycji o "dworze na kopcu".

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych dopiero na początku XVI w. jako wieś należąca do parafii Bełdów³. Opis z 1770 r. notuje "dwór na okopie z drzewa kostkowego, pod gontami, u którego - ty nie pozabijane i na połowie okien nie masz, na którym - zle wszystkie"⁴. Brak pewnych podstaw dla datowania i określenia

fundatorów dworu. Heraldycy wyróżniają gałąź rodziny Czarnkowskich herbu Nałęcz, piszących się Nakielskimi; zapewne z interesującej nas miejscowości⁵. H. Korytkowska opierając się na nie sprawdzonych źródłach podaje, że na przełomie XV-XVI w. Nakielnica stanowiła własność "zakonu podległego diecezji włocławskiej" (!), a na kopcu oblanym wodą stał budynek zwany "murowańcem". Wyspa przez miejscową ludność zwana była "kępą" i w latach pięćdziesiątych widoczne na niej były rzekomo fragmenty fundamentów jakiejś budowli⁶. W świetle źródeł dane zebrane przez H. Korytkowską nie zasługują na wiarę. Stwierdzenie w Nakielnicy dworu na kopcu, nie posiadającego chyba średniowiecznej metryki, nie wyklucza możliwości, że poprzedzał go dwór murowany. Jest to jednak mało prawdopodobne.

¹ AGAD, CLr 146, f. 196v.-196a; CLro 243b, f. 213. ² A. Korytkowska, H. Korytkowska, op. cit., nr 6. ³ Łaski, op. cit. t. II, s. 377; Polska XVI wieku..., s. 52. ⁴ AGAD, CLro 243b, f. 213. ⁵ Uruski, op. cit., t. XII, s. 15. ⁶ A. Korytkowska, H. Korytkowska, op. cit.

43. Niesułów, pow. Brzeziny (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Podstawy źródłowe do rozważań stwarzają opisy, rewizje i inwentarze klucza niesułowskiego z lat: 1534¹, 1568², 1582³, 1598⁴, 1623 i 1642⁵, oraz wzmianka B. Paprockiego⁶ przy okazji omawiania herbu Junosza. Badań nie prowadzono. Obiekt nie figuruje w zestawieniach konserwatorskich ani w *Katalogu zabytków sztuki*.

2. Nie stwierdzono relikwów kopca. Prawdopodobnie znajdował się on w okolicy nie zachowanego już zespołu dworskiego, zlokalizowanego przy drodze z Brzeziny do Strykowa, na terasach rzeczki Mroźnicy, około 500 m na południowy-wschód od kościoła w Niesuławie-Kolonii.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1281 r.⁷ jako posiadłość biskupów kujawskich; przez cały interesujący nas okres stanowi ośrodek dużego klucza włości biskupich. Najstarszy opis z 1534 r. notuje tylko obecność dworu, folwarku, młyna i

sadzawki: "Niesuików villa, ibidem praedium item ibidem sub curia est piscina bona et in ea molendinum"⁸. Podobne informacje zawierają opisy z 1568 i 1582 r. Obszerniejszy jest opis z 1598 r. "curia pro Reverendissimo, in parte inferiori domus ampla cum atrio, in superiori parte hypocaustum pro Reverendissimo cum adiuncta camera, sala ampla; item ad partem meridionalem aedificium cum 2 hypocaustis, una camera et atrio, cuius tecum indiget reparatione; ad partem septentrionalem domus altera cum hypocausto, atrio et camera; item domus pro re oeconomica satis commoda"⁹. Najwięcej danych przynoszą teksty XVII-wieczne, dokładnie notujące stan "domu wielkiego", innych budynków mieszkalnych i zabudowań dworskich. W roku 1598 obiekt nazywany jest "zamkiem"¹⁰. Myślimy, że nie wynikało to z mocy jego urządzeń obronnych, lecz funkcji ośrodka dużej własności ziemskiej. Opisy XVII-wieczne notują obecność grobli, sadzawek pod samym dworem, brak jednak wzmianek o kopcu. Jediną poważną przesłanką przemawiającą za jego obecnością jest passus u B. Paprockiego, który omawiając działalność Stanisława Karnkowskiego pisze, że "dom na kopcu ozdobny zbudować kazał"¹¹. Dwór na kopcu wzniósł więc S. Karnkowski, zapewne w latach 1567-1581, czyli w czasie pełnienia przez niego godności biskupa włocławskiego. Opierając się na powyższych danych oraz planie Niesuikowa z 1847 r.¹² sądzić można, że kompleks zabudowań dworu w Niesuikowie składał się z dwóch części. W części południowo-wschodniej wrota drewniane prowadziły na dziedziniec gospodarczy, otoczony parkanem, na którym znajdował się budynek mieszkalny, "w którym pospolicie marszałkowie albo przyjaciele Ichmm. ks. Biskupów stawają"¹³, oraz zabudowania folwarku. Dalej, w kierunku północno-zachodnim, znajdowała się fosa-rów, będący odgałęzieniem Mrożycy, i mostek przez który wchodziło się na kopiec do dworu. Dalej za dworem, w kierunku wsi, rozpościerał się sad "niemały i przestronny".

¹ Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. X, Kraków 1916, s. 93. ² *Ratio rerum Episcopatu Wladislaviensi z roku 1581 (Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis, t. X, Włocławek 1894, s. 18)* omawiając działalność inwestycyjną biskupa S. Karnkowskiego notuje "in Niesuików domus non inelegans locata", co odnosi się prawdopodobnie do interesującego nas dworu na kopcu. ³ *Inwentarz dóbr*

stołowych biskupstwa włocławskiego w roku 1582, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. 125. ⁴ Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1598 r., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950, s. 156-158. ⁵ Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957, s. 148-151, 239-240. ⁶ Paprocki, op. cit., s. 320-321. ⁷ DKM, nr 43, s. 217. ⁸ Por. przyp. 1. ⁹ Por. przyp. 4. ¹⁰ M. Morawski, *Materiały do dziejów m. Łodzi w archiwum akt Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, RŁ, 1931, t. II, s. 29. ¹¹ Paprocki, op. cit., s. 320. ¹² APL, K 54. ¹³ Por. przyp. 5, s. 148; także ogólne opracowanie Z. Chodyńskiego, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich*, MHDW, t. XXIV, s. 87.

44. Oporów, pow. Orłów (obecnie woj. płockie), zamek prywatny.

1. Źródła opisowe dotyczące zamku są nieliczne (lub trudno dostępne i dlatego dotychczas nie znane badaczom). Podstawowe znaczenie ma wzmianka J. Długosza, określająca fundatora i terminus ante quem budowy zamku¹. Ponieważ takie źródła ikonograficzne i kartograficzne (sięgające II ćwierci XIX w.) nie wnoszą wiele nowych danych, stąd podstawowy walor mają opracowania. Najstarszy opis i dane dotyczące właścicieli i historii zamku zebrał W. Gawarecki w 1844 r., informacje te powtarzano przez cały XIX w.² Pierwsze naukowe opracowanie to artykuł Z. Bocheńskiego; określono tam czas budowy zamku na lata 1434-1449 i zamieszczono rysunek J. Zachwatowicza, przedstawiający rekonstrukcję XV-wiecznej bryły zamku³. Podstawowym opracowaniem, zbierającym wszystkie znane źródła i całą dotychczasową literaturę, jest studium Z. Białłowicz-Krygierowej⁴. W latach pięćdziesiątych-sześćdziesiątych na zamku prowadzono badania terenowe⁵ i prace budowlane. Ostatnio stan wiedzy sumują G. Majewska i B. Guerquin⁶.

2. Zamek położony na kopcu oblany wodą znajduje się w parku przy drodze z Kutna do Gąbina. Liczne przebudowy (XVII-XIX w.) w niewielkim stopniu zmieniły jego pierwotną formę; jest to jeden z najlepiej zachowanych zamków średniowiecznych Niżu Polskiego. Zbudowany jest na planie nieregularnego czworoboku o wymiarach około 30x25 m; budynki grupują się wokół niewielkiego (około 20x15 m), obecnie wybrukowanego, dziedzińca. Od południa

dziedziniec zamyka trzykondygnacyjny dom mieszkalny o wymiarach 23,5x8,5 m, od wschodu mur kurtynowy z basztą wzniesioną na rzucie elipsy o szerokości 5,5 m. Na wysokości trzeciej kondygnacji baszta rozszerza się i przechodzi w sześciobok; na poziomie tym mieści się kaplica ozdobiona kamiennym portalem z Sulimą Oporowskich. Od zachodu dziedziniec ogranicza kurtyna o grubości muru w przyziemiu wynoszącej 1,7 m. W zachodniej części pierzei północnej wznosi się dwupiętrowa wieża "zachodnia", wzniesiona na planie 9,6x8,3 m i posiadająca po jednej lokalności na każdej kondygnacji. Wieżę zachodnią i południowe skrzydło mieszkalne łączy budynek bramny, z sienią przejazdową i klatką schodową prowadzącą na piętro. Obecną swą postać zamek w Oporowie zawdzięcza gruntownym pracom remontowym i częściowej "regotyzacji", przeprowadzonym w latach sześćdziesiątych. Obecnie w zamku mieści się Muzeum Stylowych Wnętrz.

3. Zamek w Oporowie wzniesiony został na sztucznym kopcu oblany wodami fosy, w bagnistej dolinie rzeki Sludwi, przez Władysława Oporowskiego, biskupa kujawskiego (1434-1449) i arcybiskupa gnieźnieńskiego (1449-1453). Datę fundacji, widzianą różnie przez autorów, określić można na lata 1434-1453. Dalsze koleje zamku są określane w literaturze dość zgodnie. Po śmierci arcybiskupa zamek pozostaje w rękach rodziny Oporowskich aż do II ćwierci XVII w., kiedy to przez małżeństwo z Barbarą Oporowską przechodzi w ręce Piotra Tarnowskiego, herbu Rolicz. Tarnowscy przeprowadzają w połowie XVII w. remont zamku, zakładając m. in. renesansowe stropy. W I połowie XVIII w. właścicielami zostają Sołłohubowie; z okresem ich posiadania łączy się wzniesienie budynku bramnego, powstałego przez podniesienie południowej kurtyny muru obwodowego i wzniesienie drugiej ściany, na przedłużeniu wschodniej ściany wieży zachodniej. W XVII lub XVIII w. przeprofilowano także otwory okienne i zapewne zlikwidowano zwodzony most. W roku 1792 Oporów kupuje Kajetan Korzeniowski, następnie dobra przechodzą do Pocięjów i Oborskich, a w 1837 r. kupuje je Tomasz Orsetti. Zakres prac przeprowadzonych na przełomie XVIII-XIX w. jest trudny do określenia. Duże prace remontowe Orsettiego dokładnie opisuje W. Gawarecki. Powstał wtedy "kredens" - przybudówka do wieży zachodniej, usytuowana w północno-zachodnim narożniku dziedzińca i "garderoba" - przybudówka w narożniku po-

łudniowo-wschodnim; wprowadzono także do zamku elementy architektury pseudogotyckiej. W rękach Orsettich zamek pozostawał do 1932 r., kiedy to Helena Lasocka sprzedała dobra Szymonowi Kar-skiemu. Rodzina ta użytkowała zamek do 1945 r. Późniejsze, od XVI w., dzieje zamku nie budzą dyskusji, skromna jest zeszta ba-za źródłowa. Natomiast początki zamku i jego rozwój w XV w. wy-maga tu dokładniejszego omówienia.

Oporów, po raz pierwszy pojawiający się w źródłach pisanych w 1363 r.⁷, był gniazdem ważnej, w skali łęczyckiego, rodziny Opo-rowskich herbu Sulima. Sądzić wypada, że już wcześniej, przed tą datą, istniał tam znaczny dwór, siedziba Oporowskich, może o cechach obronnych. Relikty jej nie są jednak znane. Z. Bocheński określił czas budowy zamku na lata 1434-1449, czyli okres spra-wowania przez Władysława godności biskupa kujawskiego⁸. Z. Biał-łowicz-Krygierowa precyzuje czas budowy zamku na lata 1440-1444. W okresie tym Oporowski wyłączył się, według tej autorki, z czyn-nego życia politycznego i lata osłabienia aktywności biskupa łą-czy ona z pracami prowadzonymi w Oporowie.

W wyniku badań architektonicznych przeprowadzonych w 1958 r. (K. Nawoik, W. Sobczyk) stwierdzono, że zamek powstał w trzech fazach i tylko ostatnią wiązać można z działalnością Władysława⁹. Pierwotne założenie, które obejmować miało mury obwodowe, basztę wschodnią (kapliczną), wieżę zachodnią i analogiczną do niej wieżę mieszkalną, usytuowaną w narożniku południowo-wschodnim, u-lec miało - z wyjątkiem wieży zachodniej - zniszczeniu, a następ-nie zostało odbudowane w nie zmienionej postaci. Ostatnia faza, związana z Władysławem, to rozbudowa wieży południowo-wschodniej do formy istniejącego dziś domu mieszkalnego i przeniesienie o-tworu bramnego (z okolicy północnego narożnika wieży zachodniej) w obecne miejsce. Według Z. Białłowicz-Krygierowej¹⁰ zamek wznie-siono w dwóch fazach, a najstarszą część założenia stanowi wieża zachodnia. Dwufazowość założenia przyjmuje także B. Guerquin¹¹, który w fazie pierwszej (lata 1434-1440) widzi obwód murów, dwie wieże i basztę wschodnią, a w drugiej (lata 1449-1453) rozbudowę wieży południowo-wschodniej do formy domu mieszkalnego. Fazowość powstania obiektu najmocniej zaznacza A. Miłobędzki¹², odnoszą-cy wzniesienie domu południowego dopiero do XVI w. Ostatnio stan wiedzy o zamku sumuje G. Majewska¹³, która odrzuca sugestie o

wcześniejszych "przedwładysławowskich" etapach budowy zamku, przebudowę wieży w dom mieszkalny odnosi do czasów Władysława, a różnice budowlane między wschodnią i zachodnią częścią domu mieszkalnego tłumaczy, za Z. Białkowicz-Krygierową, odstępieniem od zamiaru przesklepienia wszystkich izb parteru, które zrealizowano tylko w izbie wschodniej.

Wypada teraz uporządkować przedstawione tu poglądy. Nie wydaje się, by istniały jakiekolwiek dane pozwalające ustalić czas budowy zamku. Przyjmując, że najprawdopodobniejsze jest łączenie fundacji z czasem sprawowania przez Władysława godności biskupa kujawskiego, datę budowy zamku odnieść trzeba ogólnie do II ćwierci XV w. Nie przekonuje nas także koncepcja o wielo- czy dwufazowości budowy zamku, gdyż mamy tu do czynienia z pewnego rodzaju przeinterpretowaniem wyników badań, polegającym na potraktowaniu poszczególnych etapów budowy zamku jako kolejnych, odrębnych faz budowlanych. Wydaje się, że czytelny dziś plan zamku gotyckiego składającego się z wieży zachodniej, domu mieszkalnego, baszty kaplicznej i murów obwodowych był założeniem pierwotnym, a różnice budowlane stwierdzone w obrębie domu mieszkalnego pochodzą z kolejnych etapów jego wznoszenia (może rzeczywiście wiążą się one z rezygnacją z wcześniejszych koncepcji przesklepienia izb parteru).

Pozostaje jeszcze jeden marginalny problem, na który zwróciła uwagę G. Majewska¹⁴. Obecna forma przykrycia domu mieszkalnego dachem czterospadowym jest dość nieszczęśliwa, o czym przekonuje porównanie, powstałych w tym czasie co zamek, szczytów budynku klasztoru w Oporowie. Szkoda więc, że podczas remontu zamku nie zdecydowano się zrealizować rekonstrukcji J. Zachwatowicza - przyjmując dach dwuspadowy i blendowane szczyty, może ze sterczynami.

¹ J. Długosz, *Catalogus archiepiscoporum gnesnensium, Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. I, Kraków 1863, s. 374; t. V, s. 122.

² W. H. Gawarecki, *Oporowo. Wspomnienie historyczne*, [w:] *Kalendarzyk polityczny na rok 1844, przez F. Radziszewskiego*, Warszawa 1844, s. 1-22; Korytkowski, op. cit., s. 211-244. ³ Z. Bocheński, *Dwór obronny arcybiskupa Władysława Oporowskiego (zm. 1453) w Oporowie pod Kutnem*, "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", 1933, nr 3, s. 127-131; por.

KZS, t. II, s. 34-37. ⁴ Z. Białłowicz-Krygierowa, *Zamek w Oporowie. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1957, zbiera źródła ikonograficzne i całą dotychczasową literaturę. ⁵ M. Gajewska, J. Kruppé, *Zamek w Oporowie. Opracowanie wyników badań terenowych archeologicznych*, mpis w PKZ w Warszawie, 1959; K. Nawoik, W. Sobczyk, *Zamek w Oporowie. Opracowanie wyników terenowych badań architektonicznych*, mpis w PKZ w Warszawie, 1959. ⁶ G. Majewska, *Wyniki badań nad zamkiem gotyckim w Oporowie*, "Rocznik Muzeów i Ochrony Zabytków Polski Środkowej", 1973, t. I, s. 66-87; Guerquin, *op. cit.*, s. 223-226. ⁷ KDP, t. II, 308. ⁸ Bocheński, *op. cit.*, s. 127-128; Białłowicz-Krygierowa, *op. cit.*, s. 5. ⁹ Nawoik, Sobczyk, *op. cit.*, s. 12-13. ¹⁰ Białłowicz-Krygierowa, *op. cit.*, s. 21. ¹¹ Guerquin, *op. cit.*, s. 223-226. ¹² A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 116. ¹³ Majewska, *op. cit.*, s. 82-85. ¹⁴ *Ibidem*, s. 83.

45. Orenice, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe informacje o obiekcie zbiera J. Kamińska¹. W literaturze grodzisko figuruje jako Orenice, Orenice Stare lub Oreniczki.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w roku 1386 jako własność prywatna². Wśród licznych właścicieli działów we wsi w II połowie XVI w. było tam najwięcej Orińskich-Oryńskich³ i sądzić należy, że oni byli pierwszymi jej posiadaczami. Najobszerniejszy opis wsi pochodzi z 1722 r.⁴, nie zawiera on jednak informacji o interesującym nas obiekcie. Położenie kopca w dolinie zalewowej Bzury i Malinki a także dotychczasowe badania pozwalają sądzić, że obiekt wzniesiony został w okresie średniowiecza, może w XIII-XIV w.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 96. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 126. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 101-102, wśród współwłaścicieli wsi wymienia: Mikołaja Paska, Jakuba Rogowskiego, Gaspara Wolskiego, oraz pięciu Orińskich. ⁴ AGAD, CLro 198, f. 452-453v.; por. także CLr 116, f. 103-104; CLr 117, f. 221-222; CLr 120, 262v.-263v.

46. Orłów, pow. loco (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe wiadomości i opis nasypu publikuje J. Kamińska¹.

3. Orłów pojawia się w źródłach pisanych w 1384 r. jako własność prywatna². W XIV w. wieś, a następnie miasteczko powiatowe staje się ośrodkiem kilkuwioskowego klucza Orłowskich herbu Junosza³. Gród wzmiankowany był przy podziale Orłowa w 1424 r.⁴ Pozostałością jego jest zapewne nasyp opisywany przez J. Kamińską. Liczne inwentarze Orłowa z lat 1671-1718⁵ nie notują obecności dworu na kopcu, z czego wynikać może, że w wieku XVII obiekt już nie funkcjonował. Najstarszy opis z 1671 r. informuje o obecności oparkanionego podwórza "częścią płotem, częścią żerdziami, częścią dyłowaniem ogrodzonego [...] do którego wrót dwoje bez zamknięcia", w której znajdował się duży drewniany dwór i "sala wzgórzysta, do której idąc drzwi na zawiasach z zamkiem, w niej okien szklanych żadnych nie masz, pod tą salą piwnica częścią w drewno budowana, częścią w kamienie murowana, do niej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem"⁶. W najmłodszym opisie z 1718 r., wspomniany jest tylko "dwór o dachu wielkim gontami pobitym"⁷. Opisywana "sala wzgórzysta" to chyba dwukondygnacyjny drewniano-murowany budynek spełniający funkcje reprezentacyjnego wnętrza w obrębie założenia dworskiego. Wydaje się, że interesująca nas siedziba obronna powstała w II połowie XIII-XIV w. z fundacji Orłowskich i przestała funkcjonować w czasach nowożytnych. Następna siedziba Orłowskich nie pełniła już funkcji obronnych.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 96. ² KDW, t. III, 1825. ³ Najobszerniejsze opracowanie historii miejscowości to J. Żeglickiego, *Orłów, woj. łódzkie*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960; klucz wyczerpująco omawia S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 99; o dworze z końca XIX w. wspomina KZS, t. II, s. 37. Por. też K. Biske, *Orłów, "Ziemia"*, 1914, t. V, nr 32, s. 504-505. ⁴ AGAD, TL 7, f. 217v.-218. ⁵ AGAD, CLr 132, f. 142-142v., 146-146v.; CLr 133, f. 261-263; CLr 170, f. 889-892; CLo 186, f. 330-330v., 333-334v.; CLr 193, f. 905-906v.; CLo 10, f. 221-222. ⁶ AGAD, CLr 132, s. 142v. ⁷ AGAD, CLo 10, f. 221.

47. Ozorków, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), tzw. zamek (?).

1. Jedynym, niepewnym, źródłem przemawiającym za istnieniem w Ozorkowie założenia obronnego jest wzmianka K. Niesieckiego¹. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono kopca ani reliktyw budowli obronnej.

3. K. Niesiecki, przy okazji omawiania rodu Szczawińskich, wymienia ich protoplastę Dadziboga, któremu w 1344 r. Władysław, książę łęczycki i dobrzyński, nadał zamek Ozorków z młynem i przyległościami. S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski nie dostrzegają tak starej metryki miasteczka². Wzmianka K. Niesieckiego nie jest chyba pewnie potwierdzona źródłami, a obecność w Ozorkowie w wieku XIV zamku wysoce wątpliwa. Problem wyjaśnić mogą dalsze badania.

¹ Niesiecki, op. cit., t. VIII, s. 305-312. ² S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, op. cit., nie uwzględniają Ozorkowa w swym słowniku; interesujących wzmianek nie zawiera także KZS, t. II, s. 87.

48. Parzęczew, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), "fortalicja".

1. Jedyna wzmianka o interesującym nas obiekcie pochodzi z 1450 r.¹ Wspomina o nim S. M. Zajączkowski omawiając włości rodziny Parzęczewskich². Badań nie prowadzono.

2. Kopiec znajduje się na zachód od Parzęczewa wśród mokrych łąk, 350 m na północ od drogi Parzęczew-Wartkowice. Posiada średnicę około 35 m i 3,5 m wysokości. Dookoła niego widoczne są relikty fosy.

3. Miejscowość występuje w źródłach od 1385 r., jako stare gniazdo rodziny Parzęczewskich³. Opis notujący tylko "ad fortalicio et ad fossae"⁴ nie daje żadnych dodatkowych wskazówek pozwalających na lepsze poznanie obiektu. Prawdopodobnie był to budynek stojący na kopcu otoczonym fosą, który powstał w XIV - początku XV w. XVII-wieczny inwentarz nie notuje już obecności dworu na kopcu⁵. Wydaje się więc, że fortalicja w tym czasie już nie istniała. Fundatorem jej był zapewne bliżej nie sprecyzowany

członek rodziny Parzęczewskich. Dokładniejsze poznanie obiektu przynieść mogą tylko badania wykopaliskowe.

¹ AGAD, TL 12, f. 255 (275) - 255v. (275v.). ² S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 95, tam też cała starsza literatura. ³ *Księgi sądowe...*, cz. I, 5. ⁴ AGAD, TL 12, f. 255 (275). ⁵ AGAD, CLr 156, f. 643-644.

49-50. Pełczyska, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwa tzw. "grodziska stożkowate".

1, 2. Oba kopce w Pełczyskach opisuje J. Kamińska¹.

3. Miejscowość, własność prywatna, pojawia się w źródłach pisanych w 1394 r.² W I połowie XV w. wieś znajduje się w rękach Chodowskich herbu Gaska, właścicieli 10-wioskowego klucza majątkowego znajdującego się w północno-zachodniej części woj. łęczyckiego³. W II połowie XVI w. we wsi były liczne działy: Jana Klonowskiego, Pawła Byszewskiego oraz Stanisława i Gaspara Pełczyckich⁴. O Pełczyckich herbu Jastrzębiec, z łęczyckiego, wspomina już B. Paprocki⁵. Problem datowania i znalezienia fundatorów obu obiektów nie jest jasny. Pewną pomocą jest tu niewątpliwie materiał zabytkowy. Ceramika pochodząca z okolic Pełczysk 1 to ułamki nawiązujące chronologicznie do tzw. ceramiki późnośredniowiecznej (XIV-XV-wiecznej), natomiast materiały z Pełczysk 2 bliższe są ceramice z tzw. III okresu wczesnośredniowiecznego (XIII w.)⁶. Nie wydaje się, by stwarzało to wystarczającą bazę do twierdzenia, że Pełczyska 2 powstały w końcu XIII-XIV w., a Pełczyska 1 w wiekach XIV-XV. Przyjąwszy jednak tę hipotezę można by Pełczyska 2 łączyć z fundacją Pełczyckich herbu Jastrzębiec, a drugi kopiec (Pełczyska 1) wiązać z działalnością Chodowskich, około połowy XV w. Problem wyjaśnić mogą tylko badania terenowe.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 96-97. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 3385. ³ Piotrowski, *Dostojnicy województwa łęczyckiego...*, s. 77; tenże, *Rozsiedlenie rodowe szlachty...*, s. 40; S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 97 i n. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 68-69. ⁵ Paprocki, *op. cit.*, s. 184; por. Uruski, *op. cit.*, t. XIII, s. 268. ⁶ MAIŁE IV 1949/1, 1949/70.

51. Piaskowice, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe informacje o obiekcie zbiera J. Kamińska¹.

3. Po raz pierwszy miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w roku 1394, kiedy to wzmiankowana jest "pro insula vulgariter passeca circa fortalitium et curiam et Pesscouice"². Wieś jest własnością prywatną i jeszcze w II połowie XVI w. posiadał ją Albert Piaskowski³. Sporo wiadomości o Piaskowskich herbu Junosza zbiera już B. Paprocki⁴. Późniejsze inwentarze wsi nie wnoszą nic dla datowania obiektu, choć w opisie budynków folwarcznych z 1780 r. czytamy, że "za stodołami i spichlerzem okop wyniosły, różnym drzewem obrosły, kanał wkoło opasany, który kanał do wpół błotem zalazły, a do wpół od brzegu zarosły trzciną"⁵. Fundację fortalitcji-dworu na kopcu przypisujemy Piaskowskim herbu Junosza. Mogła mieć ona metrykę XIII-wieczną, na pewno XIV-wieczną, użytkowana być mogła jeszcze w wiekach XV-XVI. Wydaje się, że obiekt nie funkcjonował dłużej, w końcu XVIII w. zaginęła już pamięć o dworze na kopcu.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 97. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 3242, 3310; obszerny fragment publikują S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 31. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 61. ⁴ Paprocki, *op. cit.*, s. 324; Niesiecki, *op. cit.*, t. VII, s. 283 i także Uruski, *op. cit.*, t. XIII, s. 312 i n. ⁵ AGAD, CLo 93, f. 760-762. Informacji tych nie zawierają pozostałe opisy wsi z lat 1664-1790.

52. Piątek, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu.

1. Trochę wiadomości o obecności w Piątku dworu arcybiskupiego zawierają starsze opracowania¹. Informacji o nim nie publikuje B. Ulanowski². Podstawę źródłową do badań tworzą nie publikowane inwentarze dóbr arcybiskupich, przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie³.

2. W świetle znanych źródeł kartograficznych lokalizacja zabudowań dworu arcybiskupiego nie rysuje się jasno⁴. Wobec braku reliktów kopca, opierając się na źródłach pisanych i opracowa-

niach sądzić można, że dwór (którego relikty przetrwać miały do XIX w.) znajdował się na południowy-wschód od osady, w dolinie cieku rzeki Malinki.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w roku 1241 jako własność książęca⁵. W końcu XIII - początku XIV w. przechodzi w ręce arcybiskupów gnieźnieńskich, stając się ośrodkiem dużego klucza włości stołowych⁶. Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych w skład klucza piątkowskiego wchodziło 14 punktów osadniczych⁷. Duży klucz piątkowski traci swe znaczenie w I połowie XVII w., kiedy to ulega podziałowi na tumski i piątkowski, w którym zostaje tylko Piątek i 2 wsie. Dokładne opisy dworu pochodzą z lat 1556 i 1685⁸. W pierwszym, relacjonującym stan zabudowań po pracach remontowych prowadzonych przez P. Gamrata, pojawia się wzmianka o domu starym (który przed remontem znajdował się w stanie uniemożliwiającym użytkowanie), urządzeniach obronnych i moście. Inwentarz z roku 1685 przekazuje obraz postępującej dewastacji zabudowań. Dwór na kopcu jest w znacznej mierze "zgniły", podwórze nie posiada ogrodzenia, zarasta fosa wokoło kopca, w złym stanie znajduje się most i inne zabudowania. Następny opis Piątku z końca XVIII w. nie odnotowuje już dworu⁹. Opierając się na powyższych danych sądzić można, że dwór na kopcu w Piątku miał metrykę średniowieczną. *Domus antiqua* na kopcu restaurowany w połowie XVI w. łączymy, całkowicie hipotetycznie, z działalnością arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego (†1376) fundatora, którego rangę w skali archidiecezji porównać można z działalnością Kazimierza Wielkiego w skali odrodzonej monarchii¹⁰. Obronna siedziba arcybiskupia w Piątku funkcjonowała prawdopodobnie ponad 300 lat (II połowa XIV - przełom XVII/XVIII w.).

¹ SGKP, t. VIII, s. 64; L. J. de Verdm on, *Część dawnego województwa łęczyckiego*, ser. Biblioteczka krajoznawcza. t. X, Warszawa 1909, s. 5; F. P a p r o c k i, *Piątek, rzut oka na przeszłość miasta i jego stan obecny*, Piątek-Poznań 1937. ² *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. U l a n o w s k i, Kraków 1920; opuszczony jest tutaj opis Piątku - por. s. 198 i n. ³ AAG, ACap. B 143, B 144, B 147, B 148. ⁴ APŁ, K 439, K 440, K 479, K 1539; AGAD, K 485-10. ⁵ KDM, t. I, s. 410. ⁶ J. W a r ę ż a k, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków osadniczych*, Lwów 1929. ⁷ J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnień-*

skiego od XVI do XVIII w., Poznań 1955, s. 67-70.⁸ AAG, ACap. B 143, f. 611-617, inwentarz powtórzony jest w B 144, f. 349-360, oba pod rokiem 1556; por. inwentarz z 1685 r., B 148, f. 208-213.⁹ AAG, ACap. B 155, f. 49-49v., z roku 1785.¹⁰ Działalność inwestycyjną Jarosława najpełniej, choć bardzo niekompletnie omawia K o r y t k o w s k i, op. cit., t. I, s. 546-548; por. L. K a j z e r, Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich, ZNUE, w druku.

Clavis Piąthkoviensis inventariis [...] anno domini 1556

Oppidum Piąthek

[F. 611] "Curia in Piąthek domibus satis provisa est, per Rnum Dmnum a Gamratis restaurata. Imprimis domus maior nova. Item alia domus antiqua versus septentrionem sita, erat inhabitalibis et nullis usus propter ruinam sui. Nunc est bene restaurata membranis vitreis et fornace et in caminata camino murato provisa. Pistrinum stabulum coquina quae erat vetustate in parte destructa, nunc sunt bene restaurata, erecta [F. 612] et novis tectio omnia sunt provisa atque ornata.

Propugnaculum cum ponte noviter est aedificantum supra quod est sessio pulchra aestivalis. Domus antiqua in medio curiae est vetustato consumpta nullius usui disjicienda erit. Caeterum baineum jam incidit in terram nullius usui est ad alienius hortulani usus convertendum erit. Eadem curia circa se praedium non habet, nec circa oppidum. [...] circa curiam sunt horti duo parvi. Unum ante portam curiae, alter vero a latere. Est preterea Vinarium cum Przekop sed absitum [...] i dalej do f. 614 opis miasta. Ten sam opis, lecz bardzo nieczytelny, znajduje się w ACap. B 144, f. 349.

AAG, ACap. B 143. Inventarium universorum bonorum Archiep. Gnesn., 1548-1585.

Compendium inventarium Archiep. Gnesn. post obitum J. S. Wydzga

[...] 1685

[F. 208] "Klucz Piątkowski. Dwór. Z przyjazdu od miasta mostek na strudze Malinie zły, przy nim brama drewniana bez krat o

2 komorkach złych. Podwórze bez ogrodzenia. Dwór na kopcu drewniany, przekop zarosły, most do niego zły. Ten budynek wszystek jako w ścianach i przyciesiach zgniły, zły, tak i dach z gruntu z niego obleciał. Izby są trzy bez okien, mało co dobrego się znajduje i piece i kominy złe, przy drzwiach jeszcze cokolwiek jest do zawarcia. Całe nowej restauracyjej potrzebuje. Budynek piekarniany całe spustoszały, stodoła i ta niszczała. Sadzawka w podwórzku wyschła i zarosła [...]" i dalej opis klucza do F. 213. Opis ten z licznymi zmianami i dowolnymi lekcjami cytuje P a p r o c k i, *Piątek...*, s. 30. Wtedy księga posiadała sygnaturę 6AK.

AAG, ACap. B 148.

53. Piątek, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), urządzenia obronne miasta (?).

1. Brak jest danych, by pewnie przyjąć obecność urządzeń obronnych wokół miasteczka. Jedyną przesłanką jest publikowany przez B. Ulanowskiego opis miasta z I połowy XVI w.

2. Reliktów w terenie nie stwierdzono.

3. Cytowany przez B. Ulanowskiego opis: "continent praedium oppidum in se domos CXL minus una et de qualibet domo solvitur fertor, exceptis domibus, qui sunt post fossam, alias zarowem, quos solvent per VI grossos et dicuntur Pyekarszka wlycza [...] ac de una domicula circa valvam, qua itur in Lanciciam"¹ interpretować można dwojako. Być może chodzi tu o jedno z koryt cieku Malinki, które otaczały miasto od północy, wschodu i południa. Może jednak przyrynkowy obszar zwartej zabudowy otoczony był sztucznie wykopem - rowem-fosą, służącym (w założeniu) bezpieczeństwu mieszkańców, czy raczej podkreślającym ich status społeczny. Zwyczaj otaczania rowem czy wałem małych organizmów miejskich średniowiecznych, chyba dość powszechny, nie jest jeszcze wystarczająco zbadany².

¹ Prócz danych wykorzystanych w 52 punkcie katalogu przejrano jeszcze dokładny opis miasta z 1593 r., AAG, ACap. B 147, f. 202-204v. Cytowany opis znajduje się w *Visitationes bonorum archiepiscopatus...*, s. 202-201;

zawiera go ACap. B 140, f. 140-144.² Znacznie lepiej zbadany jest okres nowożytny, por. A. Miłobędzki, *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, KHKM, 1978, R. XXVI, nr 1, s. 29-45, tam też starsza literatura.

54. Podgórzyce, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe wiadomości o obiekcie zbiera J. Kamińska¹.

3. Nie stwierdzono wczesnej metryki źródłowej obiektu. Sąd ten potwierdzają S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski². Brak danych na datowanie i próbę określenia fundatora obiektu. Lokalizacja kopca przemawia pośrednio za jego średniowieczną metryką. Datowanie kopca wyjaśnić mogą tylko badania wykopaliskowe.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 89. ² S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 233.

55. Ponętów, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu.

1. Z dwóch opisów Ponętowa, z lat 1776 i 1792, tylko drugi zawiera obszerny opis interesującego nas dworu¹. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono pozostałości kopca. Znajdował się on w Ponętowie Górnym chyba w okolicy dużego założenia dworsko-parkowego, w którym obecnie znajduje się relikwiant dużego dworu murowanego (po 1945 r. szkoły), spalonego przed kilku laty. Przed frontem dworu, wzdłuż niego, istnieją do dziś dwie długie sadzawki, może pozostałości fosy. Teren wokoło dworu został ukształtowany w wieku XIX, przy okazji budowy dworu murowanego i wtedy zapewne zniknął kopiec i fosa.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r., była starym gniazdem rodziny Ponętowskich herbu Leszczyc. Jeszcze A. Pawiński notuje w Ponętowie przedstawicieli tej rozrodzonej i znacznej w skali łęczyckiego familii². Obszerne wzmianki poświęcają jej także B. Paprocki i K. Niesiecki³. Cytowany opis dworu, ciekawy ze względu na szczegóły wystroju, pokazuje nam o-

braz budynku i wyposażenia typowego dla XVII - I połowy XVIII w. Chronologii opisywanego dworu w Ponętowie nie można chyba przeciągać poza czasy "potopu". Nie wiemy, czy opisywany dwór był pierwszym budynkiem wzniesionym na kopcu w Ponętowie i czy powstał on na miejscu starszego założenia o mocnej podkreślonych cechach obronnych.

¹ AGAD, CLO 126, f. 248-257; CLO 145, f. 356-371; por. też CLO 91, f. 549 (943) do v. Dwór "cały między wodą stojący" wspominany jest także w inwentarzu z 1776 r., por. TLO 126, f. 248-257. ² Polska XVI wieku..., s. 77.

³ P a p r o c k i, *Herby rycerstwa...*, s. 288; N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. VII, s. 374.

Stan czyli opis Ponętowa Górnego [...] 1792 r.

Pobudynki dworskie

[F. 356] "Dwór na kopcu stojący, do którego wchodząc drzwi podwójne na zawiasach na rygiel zasuwane, w sieni po prawej ręce jest schowanie do którego drzwi na zawiasach francuskich, u których zamek zły z skoblem i wrzeciądзем żelaznymi na kłódkę zamykane. W tym schowaniu podłoga z tarcic ułożona dobra i okno tamże będące w drewno oprawne, z dwunastu szyb taflowych składające się dobre. W sieni jest komin murowany z cegły wyprowadzony, znacznie nadpuczony. W tej sieni okien jedno w drewno oprawne, w którym kwatery jednej całej brakuje. Z sieni wchodząc do stołowej izby, w tej podłoga z tarcic ułożona dobra, tamże okien trzy, dwa w drewno, trzecie zaś do północy w ołów oprawne, z których w jednym szyby całej brakuje a w dwóch po jednej szybie, nad drzwiami na zawiasach francuskich z zamkiem antabą i skoblami trzema bez haczyków [F. 356v.] trzaśniętej. W tej izbie jest szafa z kratą górną o czterech półkach z trojgiem drzwiczkami, w dołu z skoblami na wrzeciądze zamykane. W tej izbie kominek z kapturem przerysowanym. Piec z kafli białych i fa-cjată z koronką, siedmioma gałkami wystawiony, dwie izby ogrzewający. W izbie stołowej jest obicie płócienne staroświeckie tu-reckiego malowania na którym jest obrazów cztery, w ramy opraw-nych na płótnie malowanych, tudzież portretów trzy płóciennych, także w ramy oprawnych. Z tej izby jest przeforsztowanie w kształ-

cie pokoiku urobione, na którym okien dwa w drewno oprawnych, każde z szyb taflowych małych w liczbie 56 składa się, z których w jednym oknie szyb dwie nadtrzaśniętych w drugim zaś szyb w całości brakuje. W którym pokoiku podłoga dobra, sufit miejscami zły, w tym pokoju jest obicie papierowe ze szczętem złe. Z tego pokoiku na powrót do stołowej izby wchodząc, w przeforsztowaniu jest drzwi dwoje na zawiasach francuskich, z tych do jednych drzwi jest dany zamek francuski. Z tej izby kaplica, do której drzwi na zawiasach z zamkiem, kluczem i wrzeciędzem żelaznemi, w tej okien trzy, z których połowa zwierzchnia w ołów, druga zaś w drewno oprawne, w których szyb dwóch w całości brakuje a trzy przetrzaśnięte. Drugie okno całkowicie w ołów oprawne z czterech kwater składające się, w których szyb taflowych trzech brakuje. Trzecie okno w którym jedna kwatera w ołów, dwie w drewno oprawne, a czwartej w tymże oknie ze szczętem brakuje. W tej kaplicy jest obicie tureckie stare, nie na ścianie, lecz w sposób przeforsztowania zawieszzone znacznie, tamże jest stołów stolarskiej roboty in N^o trzy podziurawione. W tej kaplicy wychodząc na ogród drzwi proste na zawiasach z skoblami dwiema i wrzeciędzem, na rygiel zasuwane. W tej kaplicy jest obraz Najświętszej Maryi Panny Częstochowskiej, na którym są dwa wota srebrne zawieszzone i do odprawiania Mszy Świętej wszelkie jest przygotowanie jako to alba, pasek, ornat, humerał, stuła, kielich i patyna. Z tejże kaplicy przez stołową izbę na powrót do sieni idąc, w tej znajduje się okno jedno w drewno oprawne w którym szyb pięciu brakuje, z sieni wychodząc na dwór są drzwi na zawiasach, robotą prostą z klamką i antabą żelaznemi na rygiel zasuwane. Ten dwór częścią dranicami, częścią słomą posyty cały, dach na tymże z gruntu potrzebuje reperacji i z tego dworku z jednej strony ściana znacznie pochylona i dlatego podporami skleszczonemi spięta i wzmocniona. Ten dwór z drzewa różniętego, częścią dębowego, sosnowego i modrzewiowego wystawiony, pod którym przyciesie z jednej strony w ziemię powłaziły, spruchniały i prawie ze szczętem zgniły. Pod tym dworem jest sklep murowany, do którego drzwi proste na zawiasach z skoblem i wrzeciędzem na kłódkę zamykane. Przy tym dworze jest most dobry przez który się do oficyn idzie. Oficyny przy których ganek wystawiony [...]"

56. Prażki, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), tzw. "grodzisko stożkowe".

1, 2. Opis nasypu i podstawowe wiadomości o obiekcie zbiera J. Kamińska¹.

3. Prażki (niekiedy Praszki) występują po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1406 r.² Wiadomość o "lodowni" na kopcu, zanotowana przez J. Kamińską i aktualna wśród miejscowej ludności, nie jest przekonywająca, gdyż do inwestycji takich, wykonywanych przeważnie w XIX w., nie stosowano cegły tzw. palcówki, która występuje na kopcu w Prażkach. Materiały zabytkowe, pochodzące z badań powierzchniowych, datować można na XIV-XV w., natomiast fragment kafla pochodzi zapewne z XVI w.³ Jedyne opis pochodzący z 1695 r.⁴ notuje obecność na kopcu dwóch "sklepów", które interpretować można jako relikty budowli murowanej (?), zachowanej tylko w dolnych partiach. Obiekt ten spełniał prawdopodobnie funkcje mieszkalne, o czym świadczą znaleziska kaflów. Chronologię jego, dość hipotetycznie, wyznacza datowanie ruchomego materiału zabytkowego i stan obiektu w końcu XVII w. Wydaje się, że na kopcu w Prażkach istniał w XVI w. dwór murowany, którego relikdami były sklepy znane z XVII-wiecznego opisu i zachowany do dziś nasyp. Naturalnie hipoteza ta może być potwierdzona tylko w trakcie badań terenowych.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 98. ² *Księgi sądowe...*, cz. II, 2620. ³ MAIEŁ Ivb, 1955/8-10. ⁴ AGAD, CLr 170, f. 654-655.

Opisanie dworu praszowskiego

[F. 654] Opis dworu i browaru. [F. 654v.] "Z tego browaru idąc po lewej ręce są sklepy na kopcu, daszkami pobite. Pierwszy sklep z przychodu, nad którym jest górką nieskończona, do tego sklepu idąc są drzwi na północ na zawiasach i haczykach żelaznych, u tychże drzwi jest zamek dobry i wrzeciędz z dwiema skoblami. Drugi sklep do którego drzwi pod wschód słońca na zawiasach i hakach żelaznych z wrzeciędzem, skoblami dwiema, z tych sklepów idąc jest oznica [...]".

57. Radogoszcz, pow. Łęczyca (obecnie Łódź, dzielnica Bałuty), tzw. "grodzisko stożkowe" - dwór na kopcu.

1. Z ośmiu znanych inwentarzy Radogoszcza pochodzących z lat 1667-1785¹ tylko dwa, z lat 1667 i 1711², zawierają krótki opis interesującego nas obiektu. J. Kamińska, za E. O. Kossmannem³, interpretuje kopiec w Radogoszczu jako tzw. "grodzisko stożkowe". Pogląd ten przyjmuje cała dotychczasowa literatura⁴. Ostatnio L. Kajzer⁵ sugeruje, że kopiec to relikw XVI-wiecznego dworu drewnianego.

2. Kopiec znajduje się na terenie Parku Julianowskiego, w dolinie ciek rzeczki Brzozy, na południowym brzegu istniejącego obecnie stawu. Park Julianowski został ostatecznie ukształtowany w latach osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych XIX w. przez Heintzów, łódzkich przemysłowców. Dzisiejszy obraz parku i kopca nie pozwala odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu odpowiada on stanowi pierwotnemu, czy jest kopcem znanym z opisów i źródeł kartograficznych, czy kopcem widokowym, usypanym w tym samym miejscu w II połowie XIX w.

3. Radogoszcz występuje w źródłach pisanych w 1242 r.⁶, kiedy to Konrad Mazowiecki wystawił tu dwa dokumenty. Odkrycie przez E. O. Kossmanna na XVIII-XIX-wiecznych planach Radogoszcza miejsca zaznaczonego jako *fortalicium* i "kopiec-mogiła", w połączeniu z informacją o pobycie tu Konrada, legło u podstaw interpretacji i datowania obiektu. W roku 1964 badania wykopaliskowe prowadziła tu A. Chmielowska⁷, w ich opracowaniu opublikowała plan z 1878 r., na którym na miejscu obecnego kopca widoczna jest wysępka oblana wodą. Prace archeologiczne dały wynik negatywny, nie stwierdzono XIII-wiecznej warstwy kulturowej, a nieliczna ceramika z II połowy XVI - I połowy XVII w. nie może potwierdzić tezy o istnieniu tu średniowiecznej siedziby mieszkalno-obronnej, łączonej z Konradem Mazowieckim. Radogoszcz, pierwotnie wieś książęca, przeszedł co najmniej od końca XIV w. w ręce prywatne⁸. Opierając się na datowaniu materiałów ceramicznych fundację dworu na kopcu odnieść można do połowy XVI w. Forma architektoniczna dworu, pierwotne rozmiary kopca, szerokość fosi oblewającej nasyp (i inne dokładniejsze dane) nie są możliwe do zrekonstruowania ze względu na lakoniczność opisów. Za datowaniem dworu na połowę XVI w. przemawiać może pośrednio także i jego stan

zarejestrowany na początku XVIII w.: "na kopcu dworzysko stare już lat kilkanaście jako same tylko ściany stoją, bez dachy i dla tego w tym dworzysku ściany, pułapy belki pognite wałą się i upadają, że niepodobno ratować, drzwi, okien, pieców, kumina dawno nie masz"⁹, a zatem był on już w stanie daleko zaawansowanej ruiny. Dwór był więc zamieszkały około 150 lat. Wieś w XV-XVII w. nie wchodziła w skład dużych, wielowioskowych włości, znajdowały się tu przeważnie dwa-trzy działy (Tarnowskich, Skotnickich, Radogoskich, Lutomińskich, Kozubskich). Wydaje się, że dwór fundowano w oparciu o majątek jednowioskowy. Wyrażony uprzednio sąd, uznający za fundatora dworu podstolego łączyckiego Pawła Radogoskiego¹⁰, nie jest co prawda poparty źródłowo, lecz chyba dość prawdopodobny.

Obecność w Radogoszczu XVI-wiecznego dworu na kopcu nie może naturalnie wykluczyć istnienia tu średniowiecznej siedziby obronnej, choć w tej chwili, prócz trzynastowiecznej metryki wsi¹¹ i poświadczonych obecności Konrada, brak na to jakichkolwiek danych.

¹ AGAD, CLr 124, f. 529-530; CLr 125, f. 218-220v.; CLr 186, f. 1059-1059v.; CLo 10, f. 141-141v.; CLo 24, f. 370-370v.; CLo 112, f. 181-183; CLor 8 (varia), f. 184-185; TLo 105, f. 167-171. ² AGAD, CLr 125, f. 218-220v.; CLr 186, f. 1059-1059v. ³ E. O. K o s s m a n n, *Die deutschrechtliche Siedlung in Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig 1937?, 1939?, s. 60; K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 98. K a m i ń s k a, *Grodziska stożkowate...*, s. 48; A. C h m i e l o w s k a, *Z badań nad grodziskiem w Radogoszczu pod Łodzią*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 23-29; S. Z a j ą c z k o w s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *op. cit.*, cz. II, s. 63-64. ⁵ L. K a j z e r, *W kwestii identyfikacji i datowania "grodzisk stożkowatych"*, KHKM, 1977, R. XXV, nr 3, s. 389. ⁶ KDP, t. I, 31, t. III, 21. ⁷ C h m i e l o w s k a, *op. cit.* ⁸ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Własność szlachecka w dawnych ziemiach łączyckiej i sieradzkiej do przełomu XIII w.*, RŁ, 1961, t. IV(VII), s. 166, przyp. 160. ⁹ AGAD, CLr 186, f. 219v. ¹⁰ K a j z e r, *W kwestii identyfikacji...*, s. 390. W roku 1576 (*Polska XVI wieku...*, s. 64) należał do Anny Radogoskiej, wdowy po Pawle, Stanisława Skotnickiego i Anny Lutomińskiej. ¹¹ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, (S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI wieku*, Łódź 1976, s. 42) sądzi, że początki osadnictwa w Radogoszczu można przesunąć do XI w.

58. Rszew, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe wiadomości o kopcu zbiera J. Kamińska¹.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1398 r.² Przez cały interesujący nas okres pozostaje w rękach prywatnych. Jedynym materiałem, na którym oprócz można datowanie kopca są występujące na jego powierzchni nieliczne ułamki ceramiki z XIV-XV w.³ Jedyny inwentarz archiwalny nie przynosi informacji o obiekcie⁴.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 100-101. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 5615. ³ MAIEL, IVb, 1953/25 (oznaczone jako Konstantynów). ⁴ AGAD, CLr 94, f. 179-182v.

59-60, Rycerzew, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór murowany i drewniany na kopcu.

1. Oba obiekty wzmiankowane są w licznych inwentarzowych opisach wsi¹. Nie notuje ich starsza literatura²; badań nie prowadzono.

2. Dwór w Rycerzewie ulokowany jest na krawędzi wysoczyzny; około 100 m za nim, w dolinie cieków wodnych, znajduje się kopiec o średnicy około 30 m, w obrębie którego znajdują się relikty dworskiej lodowni, zbudowanej w II połowie XIX w. z cegły maszynowej³. Lodownię zbudowano jednak wykorzystując starsze partie murów. Cegłą maszynową oblicowana jest tylko wejściowa szyja, niżej po obu stronach znajdują się dwie lokalności o wymiarach 6x5 m, sklepienie kolebkowe i zmurowane z cegły x y z 8,7x12,2x28,8, ułożonej w wątku polskim. Relikt ceglany zachowany w Rycerzewie to pozostałość dolnej kondygnacji dworu murowanego, wzniesionego na planie prostokąta, około 16x11 m.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1388 r.⁴ Przez cały interesujący nas okres pozostaje w rękach prywatnych; w XVI w. mieszka tu rodzina Ponętowskich (Ponentowskich) herbu Leszczyc, następnie w XVII-XVIII w. Szamowscy, Mikorscy, Oberscy⁵. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli tej rodziny w XVI w. był Walenty, pielgrzym do Ziemi Świętej, długoletni dworzanin królewski, stolnik, a potem podkomorzy łęczycki⁶. Przyjmujemy hipotetycznie

że fundacja dworu murowanego związana była właśnie z Walentym Ponentowskim. Należy tu podkreślić związki Walentego z rodziną Firlejów, robiącą karierę za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów. Żoną jego była córka Mikołaja Firleja (+1588), wojewody lubelskiego, znanego przywódcy innowierców i mecenasa, Anna⁷. Dwór w Rycerzewie powstał prawdopodobnie w trzeciej ćwierci XVI w. Zbudowany był na kopcu otoczonym fosą, prowadził do niego prawdopodobnie most; nic nie wiemy o innych urządzeniach obronnych dworu. Posiadał on zapewne trzy kondygnacje i już w XVII w. stracił swe pierwotne funkcje mieszkalne.

Opis z końca XVII w. notuje już nowy dwór drewniany, także ulokowany na kopcu⁸. Kolejne, XVIII-wieczne opisy przekazują obraz jego postępującej destrukcji, spowodowanej zapewne częstymi zmianami właścicieli i dzierżawców. Kopiec, na którym ulokowano dwór drewniany, musiał być bardzo znacznych rozmiarów, prócz dworu mieściły się na nim zabudowania gospodarcze (gorzelnia, chlewik i dwie stajnie), a prócz tego kopiec z zachowanymi relikdami "kamienicy", czyli XVI-wiecznego dworu murowanego, określony jest jako "mały". Nasyp, na którym znajdował się omawiany dwór drewniany, nie zachował się; wydaje się, że dwór ten zlokalizowany był w okolicy istniejącego obecnie XIX-wiecznego pałacyku, a opisany kopiec powstał przez odcięcie znacznego terenu wysoczyzny kanałem-fosą. Rozbudowany program dworu drewnianego pozwala sądzić, że powstał on około połowy XVII w., może z fundacji Szamowskich. Ostatni opis Rycerzewa z 1787 r.⁹ wspomina o "nowym" dworze na kopcu. Nie wiemy czy chodzi tu o nowy budynek, wzniesiony na miejscu XVII-wiecznego dworu drewnianego, czy o gruntowną jego przebudowę w końcu XVIII w.

Problem siedzib obronnych w Rycerzewie wymaga jeszcze gruntownych badań i prac terenowych archeologiczno-architektonicznych. Mamy tu bowiem do czynienia z dworem murowanym, XVI-wieczną siedzibą "pańską", ulokowaną na kopcu otoczonym fosą i drewnianym dworem XVII-wiecznym, o rozbudowanym programie użytkowym, który także wzniesiony został na kopcu. Lokowanie siedzib mieszkalnych na kopcach otoczonych fosami jeszcze w XVII w. świadczy o żywotności średniowiecznej tradycji budowlanych i ich długotrwałym istnieniu na badanym terenie.

¹ AGAD, CLr 173, f. 429-430; CLr 181, II, 250-250v.; 252; CLr 186, f. 648-648v., 665-655v.; CLr 200, f. 511-518; CLo 5, f. 566; CLo 7, f. 494-496; CLo 16, f. 384; CLo 19, f. 52-52v.; TLo 148b, f. 533-535. ² Pozostałości dworu murowanego określane są jako "ruiny zameczku z XV-XVI w." w opracowaniu zabytków woj. łódzkiego, por. *Województwo łódzkie*, s. 14. ³ Według relacji miejscowej ludności lodownia na kopcu została zbudowana w latach osiemdziesiątych XIX w. przy okazji budowy pałacyku przez Niesiołowskich. ⁴ *Księgi sądowe...*, cz. I, 651, 1113. ⁵ *Polska XVI wieku...*, s. 80. Następni właściciele i dzierżawcy odnotowani są w kolejnych opisach inwentarzowych. ⁶ Obszernie wspomina o nim P a p r o c k i, *Herby rycerstwa...*, s. 288; N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. VII, s. 374. ⁷ Por. PSB, t. VII, s. 10-12. ⁸ Informacja o nim występuje już w inwentarzu z 1697 r. (CLr 173, f. 429). ⁹ TLo 148b, f. 533.

Inwentarz majątności rycerzewskiej spisany na gruncie [...] Anno 1697

[F. 429] "Do dworu ze wsi idąc most nowy na dębowych niedociosanych palach wiązany, niedokończony, do którego trzeba dołożyć delów 40, które trzeba dokończyć, do którego według zjednania młynarz Radzyński powinien przyjść i według kontraktu kończyć za wyliczeniem jemu złotych 20 reszty i legumin jeśli się co okaże.

Z mostu do dworu idąc bindarz laskami toczony. Wchodząc do dworu drzwi ku zachodowi słońca, do sieni na dwoje otwierane, dębowe, stolarską robotą fasowane na zawiasach czterech, przy nich antaba, skobel i antaby - do zamykania. Sienć brukowana [...] opuszczono opis wnętrza dworu.

[F. 429v.] "Kamienica na kopcu pusta, z pokojami, sklepami, drzwi z poręczami na zawiasach potężnych i hakach w murze nitowane, gwoźdźdiane, skobel, wrzeciędz w tychże drzwiach w murze. Skobel wielki po prawej ręce, w oknie cztery pręty żelazne, po lewej w drugim oknie haków trzy, tamże do sklepów drzwi żelazne w blachę na kracie, żelazny kolec z łańcucha w murze -- wisi. W schody na pokoje ku dworowi pokój ma drzwi na zawiasach, zamek, wrzeciędz i skoblów dwa, blacha u komina. Do sadu we drzwiach haków dwa, skobel wielki, dach pod gontami, przyszedzszy na podwórze przy parkanie [...]" do f. 430.

AGAD, CLr 173, 1697 r.

[F. 648] "Najprzód dwór na kopcu, na którym dach bardzo zły, de toto nowego potrzeba dachu. Wchodząc do tego dworka dwoiste drzwi na zawiasach żelaznych z antabą, których drzwi tylko jedna połowa jest dobra, przy tych drzwiach okien dwa puste. Sień z posadzką z kamieni polnych wybrukowana, komory w niej dwie wielkie, murowane od pieców i drzwi dwoiste na zawiasach do sklepu małego, pułapu na tej sieni połowa tylko tarcicami położonego. Z tej sieni do pierwszej izby drzwi na zawiasach stolarską robotą z antabami dwiema z wrzeciędzem i skoblami dwiema.

W tejże izbie okien cztery w ołów, dwa naprawy znacznej potrzebują, trzecie bardzo złe, nie masz w nim jednej kwatery całej, czwarte absolutnie puste, strychulcami zabite. W tej izbie spód do szafy ze dwojgiem zamknięcia, ale tylko jedno zamknięcie na zawiasach z wrzeciędzem i skoblem, drugie złe. Komin w tej izbie murowany dobry i piec pstro polewany w tyle restauracyji potrzebujący, posadzka drewniana w kostkę, przyciesi pogniełe i niektóre drewna w ścianach, stół staroświecki dobry, około niego ławy dwie koliste.

Z tej izby w kącie alkierzyk, do niego drzwi na zawiasach stolarską robotą z wrzeciędzem, okno jedno bardzo złe, drugiecale nie masz. Z tej izby pokój do którego stolarską robotą drzwi na zawiasach [z] antabą, hakiem i skoblem. W tym pokoju komin murowany, piec pstro polewany, pawiment położony tarcicami, okien dwa w ołów, znacznej potrzebujące naprawy.

Z tego pokoju drzwi stolarską robotą do reiterady na zawiasach, w nim okno jedno w ołów. Z tej reiterady drzwi na zawiasach do sekretnej antykamery, z której drzwi puste na dwór.

Z tegoż pokoju drzwi stolarską robotą na zawiasach do sionki, z tej sionki na boku komórka, do której także drzwi na zawiasach nad tymi drzwiami okienko kraciane drewniane. W samej zaś komórcie okno w ołów niedobre. Z tej sionki drzwi do pokoju pobocznego, w którym pokoju komin murowany stary z blachą, piec zielono polewany [F. 648v.] stary naprawy potrzebujący, okna w ołów niedobre, ława, szafka pusta alias miśnik, podłoga stara z tarcic. Z tego pokoju w którym nie masz pieca tylko komin murowany, okna dwa w ołów, w których nie masz trzech kwater drugie kwatery bardzo złe, podłoga z tarcic, stara, bardzo zła.

Z tego pokoju drzwi do komory na zawiasach z wrzeciędzdem, skoblami. W tej komorze drzwi dwoje, jedno na dwór - także na zawiasach. Z tegoż pokoju drzwi do stołowej izby, w której okien pięć, ale puste wszystkie, komin murowany z blachy, piec pstro polewany z holenderską dobrą, tylko jeden kafel wybity, podłoga w kwadrat z tarcic stolarską robotą, kredens z dwiema szafkami przez zamknięcia, nad którym kredensem ganek dla kapeli, pod gankiem krata.

Z tej izby wielkiej drzwi do gabineciku dwoiste z żelaznym zamknięciem stolarską robotą, okien dwa w ołów, jedno niedobre, drugie puste, ławy stolarską robotą pobocznie trzy. Z tej izby wielkiej do sieni wielkiej drzwi stolarską robotą, na zawiasach z zamkiem starym, górą tarcicami obite, dobre, ze drzwiami na zawiasach.

Na drugim kopczyku kamieniczka murowana przez okien, drzwi, pułapu i podłogi pusta, na której dach do połowy urwany z łątami i kozłami. Dolne i górne quondam bywało mieszkanie, teraz wcale wszystko puste.

Przy dworze sernica do suszenia sera, browar [...].

[F. 665] Wyjeżdżając ode dwora most przez kopiec stary, budynek za mostem nowy [...] sad za kopcem okopany, około dworu ogrodzenia żadnego nie masz, tylko około dwora kopiec zalany wodą alias rów, tak około dwora jako i kamieniczki, sadzawek przy nim dwie puste, trzecia w polu pusta, stawy dwa puste przez wody ku Rdułtówu [...].

AGAD, CLr 186, 1711 r.

*Inwentarz wsi Rycerzewa budynków dworskich i wiejskich [...] 1787 roku
spisany*

[F. 533] "Najprzód dwór, facyata z tarcic heblowanych, na kopcu nowy guntami pobity, do którego wchodząc w sieni drzwi pojedyncze gwoździami pobielanymi pobite na zawiasach trzech na wrzeciędz się zamykają. Idąc do pierwszego pokoju po lewej ręce u którego drzwi podwójne, na zawiasach pobielanych z zamkiem francuskim pobielanym. W tym pokoju okien cztery, szyby półarkuszowe w drewno oprawnych stolarską robotą. Piec z kafli białych dwa pokoje ogrzewa, kominek murowany. W tymże pokoju obicie płócien-

ne na dnie werdepanowym kwiaty różne. Kredens stolarską robotą z ośmioma szybami szklanemi, z dwiema zamkami francuskimi i zawiasami czterema, w którym szufladek dwie małych pobocznych, jedna duża.

Idąc do drugiego pokoju drzwi podwójne na zawiasach pobielanych z zamkiem francuskim. Okien cztery w drewno oprawnych, kominek murowany. W tymże pokoju obicie płócienne żółte kwiaty po nim różne.

Idąc do garderoby drzwi pojedyncze na zawiasach z zamkiem francuskim, w tejże garderobie okno jedno w drewno oprawne. Z tej garderoby drzwi na dwór na zawiasach, u których szkobel do zamykania.

Na drugą połowę idąc z sieni po prawej ręce do sali, u której drzwi podwójne na zawiasach pobielanych z zamkiem francuskim pobielanym. W tejże sali okien cztery w drewno oprawnych do otwierania na zawiasach, zamykają się na haczyki pobielane. W tymże pokoju piec z kafli białych pobielany, komin murowany. Z tego pokoju idąc do pokoiku drzwi podwójne na zawiasach z zamkiem francuskim. W tymże pokoju okno w drewno oprawne do otwierania na zawiasach, zamyka się na haczyki pobielane. Piece z kafli białych, pobielany, kominek murowany. Z tego pokoiku idąc pokoiik letni, u którego drzwi pojedyncze na zawiasach z zamkiem francuskim. W tymże okno jedno w drewno oprawne. Z tego pokoiku pokoiik letni na spiżarnie obrócony u którego okno jedno w drewno oprawne i drzwi na dwór na żelaznych zawiasach zamykają się, jedne drzwi do sieni, drugie do sionki na tył. W tej sionce okno w drewno oprawne i na górę wchód.

Idąc po górze pokoiik letni, u którego drzwi na zawiasach, na szkobel zamykają się, okien dwa w drewno oprawnych stolarską robotą. W całym tym dworze sufita, czyli pułapy z tarcic heblowanych, komin duży jeden z gruntu murowany. U tegoż dworu okiennic pięć zasuwanych a pięć na zawiasach. Przy tym dworze sztachetki stolarską robotą.

Niedaleko tego dworu folwark w węgły postawiony z tartego drzewa, nowy, snopkami posyty, z facjatą z tarcic goździami [F. 533v.] żelaznymi przybitych, u którego drzwi na zawiasach do sieni na szkobel zamykają się. Idąc z sieni po lewej ręce do izby drzwi na zawiasach zamykają się na haczyk. W tejże izbie o-

kien cztery w drewno oprawnych, w szybki małe, pułap z tarcic, piec z cegły, komin lepiony. Z tej izby idąc komórka u której drzwi na zawiasach z haczykiem. Na drugą połowę idąc, izba letnia, drzwi na zawiasach z haczykiem na drugą połowę idącą, zasuwką i szkoblem do zamykania. Pułap z tarcic.

Pod tymże folwarkiem połową sklep murowany, do którego wschód z izby letniej. U tego folwarku komin u wierzchu nadmurowany cegłą. Niedaleko tegoż folwarku kurnik w słupy postawiony, słomą posyty, w którym przegroda jedna z dylów, drzwi dla kur dwoje na biegunach, jedno się zamyka szkoblem, drugie na zasuwę.

Przy tych kurnikach karmnik w słupy, słomą poszywany, u którego drzwi na biegunach, podłoga z dylów.

Dalej idąc stajnia z wozownią w węgły stawiana, z facyatami dwiema, nowa z tartego drewna, jedna facyata na dziedziniec, druga od mostu, snopkami poszyta, od dołu tarcicami pobijana. Pośrodku stajni i wozowni brama, którą wjeżdżają na dziedziniec. W tejże stajni podłoga z dylów, w wozowni zaś drzwi duże na biegunach na poręcz się zamykają, podłoga z dylów, drugie drzwi z tarcic na biegunach na szkobel się zamykają. Przy tejże wozowni wozownia druga, w słupy przybudowana, nowa, snopkiem poszyta, w której podłoga z dylów, drzwi podwójne, duże, zamykają się na zasuwę. Przy tejże stajni most na palach dobry przez fosę zarosłą. Zaraz i staw zalazł błotem i chwastem, w te fosę wpada i oblewa dokoła dwór, stajnie. Także kamieniczka kiedyś była murowana na drugim kopcu, teraz tylko muru kawały stoją, wkoło której fosa i staw zarosła karczami oblewa dokoła. Za most przeszedłszy chlewy [...] do F. 535.

AGAD. Terr. Lanc. obl. 148b, 1787 r.

61. Seligi, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), "zamek".

1. Znane opisy Selig (niekiedy Szelig) w XVIII w. nie wspominają o siedzibie obronnej¹. Wymieniona jest tylko ona w akcie podziału dóbr Bielawy², znanym z XVIII-wiecznej kopii. Przy okazji omawiania klucza bielawskiego wspomina o niej S. M. Zajączkowski³. Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. Być może, że znajdował się

w dolinie rzeki Bzury. Obecna wieś zlokalizowana jest na wydmie; przeniesiona została tam w XIX w. (?).

3. Wieś występuje w źródłach od 1387 r.⁴ W XV w. wchodziła w skład dużego klucza bielawskiego Bielawskich herbu Zaręba. Tylko A. Boniecki myli ich z Bielawskimi herbu Jastrzębiec⁵. Akt podziału dóbr z 1430 r. wzmiankuje "item Szeligi cum castro et villa et tota haereditate"⁶ i jest to jedyna informacja o interesującej nas budowli. W II połowie XVI w., na skutek podziałów dużej włości bielawskiej, wieś znajdowała się w ręku Jadwigi Sobockiej, siedzącej na 11 łanach⁷. Wydaje się, że obiekt powstał w II połowie XIII - początku XIV w. z inicjatywy Bielawskich. Był to prawdopodobnie dwór na kopcu typu tzw. "grodziska stożkowatego", usytuowany na mokradłach nad Bzurą i sądzić można, że przestał funkcjonować w końcu XV-XVI w.

¹ AGAD, CLO 44, f. 189-190v.; CLO 47, f. 813-814; CLO 91, f. 811-813v.

² Biblioteka Czartoryskich, rkps 932, f. 1-2v. ³ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 183; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 80-82. ⁴ *Księgi sądowe...*, cz. I, 505. ⁵ O rodzinie tej piszą obszernie: P a p r o c k i, *Herby rycerstwa...*, s. 577; N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. II, s. 138; U r u s k i, *op. cit.*, t. I, s. 177, którzy łączą ich z herbem Zaręba, wbrew B o n i e c k i e m u, *op. cit.*, t. I, s. 213, odnoszącym ich do Jastrzębców. ⁶ Biblioteka Czartoryskich, rkps 932, f. 1v. ⁷ *Polska XVI wieku...*, s. 100.

62. Siemienice, pow. Orłów (obecnie woj. płockie), dwór (?) na kopcu.

1. Jedyne niepewne świadectwo to wzmianka z 1758 r.¹ Obiektu nie notuje literatura przedmiotu; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Prawdopodobnie znajdował się on w sąsiedztwie zespołu dworsko-parkowego, ulokowanego na krawędzi doliny zalewowej, pociętego licznymi kanałami i stawami

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r.² W końcu XVI w. wchodziła w skład jednej włości wraz z Głaznowem, Krośniewicami, Krzewem i Mikołajewicami³. W XIV-XV w. część wsi należała do dużego klucza oporowskiego Oporowskich herbu Sulima⁴. W II połowie XVI w. wieś podzielona była między kilku właścicieli.

Małe działki mieli tu: Jakub syn Alberta Pucka, Łukasz syn Stanisława Tarnowskiego i Marcin Zakrzewski, właściciel 1 łana w pobliskich Siemieniczkach⁵. Opis z 1758 r. "na kopcu nad stawem chlew z deli, drzwi na biegunie"⁶ nie rozstrzyga interpretacji. Być może był to relikw budynku mieszkalnego, który utracił walory mieszkalne wykorzystywany był jako chlew. Podobną sytuację stwierdziliśmy w Zakrzewie (poc. Zakrzew), gdzie dwór na kopcu służył inwentarzowi, który nie rozchodził się po terenie dzięki obecności mokrej fosy. Możliwe jednak, że kopiec był pozostałością po znacznie starszej średniowiecznej budowli, w opisywanych czasach już nie istniejącej, a opisywany budynek to rzeczywiście chlew, wzniesiony w miejscu nie wymagającym dodatkowego ogrodzenia.

¹ AGAD, CLo 43, f. 641-641v.; o kopcu nie wspominają wcześniejsze inwentarze z 1680 r., CLr 142, f. 174-174v.; z 1749 r., CLo 34, f. 758-759v. i z 1781 r., CLo 94, f. 1165-1175. ² Księgi sądowe..., cz. I, 212. ³ Ibidem, 3492 z 1394 r. ⁴ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 90. ⁵ Polska XVI wieku..., s. 109. ⁶ AGAD, CLo 43, f. 641.

63. Skłóty, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu.

1. Z dziesięciu znanych inwentarzy wsi tylko jeden, z 1759 r. wspomina o interesującym nas obiekcie¹. Nie notuje go literatura; badań nie prowadzono.

2. Duży kopiec o średnicy około 60 m i wysokości 5-4 m znajduje się około 350 m na północ od skraju zespołu dworsko-parkowego. Nasyp leży wśród podmokłych łąk, około 70 m od cieku wodnego. Wkoło kopca zachowały się relikty fosy.

3. Wieś występująca w źródłach od 1391 r.²; co najmniej od II połowy XVI w. pozostaje w ręku rodziny Skłotowskich³. Najstarsza relacja z 1580 r. notuje tylko⁴ "dom dobry wszelkimi potrzebami opatrzony" nie ma więc pewności, że dwór na kopcu wtedy już nie istniał. Z kolei relacja z 1787 r. wzmiankuje⁵ "okop pomniejszy nad strumieniem" i nie można bezspornie uznać, że jest to właśnie interesujący nas relikw. Wobec braku materiału

powierzchniowego wskazówką określającą chronologię może być tylko usytuowanie kopca wśród podmokłych łąk, co potwierdza jego średniowieczną metrykę. Fundację dworu na kopcu należy zapewne łączyć z rodziną Skłotowskich.

¹ AGAD, CPrecog. 28, f. 633-634; CLr 154, f. 125-129; CLr 155, f. 109-114v.; CLo 36, f. 129-134; CLo 45, f. 596-601; CLo 100, f. 172-174v.; CLro 242c, f. 671-675; CLo 84, f. 29-40v.; CLo 123, f. 87-94; CLo 138, f. 590-590v. (746-748). ² Księgi sądowe..., cz. I, 2099. ³ Polska XVI wieku..., s. 137 (jeden dział wsi posiadał Piotr Luboński). ⁴ AGAD, CPrecog. 28, f. 633. ⁵ AGAD, CLo 123, f. 89.

Status bonorum Skłóty et medietatis Niegłoszowa [...] 1759 roku

[F. 600v.] "Stawy i sadzawki. [...] jeszcze sadzawka pod dworem Imć Pana Witowskiego przy strumieniu Ochnią zwanym bardzo zarosła. Był łowienie na tym strumieniu wszędy wolne. Jeszcze fosa grabarzamy [?] z dawna rżnięta, w koło szonce [szańce] na którym przedtem dwór bywał, ta zruynowana, zarosła, dużo w niej ryb żadnych nie masz [...]".

AGAD, Castr. Lanc. obl. 45, 1759 r.

64. Skoszewy, pow. Brzeziny (obecnie woj. skierniewickie), relikw obiektu obronnego.

1. O budowlu obronnej nie wspominają znane źródła ani literatura przedmiotu. Badań nie prowadzono.

2. Około 650 m na południe od kościoła w Skoszewach Starych, na zachód od drogi do PGR Byszewy, znajduje się cypel wysoczyzny, odcięty od zachodu ciekami Moszczenicy i od południa jej dopływem. Na cyplu znajdują się relikw dwóch wałów (?), a majdan między nimi (o średnicy około 70 m) nasycony jest licznymi drobnymi ułamkami XVI-wiecznej ceramiki.

3. Wieś pojawia się w źródłach pisanych w 1386 r. jako własność prywatna¹. Skoszewy należały częściowo do Piotra Tłuka z Strykowa, a następnie przeszły w ręce Warszyckich i w 1484 r. zostały zostawione wdowie po Piotrze Duninie². W II połowie XVI w.

właścicielką Skoszew była Barbara, wdowa po Sebastianie Skoszewskim³. Relikt dworu (?) obronnego w Skoszewach wiązać można z rodzinami Warszyckich lub Duninów i okresem największego rozrostu wielowioskowego klucza skoszewskiego - XV w. Brak badań uniemożliwia dokładniejsze określenie chronologii obiektu.

¹ Księgi sądowe..., cz. I, 129. ² Klucz skoszewski obszernie omawia S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 88-89. ³ Polska XVI wieku..., s. 91.

65. Sobota, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), dwór murowany na kopcu.

1. Zasadniczy kompleks źródeł to 9 opisów Soboty, pochodzących z lat 1632-1781, zawartych w Księgach Grodzkich Łęczyckich¹. Poważniejszych badań dotychczas nie prowadzono. J. Kamińska² zaliczyła kopiec w Sobocie do tzw. grodzisk stożkowatych, pogląd ten powtarzał S. M. Zajączkowski i inni autorzy wspominający Sobotę³. J. Kamińska i S. M. Zajączkowski nie podawali chronologii obiektu. Ostatnio L. Kajzer⁴ opierając się na danych zawartych w Katalogu zabytków sztuki⁵ (znajduje się tam wzmianka o reliktach murowanej budowli XVI-wiecznej), nie publikowanym opisie z 1632 r. i autopsji obiektu sugerował, że istniał tu XVI-wieczny murowany dwór obronny.

2. Około 800 m na zachód od Rynku, ^{wschód [tam na południe]} koło zabudowań dawnego majątku w dolinie rzecznej, na północnym brzegu Bzury, znajduje się kopiec (zwany niekiedy Górą Zamkową) o wyrównanej i zapewne zniszczonej powierzchni. Na kopcu stoi murowany dwór, zbudowany w III ćwierci XIX w., posiadający formę romantycznego, neogotyckiego zameczku. Jego południowo-wschodnia ściana na długości 15 m wykonana jest z cegły gotyckiej o średnich wymiarach xyz: 10,0-11,0x14,0-15,0x29,0-30,0 cm, murowanej w wątku nieregularnym z tendencją do główkowego i polskiego. Długość zachowanego muru gotyckiego w ścianie północo-zachodniej wynosi około 6 m, a łączna długość tej ściany około 14-15 m. Cegła użyta przy budowie zamku odpowiada cegle z kościoła, wzniesionego przez kanclerza Tomasza Sobockiego około 1518 r. Wybitna ranga obiektu narzuca konieczność dokładnych badań terenowych.

3. Sobota występuje po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1250 r.⁶, kiedy to książę łęczycki i kujawski Kazimierz zezwolił kapelanowi, prepozytowi włocławskiemu, Mikołajowi, na lokowanie Soboty, wsi prepozytury włocławskiej, na prawie niemieckim. Według S. M. Zajączkowskiego⁷ wcześniej wieś ta znajdowała się w rękach prywatnych i w roku 1357 powróciła w ręce szlacheckie. Wieś, a następnie miasteczko staje się centrum dużej, wielowioskowej włości Sobockich herbu Doliwa⁸. Wydaje się, że fundatorem murowanej siedziby obronnej w Sobocie był któryś z Tomaszów Sobockich (raczej ojciec niż syn), który zbudował dwór w I połowie XVI w. Dwór wzniesiono na sztucznym (?) kopcu otoczonym wodami Bzury. J. Kamińska⁹ wspomina o istnieniu trzech fos, choć dostrzegalne były dla niej tylko dwie. Wszystkie opisy Soboty notują obecność jednej fosi, tylko opis z 1781 r. wspomina "most schodząc z kopca ku browarowi, przez fosi dwie wodą napełnione"¹⁰. Sądzić można, że pierwotnie kopiec otaczały co najmniej dwie mokre fosi o szerokości wynoszącej orientacyjnie 5-10 m.

Dwór "wieża z cegły i wapna murowana" wzniesiony był na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu o boku około 15 m¹¹. Posiadał co najmniej trzy kondygnacje: dolna zawierała cztery sklepione izby, wyżej znajdowała się kondygnacja z sienią, "priwetem", kaplicą i 2-3 izbami, na górnej mieściła się sala jadalna o 5 oknach, z gankiem drewnianym "dla muzyki" i kilka pokoi. Dyspozycja pomieszczeń była więc zdecydowanie wertykalna. Na kopcu przy wejściu z mostu znajdował się rozbudowany budynek, samborza z wrotami i kilkoma izbami nad przelotem. Dwór otaczał parkan "w strychulce a gliną robiony". Także na kopcu, na wschód od domu, znajdowała się kuchnia i "budowanie stare" - drewniany budynek gospodarczy.

W końcu XVII w. dom znajduje się w stanie niezamieszkanym, był więc użytkowany zgodnie ze swą funkcją niewiele ponad 100 lat. W II połowie XVIII w., po przejęciu dóbr sobockich przez Zawiszów, na kopcu znajdują się dwie drewniane oficyny mieszkalne (jedna "o trzech pokojach, dwóch sionkach i kuchni"), piwnica i dwór nazywany "skarbcem murowanym". Dla lepszego poznania reliktów konieczne są stacjonarne badania terenowe, które określiłyby stopień zachowania murów XVI-wiecznych w partiach dworu neogotyckiego, a także ustaliłyby, czy dwór XVI-wieczny powstał na su-

rowym korzeniu, czy na miejscu starszej siedziby mieszkalno-obronnej, której obecność sugerowała starsza literatura.

¹ Z licznych opisów i inwentarzy Soboty wybieramy te, które zawierają wiadomości o dworze murowanym: AGAD, CLr 78, f. 500-507; CLr 94, f. 162v.-165v.; CLr 112, f. 465v.-468; CLr 114, f. 902-905; CLr 115, f. 225-228; CLr 116, f. 440v.-444; CLr 150, f. 357-357v.; CLo 19, f. 213-263; CLo 95, f. 40-62. Jak widać zestawienie to odbiega dość znacznie od wykazu znajdującego się w Katalogu inwentarzy dóbr ziemskich XVI-XVIII wieku sporządzonego na podstawie *Ksiąg Grodzkich i Ziemskich*, wyd. W. Maciejewska, H. Karczowa, R. Piechota, Warszawa 1959, s. 401. ² Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 101. ³ S. M. Zajączkowski, *Własność szlachecka...*, s. 162 i n.; Kamińska, *Grodziska stożkowate...*, s. 48; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 107, ⁴ L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII-XVI wieku*, KHKM, 1975, R. XXIII, nr 4, s. 600; tenże, *W kwestii identyfikacji...*, s. 392-393. ⁵ KZS, t. II, s. 169-170; *Województwo łódzkie*, s. 26. ⁶ KDP, t. II, 44. ⁷ S. M. Zajączkowski, *Własność szlachecka...*, s. 167, przyp. 161; por. KDP, t. II, 303, 509; Łaski, *op. cit.*, t. II, s. 502-504; *Polska XVI wieku...*, s. 107, 146. ⁸ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; tenże, *O wielowioskowej własności...*, s. 79 i n. ⁹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 101. ¹⁰ Por. aneksy: inwentarze z 1632 i 1781 r. ¹¹ Nie można wykluczyć, że do wschodniego narożnika założenia dotykała narożna wieża schodowa.

Actum in arce oppidi Sobocka

Inwentarz majątności sobockiej. Najprzód budowanie

[F. 500] "Zamek do którego wchodząc most z drzewa z delów zrobiony, poręcz z obydwu stron. Z mostu tego wchodząc jest samborza, pod którą wrota drzewiane na zawiasach żelaznych, w tych wrociech furta na zawiasach żelaznych. Pod tą samborzą, nisko, po lewej stronie wchodząc izdebka, pieca w niej nie masz, okno w niej szklane, jedno tylko nie dobre. Do tej izdebki drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzami i skoblami. Z tej izdebki komora, do niej drzwi na zawiasach, w strychulce i glina robiona,

bez podłogi. Z tej sieni izbeczka, do niej drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzami i skoblami, okna dwa szklane w ołów robione, piec zielony nie dobry, komin przy piecu, ławy po obydwu stronach przy ścianach stolarskiej roboty, oblistwowany stolik okrągły - żelaznych. W tej samborzy po prawej stronie sień, do niej drzwi na zawiasach. [F. 500v.] Z tej izdebki komora, do niej drzwi z wrzeciędzami i skoblami. Podle tej izdebki komora przy samych wrotach, do niej drzwi na zawiasach, na tej komorze podłogi nie masz, pod tymi izdebkami saula [sala?] do niej drzwi na zawiasach ze skoblem i wrzeciędzami. Do tej saule wschód prosty, podle izdebki po prawej stronie sklep murowany, do niego drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzami i skoblami. W tym sklepie wschód dobry, z tego sklepu drugi sklep, do niego drzwi drewniane na zawiasach z wrzeciędzami i skoblami. W tych sklepach na obie strony trepy do stawiania piwa, na tych sklepach komórka, do niej drzwi na zawiasach [z] skoblami i wrzeciędzami. Na tej komorze podłoga zła, na tym budowaniu samborzy i sklepów stare pobicie guntowe a miejscami dach niedobry. Po lewej stronie idąc do zamku od tej samborzy parkan w strychulce a glinę robiony, niedobry, wedle tego parkanu wieża z cegły i wapna murowana, pod tą wieżą sklepy murowane dwa ciemne [ziemne?], do których są drzwi obite na zawiasach, u pierwszego sklepu drzwi drzewiane na zawiasach [z] skoblami i wrzeciędzami, do niego wschód połowica z drzewa, połowica murowany, w tym sklepie podwaliny do wina stawiania. Z tego sklepu [F. 501] - drugi sklep, do którego drzwi na zawiasach z akami u drzwi pręt żelazny do zamykania. W tym sklepie okna cztery w których sam [?] pręty żelazne podwalin pices do stawiania beczek. Trzeci sklep na wierzchu, do chowania rzeczy, do którego drzwi żelazne, u nich -, w tym sklepie nade drzwiami okno z dwiema oszywami żelaznymi. Z tego sklepu drugi sklep do którego drzwi drzewiane na zawiasach [z] wrzeciędzami [i] skoblami. W tym sklepie okien cztery, we dwóch oknach pręty i kraty żelazne a we dwóch oknach oszywie do jednego okna drzwi żelazne. W tym sklepie kolcza wielkie żelazne do drągów. Te sklepy obadwa jastrychem położone, do tej wieży wschód, przy nim poręcz. Na tej wieży mieszkanie, z tego wschodu idąc po lewej stronie sionka, z tej sionki sień murowana, do której drzwi na zawiasach. W tej sieni dwa okna z kwaterami otworzystymi, szklane

w ołów robione. Z tej sieni izba, w niej jest piec zielony, okien trzy szklane z kwaterami w ołów robione. Z tej izby drzwi na zawiasach z antabami pobielanymi i zamek z klamką i wrzeciędzem. W tej sieni wschód na górę z poręczami, dobry. Na tej górze sień tarcicami po [F. 50lv.]łożona, z tej sieni izba, do niej drzwi na zawiasach z klamką i zamkiem, w tej izbie pieca nie masz, z tej sieni drzwi na zawiasach z klamką, w tej sieni trzy okna otworzyste. Z tej sieni po lewej stronie pobok priwet a po prawej stronie z tej sieni izdebka wierchem malowana, w niej piec polewany biały, komin murowany, okien trzy szklane w ołów robione, dziś niedobre. Do tej izdebki drzwi na zawiasach z klamką i haczykiem, w tej izdebce stół nowy sosnowy. Z tej izdebki druga izdebka większa, do niej drzwi na zawiasach z klamką i haczykiem i antabą, w tej izbie piec biały i komin, okien w niej pięć szklanych w ołów robione i z ramami, ława pod tymi drzwiami stolarskiej roboty, w niej że stolik jeden. Z tej izby drzwi na zawiasach z zamkiem, klamką i antabą i kuliaszkiem. Z tej izby sień, w której okna trzy w ołów robione. Przy tej sieni pobok wsrąb na kaplicę poczęty, snopkami posyty. Z tej sieni wschodem na górę, na stołową izbę u którego schodku drzwi na górę, u tych drzwi zawiasa jedna, w tej sieni drzwi na ganku, który należy do stołowej izby w dolnym budowaniu. Te drzwi na zawiasach [F. 502], w tej sieni wschód na dół z poręczem do sieni. U tego wschodu drzwi z zawiasami i haczykiem. Podle tego wschodu, w tejże sieni izdebka na północy, do niej drzwi na zawiasach z zamkiem, w tej izdebce okien szklanych pięć w ołów robionych, dwie otworzyste, w tych oknach trzy kwatery złe, ław dwie stolarskiej roboty. W tej sieni, na wschód słońca izba wielka stołowa, do tej izby drzwi listwowe stolarskiej roboty na zawiasach z zamkiem. W tej izbie z różnych farb polewany komin, w niej okien pięć większych szklanych w ołów robione. Ławy na trzy części wokoło stołów trzy służba w niej jest szafa, na tej szafie dwie listwie, do której szafy dwoje drzwi otworzyste z zawiasami i wrzeciędzami i skoblem, w tejże izbie ganek dla muzyki z tarcic robiony. Izba w kwadrat z dębowych tarcic położona, w tej sieni okien cztery i sama jest [ast] rychem położona, w niej że dwa kominy ceglami murowane i przez budowanie wywiedzione. Z tej sieni na zachód słońca drzwi do izby na dolnym mieszkaniu, na

zawiasach z klamką i dwoma antabami i kuliasikiem, w tej izbie piec biały niebardzo dobry, komin z blachą, ławy dwie, jedna długa pod oknem, druga [F. 502v.] krótsza stolarskiej roboty szafka 7 drzwiami na zawiasach stolarskiej roboty, stół jeden, okien pięć szklane w ołów robione. Z tej izby na pobok na północy komora, w niej drzwi na zawiasach z wrzeciędzem, w komorze okno jedno szklane w ołów robione. W tej że komorze drzwi na ogródek na zawiasach. Z tej izby pokój mały, drzwi do niego na zawiasach z haczykiem i klamką. Ten pokój malowany, pod wierzchem, w nim okien trzy szklanych w ołów robione, stolik jeden, komin. Z tego pokoju pokok na północy drugi pokój, do niego drzwi na zawiasach z antabą i kuliasikiem, w tym pokoju jedno okno szklane w ołów robione, z tego pokoju drzwi do komory na zawiasach z kuliasikiem, z tegoż pokoju drzwi do sionki na zawiasach. Z tej sionki wschód na górne mieszkanie z poręczami. Z tego budowania wychodząc sień w której drzwi na zawiasach z wrzeciędzem, kuchnia na wschód słońca, do niej drzwi na zawiasach, na zawiasach przy tej kuchni komora do rzeczy chowania, z tej komory drzwi na zawiasach z wrzeciędzem. W tejże kuchni stołów dwa, ława jedna, sama kuchnia w strychulec i glinę robiona, jedną stroną niepobita. Podle tej kuchni budowanie stare, w którym na górze komór trzy, podle siebie, do których komór wschód [F. 503] jeden podle kuchni a drugi od rzeki, u których komór drzwi na zawiasach [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 78, 1632 r.

Opisanie stanu dóbr miasteczka Soboty i Wsi Sobockiej z przyległościami [...] 1781 roku spisany

Zabudowania dworne

[F. 40] "Officyna pierwsza na kopcu o trzech pokojach, dwóch sionkach i kuchni, przed lat kilku z drzewa tartego w węgieł wybudowana. Dach gontami pokryty w którym dymników dwa z oknami szklanymi, komin murowany nad dach wyprowadzony jeden. Wchodząc do sieni [...] [opuszczono opis wnętrza].

Officyna druga, także z drewna rżniętego w węgieł budowana, przez połowę na podmurowaniu o dwóch izbach, gontami pokryta z

kominem jednym murowanym, nad dach wyprowadzonym. Do sieni wchodząc drzwi [...] [opuszczono opis wnętrza].

Piwnica w środku między officynami murowana do której drzwi podwójne, spuszczone z tarcic na zawiasach ze skoblem i zasuwą żelaznemi.

Skarbiec murowany u którego dach gontami z gruntu spruchniałemi [F. 41] pokryty. Drzwi do niego na zawiasach z wrzeciędzami i skoblami dwiema żelaznemi. Podłoga z dylów układana, posowy nie ma. Pod skarbcem sklep murowany u którego drzwi na zawiasach z skoblem do zamykania. Schody do niego mocno zruynowane.

Most schodząc z kopca ku browarowi przez fosy dwie, wodą napełnione, dookoła ten kopiec obtaczające, z balów rżniętych na słupach postawiony, bez poręczy.

Browar z drzewa rżniętego w węgiel stawiany [...]".

AGAD, Castr. Lanc. obl. 95, 1782 r.

66. Stryków, pow. Brzeziny (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu.

1. Wzmianka o "fortalicji" w Strykowie pochodzi z 1505 r.¹ Publikuje ją S. M. Zajączkowski przy okazji omawiania klucza strykowskiego². Kolejne inwentarze z 1659 r.³ zawierają obszerny opis "zamku czy dworu". Ostatni opis z 1730 r.⁴ nie notuje jego obecności. Jest on wzmiankowany w *SGKP*⁵ i informację tę powtarza nowsza literatura.

2. Nie stwierdzono reliktów budowli ani kopca.

3. Miejscowość występuje w źródłach pisanych od 1387 r.⁶ Od końca XIV w. Stryków stanowił centrum znacznego klucza majątkowego Strykowskich herbu Leliwa⁷. Fortyfikacja notowana w 1505 r. powstała zapewne w wieku XV z inicjatywy Piotra Tłuka lub jego następców, lub po 1493 r., czyli po przejściu miejscowości i całego klucza w ręce Mikołaja Lubelczyka z Kurozwek. Nie posiadamy żadnych danych pozwalających na rekonstrukcję założenia średniowiecznego. Opisy z 1659 r. dotyczą zapewne tej samej budowli, choć jest to nie potwierdzona sugestia⁸. Wydaje się, że od początku XVI w. do połowy XVII w. obiekt ulegał znacznym przebudowom. Wzmianka o dwóch budynkach dolnym i górnym może być inter-

pretowania trojako. Może na kopcu znajdowały się rzeczywiście dwa duże budynki: jeden "dolny" - parterowy, drugi "górny" - piętrowy. Możliwe jednak, że określenia te dotyczą lokalizacji obu domów w obrębie obwołu warownego - jeden stałby na silniej wypiętrzonej części kopca. Trzecia możliwość to odczytanie treści inwentarza jako opisu jednego budynku piętrowego posiadającego pomieszczenia "dolne" i "górne". Jest ona najmniej prawdopodobna. Natomiast wzmiankę o dwóch mostach rozumieć można jako dowód na otoczenie kopca dwoma fosami (?). Problem "zamku" w Strykowie wymaga dalszych badań.

¹ AGAD, MK 15, f. 221. ² S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 85-87. ³ AGAD, CLr 108, f. 267-267v.; CLr 109, f. 382-383. Oba opisy są identyczne, drobne różnice są wynikiem zaagażowania innego kopisty. ⁴ AGAD, CLo 5, f. 605-605v. ⁵ SGKP, t. XI, s. 440; de Verdmomn, *op. cit.*, relikty "zamku" widoczne być miały jeszcze w początku XIX w. ⁶ *Księgi sądowe...*, cz. I, 345. ⁷ Problem klucza strykowskiego omawia, uwzględniając całą starszą literaturę, S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 85-87, przyp. 31-34. ⁸ Przemawia za nią wzmianka z 1612 r. (AGAD, CLr 56, f. 221) notująca wystawienie dokumentu "in bonis civitati oppidi Stryków in curia alias na kopczu".

Opisanie zamku albo dworu strykowskiego [...] roku 1659

[F. 382]"Zamek strykowski na kopcu w którym dwej [dwa] budynek. W budynku dolnym jest izba, sień i komora albo spiżarnia i piwnica zła. Ten budynek był pusty ale przed dwiema laty kosztem JWP Kamienackiego [Kamionackiego?] restaurowany, to jest komin z fundamentu wymurowany, piec zielony polewany wielki w izbie postawiony, komin także w izbie, okna w tej izbie napsowane przez Szwedów, papierem polepione, dach słomiany dobry. Alkierz w izbie z tarcic przeforsztowany, okno szklane nowe, drzwi na zawiasach z zamkiem i kluczem, na górze schowanie przekryte także przez JWP Kamienackiego.

Budynek drugi, górny, w którym izdebka, sień, przysionek i komora, okna także napsowane przez neprzla [może nieprzyjaciela], dach stary gontami pobity. W rogu tego budynku kuchnia kosztem JWP Kamienackiego sporządzona, w której izdebka, piec nowy do

pieczenia chleba, komórka do chowania kapusty. Na drugim rogu komórka na dole, albo stajenka. Na podwórzu karmnik stary, mosty dwa złe przez neprzła zepsowane. Folwark za zamkiem dobry [...]".

AGAD, Castr. Lanc. rel. 109, 1659 r.

67. Strzeblew, pow. Łęczyca (obecnie woj. łódzkie), dwór na kopcu (?).

1. Z licznych opisów dworu¹ tylko ostatni, z 1774 r., notuje interesujące nas szczegóły. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktów kopca. Interesujący nas teren jest obecnie całkowicie zurbanizowany. Relikty założenia dworskiego znajdują się w granicach administracyjnych Ozorkowa, przy ul. M. Konopnickiej 3.

3. Strzeblew występuje w źródłach pisanych od 1390 r.² W XV w. wieś ta wchodzi częściowo w skład klucza porszewickiego Porszewickich oraz w skład majątku Parzęczewskich³. Opisy od 1685 do 1774 r. przekazują nam obraz dużego dworu stojącego w oparkanionym podwórzu, który ulega stopniowemu zużyciu i wreszcie według ostatniego inwentarza, "najprzód wjeżdżając na podwórze brama z pruska stawiana, ściany w niej z gliny lepiące powypadały i słupy się pochyliły. Na tej bramie jest altanka, o dwóch miejscach na okna i drzwi jedne, do której schodów nie masz [...]. W pośrodku podwórza dwór stary, pusty, do którego wchodząc mostek z zrzyneków stary. Drzwi futrowane"⁴ nie pełni już funkcji mieszkalnych. Obok niego stoi już nowy dwór "postawiony ze wszystkim, do którego wchodząc mostek z tarcic ułożony"⁵. Brak jest dodatkowych wskazówek, które pozwoliłyby przyjąć hipotezę, że oba dwory - a może tylko starszy - był otoczony fosą i posadowiony na kopcu. Możliwość taka jest jednak bardzo prawdopodobna. Stary dwór, wzniesiony "w szachulec", zbudowany został prawdopodobnie w XVI w.

¹ AGAD, CLr 154, f. 218-222; CLr 155, f. 157/30v.; CLr 181, f. 263-267; CLr 191, f. 511-514v.; CLo 3, f. 631-637; CLo 24, f. 419-422v.; CLo 65, f. 612-617v. ² Księgi sądowe..., cz. I, 1811; S. Z a j ą c z k o w -

s k i, S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *op. cit.*, cz. II, s. 122, przyjmują w oparciu o *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, wyd. O. Ł a s z c z y ń s k a, Poznań 1947, s. 15, że Treblevici wymienione w bulle gnieźnieńskiej to Strzeblew, por. S. K o z i e r o w s k i, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. II, Poznań 1928, s. 188-189.³ Jako Dzeblewo występuje w cytowanym już opisie włości parzęczewskiej TL 12, f. 255 (275); por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184, 188; t e n ż e, *O wielowioskowej własności...*, s. 95-96, tam też starsza literatura.⁴ AGAD, CLO 65 f. 613.⁵ *Ibidem*.

68. Szamów, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu, może murowany (?).

1. Z kilku opisów inwentarzowych Szamowa¹ tylko dwa, z lat 1749 i 1763, notują interesujące nas relikty. Nie wspomina o nich literatura; badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. XIX-wieczne dane kartograficzne lokalizowały go na wschodnim skraju wsi. Obecnie nie istnieje.

3. Miejscowość, pojawiająca się w źródłach pisanych w 1385 r.² i w XV w., była ośrodkiem dwuwioskowego klucza Szamowskich³. Szamowscy herbu Prus I byli właścicielami wsi także i w XVI w., kiedy na 10 łanach siedział tu Jan Szamowski. Majątek Szamowskich omawia S. M. Zajączkowski⁴. XVIII-wieczne opisy nie pozwalają na bliższą analizę obiektu. Pierwszy poświadcza, że dwór na kopcu przestał funkcjonować w I połowie XVIII w.⁵, drugi notuje już obecność nowego dworu zbudowanego w latach 1749-1763: "przed dworem zaś na kopcu sklepów dwa murowanych, niczym nie pokryte, do których drzwi jedne na zawiasach [z] wrzeciądzem i skoblami, za tymże dworem sad jest chrustem ogrodzony"⁶. Wydaje się, że są to relikty murowanego XVI-wiecznego dworu na kopcu, wzniesionego przez któregoś z Szamowskich. Regularność kopca silnie przemawia przeciwko jego średniowiecznej metryce. Nie można jednak wykluczyć, że dwór był drewniany, a tylko jego pierwsza piwniczna kondygnacja była murowana.

¹ AGAD, CLro 198, f. 666-667v.; CLo 20, f. 342-342v.; CLo 23, f. 531, 569, 611; CLo 30, f. 96-97; CLo 52, f. 164-164v. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 5; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*; cz. II, s. 133, podają, że o Szamowie wspomina już Korytkowski, *op. cit.*, t. II, s. 808, przyp. 1. Altaria w Szamowie miała być erygowana przez Jarosława Bogorię Skotnickiego, a więc w latach 1342-1376. ³ AGAD, MK 14, f. 204; Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 526; Niesiecki, *op. cit.*, t. VIII, s. 599; *Polska XVI wieku...*, s. 87, 141. ⁴ S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową...*, s. 185; *tenże*, *O wielowioskowej własności...*, s. 100. ⁵ AGAD, CLo 30, f. 96. ⁶ AGAD CLo 52, f. 164v.

Wizja dóbr Szamowa w roku 1749 uczyniona

[F. 96] "Dworu nie masz, tylko kopiec na którym kiedy dwór bywał, na którym kopcu dwa sklepy murowane, na których tylko kawałek poszycia. W jednym sklepie kominek wywiedziony i okno z kratą żelazną i drzwi drewniane z zawiasami, w drugim sklepie dziura na okno. Folwarku połowa to jest izba [...]"

AGAD. Castr. Lanc. obl. 30, 1749 r.

69. Śladków, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), dwór na kopcu (?).

1. Z licznych inwentarzy różnych części Śladkowa¹ (Górny, Mały Podleśny, Rozległy) tylko jeden, z 1683 r., wzmiankuje kopiec. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

3. Stary dwór w Śladkowie znajdował się, według relacji miejscowej ludności, w zachodniej części wsi, na skraju wysoczyzny pociętej groblami. Nie stwierdzono relików kopca.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1386 r. i przez cały interesujący nas okres pozostaje w rękach prywatnych². Jedyna interesująca nas wzmianka zawarta jest w inwentarzu Śladkowa Górnego z 1683 r., gdzie notowana jest izdebka we dworze "nad kopcem"³, którą interpretować można jako izbę o oknach skierowanych ku kopcowi stojącemu na podwórzu. Obecność w Śladkowie Górnym

dworu na kopcu jest jednak wyłącznie nie potwierdzoną hipotezą badawczą.

¹ AGAD, CLr 148, f. 313-315; CLr 149, f. 322-325; CLo 36, f. 126-128; CLo 39, f. 13-14 (dotyczą Ślaskowa Górnego). ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 134, 138; *Żaski*, op. cit., t. II, s. 410-411; *Polska XVI wieku...*, s. 60, 121. ³ AGAD, CLr 140, f. 323.

70. Śleszyn, pow. Orlów (obecnie woj. płockie), dwór murowany (?).

1. Z trzech inwentarzy Śleszyna¹ tylko ostatni, z 1713 r., notuje obecność murowanej kamienicy. Obiektu nie notuje literatura; badań nie prowadzono.

2. W zespole dworsko-parkowym, około 100 m na północ od klasycystycznego pałacu, na północno-zachodnim skraju stawu znajduje się kopiec o średnicy około 20 m i wysokości około 3,5 m, w obrębie którego widoczne są relikty budowli murowanej, określanej przez ludność jako lodownia. Bez dokładniejszych badań terenowych trudno stwierdzić, czy jest to rzeczywiście XIX-wieczna lodownia, czy relikht starszej od pałacu siedziby.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1389 r.; przez cały interesujący nas okres pozostawała w rękach prywatnych². Inwentarze z 1664 r. notują opis zabudowań spalonych, może w czasie "potopu". Następny, z 1713 r., zawiera opis nowego dworu, sali, dwukondygnacyjnego domu o konstrukcji murowano-drewnianej z paradną izbą na piętrze i murowanej kamienicy. Zły stan techniczny "kamienicy" przemawia za tym, że przetrwała ona pożar zabudowań, a więc powstała przed połową XVII w. Obecność ganku, okien oprawnych w ołów i kominków pozwala sądzić, że nie był to dworski "lamus czy skarbiec", lecz XVI-wieczny (?) dwór murowany, wzniesiony w obrębie zabudowań dworskich. Brak jest informacji na temat kopca, fosy lub innych urządzeń obronnych otaczających murowany "dom pański". Naturalnie sugestia widząca w "kamienicy" stary budynek mieszkalny, dwór murowany, nie jest dowodnie potwierdzona.

¹ AGAD, CLr 118, f. 157-158; CLr 119, f. 202v.-203v.; CLr 189, f. 329-

-332v. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 1305, cz. II, 10; Łaski, *op. cit.*, t. II, s. 497-498; *Polska XVI wieku...*, s. 110, 148.

Inwentarz majątności ślesieńskiej cum attentiis [...] 1713 roku spisany

[F. 329] Opis dworu nowego pod gontami, ogrodzonego podwórza, ozdu, browaru, i dalej "Sala nad sadzawką, pod którą sklep murowany, do niego drzwi z zamkiem na żelaznych zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami. Na tym sklepie komora, do której drzwi na zawiasach z skoblami i z wrzeciędzem. W tej komorze toków dwa do spania. Nad tą komorą jest sala, do której wchodząc z tarcie podłoga balasami z dwóch stron otoczona, lecz nie wszystkie są, ~~z przodu nie masz żadnego~~, i belki u wystawy. Drzwi do niej na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami. Stajnia mała [...] spichlerz wielki, stodoły, stajnie. [F. 330v.] Kamienica, pod którą sklepów dwa murowanych, do tych sklepów drzwi drugie [?] na zawiasach z haczykami i z skoblami, wrzeciędzami, także drzwi żelazne czwarte na zawiasach żelaznych, piąte na górkę i wschody. Item wschody popsowane i pogniłe na kamienicę z obydwu stron. Ganek tarcicami pobity z tarcicami i podłogą. Wchodząc do sieni drzwi na zawiasach z zamkiem, skoblem i antabą, po prawej ręce do pokoju drzwi na zawiasach żelaznych z klamką i wrzeciędzem, komin murowany, okien trzy z kwaterami, teraz reperowane de novo w ołów, w tym pokoju ~~szafa z zamkiem~~. Na przeciwko pokój murowany, do którego drzwi z zamkiem na zawiasach, okna dwa bez szkła, w jednym trzy pręty żelazne, w drugim jeden. Ta kamienica gontami pobita z wietrznikami. Przy tej kamienicy ogród włoski w którym różne drzewa szczepione [...]"

AGAD, Castr. Lanc. rel. 189, 1714 r.

71. Ujazd, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), zamek prywatny.

1. Wiadomości o mieszkalno-obronnej siedzibie średniowiecznej w Ujeździe zbiera T. Szyburska¹, autorka historyczno-architektonicznego opracowania pałacyku Ostrowskich. Ze źródeł nie publikowanych, nie uwzględnionych przez T. Szyburską, wymienić mo-

zna krótką wzmiankę z 1755 r.², a także inwentarz z 1779 r.³ i dane kartograficzne przechowywane w AGAD i APŁ⁴.

2. Pałac (w obecnej swej postaci o cechach neogotyckich), w którym utopione są relikty starszej siedziby, znajduje się w mieście, na terenie parku, ulokowanego w dolinie rzeczki Czarnej.

3. Ujazd występuje po raz pierwszy w źródłach pisanych w roku 1283; zaś w 1428 r. lokowany jest na prawie niemieckim⁵. Miejscowość w I połowie XV w. była własnością Piotra Tłuka, następnie częściowo przechodzi w ręce Warszyckich i w 1476 r. staje się (wraz z kluczem) własnością Piotra Dunina⁶. W wiekach XV-XVI Ujazd stanowił centrum dużego, przeszło 10-wioskowego klucza ziemskiego. Według R. Rosina⁷ zamek wymieniony jest po raz pierwszy w 1474 r.; na jego utrzymanie przeznaczano dochody z miasta Ujazdu i wsi Niebrowa, a opiekę powierzono Piotrowi Wspinowski (Spinkowi) z Będkowa. Jest to świadectwo (za R. Rosinem), że obsadzenie zamku w Ujeździe wykraczało poza działy rodzinne i była to sprawa wagi państwowej. W roku 1476, przy okazji przekazywania Ujazdu w ręce Piotra Dunina, wymieniony jest "castrum Uyazd in terra Lanciciensii oppidumque"⁸. O obecności zamku, przy okazji omawiania tej transakcji, wspomina także B. Paprocki⁹. Wysoką ocenę obiektu zawartą w dziełach S. Starowolskiego i A. Cellariusza¹⁰ łączyć można z jego przebudową, w latach trzydziestych XVII w., po przejściu w ręce Kacpra Denhoffa. T. Szyburska¹¹ sądzi, że w początkach XVII w. starszy obiekt był już mocno zniszczony, a jej relikty wykorzystał K. Denhoff przy budowie wczesnobarokowej (?) rezydencji. Mimo to w II połowie XVIII w. obiekt nadal nazywany jest w źródłach zamkiem. W 1755 r. jeden z dokumentów wystawiony został "in oppido Ujazd arceque ibidem sita"¹², a inwentarz z 1779 r. wspomina "sklep murowany w zamku starym pierwszy, w którym zawsze piwo stawało"¹³. Przebudowy budynku w końcu XVIII w. (a także w latach 1882-1885, 1920-1922) zatarły nie tylko relikty budowli gotyckiej, lecz i manierystyczno-wczesnobarokowej. Stwierdzone w czasie prac remontowych i wstępnej analizy architektonicznej obecnego pałacu relikty partii murów gotyckich, zachowane na długości około 12 m (i do wysokości 3 m), zmurowane w wątku polskim, nie pozwalają na rozczytanie rzutu budowli średniowiecznej. Znalezionej relikty muru datowane

wać można na XV w.¹⁴ Mimo braku konkretnych danych sądzić można, że skala założenia gotyckiego nie była duża. Wydaje się, że reprezentował on dość typową formę XV-wiecznego zamku prywatnego; być może jako obiekt analogiczny do Ujazdu traktować można zamek w Lutomiersku. Ciek rzeczki Czarnej, liczne rozlewiska i stawy znajdujące się w parku pozwalają domniemywać, że XV-wieczny zamek w Ujeździe wzniesiony był "na kopcu" otoczonym fosą. Okazją do wzbogacenia wiadomości o zamku stać się może dopiero następny poważny remont pałacyku Ostrowskich.

¹ T. S z y b u r s k a, *Ujazd - pałac, pow. brzeziński, woj. łódzkie. Dokumentacja historyczno-archeologiczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1968. ² AGAD CLO 37, 384. ³ AGAD, CLO 86, f. 59-60v.; 151-156v., tam też dokładny opis nowych oficyn pałacowych. ⁴ AGAD, K 214-127, K 200-203, K 119-124; APŁ, K 51, K 2630. ⁵ DKM, t. IV, s. 298, 14; problem lokacji obszernie omawia R. R o s i n, *Lokacja miasta Ujazdu*, RŁ, 1964, t. IX (XII), s. 101-117. ⁶ Por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowłoskowej własności...*, s. 87. ⁷ Por. R o s i n, *op. cit.*, s. 112. ⁸ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowłoskowej własności...*, s. 87, przyp. 36, ⁹ P a p r o c k i, *Herby rycerstwa...*, s. 568. ¹⁰ S. S t a r o w o l s k i, *Polonia sive status Regni Poloniae descriptio*, Coloniae 1632, s. 10; A. C e l l a r i u s, *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae, omniumque regionum juri Polonico subiectorum novissima descriptio...*, Amsterdam 1659, s. 234: "Ujazdum oppidum arce admodum elegantise efferens" przy opisie woj. rawskiego (I) ¹¹ S z y b u r s k a, *op. cit.*, s. 8-11, zamek wymieniony jest także z racji przejścia dóbr w ręce Jana Szczawińskiego w 1612 r.; w roku 1673 przy okazji opisu miasteczka wymieniony jest "zamek albo pałac murowany" AGAD, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu nr 533 (stary nr 2223) f. 15. ¹² Por. przy. 2. ¹³ Por. przyp. 3, f. 156v. ¹⁴ S z y b u r s k a, *op. cit.*, s. 11-12.

72. Walewice, pow. Łęczyca (obecnie woj. skierniewickie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Opis istniejącego kopca (jak również nasypu rozwieżonego przed ponad 100 laty) i podstawowe wiadomości zestawia J. Kamińska¹.

3. Miejscowość pojawia się w źródłach pisanych w 1316 r.² Obecność na kopcu ceramiki z tzw. III okresu wczesnośredniowiecz-

nego przemawia za wczesną, XIII-XIV-wieczną metryką kopca³. Brak danych pozwalających określić chronologię nie zachowanego kopca, nie wiadomo też czy można go traktować jako relikty budowli mieszkalno-obronnej. W XVIII w. nad Mrogą istniał duży dwór drewniany, zniszczony (?) przy okazji budowy klasycystycznego pałacu⁴. Nie znaleziono materiałów archiwalnych, które pozwoliłyby dokładniej zapoznać się z historią siedzib mieszkalnych w majątku Walewice.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 101-102. ² KDW, t. III, 981; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 238. ³ MAIEŁ, IVb 1946/63 (ceramika) i MAIEŁ, IVb 1946/3 (ostroga z gwiaździstym kółkiem). ⁴ E. Żyłko, *Walewice, pałac*, mpis w PKZ w Warszawie, 1957, s. 14; por. KZS, t. II, s. 170.

73. Witonia, pow. Łęczyca (obecnie woj. płockie), tzw. "grodzisko stożkowate".

1, 2. Podstawowe informacje o obiekcie zbiera J. Kamińska¹.

3. Wieś pojawia się w źródłach w 1386 r.² Pozostaje cały czas w rękach prywatnych; w XVI w. (chyba i wcześniej) mieszkają tu przedstawiciele rodziny Wituńskich-Witońskich³. Im też należy przypisać fundację dworu na kopcu w Witoni. Zniszczenie obiektu i nieliczne zachowane materiały zabytkowe pozwalają na próbę datowania⁴. Inwentarz z 1682 r. notuje⁵ "na podwórzu lamus snopkami posyty, do którego drzwi całe żelazne kłódką zamknięte, pod którym lamusem sklepy dwa do którego jednego drzwi proste na zawiasach, drugie drzwi na zawiasach żelaznych, wedle tego lamusa pszczelnik [...] w tym że podwórzu dwór pusty, który z gruntu naprawy potrzebuje". Podobna relacja pochodzi z 1757 r.: "skarbiec murowany dobry, w nim okien dwa z żelaznymi okiennicami, pod tym skarbecem sklepy dwa murowanych" i dalej "przedtem dwór drewniany, zniszczony, potem folwark [bywał]"⁶. Z przytoczonych opisów trudno nawet hipotetycznie przyjmować, że murowany skarbiec-lamus to relikty interesującego nas dworu na kopcu (murowanego?). Nie był to chyba także zniszczony już w III ćwierci XVII w. dwór drewniany.

¹ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 102. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 209. ³ *Polska XVI wieku...*, s. 86. ⁴ MAIEŁ, IVb 1948/28. ⁵ AGAD, CLr 146, f. 23v.-28. ⁶ AGAD, CLo 41, f. 678-680.

74. Zakrzew, pow. Orłów (obecnie woj. skierniewickie), dwór na kopcu.

1. Jedyne świadectwo notujące obecność dworu obronnego to opis włości sobockiej z 1738 r.¹ Obiekt nie występuje w literaturze, badań nie prowadzono.

2. Około 250 m na południe od Spółdzielni Produkcyjnej w Zakrzewie, na wysokości gospodarstwa Zakrzew nr 6, przy południowej krawędzi pradoliny Bzury, 100 m od jej koryta znajduje się całkowicie rozorany, słabo widoczny pagórek o średnicy ponad 40 m, otoczony niskimi relikdami fosy widocznej tylko od wschodu. Na zaoranej powierzchni pola rysuje się on głównie dzięki różnicy kolorystycznej; licznie występują tu ułamki cegieł i ceramika o tradycjach późnośredniowiecznych oraz XVII-XVIII-wieczna. Wśród ludności miejsce to nosi nazwę "pałac Zawiszy Czarnego". Być może ostatnim posiadaczem "pałacu" był Cyprian Zawisza Czarny (†1827), pochowany w kościele w pobliskiej Sobocie.

3. Wieś występuje w źródłach pisanych od 1388 r.² Pozostawała przez cały czas w rękach prywatnych i była zapewne gniazdem rodziny Zakrzewskich herbu Jelita³. W II połowie XVI w. siedzą tu na 7 łanach Stefan i Mateusz Zakrzewscy oraz Anna, wdowa po Janie Tarnowskim⁴. W XVIII w. wieś należy do sobockiej włości Zawiszów⁵ i wtedy wspomniany już opis notuje tu obecność nowego dworu, spornych zabudowań folwarcznych i dworu na kopcu: "ten stary pod guntami o czterech izbach z zamknięciem złym z kuminami, piecami, oknami"⁶. Na kopcu przebywały zwierzęta, a sam dwór, choć jeszcze w dobrym stanie technicznym, służył już tylko jako magazyn sprzętów i narzędzi. Mimo że nie pełnił już funkcji mieszkalnych wątpić należy, czy posiadał średniowieczną metrykę. Nic nie wiemy na temat fundatora obiektu, choć prawdopodobnie był nim któryś z Zakrzewskich. Brak także danych o fosie, moście i innych urządzeniach obronnych otaczających dwór.

¹ AGAD, CLo 19, f. 213-263. ² *Księgi sądowe...*, cz. I, 947. ³ N i e s i e c k i, *op. cit.*, t. X, s. 320-336, zna na terenie łączyckiego jedenaście gniazd Jelitczyków-Zakrzewskich. ⁴ *Polska XVI wieku...*, s. 107. ⁵ Zakrzew nie wchodził w skład dóbr sobockich w XIV-XVI w. w okresie posiadania ich przez Sobockich, pow. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 92. ⁶ AGAD, CLo 19, f. 213.

75. Zaosie, pow. Brzeziny (obecnie woj. piotrkowskie), "fortalicja".

1. Obiekt wzmiankowany jest w *Sumariuszu dokumentów klucza ujazdowskiego*¹ i omawiany przez T. Szyburską² przy okazji analizy "pałacu" w Ujeździe, Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. Obecna wieś Zaosie ulokowana jest na wysoczyźnie i przeniesiona została tam dopiero po połowie XIX w. Pierwotnie znajdowała się ona w dolinie cieku rzeczki Czarnej (Piasecznicy), na północ od PGR Niewiadów i południe od młyna Ruda. W dolinie rzecznej, na wschodnim brzegu, według relacji miejscowej ludności, miał znajdować się "kopiec na stawie".

3. Wieś wzmiankowana jest po 1393 r.³, kiedy to wymieniana jest właścicielka Hanka de Zaose. W XV w. wchodzi w skład klucza ujazdowskiego Warszzyckich, a po 1476 r. Piotra Dunina z Pratkowic⁴. S. M. Zajączkowski nie notuje już Zaosia w składzie klucza ujazdowskiego w II połowie XVI w.⁵, choć według A. Pawińskiego znajdował się on w 1576 r. w ręku Stanisława Dunina⁶. Fortalicja wymieniona jest w 1628 r., a następnie w 1630 r. Przy okazji sprzedaży części dóbr ujazdowskich przez Pawła Szczawińskiego w 1636 r. wieś notowana jest jako "Zaosie exixteus funditis desertis"⁷. Wydaje się, że przejęcie klucza ujazdowskiego przez Denhoffów wyznacza zarazem górną granicę użytkowania fortalicji. T. Szyburska⁸ sugeruje, że wymienienie jej w źródłach wiąże się ze zniszczeniem starego zamku w Ujeździe. Nie jest to prawdopodobne, gdyż ośrodek dyspozycyjny dóbr nigdy nie przenosił się z Ujazdu. Wydaje się, że fortalicja, prawdopodobnie drewniany dwór na kopcu, mogła mieć metrykę średniowieczną i wiązać ją można z Warszzyckimi lub Duninami. Funkcjonowała ona do I połowy XVII w.

¹ AGAD, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, nr 533, *Sumarium generale documentorum sub signo 1814 r.* ² S z y b u r s k a, *op. cit.*, s. 8-11. ³ *Księgi sądowe...*, cz. I, 2860, 2863. ⁴ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia nad wielowioskową...*, s. 184; *tenże*, *O wielowioskowej własności...*, s. 87. ⁵ S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 88. ⁶ *Polska XVI wieku...*, s. 94. ⁷ AGAD, Archiwum Ostrowskich, *ibidem*, f. 13. ⁸ S z y b u r s k a, *op. cit.*, s. 11; opisu fortalicji nie notuje inwentarz z 1643 r.; por. AGAD, CLr 80, f. 255v.-259.

76. Złota, pow. Łęczyca (obecnie woj. konińskie), dwór na kopcu (?).

1 Spośród pięciu inwentarzy wsi tylko jeden wspomina o mostku, mogącym sugerować, że dwór otoczony był fosą¹. Jako dwór na kopcu interpretuje go B. Baranowski². Badań nie prowadzono.

2. Nie stwierdzono reliktyw kopca. Według relacji miejscowej ludności stary dwór znajdował się koło sadzawki, na lewo od drogi do Ponętowa. Obecnie w miejscu tym znajduje się gospodarstwo chłopskie z całkowicie nowymi zabudowaniami.

3. Złota występuje w źródłach pisanych od 1394 r.³ Mimo że położona blisko Borysławic, nie wchodziła w skład klucza Jastrzębców⁴. Inwentarz z 1779 r. opisuje dwór "nowy w szachulec na przyciesiach, pod snopkami, szczyty z tarcic pozabijane, na tym dworze dach stary wiela miejscami zły, do tego dworu wchodząc z podwórza mostek z dylów, w którym dyle pogniły. Drzwi na biegunach"⁵, który jest co najmniej drugim dworem w Złotej znanym z inwentarzy. Brak danych dla określenia chronologii i fundatora dworu. Prawdopodobnie powstał on jednak w XVII w. (?). Wobec braku w terenie reliktyw nasypu i niejasności opisu, tylko hipotezytycznie możemy traktować go jako dwór na kopcu.

¹ AGAD, CLr 102, f. 193-198; CLr 141, f. 137; CLr 165, f. 715-715v.; CLo 132, 572-578v.; TL 131b, 922-922v. ² B a r a n o w s k i, *op. cit.*, s. 97, przyp. 73. ³ *Księgi sądowe...*, cz. I, 3442. ⁴ Por. S. M. Z a j ą c z k o w s k i, *O wielowioskowej własności...*, s. 82. ⁵ TL 131b, f. 922v.

77. Żychlin. pow. Orłów (obecnie woj. płockie), "zamek".

1. Jedyną informację o zamku w Żychlinie publikuje A. Pawiński, a za nim inni badacze¹. Badań nie prowadzono.

2. Relikt siedziby, czy pozostałego po nim nasypu ziemnego, nie jest znany. Być może znajdował się w okolicy cieku rzeczki Słudwi, przechodzącego od południa obok miasteczka.

3. Miejscowość występuje w źródłach historycznych już w 1332 r., kiedy to wzmiankowany jest sędzia Fal (Fal z Żychlina)². W 1331 r. rejza krzyżacka zniszczyła miejscowość i wydaje się, że jest to dolna granica chronologiczna fundacji interesującej nas budowli obronnej³. Występuje ona w dokumencie z 1394 r. jako własność Klemensa, chorążego łęczyckiego⁴. Brak jakichkolwiek danych do rekonstrukcji obiektu i określenia fundatora. Wydaje się, że *castrum* w Żychlinie był drewnianą budowlą typu tzw. "gródka stożkowatego" - z budynkiem mieszkalnym (może wieżowym), ulokowanym na kopcu oblany fosą i otoczonym zabudowaniami gospodarczymi. Obiekt obronny w Żychlinie funkcjonował w XIV-XV w., a może i jeszcze w XVI w.

¹ *Księgi sądowe...*, cz. I, 3451, 3551; omawia go SGKP, t. XIV, s. 876; wspomina także Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 374 oraz Niesiecki, *op. cit.*, t. X, s. 197, obszernie omawiający historię rodziny Żychlińskich herbu Szeliga. ² KDP, t. II, 254. ³ Obszerną dyskusję na temat identyfikacji Żychlina przeprowadzają S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 216. ⁴ Por. przyp. 1. Literaturę na temat klucza żychlińskiego w XV - początkach XVI w. zbiera S. M. Zajączkowski, *O wielowioskowej własności...*, s. 98.

Dwory obronne województwa łęczyckiego, hipotetyczna próba zestawienia chronologicznego

Miejscowość	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	Uwagi
Barłogi					---	---			?
Bedlno	---	---	---						
Bełdów		---	---		---	---			
Besk					---	---			
Będków		---	---						
Borówek	---	---	---						?
Borysławice									
Bratoszewice				---	---				
Brzeziny				---	---				
Budzynek				---	---				
Byszew	---	---	---						?
Cedrowice					---	---			
Ciężków					---	---			
Dobra					---	---			
Domaników					---	---			
Drogusza			---	---	---				2 dwory: drewniane i murowane
Dzierzbice				---	---				
Gaj									
Golice		---	---						
Grochów				---	---	---			
Idzikowice					---	---			?

Miejscowość	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	Uwagi
Kaleń				-----					
Karsznice		-----							
Konarzew		-----							
Ktery	-----	-----							
Kutno				-----					
Lisice				-----	-----				obronny?
Lubochnia					-----				?
Łązin					-----				
Łęki Kościelne					-----	-----			
Malanów					-----				
Małachowice		-----							
Małecz				-----					?
Mileszki				-----					
Nakielnica					-----				
Niesułów					-----				
Orenice	-----	-----							
Orłów		-----							
Ozorków		-----							?
Parzęczew			-----						
Pełczyska	-----	-----							2 dwory?
Piaskowice	-----	-----							
Piątek		-----		-----					
Podgórzyce	-----	-----							

Ponętów				-----					
Prażki				-----					
Radogoszcz				-----					
Rszew		-----							
Rycerzew				-----					2 dwory: murowany i drewniany
Seligi		-----							
Siemienice									?
Skłóty		-----							
Sobota				-----					
Skoszewy		-----							
Stryków		-----		-----					
Strzeblew									?
Szamów				-----					
Śladków									?
Śleszyn				-----					
Walewice	-----	-----							
Witonia									?
Zakrzew				-----					
Zaosie				-----					
Złota					-----				?
Żychlin		-----							

Legenda: ——— użytkowanie pewne, ---- użytkowanie hipotetyczne, ? obecność hipotetyczna.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA NIEPUBLIKOWANE

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

Księgi Grodzkie i Ziemskie

Łęczyckie Grodzkie oblaty 1-149 (CLo)

Łęczyckie Grodzkie relacje 1-203, 240, 264 (CLr)

Łęczyckie Grodzkie oblaty i relacje 8 (varia), (CLor)

Łęczyckie Grodzkie relacje i oblaty 242c, 243b (CLro)

Łęczyckie Ziemskie, 7, 12, 72, 99a, 104a, 105, 121, 123b, 124, 126, 131b, 133b, 138a, 148b (TL)

Łęczyckie Grodzkie rekognicje 12 (CLrecog)

Sieradzkie Grodzkie relacje 27, 35II, 42, 43II, 64, 66, 76II, 80, 81, 86, 109, 117, 119, 121, 123, 144 (CSr)

Przeddeckie Grodzkie relacje 1 (CPr)

Przeddeckie Grodzkie rekognicje 28 (CPrecog)

Orłowskie Ziemskie relacje i rekognicje 51 (TORrecog)

Brzesko-kujawskie Grodzkie relacje 14 (CBKr)

Brzesko-kujawskie Grodzkie rekognicje 3 (CBKrecog)

Brzezińskie Grodzkie relacje 17 (CBr)

Brzezińskie Grodzkie relacje i oblaty 42 (CBro)

Archiwum Ostrowskich z Ujazdu 533

Metryka Koronna 14, 15, 33, 37, 73

Archiwum Skarbu Koronnego XLVI - 103d, 104, 173 (ASK)

Zbiory kartograficzne - miejscowości wymienione w katalogu

Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie

Opisy zabytków w Królestwie Polskim sporządzone z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa [...] oraz Widoki zabytków starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże starożytności [...] Warszawa 1844-1855 (tzw. Albumy Stronczyńskiego)

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Archiwum Rzewuskich z Bratoszewic V-3, 1-15
- Archiwum Wężyków z Bełdowa V-5, 1, 3, 8, 14, 18, 40, 64, 98-103
- Archiwum Zakrzewskich z Podgębic V-6, 1, 44-48, 63, 87-89, 97, 102, 117-124
- Zbiory kartograficzne - miejscowości wymienione w katalogu
- Biblioteka Czartoryskich, Kraków
- Rękopisy 932, 1725 (Rewizja praw i przywilejów na dobra królewskie 1563-1564)
- Tzw. Teki Pstrokońskiego, rkpis 3304
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
- Akta Kapitulne B140, B143, B144, B147, B148, B155 (ACap)
- Biblioteka Muzeum Narodowego we Wrocławiu
- Pläne und Ansichten der schlesischen Städte; fotografie z tzw. Albumu F. B. Wernera z XVIII w.

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE I OPRACOWANIA

- A d a m c z e w s k a G., *Chłopskie najścia na dwory w Sieradzkim w początkach XVIII w.*, RL 1964, t. IX (XII), s. 235-248.
- A d a m c z y k W., *Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku*, Lwów 1935.
- A d a m c z y k W., *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1938.
- A n g h e l G., *Les premiers donjons en pierre de Transylvanie (Roumanie)*, CG, 1977, t. VIII, s. 7-20.
- A r n o l d S., *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej w XII-XIII w.*, "Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski", 1927, z. 2.
- A r s z y ń s k i M., *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, SzDRiP, 1970, t. IX, s. 7-139.
- A u g u s t y n i a k J., *Wojsławice, IA, Badania rok 1976*, Warszawa 1977, s. 320-321.
- A u g u s t y n i a k J., *Wojsławice, IA, Badania rok 1977*, Warszawa 1978, s. 275-276.
- A u g u s t y n i a k J., *Inowódz, IA, Badania rok 1977*, Warszawa 1978, s. 226-227.
- A u g u s t y n i a k J., *Inowódz, IA, Badania rok 1978*, Warszawa 1979, w druku.

- B a l i ń s k i M., L i p i ń s k i T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. I-III, Warszawa 1843-1846.
- B a r a n o w s k i B., *Wieś polska w "Rozmowach" Wita Korczewskiego*, "Prace Polonistyczne", 1952, ser. X, s. 35-44.
- B a r a n o w s k i B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, ZNUL, 1955, ser. I, z. 1, s. 81-103.
- B a r a n o w s k i B., *Położenie i walka klasowa chłopów w królewskich woj. łęczyckiego w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1956.
- B a r a n o w s k i B., *Wielkość folwarków szlacheckich w łęczyckim w XVIII w.*, ZNUL, 1957, ser. I, z. 5, s. 51-65.
- B a r a n o w s k i B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.
- B a r a n o w s k i B., B a r t y ś J., *Inwentarz dóbr Leźnica Mała w łęczyckim z 1811 roku*, KHKM, 1960, R. VIII, nr 4, s. 519-544.
- B a r a n o w s k i B., *Struktura gospodarcza regionu Łęczycko-Sieradzko-Wieluńskiego w XVI-XVIII w.*, ZNUL, 1970, ser. I, z. 72, s. 35-48.
- B a r a n o w s k i I., *Przemysł polski w XVI wieku*, Warszawa 1919.
- B a r a n o w s k i J., *Bartłomiej Nataniel Wąsowski, teoretyk i architekt XVII w. Studia z historii sztuki*, red. W. J a w o r s k a, J. P i e t r u s i ń s k i, t. XX, Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- B a r t e l O., *Do historii Brzezin i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, "Reformacja w Polsce", 1956, R. XII, s. 126-149.
- B a r u c h M., *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w łęczyckim i sieradzkim*, Warszawa 1903.
- B a s z a n o w s k i J., *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977.
- B i a ł ł o w i c z - K r y g i e r o w a Z., *Zamek w Oporowie. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1957.
- B i a ł ł o w i c z - K r y g i e r o w a Z., *Dwór w Kalinowej*, SiMddWiP, 1962, t. XIII, s. 7-19.
- B i a ł o s t o c k i J., *Późny gotyk. Rozwój pojęcia i terminu*, [w:] *Późny gotyk*, Warszawa 1965, s. 17-82.
- B i s k e K., *Orłów*, "Ziemia", 1914, t. V, nr 32, s. 504-505.
- B ł a s z c z y k S., *Zagroda wybraniecka w Russowie*, SiMddWiP, 1962, t. XIII, s. 47-85.

- Bocheński Z., Dwór obronny arcybiskupa Władysława Oporowskiego (zm. 1453) w Oporowie pod Kutnem, "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", 1933, nr 3, s. 127-131.
- Bocheński Z., Świszczowski S., Zamek w Dębnie, "Pamiętnik Zjazdu Historyków Sztuki i Kultury", 1948, s. 17-54.
- Bogdanowski J., Systemy i kierunki w małopolskim budownictwie obronnym na przełomie XVI i XVII wieku, t. I, II, mpis w Bibliotece Głównej Politechniki Krakowskiej, 1963.
- Bogdanowski J., Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej, "Ochrona Zabytków", 1964, t. XVII, nr 4, s. 3-36.
- Bogdanowski J., Obronna wieża mieszkalna Karwacjanów w Gorlicach, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 157-166.
- Bogucka M., Cegielnia gdańska w XVI wieku, SzDRiP, 1961, t. I, s. 125-140.
- Bogucka M., Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XV-XVII w., Warszawa 1962.
- Bogucki A., Grody a osadnictwo drobnozycerskie w Ziemi Dobrzyńskiej, "Przegląd Historyczny", 1972, t. LXIII, z. 2, s. 219-239.
- Bonicki A., Herbarz polski, t. I-XVI, Warszawa 1899-1914.
- Boüard M. de, Les petites enceintes circulaires d'origine médiévale en Normandie, CG, 1964, t. I, s. 21-36.
- Boüard M. de, Quelques données françaises et normandes concernant le problème de l'origine des mottes, CG, 1967, t. II, s. 15-27.
- Boüard M. de, De l'aula au donjon, "Archéologie médiévale", 1973-1974, t. III-IV.
- Boüard M. de, Manuel d'archéologie médiévale. De la fouille à l'histoire, Paris 1975, s. 76-132.
- Borkiewicz-Celińska A., Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym, [w:] Studia i materiały do dziejów ziemi zawkrzeńskiej, Warszawa 1971.
- Brackmann A., Unverzagt W., Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten, cz. I, Leipzig 1939.
- Brückner A., Encyklopedia staropolska, t. I, II, Warszawa 1939.
- Brückner A., Dzieje kultury polskiej, t. I-III, Warszawa 1957-1958.
- Brykowski M., R., Ruiny zamku w Inowłodzu, mpis w PKZ w Warszawie, 1964.
- Brykowski R., W sprawie dworu obronnego w Jakubowicach Końskich, "Ochrona Zabytków", 1971, t. XXIV, nr 1, s. 49-53.

- Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny)*, Wrocław 1960.
- Burszta J., *Budownictwo wiejskie w kluczu runowskim pod Nakłem w pierwszej połowie XVIII w.*, KHKM, 1967, R. XV, nr 1, s. 104-139.
- Bystroń J. S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI-XVIII*, t. I, II, Warszawa 1976.
- Cellarius A., *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae, omniumque regionum juri Polonico subiectorum novissima descriptio [...]*, Amsterdam 1659.
- Cercha S., *Miasto Brzeziny i jego ważniejsze zabytki*, "Ziemia" 1915, t. IV, s. 585-587, 605-607, 622-624.
- Châtelain A., *Essai de typologie des donjons romans quadrangulaires de la France de l'Ouest*, CG, 1973, t. VI, s. 41-53.
- Chłędowski K., *Pamiętniki*, t. I, II, Kraków 1957.
- Chmielewska A., *Z badań nad grodziskiem w Radogoszczu pod Łodzią*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 23-29.
- Chodyński Z., *Zamki, pałace i rezydencje biskupów wrocławskich*, MHDW, 1910, t. XXIV.
- Chrzanowski T., *Architektura zamków i dworów z XVI i XVII w. na terenie woj. opolskiego*, BHS, 1965, R. XXVII, nr 3, s. 277-284.
- Chrzanowski T., *Neogotyckie około roku 1600. Próba interpretacji*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 75-112.
- Ciekliński Z., [rec.] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, Warszawa 1953, "Ochrona Zabytków", 1954, t. VII, z. 4, s. 278-286.
- Ciekliński Z., *Pałac w Podgębicach. Zarys dziejów i obecna rekonstrukcja*, BHS, 1957, t. XIX, nr 3, s. 287-289.
- Ciekliński Z., *Zabytki Ziemi Łęczyckiej*, [w:] *Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964, s. 141-168.
- Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1954.
- Clasen K. H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutsch Ordensstaates*, Bd. I, *Die Burghauten*, Königsberg 1927.
- Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J. K. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919.
- Codex diplomaticus Poloniae*, wyd. L. Rzysszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, J. Bartoszewicz, t. I-III, Warszawa 1847-1858.
- Danka J., Kajzer L., *Poprzednicy i następcy Szymona Starowolskiego (uwagi na marginesie nowego wydania Polonii)*, BHS, 1978, R. XL, nr 2, s. 133-141.

- Dayczak-Domanasiewicz M., *Uwagi o architekturze renesansowych dworów w Jeżowie i Szymbarku w powiecie gorlickim*, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 167-182.
- Długosz J., *Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. I-XIV, Kraków 1863-1887.
- Dobrowolska M., *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961.
- Dobrzański S. J., *Castrum. Problematyka badawcza*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 5-21.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w., wyd. B. Ulanowski, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. IV, Kraków 1888.
- Domańska H., *Zamek biskupi w Reszlu*, "Rocznik Olsztyński", 1968, t. VIII, s. 105-125.
- Dunin-Wąsowicz T., *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Durdik T., *Kronologii obytných veží českého středověkého hradu*, AH, 1977, t. II, s. 221-228.
- Durdik T., *Nastín vývoje českých hradu 12-13 století*, AH, 1978, t. III, s. 41-52.
- Dylik J., *Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podłódzkiego obszaru*, Łódź 1948.
- Dylik J., *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971,
- Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. J. Topolski, t. I, Poznań 1969.
- Dzieduszycka B., *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w województwie wrocławskim*, SA, 1977, t. XXIV, s. 73-118.
- Ebhardt B. von, *Die Wehrbau Europas im Mittelalters*, t. I, II, Berlin 1939-1958.
- Enaud E., *Les châteaux forts en France*, Paris 1958.
- Enlart C., *Manuel d'archéologie française*, t. II, *Architecture civile et militaire*, Paris 1904.
- Fialova H., Fiala A., *Hrady na Slovensku*, Martin 1966.
- Fijałek J., *Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, Łódź 1952.
- Fischinger A., *Dwór w Młodziejowicach*, "Studia Renesansowe", 1956, t. I, s. 186-204.

- Fischinger A., *Santi Gucci, architekt i rzeźbiarz królewski*, Kraków 1969.
- Frażyk J. T., *Ze studiów i badań nad zamkiem w Dubiecku*, cz. I, "Te-ka Komisji Urbanistyki i Architektury", 1968-1969, t. II, s. 207-223; cz. II, *ibidem*, t. III, s. 159-177.
- Frażyk J. T., *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1971.
- Frycz J., *Budownictwo zamkowe na Pomorzu Wschodnim w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV w.*, "Wydział Nauk o Sztuce PTPN, Sprawozdanie nr 95 za rok 1977", s. 57-77.
- Frycz J., *Architektura zamków krzyżackich*, [w:] *Sztuka pobrzeży Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 19-48.
- Frycz Modrzewski A., *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953.
- Furtak T., *Ceny w Gdańsku w latach 1701-1815*, Lwów 1935.
- Gajewska M., Kruppé J., *Zamek w Oporowie. Opracowanie wyników badań terenowych archeologicznych*, mpis w PKZ w Warszawie, 1959.
- Galiczka I., *Problematyka badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, BHS, 1963, R. XXV, nr 2, s. 109-118.
- Galiczka I., *Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego*, t. I-IV, mpis w Bibliotece ISPAN w Warszawie 1968.
- Gałąszka A., Młynarska M., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu*, "Wiadomości Archeologiczne", 1957, t. XXIV, s. 71-84.
- Gawarecki W. H., *Oporowo. Wspomnienie historyczne*, [w:] *Kalendarzyk polityczny na rok 1844*, przez F. Radziszewskiego, Warszawa 1844, s. 1-22.
- Gawęda S., *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku. Studium z dziejów rozwoju wielkiej własności ziemskiej*, Kraków 1966.
- Gąsiorowski A., *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970.
- Gąsiorowski A., *Itinerarium Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972.
- Gebelin F., *Les châteaux de France*, Paris 1962.
- Gieysztorowa I., *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii XVI i XVII w. Polski*, KHKM, 1962, R. XI, z. 3-4, s. 575-593.
- Gieysztorowa I., *Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku*, KHKM, 1971, R. XIX, z. 4, s. 557-603.

- Gilly M., *Spezialkarte von Südpreußen*, Berlin 1802-1803.
- Glasscock R. E., *Mottes in Ireland*, CG, 1975, t. V, s. 95-100.
- Glinka J., *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, "Rocznik Białostocki", 1961, t. II, s. 53-100.
- Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, II, Warszawa 1907-1909.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I-IV, Warszawa 1972.
- Głosek M., Kajzer L., *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach, (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, KAiU, 1976, R. XXI, nr 2, s. 153-167.
- Gołębiowski L., *Domy i dworki*, Lwów 1884.
- Gostomski A., *Gospodarstwo*, wyd. S. Inglot, Wrocław 1951.
- Górnicki Ł., *Dworzanin polski*, wyd. R. Pollak, Warszawa 1961.
- Górska I., Padarewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Górska K., *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, "Studia Źródłoznawcze", 1957, t. I, s. 185-189.
- Grabski A. F., *Bolesław Krzywousty 1085-1138*, Warszawa 1968.
- Grimm P., *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg*, Berlin 1958.
- Gruszecki A., *Metoda graficzna badań pomiarowych cegły przy ustalaniu chronologii obiektów architektonicznych*, KAiU, 1965, R. X, nr 1, s. 55-58.
- Guerquin B., *Zamek w Drzewicy*, "Teka Konserwatorska", 1952, z. 1, s. 5-31.
- Guerquin B., *Podgębice (woj. łódzkie, pow. łęczycki). Dwór renesansowy. Studium historyczne. Badania terenowe K. Nawoik. Zestawiła W. Tomicka*, mpis w PKZ w Warszawie, 1956.
- Guerquin B., *Zamki Śląskie*, Warszawa 1957.
- Guerquin B., *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych*, KAiU, 1959, R. IV, nr 1-2, s. 73-74.
- Guerquin B., *Próba ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*, KAiU, 1961, R. VI, nr 1, s. 81-84.
- Guerquin B., *Zamek w Malborku*, Warszawa 1971.

- Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1974.
- Guldon Z., Stępkowski L., *Handel wołami w świetle rejestrów komory kaliskiej z lat 1647-1654*, KHKM, 1978, R. XXVI, nr 4, s. 537-542.
- Gwagnin A., *Sarmatiae Europae descriptio*, Kraków 1578.
- Halbertsma H., *Les mottes Frisonnes*, CG, 1972, t. VII, s. 111-125.
- Haur J. K., *Ziemiańska generalna oekonomika*, Kraków 1679.
- Heliot P., *L'évolution du donjon dans le Nord-Ouest de la France et en Angletterre au XII siècle*, "Bulletin archeologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques", 1970, Nouvelle Serie, nr 5, s. 141-194.
- Hejna A., *Česke tvrzé*, Praha 1961.
- Hejna A., *K situační a stavební formaci feudálního sídla v Evropě*, "Památky Archeologické", 1965, t. CVI, s. 513-583.
- Hejna A., *Curia, curtis, castrum, castellum. Ein Beitrag zur der Differenzierung der selbständigen Herrnsitze im 10-13 Jahrhundert*, [w:] *Siedlung. Burg und Stadt*, Berlin 1969, s. 210-217.
- Hejna A., *Zu den Anfängen der Fürsten- und Herrnsitze im westslawischen Raum*, "Vznik a počátky Slovanů", 1972, t. VII, s. 48-76.
- Hejna A., *Opevněná sídla a jejich vztah k osídlení*, "Zbornik Slovenského Národního Múzea", 1976, t. LXX, "Historia", z. 16, s. 253-259.
- Hejna A., *Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10-13 století*, AH, 1978, t. III, s. 75-82.
- Hejnosz W., "Patryja". *Przyczynek do porozumienia się na odległość w dawnych wiekach*, "Luď", 1954, t. XLI, cz. 1, s. 511-517.
- Hensel W., *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948.
- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I-III, Poznań 1950-1951, t. IV współaut. Z. Hilczerek-Kurnatowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.
- Hensel W., *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965.
- Herrenbrodt A., *Her Husterknupp, eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1958, Bd VI.
- Herrenbrodt A., *Stand des frühmittelalterlichen Mottenforschung im Rheinland*, CG, 1964, t. I, s. 21-35.

- Herrmann J., *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlin und des Bezirkes Potsdam*, Berlin 1960.
- Hinz H., *Burgenlandschaften und Siedlungskunde*, CG, 1972, t. V, s. 65-83.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. II, III, Warszawa 1978.
- Hładykowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932.
- Holz W., *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg*, Darmstadt 1965.
- Hoszkowski K., *O znakomitych zasługach w kraju rodziny Korucińskich*, Kraków 1862.
- Hübner W., *Zu frühgeschichtlichen Wehranlagen*, "Prähistorische Zeitschrift", 1963, Bd. XL, s. 51-61.
- Informator archeologiczny*, Warszawa 1967-1978.
- Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534, wyd. B. Ulanowski, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. X, Kraków 1916, s. 1-128.
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1598 r., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950.
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953.
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.
- Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego*, wyd. A. Kamiński, A. Kiełbicka, S. Pańkow, Warszawa 1956.
- Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. A. Rusiński, t. I, II, Wrocław 1955-1959.
- Jakimowicz T., *Zamek Leszczyńskich w Gołuchowie*, BHS, 1955, R. XVII, nr 1, s. 126-140.
- Jakimowicz T., *Zamek w Gołuchowie*, "Studia Muzealne", 1957, t. III, s. 7-51.
- Jakimowicz T., *Pałac Górków w Poznaniu*, KAIU, 1965, R. X, nr 2, s. 99-123.
- Jakimowicz T., Linette E., *Sztuka renesansu i manieryzmu. Architektura*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, t. I, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 615-638.
- Jakimowicz T., *Architektura świecka w Wielkopolsce w latach około 1540 do około 1630*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rudkowski, Poznań 1970, s. 9-38.
- Jakimowicz T., *Pałac Górków w Poznaniu*, Poznań 1971.

- J a k i m o w i c z T., *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1971.
- J a k i m o w i c z T., *Turris Pyothrkoviensis - pałac króla Zygmunta I*, KAIU, 1972, R. XVII, nr 1, s. 21-40.
- J a k i m o w i c z T., *W sprawie Palladiusa i polskiego przekładu dzieła Petri de Crescentiis*, KAIU, 1972, t. XVII, z. 1, s. 73-74.
- J a k i m o w i c z T., *Wyniki wstępnych prac badawczych na zamku w Szamotułach*, KAIU, 1973, R. XVIII, nr 1, s. 167-176.
- J a k i m o w i c z T., *Gołuchów*, Poznań 1973.
- J a k i m o w i c z T., *Architektura w ilustracji książkowej w XVI wieku*, [w:] *Ars una. Prace z historii sztuki*, red. E. I w a n o y k o, Poznań 1976, s. 97-103.
- J a k i m o w i c z T., *Dom pański jako ma być postawion*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 421-433.
- J a k i m o w i c z T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Zagadnienie układów funkcjonalnych*, "Wydział Nauk o Sztuce PTPN, Sprawozdanie nr 94 za rok 1976", s. 3-8.
- J a n c z a k J. K., *Zagadnienie ciężarów kościelnych we wsiach województwa łęczyckiego w XVI-XVIII w.*, RŁ, 1961, t. IV (VII), s. 31-49.
- J a n s s e n W., *Ein Diskussionsbeitrag aus historischer Sicht*, CG, 1973, t. V, s. 121-124.
- J a w o r s k a J., *Radziejowice. Zespół architektoniczno-parkowy z wieku Oświecenia*, BHS, 1952, R. XIV, nr 3, s. 57-71.
- J a w o r o w s k i H., *Dlaczego i jak odbudowano zamek w Łęczycy? "Z Otchłani Wieków"*, 1977, R. XLIII, nr 1, s. 44-48.
- K a c z m a r c z y k Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1947.
- K a c z m a r c z y k Z., *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, Warszawa 1948.
- K a c z m a r c z y k Z., *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964.
- K a j z e r L., *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, KHKM, 1972, R. XX, nr 3, s. 451-465.
- K a j z e r L., *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII-XVI wieku*, KHKM, 1975, R. XXIII, nr 4, s. 589-603.
- K a j z e r L., [rec.] B. Guerquin. *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, KHKM, 1976, R. XXIV, nr 1, s. 135-143.
- K a j z e r L., *W kwestii identyfikacji i datowania "grodzisk stożkowatych"*, KHKM, 1977, R. XXV, nr 3, s. 389-394.
- K a j z e r L., *Budownictwo obronne ziemi łęczyckiej (2 połowa XIII-1 połowa XVII w.)*, BHS, 1977, R. XXXIX, nr 3, s. 316-317.

- K a j z e r L., [rec.] A. Sowa, *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku do 1660 roku*, "Studia Historyczne", 1977, z. 4, s. 541-564, KHKM, 1978, R. XXVI, nr 4, s. 563-564.
- K a j z e r L., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Raciążku, gm. Nieszawa, woj. Włocławek, przeprowadzonych w roku 1978*, mpis w WKZ we Włocławku, 1978.
- K a j z e r L., *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, ZNUŁ, w druku.
- K a l e t y n o w i e M., T., Ł o d o w s k i J., *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław 1968.
- K a l i n o w s k a K., *Zabytkowy dwór w Nowej Wsi Szlacheckiej, pow. Brodnica*, "Prace Komisji Sztuki", 1967, t. II, s. 59-79.
- K a l i n o w s k i W., K r a s s o w s k i W., M i ł o b e d z k i J. A., *Z problematyki budownictwa drewnianego epoki Odrodzenia*, BHS, 1953, R. XV, nr 3-4, s. 34-55.
- K a l i n o w s k i W., *Inowódz, studium historyczno-urbanistyczne*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960-1961.
- K a m i ń s k a J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953.
- K a m i ń s k a J., *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku*, PIMMAiEŁ, 1966, nr 13, s. 43-78.
- K a m i ń s k a J., *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PIMMAiEŁ, 1968, nr 15, s. 14-88.
- K a m i ń s k a J., *Radomsko-Dobryszyc*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 67-72.
- K a m i ń s k a J., K a j z e r L., *Grodzisko z XIII-XIV w. w Podłęzycach, pow. Sieradz*, "Sprawozdania Archeologiczne", 1969, t. XXI, s. 203-207.
- K a m i ń s k a J., *Grody Polski Środkowej w organizacji wczesnopiastowskiej*, PIMMAiEŁ, 1971, nr 18, s. 41-75.
- K a m i ń s k a J., *Mittelalterliche Ritterburgen in Polen*, "Archaeologia Polona", 1974, t. XV, s. 97-106.
- K a m i ń s k a J., *Obronność siedzib szlacheckich w świetle archeologii*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 23-32.
- K a m i ń s k a J., *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, PIMMAiEŁ, 1979, nr 25, s. 169-178.
- K a m l e r M., *Ogrody warzywne średniej szlachty w Wielkopolsce w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, KHKM, 1973, R. XX, nr 3, s. 499-505.

- Kamler M., *Polwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580-1655*, Warszawa 1976.
- Karłowska-Kamzowa A., *Zamek kórnicki w średniowieczu i epoce nowożytnej*, "Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej", 1968, t. IX-X, s. 5-38.
- Karola Ogiera *dziennik podróży do Polski*, wyd. E. Jędrkiewicz, W. Czaplinski, t. I, II, Gdańsk 1950-1953.
- Katalog inwentarzy dóbr ziemskich XVI-XVIII wieku sporządzony na podstawie Ksiąg Grodzkich i Ziemskich, wyd. W. Maciejewska, H. Karczowa, R. Piechota, Warszawa 1959.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. II, Warszawa 1954.
- Kaźmierczyk J., *Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku*, "Archeologia Polski", 1966, t. X, nr 2, s. 654-700.
- Kaźmierczyk J., *Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VIII-XII w.*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 33-49.
- Kąsinowska R., *Renesansowy dwór w Chotkowie i jego przebudowa w XVIII wieku*, KAiU, 1970, R. XV, nr 3, s. 215-229.
- Kębłowski J., *W sprawie pałacu Górków w Poznaniu (na marginesie dwóch artykułów Teresy Jakimowicz)*, KAiU, 1967, R. XII, nr 3-4, s. 77-83.
- Kiersnowska T., *Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu*, KHKM 1971, R. XIX, nr 3, s. 447-462.
- Kiersnowska T., *"Słupy" rycerskie w Polsce średniowiecznej*, KHKM, 1972, R. XX, nr 3, s. 437-450.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, opr. R. Pollak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. F. Piekosiński, t. I-IV, Kraków 1878-1903.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, t. I-V, Poznań 1877-1906.
- Komornicki S., *Kultura artystyczna w Polsce czasów Odrodzenia*, [w:] *Kultura stropolska*, Kraków 1932.
- Komornicki S., *Dwory murowane w Małopolsce w okresie Odrodzenia*, PKHS, 1933-1934, t. V, z. 1, s. 61-116.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965.
- Konecka-Betley K., Truszkowska R., *Polska mapa gleb*, Warszawa 1960.

- Korytkowska A., Korytkowska H., *Katalog parków województwa łódzkiego, powiat łódzki*, mpis w WKZ w Łodzi, 1974.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od roku 1000 aż do 1821*, t. I-V, Poznań 1888-1892.
- Kossmann E. O., *Die deutschrechtliche Siedlung in Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig 1937? 1939? (non vidimus).
- Kostrowicki J., *Środowisko geograficzne Polski. Warunki przyrodnicze rozwoju gospodarki narodowej*, Warszawa 1957.
- Kostrzewski J., *Kultura prapolska*, Poznań 1949.
- Kot S., *Urok wsi i życia ziemiańskiego w poezji staropolskiej*, Warszawa 1937.
- Kotula F., *Warownie chłopskie XVIII w. w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej*, "Studia i Materiały do Historii Wojskowości", 1966, t. VIII, cz. I, s. 73-149.
- Kowalczyk M., *Raciąż*, IA, Badania rok 1975, Warszawa 1976, s. 206
- Kowalczyk M., *Raciąż*, IA, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 229-230.
- Kowalczyk M., *Raciąż*, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 193-194.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938.
- Kozakiewicz S., *Początki działalności Komasków, Tessyńczyków i Gryźonczyków w Polsce. Okres renesansu (1520-1580)*, BHS, 1959, R. XXI, nr 1, s. 3-39.
- Kozakiewicz H., S., *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976,
- Kozakiewiczowa H., *Mecenat Jana Łaskiego*, BHS, 1961, R. XXIII, nr 1, s. 3-16.
- Kozakiewiczowa H., *Renesans i manieryzm w Polsce*, Warszawa 1978.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. I, II, Poznań 1926-1928.
- Krakovski S., *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.*, Warszawa 1956.
- Krakovski S., *Z dziejów osadnictwa miejskiego w średniowiecznej Polsce*, "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN", 1963, R. XVII.
- Krassowski W., *Chałupa polska na przełomie XVI i XVII wieku*, "Polska Sztuka Ludowa", 1953, R. XII, nr 4-5, s. 281-302.

- K r a s s o w s k i W., Ciesielskie znaki montażowe w XV i pierwszej połowie XVI w., KHKM, 1957, R. V, nr 3-4, s. 503-518.
- K r a s s o w s k i W., Przesłanki gospodarcze programów architektonicznych w Polsce około roku 1600, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 129-136.
- K r a u s e E., Grodzisko stożkowate w Bninie koło Śremu, [w:] *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowate*, "Wydział Historii i Nauk Społecznych PTPN, Prace Komisji Archeologicznej", 1976, t. IX, s. 3-115.
- K r a u s e E., Z problematyki badań tzw. "grodzisk stożkowatych", "Sprawozdania Archeologiczne", 1976, t. XXVIII, s. 283-284.
- K r a u s e E., Z problematyki badań tzw. "grodzisk stożkowatych" w Polsce. Informacje bieżące PKZ, "Archeologia", 1977, nr 13, s. 1-15.
- K r ó ł A., Renesansowy dwór w Grodźcu Śląskim, KAIU, 1961, R. VI, nr 4, s. 309-329.
- Krótką nauką budowniczą dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego..., wyd. A. Miłobędzki, [w:] *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*, red. J. Starzyński, t. VII, Warszawa 1957.
- Księgi sądowe Łęczyckie, cz. I, II, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, wyd. A. Pawiński, t. III, IV, Warszawa 1897.
- K u n y s z A., Grodziska w województwie rzeszowskim. Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966, Rzeszów 1968, s. 25-87.
- K u r z ą t k o w s k a A., Firlejowie-Broniewscy i ich fundacje. Przyczynek do mecenatu Firlejów w XVI i XVII w., BHS, 1961, R. XXIII, nr 1, s. 18-25.
- K u r z ą t k o w s k i M., Wieża mieszkalna zwana arianą w Wojciechowie, BHS, 1961, R. XXIII, nr 3, s. 293-296.
- K u t r z e b a S., *Finanse miasta Krakowa w wiekach średnich*, Kraków 1899.
- K u t z n e r M., *Sztuka gotycka. Architektura*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. J. Topolski, t. I, Poznań 1969, s. 372-396.
- K u t z n e r M., *Sztuka polska późnego średniowiecza*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1978, s. 539-588.
- L a b u d a G., *Kalendarz poznański z połowy XVII w. jako źródło ikonograficzne do dziejów wsi*, KHKM, 1954, R. II, nr 3, s. 84-98.

- Labuda G., *Testament Bolesława Krzywoustego*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 171-194.
- Lalik T., *Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokacje - schyłek XII i początek XIII w.*, KHKM, 1956, R. IV, nr 4, s. 631-678.
- Lalik T., *Zagroda na Mazowszu w XV wieku*, KHKM, 1957, R. V, nr 3-4, s. 487-502.
- Lalik T., *Uwagi o finansowaniu budownictwa murowanego w Polsce do początku XIII w.*, KHKM, 1967, R. XV, nr 1, s. 55-74.
- Lalik T., *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, KHKM, 1971, R. XIX, nr 3, s. 463-468.
- Levron J., *Le château fort et la vie au Moyen Age*, Paris 1962.
- Leńczyk G., *Grodzisko w Piekarach*, [w:] R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, Kraków 1939, s. 19-75.
- Lepówna B., *Chmielno, IA, Badania rok 1971*, Warszawa 1972, s. 161-162.
- Lepówna B., *Chmielno, IA, Badania rok 1972*, Warszawa 1973, s. 173.
- Lepówna B., *Chmielno, IA, Badania rok 1973*, Warszawa 1974, s. 167-168.
- Libiszowska Z., *Województwo sieradzkie i łęczyckie w latach potopu*, RL, 1964, t. IX (XII), s. 87-100.
- Linette E., *Sztuka rozwiniętego baroku. Architektura*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. J. Topolski, t. I, Poznań 1969, s. 755-777.
- Linette R., *Zamek w Koźminie, dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1962-1963.
- Linette R., *Twierdza w Zbąszyniu*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rudkowski, Poznań 1970, s. 39-50.
- Liske K., *Cudzoziemcy w Polsce*, Warszawa 1876.
- Lundberg E., *Herremannes bostad. Studier over nordisk och allamänt väterländsk bostadsplanläggning*, Stockholm 1935.
- Lustracja województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1968.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, C. Ohyzko-Włodarska, J. Włodarczyk, cz. I, II, Bydgoszcz 1961-1963.

- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632, wyd. Z. Gułdon, cz. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, cz. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, cz. III, Bydgoszcz 1967.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789, wyd. A. Tomczak, cz. III, Warszawa-Poznań-Toruń 1977.
- Lutostańska A., Przyczynek do dziejów rezydencji w Jakubowicach Murowanych koło Lublina, [w:] *Sarmatia Artistica*, Warszawa 1968, s. 47-58.
- Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. I, II, Gniezno 1880-1881.
- Łęga W., Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, cz. II, "Roczniki TNT", 1930, R. XXXVI, s. 295-327.
- Łoziński J., Renesansowy dwór obronny w Pabianicach i jego budowniczy Wawrzyniec Lorek, BHS, 1955, R. XVII, nr 1, s. 99-125.
- Łoziński W., *Prawem i lewem*, Kraków 1960.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969.
- Łuszczkiewicz W., Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce XVI wieku, "Pamiętnik Akademii Umiejętności, Wydział Filologii i Historii", 1890, t. VIII, s. 193-222.
- Łyszkowska A., Tomczak A., Trzy inwentarze dóbr szlachty Łęczyckiej, "Teki Archiwalne", 1953, t. I, s. 44-63.
- Maciejowski W. A., Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów, t. I-IV, Petersburg 1842.
- Maciszewski J., *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1972.
- Majewska G., Wyniki badań nad zamkiem gotyckim w Oporowie, "Rocznik Muzeów i Ochrony Zabytków Polski Środkowej", 1973, t. I, s. 66-87.
- Makiewicz T., Średniowieczne grodzisko stożkowe na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogilno, SA, 1972, t. XIX, s. 227-243.
- Małkiewicz A., Kilka uwag o najnowszej syntezie dziejów polskiej teorii architektury, FHA, 1973, t. IX, s. 205-213.
- Małkiewicz A., Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim, ZNUJ, "Prace z Historii Sztuki", 1973, z. 13.
- Małkowska-Holcer T., Renesansowy dwór w Zgłobniu w powiecie rzeszowskim, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 183-192.
- Markowski F., *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX w.*, Lwów 1935.
- Marland I., *Les maisons-fortes de l'Auxois XIIIe-XVe siècles*, Paris 1973, mpis w posiadaniu autorki.

- Materiały do dziejów chłopstwa wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII w.*, wyd. J. Deresiewicz, t. I-III, Wrocław 1956-1957.
- Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI-XVIII w.*, wyd. M. Gębarowicz, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Matricularium Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. I-V, Warszawa 1905-1915.
- Mączak A., *U źródeł nowoczesnej gospodarki europejskiej*, Warszawa 1967.
- Menclova D., *České hrady*, t. I, II, Praha 1972.
- Mielczarski S., *Koszta transportu i ich wpływ na udział kupców w handlu zbożowym w Polsce w XVI wieku*, KHKM, 1965, R. XIII, nr 2, s. 269-279.
- Mieszkowski Z., *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach od połowy XVI do początku XIX w.*, "Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki", 1970, t. VII.
- Mikołajczyk A., *Moneta na terenie Polski Środkowej w późnym średniowieczu*, PIMMAIEL, 1975, nr 22, s. 397-410.
- Miks N., *W sprawie badań nad cegłą średniowieczną*, KHKM, 1957, R. V, nr 1, s. 104-108.
- Miłobędzki A., *Zamek w Mokrsku Górnym i niektóre problemy małopolskiej architektury XV i XVI wieku*, BHS, 1959, R. XXI, nr 1, s. 30-52.
- Miłobędzki A., *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań. II Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem*, Warszawa 1963, s. 65-69.
- Miłobędzki A., *Badania w Pińczowie w latach 1960-1962. IV Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem*, Warszawa 1965, s. 37-44.
- Miłobędzki A., *Oskar Sosnowski jako architekt*, [w:] *Sztuka i historia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Michała Walickiego*, Warszawa 1966, s. 160-164.
- Miłobędzki A., *L'influence l'Europe Centrale et de l'Italie sur l'architecture de la Pologne Meridionale*, "Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae", 1967, t. XIII, fasc. 1, s. 68-80.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968.
- Miłobędzki A., *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji*, [w:] *Sarmatia Artistica*, Warszawa 1968, s. 35-45.

- Miłobędzki A., *Architektura i społeczeństwo*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Wydziański, Warszawa 1970, s. 224-265.
- Miłobędzki A., *Architektura polska około roku 1600*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 23-29.
- Miłobędzki A., *Oskar Sosnowski - polski historyk architektury*, [w:] *Myśli o sztuce*, Warszawa 1976, s. 283-294.
- Miłobędzki A., *Pałac i zamek "renesansowy"*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 411-420.
- Miłobędzki A., *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, KHKM, 1978, R. XXVI, nr 1, s. 29-45.
- Miłobędzki A., *Architektura Królestwa Polskiego w XV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 461-477.
- Miśkiewicz B., *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964.
- Mitkowski J., *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie*, Poznań 1949.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X-XIII wiek)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. I-XXV, Włocławek 1882-1912.
- Monumenta Poloniae Historica*, t. I-VI, Warszawa 1960-1961.
- Morawski M., *Materiały do dziejów m. Łodzi w archiwum akt Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, RL, 1931, t. II, s. 1-52.
- Morelowski M., *Ocalone rękopisy F. B. Wernhera i ich znaczenie dla historii sztuki i kultury Śląska*, "Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", 1955, z. 5, dodatek 4.
- Mrusek J., *Nowe badania nad średniowiecznymi warowniami prywatnymi w osiedlach niemieckich*, KAiU, 1958, R. III, nr 4, s. 299-311.
- Müller-Wille M., *Mittelalterliche Burghügel ("Motten") im Nordischen Rheinland*, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1966, Bd. XVI.
- Nadolski A., Sulikowska W., *Budownictwo obronne Polski wczesnofeudalnej w świetle źródeł pisanych*, ZNUŁ, 1957, ser. I, z. 7, s. 125-148.
- Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupów polskich*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947.
- Naronowicz-Narowski J., *Budownictwo wojenne*, "Prace Komisji Wojskowo-Historycznej MON", 1957, ser. B, nr 4.

- Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970.
- Pałucki W., *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.
- Paprocki B., *Zamki pokrzyżackie, biskupie i kapitulne województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1961.
- Paprocki F., *Piątek, rzut oka na przeszłość miasta i jego stan obecny*, Piątek-Poznań 1937.
- Paszkowska-Jeżowa K., *Geografia ruin w Polsce*, Poznań 1927.
- Pazyra S., *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święckiego*, Warszawa 1974.
- Pehla H. K., *Wehrturm und Bergfried im Mittelalter*, Aachen 1974.
- Pela W., *Inowódz, woj. piotrkowskie. Zamek. Badania archeologiczne i archeogeofizyczne w latach 1973-1975*, mpis w WKZ w Piotrkowie Trybunalskim, 1978.
- Pelc J., *Ceny w Krakowie w latach 1369-1600*, Lwów 1935.
- Perthées K., *Mappa szczególna Województwa Łęczyckiego zarządzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika Woysk Koronnych [...] wykonana w 1793 r.*
- Petrycy S., *Oekonomiki Aristotelesowej [...] ksiąg dwoje*, Kraków 1618.
- Pezes J. M., Piponnier F., *Les maisons-forte buorgignannes*, CG, 1972, t. V, s. 143-164.
- Piętka J., *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- Piotra Crescentyna *Księgi o gospodarstwie i opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytków*, tłum. A. Trzycieski, Kraków 1549.
- Piotrowski T., *Dostojnicy województwa łęczyckiego za pierwszych Jagiellonów*, "Przegląd Historyczny", 1935, t. XXXII (XII), s. 321-357.
- Piotrowski T., *Rozsiedlenie rodowe szlachty łęczyckiej na przełomie XIV i XV w.*, "Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH", t. III, 1939, s. 17-64.
- Piskadło A., *Obraz architektury polskiej do połowy XVII w. w Polonii Szymona Starowolskiego*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 137-152.

- P i s z c z a k o w s k i M., *Wieś w literaturze polskiego Renesansu*, Kraków 1959.
- P i s z c z a k o w s k i M., *Wieś pańszczyźniana w literaturze polskiej w XV-XIX w.*, Warszawa 1972.
- P i s z c z a k o w s k i M., *Wieś w literaturze polskiego Baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- P i w o c k a M., *Polscy teoretycy architektury XVI-XVIII w.*, Warszawa 1952.
- P o d r a z a A., *Jakub Kazimierz Haur, pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- P o k l e w s k i T., *Problemy merytoryczne i organizacyjne dokumentacji badań obiektów murowanych. Doświadczenia łódzkiego Zakładu Archeologii Polski Środkowej IHKMPAN*, "Biuletyn Informacyjny PKZ", 1975, nr 31, s. 15-18.
- P o k l e w s k i T., *Śledztwo w sprawie "domu starego" na zamku w Łęczyskim*, "Z Otchłani Wieków", 1977, R. XLIII, nr 1, s. 49-54.
- P o k l e w s k i T., G r a b a r c z y k E., *Zamek w Besiekierach w Łęczyskim*, [w:] *Zamki środkowopolskie, cz. I, Besiekiery, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977.
- P o k l e w s k i T., W i e r s t a k o w A., G r a b a r c z y k E., *"Dom Stary" na zamku w Łęczycy*, [w:] *Zamki środkowopolskie, cz. I, Besiekiery, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977.
- P o k l e w s k i T., Ż e m i g a ł a M., G r a b a r c z y k E., *Zamek w Lutomiersku w Sieradzkim*, [w:] *Zamki środkowopolskie, cz. I, Besiekiery, Lutomiersk, "Dom Stary" w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977.
- P o l a s z e w s k i L., *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976.
- P o l l a B., *Středoveká zaniknutá osada na Spišu (Zalužany)*, Bratislava 1962.
- Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, wyd. W. Zawadzki, t. I, II, Warszawa 1963.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska*, t. I, II, wyd. A. Pawiński, "Źródła Dziejowe", 1883, t. XII-XIII.
- Polski słownik biograficzny*, Kraków 1935.
- P r a c u t a M., *Renesansowy pałac Opalińskich w Radlinie*, ZNUAM, "Historia", 1958, nr 3, s. 191-210.

- Przypkowski T., *Zabytki Reformacji na Kielecczyźnie*, "Studia Renesansowe", 1956, t. I, s. 57-82.
- Pugot W., *Besiekiery. Zamek, woj. Łódzkie, pow. Łęczyca. Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1962-1963.
- Pugot W., *Dzieje budowlane zamku w Łęczycy XIV-XVIII w.*, BHS, 1965, R. XXVII, nr 1, s. 74-77.
- Pugot W., *Wolbórz. Dzieje miasta i rezydencji biskupów kujawskich*, [w:] *Sarmatia Artistica*, Warszawa 1968, s. 161-173.
- Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403-1408*, wyd. J. Karwasieńska, KHKM, 1956, R. IV, nr 2, zeszyt dodatkowy.
- Raczyński E., *Wspomnienia wielkopolskie*, t. I, II, Poznań 1842-1843.
- Radacki Z., *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.
- Radziszewska J., *Źródła do budowy i wyposażenia szesnastowiecznego zamku w Lubowli 1554-1566*, KHKM, 1973, R. XXI, nr 1, s. 85-114.
- Rapaport P. A., *Wołyńskie basznie*, MiP ASSR, 1952, t. XXXI, Moskwa s. 202-223.
- Rapaport P. A., *Oczerki po istorii russkogo wojennego zochestwa X-XIII w.*, MiP ASSR, 1956, t. LII, Moskwa-Leningrad.
- Rapaport P. A., *Wojennoje zochestwo zapadnorusskich zemeli X-XIV w.*, MiP ASSR, 1967, t. CXL, Leningrad.
- Rawita-Witanowski M., *Monografia Łęczycy*, Kraków 1879.
- Rawita-Witanowski M., *Borysławice. Sprawozdania z posiedzeń*, "Sprawozdania Komisji Historii Sztuki", 1912, z. 3-4, s. 456.
- Regestr wydatków na budowę kościoła w Biskupcach koło Lublina (1711-1733)*, wyd. J. Kowalczyk, J. Zawadzka, KHKM, 1957, R. V, nr 3-4, zeszyt dodatkowy.
- Regestra theloniei aquatici wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.
- Reichertová K., *K problematice výzkumu středověké tvrze*, "Památky Archeologické", 1961, R. III, s. 599-607.
- Reichert-Hirschowa Z., Hirsch Z., *Wyniki badań architektonicznych pałacu w Radlinie*, SiM dWiP, 1962, t. XIII, s. 305-315.
- Reichert-Hirschowa Z., Hirsch Z., *Wyniki badań architektonicznych zamku w Wyszynie*, SiM dWiP, 1962, t. XIII, s. 317-324.
- Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do roku 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. I, II, Berlin-Warszawa 1864.

- Renn D. F., *Mottes: a classification*, "Antiquity", 1959, t. XXXIII, s. 106-112.
- Renn D. F., *The first Norman Castles in England, 1051-1071*, CG, 1964, t. I, s. 125-132.
- Rewski Z., *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku. Studia z historii sztuki polskiej*, red. K. Pioncki, t. V, Warszawa 1954.
- Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich 1870*, Warszawa 1873.
- Rogalanka A., *Zamek w Gosławicach, pow. Konin. Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1954.
- Rogalanka A., *Ruiny zamku w Borysławicach (pow. Koło). Dokumentacja historyczna*, mpis w PKZ w Poznaniu, 1959-1963.
- Rogalanka A., *Dwór w Wielkich Jeziorach*, SIMDWiP, 1962, t. XIII, s. 21-29.
- Rosin R., *Studia i dzieje miast dawnych województwa łęczyckiego i sieradzkiego (XII-XIV w.)*, "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ETN", 1959, R. XIV, nr 1.
- Rosin R., *Lokacja miasta Ujazdu*, RŁ, 1964, t. IX (XII), s. 101-117.
- Rosin R., *Uwagi i materiały do badań nad dziejami osadnictwa w Łęczyckiem i Sieradzkim*, RŁ, 1964, t. IX (XII), s. 309-331.
- Rosin R., *Rozwój polityczno-terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.)*, RŁ, 1970, t. XIV (XVII), s. 277-304.
- Rosin R., *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji*, [w:] *Region Łódzki. Studia i Materiały*, Łódź 1971, s. 128-129.
- Rosin R., *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X-XV w.)*, PIMMAiEL, 1975, nr 22, s. 411-433.
- Ross J., *Dwór obronny w Wielkich Oczach w powiecie lubaczowskim*, [w:] *ARIOWR*, Łańcut 1972, s. 205-210.
- Ross J., *Dwór obronny w Uhercach Mineralnych w powiecie leskim*, [w:] *ARIOWR*, Łańcut 1972, s. 211-218.
- Rozpędowski J., Kazimierczyk J., *Palatium w Legnicy*, KAiU, 1961, R. VI, nr 3, s. 177-202.
- Rozpędowski J., *Ze studiów nad palatiami w Polsce*, BHS, 1962, R. XXIV, nr 3-4, s. 243-254.
- Rozpędowski J., *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, KAiU, 1965, R. X, nr 3-4, s. 149-179.

- Rozpędowski J., *Gród a zamek w Polsce - problem genezy i typologii*, PNIASITPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 91-96.
- Rozpędowski J., *Późnogotyckie rezydencje na Śląsku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978, s. 493-520.
- Różycka-Rozpędowska E., *Późnorenesansowe dwory śląskie. Z badań nad architekturą świecką XVI-XVII w.*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 247-292.
- Rudkowski T., *Badania nad rozmiarami cegły średniowiecznego Wrocławia*, "Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", 1955, z. 7, dodatek 5.
- Rutkowski A., *Objazdy i sposób rządzenia państwem przez Kazimierza Wielkiego*, "Kwartalnik Historyczny", 1978, R. LXXXV, nr 3, s. 605-626.
- Rutkowski H., *Zamek w Piotrkowie*, KAIU, 1958, R. III, nr 2, s. 155-177.
- Schmid R., *Burgen des Deutschen Mittelalters*, München 1959.
- Schuchhardt C., *Ursprung und Wanderung des Wohnturms*, Berlin 1929.
- Schuchhardt C., *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam 1931.
- Schwarz K., *Die vor- und frugeschichtlichen Geländekmäler Oberfrankens*, Kallmünz 1955.
- Siegel S., *Ceny w Warszawie w latach 1701-1815*, Lwów 1936.
- Skuratowicz J., *Pałac w Groźcu koło Konina*, [v:] *Ars una. Prace z historii sztuki*, Poznań 1976, s. 147-157.
- Ślawska A., *Dwór w Żelazkowie*, SIMDWiP, 1962, t. XIII, s. 169-188.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. I-XV. Warszawa 1880-1900.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1969.
- Smolarski M., *Dawna Polska w opiniach cudzoziemców*, Lwów-Warszawa 1936.
- Sobczak T., *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w.*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", 1956, t. XVII, s. 163-193.
- Šolte M., *Tor und Turm bei den Westslaven in frühgeschichtlicher Zeit* [w:] *Siedlung. Burg und Stadt*, Berlin 1969, s. 219-231.
- Sosnowski O., *Dzieje budownictwa w Polsce*, t. I, Warszawa 1964.
- Sowa A., *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku (do 1660 roku)*, "Studia Historyczne", 1977, R. XX, z. 4, s. 541-564.

- Soyer J., *Les fortifications circulaires isolées en France*, "Annales de Normandie", 1965, t. XV, s. 353-414.
- Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa 1967.
- Spis zabytków architektury, red. K. Majewski, Warszawa 1964.
- Stamm E., *Staropolskie miary*, cz. I, *Miary i długości powierzchni*, Warszawa 1936.
- Starowski S., *Polonia, sive status Regni Poloniae descriptio*, Coloniae 1632.
- Stebelski A., *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, "Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH", 1928-1929, s. 1-42.
- Stebelski A., *Teksty źródłowe do dziejów Łodzi, 1332-1820*, Łódź 1934.
- Stelmach A., *Nie zachowane dwory Sieniawskich w Oleszycach, Dzikowie i Dziewięcierzu w powiecie lubaczowskim*, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 253-261.
- Stiesdal H., *Die ältesten Danischen Donjon*, CG, 1977, t. VIII, s. 279-286.
- Straszewicz L., *Województwo łódzkie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1967.
- Stroynowski A., *Użytkownicy królewskich ziem województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI-XVIII w.)*, RŁ, 1975, t. XX (XXIII), s. 315-328.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I, *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Sucheni-Grabowska A., *Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. I, Warszawa 1976, s. 57-119.
- Szablowski J., *Sztuka renesansowa i manierystyczna. Architektura*, [w:] *Historia sztuki polskiej w zarysie*, red. T. Dobrowolski, W. Tatarkiewicz, t. II, Kraków 1965.
- Szablowski J., *Kilka uwag o zamku królewskim w Piotrkowie, dzieło mistrza Benedykta budowniczego Zygmunta I*, "Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie", styczeń-czerwiec 1966, Kraków 1967, s. 171-173.
- Zacherska S., *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960.
- Zadkowska-Linette R., *Późnośredniowieczny dwór obronny we*

- Wrzącej Wielkiej, "Rocznik Wielkopolski Wschodniej", 1974, t. II, s. 99-114.
- S z a f r a ń s k i W., *Castrum i castellum plockie w świetle wykopalisk*, "Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku", 1972, t. II, s. 6-101.
- S z c z y g i e l s k i W., *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w wieluńskim od XVI do XVIII wieku*, Łódź 1963.
- S z e l e w s k i A., *Wiadomość historyczno-archeologiczna o kościele parafialnym i innych w mieście Brzezinach, popodana statystycznym opisem miasta*, "Pamiętnik Religijno-Moralny", 1851, t. XX, nr 1, s. 1-31; nr 2, s. 93-125; nr 3, s. 189-216.
- S z y b u r s k a T., *Ujazd - pałac, pow. brzeziński, woj. łódzkie. Dokumentacja historyczno-archeologiczna*, mpis w PKZ w Warszawie, 1968.
- S z y d ł o w s k i T., *Dwór w Rogowie zabytek budownictwa drewnianego XVII w.*, PKHS, 1919, t. I, nr 2, s. 184-235.
- S z y d ł o w s k i T., *Ruiny Polski*, Kraków 1919.
- S z y m a ń s k i W., *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1966, R. XVI, nr 1, s. 55-72.
- S z y m c z a k A., *Budzynek*, IA, Badania rok 1976, Warszawa 1977, s. 260.
- S z y m c z a k A., *Budzynek*, IA, Badania rok 1977, Warszawa 1978, s. 215-216.
- S z y m c z a k A., *Brzeziny*, IA, Badania rok 1978, (w druku).
- S z y m c z a k J., *Ziemie łączycka i sieradzka terenem działań wojennych w XII i XIII wieku*, RL, 1975, t. XX (XXIII), s. 199-224.
- S z y m c z a k J., *Rola militarna grodów w Wielkopolsce, Kujawach, Ziemiach Łęczyckiej i Sieradzkiej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, mpis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi, 1976.
- S z y s z k o A., *Dwór w Boguszewie*, "Rocznik Grudziądzki", 1965, t. IV, s. 73-93.
- Ś w i e c h o w s k i Z., *Wczesne budownictwo ceglane w Polsce*, ŚZDRiP, 1962, t. I, s. 83-124.
- Ś w i e c h o w s k i Z., *Regiony w późnogotyckiej architekturze Polski*, [w:] *Późny gotyk*, Warszawa 1965, s. 113-139.
- Ś w i ę c k i T., *Opis starożytnej Polski*, t. I, Warszawa 1828.
- Ś w i ę t o c h o w s k i N., *Cegielnie oo. dominikanów w Warszawie (1604-1784)*, KHKM, 1971, R. XIX, nr 2, s. 203-228.
- R a t a r k i e w i c z W., *Czarny marmur w Krakowie*, PKHS, 1952, t. X, s. 79-152.

- Tatarkiewicz W., *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966.
- Teodorowicz-Czerepińska J., *Domniemane budowle Tylmana z Gameraen w Rzemieniu i Przecławiu*, BHS, 1963, R. XXV, nr 4, s. 253-264.
- Teodorowicz-Czerepińska J., Augustynek T., *Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przecławiu w powiecie mieleckim*, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 193-203.
- Tłoczek I., *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955.
- Tłoczek I., *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.
- Tomaszewski E., *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Lwów 1934.
- Tomaszewski Z., *Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych*, "ZN Politechniki Warszawskiej", 1955, nr 11, "Budownictwo", z. IV, s. 32-52.
- Tomczak A., *Katalog planów miasta Łęczycy*, [w:] *Ilustrowany katalog źródeł ikonograficznych do budowy miast polskich*, Warszawa 1962, z. 7.
- Tomczak A., *Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w.*, [w:] *Ziemia Łęczycka*, Łódź 1964, s. 73-89.
- Tomicka W., [patrz W. Puget] *Zamek w Łęczycy (woj. łódzkie)*, mpis w PKZ w Warszawie, 1961.
- Tomkiewicz W., *Pisarze polskiego Odrodzenia o sztuce*, Warszawa 1955.
- Tomkowicz S., *Z wycieczki do Królestwa Polskiego*, SKHS, 1912, t. VIII, z. 1-2, s. 146-199.
- Tondos B., Tur J., *Materiały do ewidencji zabytków architektury dworskiej XVI i XVII wieku w województwie rzeszowskim*, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 43-66.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955.
- Topolski J., *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV-XVII wieku*, Poznań 1965.
- Topolski J., *Zagadnienie gospodarki w Polsce*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Wydziański, Warszawa 1970, s. 68-99.
- Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku*, Poznań 1977.
- Tuulse A., *Die Burgen in Estland und Lettland*, Dorpat 1942.
- Unger J., *Problémy výzkumu opevněných sídel drobných feudálů na Moravě*, "Archeologické Rozhledy", 1976, t. XXXVIII, nr 1, s. 56-64.
- Uruski S., *Herbarz szlachty polskiej*, t. I-XIV, Warszawa 1904-1917.

- U s l a r R. von, Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen, "Beihefte der Bonner Jahrbücher", 1964, Bd. XI.
- V e r d m o n L. V. de, Część dawnego województwa łęczyckiego, ser. Biblioteka Krajoznawcza, t. X, Warszawa 1909.
- V i l k u n a K., Über mittelalterliche Sperrschlösser an Handelswegen im Balticum und in Finland, [w:] Häuser und Höfe. Visby-symposiumet för historiska vetenskaper 1974, "Acta Visbiensia", 1976, t. V, s. 191-202.
- Visitaciones bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI wyd. B. U l a n o w s k i, Kraków 1920.
- W a l i c k i M., Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862), Warszawa 1931.
- W a r ę ż a k J., Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków osadniczych, Lwów 1929.
- W ä s c h e r H., Feudalburgen in den Bezirken Halle und Magdeburg, Berlin 1962.
- W a w r z y n ń c z y k A., Stan badań nad wysokością plonów w rolnictwie polskim XVI-XVIII w., KHKM, 1960, R. VIII, nr 1, s. 103-118.
- W a w r z y n ń c z y k A., Gospodarstwo dworskie w dobrach Pabianice 1559-1570, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- W ą s i c k i J., Opisy miast polskich z lat 1793-1794, "Prace Wydziału Prawa UAM", 1962, nr 2.
- W e y m a n n S., Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, Poznań 1938.
- W e y m a n n S., Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, "Przegląd Zachodni", 1953, R. IX, z. 6-8, s. 194-253.
- W ę d z k i A., Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku, SA, 1966, t. XIII, s. 1-141 (szczególnie 124-129).
- W i d a w s k i J., Miejskie mury obronne w Polsce Kazimierza Wielkiego, KHKM, 1972, R. XX, nr 1, s. 41-66.
- W i d a w s k i J., Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku, Warszawa 1973.
- W i d a w s k i J., Mury obronne Łęczycy - badania i konserwacja, "Z Otcchłani Wieków", 1977, R. XLIII, nr 1, s. 55-63.
- W i l d e m a n n T., Rhenische Wasserburgen und wasserumwehrte Schlossbauten, Neuss 1954.
- W i l d e r A., Okiem cudzoziemca. Ze wspomnień cudzoziemców o dawnej Polsce, Warszawa 1959.
- W i n d a k i e w i c z S., Poezja ziemiańska, Kraków 1938.
- W ł o d a r c z y k J., Uczestnicy sejmików łęczyckich, ZNUL, 1970, ser. I, z. 72, s. 49-61.

- Włodarczyk J., *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973.
- Województwo łódzkie, opr. Z. Bieniecki, J. Popławska, W. Bald, H. Jaworowski, B. Wolff-Łozińska, J. Łoziński, "Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce", 1971, z. 9.
- Wojtkowiak S., *W sprawie stosunków plemiennych na obszarze dawnej Ziemi Rudzkiej*, RŁ, 1964, t. IX (XII), s. 145-164.
- Wojtkowiak S., *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, RŁ, 1966, t. XI (XIV), s. 221-237.
- Wolff-Łozińska B., Łoziński J. Z., *Sarmacka galeria antenatów w Brzezinach*, [w:] *Granice sztuki*, Warszawa 1972, s. 81-94.
- Wyczański A., *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w., jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, KHKM, 1954, R. II, nr 4, s. 691-699.
- Wyczański A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1960.
- Wyczański A., *Próba oszacowania obrotu żytem w Polsce XVI w.*, KHKM, 1961, R. IX, nr 1, s. 23-33.
- Wyczański A., *Polska - Rzeczpospolita szlachecka*, Warszawa 1965.
- Wyczański A., *Czy chłopu było źle w Polsce XVI w.*, "Kwartalnik Historyczny", 1978, R. LXXXV, nr 3, s. 627-641.
- Wyrobisz A., *Średniowieczne cegielnie w większych ośrodkach miejskich w Polsce*, SzDRiP, t. I, 1961, s. 55-82.
- Wyrobisz A., *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, SzDRiP, 1963, t. III.
- Wyrobisz A., *Stan badań nad historią budownictwa w Polsce do końca XVIII wieku*, SzDRiP, 1964, t. IV s. 11-30.
- Wyrobisz A., *Próby znormalizowania wymiarów ceramiki budowlanej w Polsce XVI wieku*, KHKM, 1972, R. XX, nr 1, s. 62-70.
- Wyrozumski J., *Jednostki obrachunkowe drewna spławnego w dawnej Polsce*, KHKM, 1959, R. VII, nr 2, s. 203-228.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926.
- Zachwatowicz J., *Architektura polska*, Warszawa 1966.
- Zachwatowicz J., *Tysiąc lat architektury polskiej*, Warszawa 1967.
- Zajączkowski A., *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Zajączkowski S., *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951.

- Z a j ą c z k o w s k i S., *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", 1955, t. VIII, s. 285-323.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *O produkcji żelaza na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do połowy XVI w.*, ZNUŁ, 1957, ser. I, z. 5, s. 35-49.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *Opole chropkie. Przyczynek do genezy dawnych dóbr pabianickich kapituły krakowskiej*, RŁ, 1962, t. V (VIII), s. 131-154.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *Dawne ziemie Łęczycka i sieradzka w połowie XII wieku*, RH, 1963, R. XXIX, s. 197-214.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, RŁ, 1964, t. IX (XII), s. 165-199.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII-XIV w.*, "Studia z Dziejów Osadnictwa", 1966, t. IV, s. 5-85.
- Z a j ą c z k o w s k i S., *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83-127.
- Z a j ą c z k o w s k i S., Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I, Łódź 1966, cz. II, Łódź 1970.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do przełomu XIII w.*, RŁ, 1961, t. IV (VII), s. 139-169.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do początków XVI w.*, mpis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi, 1962.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w drugiej połowie XIII i XIV w.*, RŁ, 1964, t. IX (XI), s. 119-143.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, KHKM, 1966, R. XIV, nr 2, s. 179-208.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Uwagi nad dziejami Lutomierska w średniowieczu*, RŁ, 1966, t. XI (XIV), s. 239-250.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *O posiadłościach rodziny Łaskich w ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, RŁ, 1967, t. XII (XV), s. 267-277.

- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, ZNUE, 1969, ser. I, z. 60, s. 79-104.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Ziemia łęczycka i sieradzka od końca XIV do początków XVI wieku*, mpis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi, 1969.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, RDGiS, 1969, t. XXX, s. 1-43.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, SA, 1971, t. XVIII, s. 123-170.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, SA, 1972, t. XIX, s. 19-80.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974.
- Z a j ą c z k o w s k i S. M., *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI wieku*, Łódź 1976.
- Z a n d A., *Łódź rolnicza 1332-1793*, RL, 1931, t. II, s. 52-222.
- Z a r ę b s k a T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975.
- Z b y l i t o w s k i A., *Żywot szlachcica we wsi*, Poznań 1853.
- Z i e l i Ń s k a T., *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- Z i e n t a r a B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975.
- Z i e n t k i e w i c z o w i e H., Z., *Opracowanie wyników badań architektonicznych I etapu z roku 1960 dla zamku w Borysławicach, pow. Koło*, mpis w WKZ w Poznaniu, 1960.
- Z l a t M., *Zamek w Krasiczynie*, "Studia Renesansowe", 1963, t. III, s. 5-149.
- Z l a t M., *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, PNIHASiTPW, 1978, nr 12, "Studia i Materiały", nr 5, s. 78-111.
- Ż a k i A., *Archeologia Małopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Ż a b i Ń s k i Z., *Porównanie waluty, cen i zabytków w Czechach i w Polsce w XIV-XVIII wieku*, KHKM, 1965, R. XLII, nr 4, s. 719-726.
- Ż e g l i c k i J., *Orłów, woj. Łódzkie*, mpis w PKZ w Warszawie, 1960.
- Ż e m i g a ł a M., *Pomiar cegły zabytkowej z zamków w Besiekierach, Lutomiarsku i Łęczycy*, [w:] *Zamki środkowopolskie, cz. I, Besiekiery, Lutomiarsk*, "Dom Stary" w Łęczycy, red. T. Poklowski, Łódź 1977, s. 107-109.

- Ż u r o w s k i J., J a k i m o w i c z R., *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków 1939.
- Ż y c h l i ń s k i T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. I-XXXI, Poznań 1879-1908.
- Ż y ł k o E., *Walewice, pałac*, mpis w PKZ w Warszawie, 1957.
- Ż y t k o w i c z L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI w.*, Warszawa 1962.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAG, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
AGAD, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
AH, Archaeologia Historica
APŁ, Archiwum Państwowe w Łodzi
ARiOWR, *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego*
BHS, Biuletyn Historii Sztuki
CDDM, *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*
CG, Château Gaillard
DKM, *Dokumenty Kujawskie i Mazowieckie*
FHA, Folia Historiae Artium
IA, Informator Archeologiczny
KaiU, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KDM, *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*
KDP, *Kodeks dyplomatyczny Polski*
KDW, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*
KHKM, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KZS, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*
LWR, *Lustracja województwa rawskiego*
LWS, *Lustracja województwa sandomierskiego*
LWWK, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich*
MAiEŁ, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi
MHDW, *Monumenta historica dioceseos Wladislaviensis*
MiIpASSR, *Materiały i Issledowania po Archeologii SSR*
MK, Metryka Koronna
MPH, *Monumenta Poloniae Historica*
MRPS, *Matricularum Regni Poloniae Summaria*
OO, Jan Długosz *Opera omnia*
PiMMAiEŁ, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*
PKHS, *Prace Komisji Historii Sztuki*
PKZ, *Pracownie Konserwacji Zabytków*

PNIHASiTPW, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki
Politechniki Wrocławskiej

PSB, *Polski słownik biograficzny*

PTPN, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

RDGiS, Roczniki Dziejów Gospodarczych i Społecznych

RŁ, Rocznik Łódzki

SA, *Slavia Antiqua*

SGKP, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*

SiMDWiP, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*

SKHS, *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*

SzDRiP, *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu*

TNT, *Towarzystwo Naukowe Toruńskie*

WKZ, *Wojewódzki Konserwator Zabytków*

ZNUAM, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*

ZNUŁ, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*

STUDIEN ÜBER VERTEIDIGUNGSANLAGENBAU AUF DEM GEBIET DER WOJEWODSCHAFT
ŁĘCZYCA IN DER ZEITPERIODE 13.-17. JAHRHUNDERT

Die Arbeit vorgelegte hat zum Zweck, eine zusammenfassende, einheitliche Darstellung des Gesamtbestandes an Befestigungsbauten zu geben, die, auf dem Gebiet der Wojewodschaft Łęczyca im Mittelalter errichtet, in die Neuzeit hinein überdauerten. In der bisherigen Literatur wurden die mit diesem Gegenstand verbundenen Fragen von Vertretern einzelner wissenschaftlicher Disziplinen (Archäologen, Architekten, Kunsthistoriker und Urkundenforscher) untersucht. Deshalb vermitteln die Beschreibungen der Befestigungsobjekte verschiedener Art ("Burghügel - Motten", Burgen, befestigte Schlösser) kein vollständiges Bild der diesbezüglichen Bautätigkeit in den betreffenden Landgebieten, sondern stellen abgesonderte Werte dar, ohne daß die zwischen ihnen bestehenden Zusammenhänge eine Berücksichtigung finden. Da der Erhaltungszustand der hier in Frage kommenden Objekte sehr schlecht ist und die Gelände- sowie archeologisch-architektonischen Untersuchungen den Rahmen des Vorbereitungsstadiums nicht überschritten haben, wurde der Entschluß gefaßt, daß die Kenntnis des mit den Befestigungsbauten der Wojewodschaft Łęczyca verbundenen Fragenkomplexes auf dem Wege der Inventarsanalyse an Hand der in Łęczyca sich befindenden Burg- und Grundbücher erweitert wird. Die Quellenbasis der Abhandlung bilden Daten, die im Ergebnis der Analyse aller drei obenerwähnten Quellenarten gewonnen wurden.

Im ersten Kapitel werden Fragen einleitenden Charakters behandelt. Das Kapitel enthält weiterhin die Charakteristik der Quellenbasis und des Territoriums der Wojewodschaft Łęczyca, die Darlegung des zu erreichenden Zwecks und der Methode der Arbeit sowie die Bestimmung der Territorialgrenzen (das Gesamtgebiet der Wojewodschaft Łęczyca, die Verwaltungseinheit der Ersten Republik, umfaßte die in der Nähe von Łódź gelegenen Teilgebiete Zentralpolens) mit Berücksichtigung des chronologischen Aspekts (13.-17. Jahrhundert). Ein besonderes Unterkapitel ist der Darstellung physiographischer Bedingungen und den Ansiedlungsverhältnissen gewidmet. Befestigungsbauten errichtete man nicht nur aus politischen Gründen, ihre Entstehung wurde auch durch die wirt-

schaftlich-gesellschaftliche Situation des betreffenden Landgebietes bedingt. Dem letzteren Umstand wird durch die Schilderung der Eigentumsverhältnisse in der Wojewodschaft Rechnung getragen. Der Grundbesitz des Königs und der Geistlichkeit war hier verhältnismäßig gering, der überwiegende Teil des Bodens befand sich in privaten Händen. Die den einzelnen Grundbesitzern gehörenden Bodenflächen waren verhältnismäßig klein und sie konnten nicht die Grundlage für eine bedeutendere Akkumulation des Kapitals bilden. Deshalb wurde hier den Mehr-Dorf-Adelsgütern, die aus 2 bis ungefähr 20 Dörfern bestanden, ziemlich viel Platz gewidmet. Auf dem Gebiet der Wojewodschaft gab es keine Latifundien des Hochadels. Am Rande wurde auch die Frage der Verteidigungsfähigkeit des Adelshofes, wie sie sich in den Augen der Autoren von architektonischen und enzyklopedischen Traktaten vom 17. und 18. Jahrhundert darstellt, beleuchtet.

Im 2. Kapitel werden Befestigungsbauten der Wojewodschaft Łęczyca, nach Kategorien ihrer Gründer geordnet, besprochen. Die größten und zugleich die am besten erhaltenen sind die königlichen Stiftungen. Mit der Investitionstätigkeit des Königs auf dem Gebiet der Wojewodschaft Łęczyca verbindet man die Burgen in Łęczyca und Inowłódz sowie die Schutzmauern dieser Städte. Der Stifter dieser Anlagen war Kasimir der Große (+1370), einen gewissen Teil der Aufwendungen dürften jedoch die Stadtbürger getragen haben. Die beiden königlichen Burgen gehören zu den für Tieflandbau typischen Objekten. Sie stützen sich auf den Plan des Rechtecks, umfassen ein langes Wohnhaus und einen Turm, der in der Ecke der Befestigungsanlage errichtet ist. Die Burgen und die Schutzmauer von Łęczyca wurden aus Ziegeln gebaut, was ein charakteristisches, allen auf der Polnischen Tiefebene errichteten Bauten gemeinsames Merkmal ist. In Inowłódz, wo die Sandsteinstufe auftritt, wurde das daraus gewonnene Material für den Bau der behandelten Investitionsobjekte verwendet, und dadurch bilden diese ein Beispiel der südpolnischen Bauweise.

Einige Burgen entstanden aus der Initiative des Hochadels. Die Burg in Ujazd, wurde wahrscheinlich im dritten Viertel des 15. Jahrhunderts erbaut. Sie wurde im 17. Jahrhundert völlig umgebaut und in eine Residenz im Stil des Frühbarocks verwandelt; in späterer Zeit wurde das Objekt mit Schloßanlagen umgeben, die schon modernen Charakter tragen. Die ursprüngliche gotische Form der Burg ist heute kaum zu rekonstruieren. Nicht eindeutig feststellbar ist die Chronologie der Burg in Besiekiery eines rechteckigen aus Ziegeln gemauerten Objekts mit einem großen Wohnhaus auf der Achse des Torturms, das die ganze Wandkurtine einnimmt. In typologischer Hinsicht erinnert die Burg die Wohnburgen des 15. Jahrhunderts, obwohl sie wahrscheinlich erst

in der Mitte des 16. Jahrhunderts auf Initiative des Wojewoden von Łęczyca, Mikołaj Sokołowski, entstand. Im Grunde genommen, ist mit diesen Objekten die Liste der großen Befestigungsanlagen, die auf dem in Frage kommenden Gebiet vom König und dem weltlichen Hochadel errichtet wurden, erschöpft. Infolge des Mangels an Quellen ist es unmöglich, den Charakter des Befestigungsobjekts in Brzeziny zu bestimmen. Es kann sowohl eine Burg aus dem 15. Jahrhundert wie auch ein befestigter Adelshof aus dem 16. Jahrhundert gewesen sein.

Zwei Burgen und zwei Höfe mit dem Charakter von Befestigungsobjekten sind Stiftungen der Geistlichen. Die beiden Burgen - in Borysławice und Oporów - wurden auf die Initiative der Bischöfe (später Erzbischöfe von Gniezno) im Zentrum ihrer Erbgüter errichtet. Sie sind ziemlich typische, auf regelmäßigem Plan aus Ziegeln gebaute und mit Gräben umgebene Wohnburgen. Sie haben nichts Gemeinsames mit der weltlichen Politik der Kirche, sondern sind ein Zeugnis der Familienambitionen der beiden Purpurten. Mit der wirtschaftlichen Tätigkeit der Verwalter der kirchlichen Latifundien war die Gründung von Herrenhöfen verbunden. Sie wurden auf Erdhügeln errichtet und mit Wassergräben umgeben. Den Hof auf einem Erdhügel in Piątek ließ wahrscheinlich der Erzbischof von Gniezno, Jarosław Bogoria Skotnicki (+1376) im 14. Jahrhundert erbauen. Der Hof in Niesużków entstand erst in den Jahren 1567-1581/1582 aus der Initiative des Bischofs von Włocławek, Stanisław Karnkowski. Die beiden befestigten Höfe aus Holz, wurden in den Zentren der großen Landgüter errichtet, sie dienten den Bischöfen als Residenz während ihres zeitweiligen Aufenthalts, und vor allem als sicheres Wohnhaus für die Verwalter der Güter.

Die genannten Objekte (außer denen in Piątek und Niesużków) zeichneten sich durch verhältnismäßig große Ausmaße aus und bildeten die Hauptpunkte des Verteidigungssystems der Wojewodschaft. Bedeutend umfangreicher war die Zahl kleiner befestigter Bauten, die aus Initiative des Ritteradels entstanden. Über 10 Höfe auf Erdhügeln, mit Wassergräben umgeben, stellten den Typus des freistehenden Wohnbaus dar, der sich aus dem mittelalterlichen Donjon entwickelt hatte. Die befestigten Adelshöfe des 16. Jahrhunderts, die aus Ziegeln gemauerten "Herrenhäuser", waren ein Zeugnis der Aktivität einer Gruppe des Adels, deren Mitglieder nicht nur die Erreichung hervorragender Posten in der politischen Karriere anstrebten, sondern auch durch Einführung der Warenwirtschaft in den Vorwerken als Beispiel dienten. Kennzeichnend ist dabei, daß Familien, die gemauerte Herrenhöfe errichten ließen (die Familien Dzierzbicki, Kuciński, Ponętowski, Sobocki u.a.) den Getreideüberschuß nach Gdańsk exportierten, was ihnen zur Sicherung einer entsprechenden ma-

teriellen Position verhalf. Am zahlreichsten waren zweifellos Herrenhöfe aus Holz, die auf Erdhügeln gebaut und mit Wassergräben umgeben wurden. Die im Mittelalter auf Erdhügeln gebauten Höfe hatten meistens die Form des Turms, im 16. und 17. Jahrhundert entwickelten sie sich zu gewöhnlichen Höfen, deren Körper kein deutlich auftretendes Verteidigungsprogramm aufwies. In der archäologischen Literatur werden die Relikte dieses Typs als "Burghügel - Motten" bezeichnet. Im Mittelalter wurden sie meistens auf Lagunengebieten errichtet, was ihre Verteidigungsbeschaffenheit verstärkte. Im 16. und 17. Jahrhundert baute man sie gewöhnlich an den Rändern von Hochebenen. Wenn sie auch mit Gräben umgeben waren, kann man ihre Rolle als Verteidigungspunkte sowohl in realen wie auch idealen Kategorien auffassen. Ein böser Nachbar oder die unbezahlten, plündernd umherziehenden Soldatengruppen waren zweifellos wichtige Faktoren, die auf die Gestaltung der Sicherheitsmaßnahmen in ländlichen Wohnstätten Einfluß nahmen. Trotzdem scheint es, daß es nicht diese Umstände waren, die in dieser Hinsicht Ausschlag gaben. Wahrscheinlich waren es die immer noch lebendigen mittelalterlichen Traditionen und die Idee des feudalen Herrenhauses, die, obwohl umgestaltet, bis zum Ende des 17. Jahrhunderts überdauerten.

Das 3. Kapitel enthält einen Vergleich der auf dem Gebiet der Wojewodschaft Łęczyca beschriebenen Situation mit der in anderen Teilgebieten der Ersten Republik. Die Forschungen in dieser Richtung stoßen aber auf Schwierigkeiten, denn der Stand der Forschungen in Bezug auf andere Gebiete bietet kaum eine Anregung für verallgemeinernde Schlußfolgerungen. Ein schwerwiegender Umstand in dieser Hinsicht ist die durchaus ungenügende Kenntnis kleiner Wohnsitze des Ritteradels. Auch das verhältnismäßig kleine Gebiet der Wojewodschaft Łęczyca (über 4000 km²) scheint keine Grundlage dafür zu bieten, die hier gesammelten Daten auf andere Gebiete automatisch zu übertragen. Auf dem besprochenen Gebiet wurden ungefähr 80 Befestigungsobjekte registriert, von denen nur 30 (5 Burgen, Schutzmauern von zwei Städten und etwa 20 sogenannte kegelartige befestigte Bauten) in der bisherigen Literatur berücksichtigt waren; das Bestehen von etwa 10 weiteren, was nur aus kurzen Notizen bekannt. Die angeführten Zahlen sind als ungefähre Schätzung zu betrachten, trotzdem berechtigen die hier gewonnenen Daten in gewissen Grade zu Verallgemeinerungen. Die Grundelemente der Verteidigungsstruktur bildeten die Burgen. In den Zwischenräumen entstanden zahlreiche kleine Objekte, die sowohl als Wohnstätten wie auch als Befestigungselemente funktionierten. Die Zahl der aus dem Mittelalter stammenden sogenannten "Burghügel - Motten" beträgt etwa 20. Diese Bauten kennzeichnete im späten Mittelalter ein in

beträchtlichem Grade ausgebautes Verteidigungsprogramm, dessen wichtigste Elemente die Lage auf Erdhügeln und die Gräben bildeten.

Das 16. Jahrhundert brachte eine entschiedene Änderung im Charakter dieser Investitionen. Es erfolgt ein Rückgang in Errichtung von Burgen und gleichzeitig entstehen in bedeutenderen Zentren der Güterkomplexe gemauerte "befestigte" Herrenhöfe, in denen der Residenzcharakter deutlich betont wird. Nach kurzer Zeit hörten jedoch die "Herrenhäuser" auf, ihre ursprüngliche Function der Wohnhäuser zu erfüllen, sie wurden in Getreidespeicher verwandelt oder verfielen. In derselben Zeit errichtete man jedoch auf dem Lande - im Widerspruch zu den in ganz Europa geltenden Entwicklungsgesetzmäßigkeiten die die Trennung der Wohnfunktion von der Verteidigungsfunktion erforderten - verhältnismäßig kleine Objekte auf Erdhügeln mit modern gestaltetem Wohnprogramm, die weiterhin mit Gräben umgeben wurden. Dieser archaische Brauch dauerte auf dem Gebiet der Wojewodschaft Łeczyca tief in die Neuzeit, bis zur Mitte oder zum Ende des 17. Jahrhunderts. Das zeugt davon daß die Änderungstendenzen, die in den Bautraditionen auf dem Landen zubeobachten waren, in grösserem Masse die grossen als die kleinen Objecte betrafen.

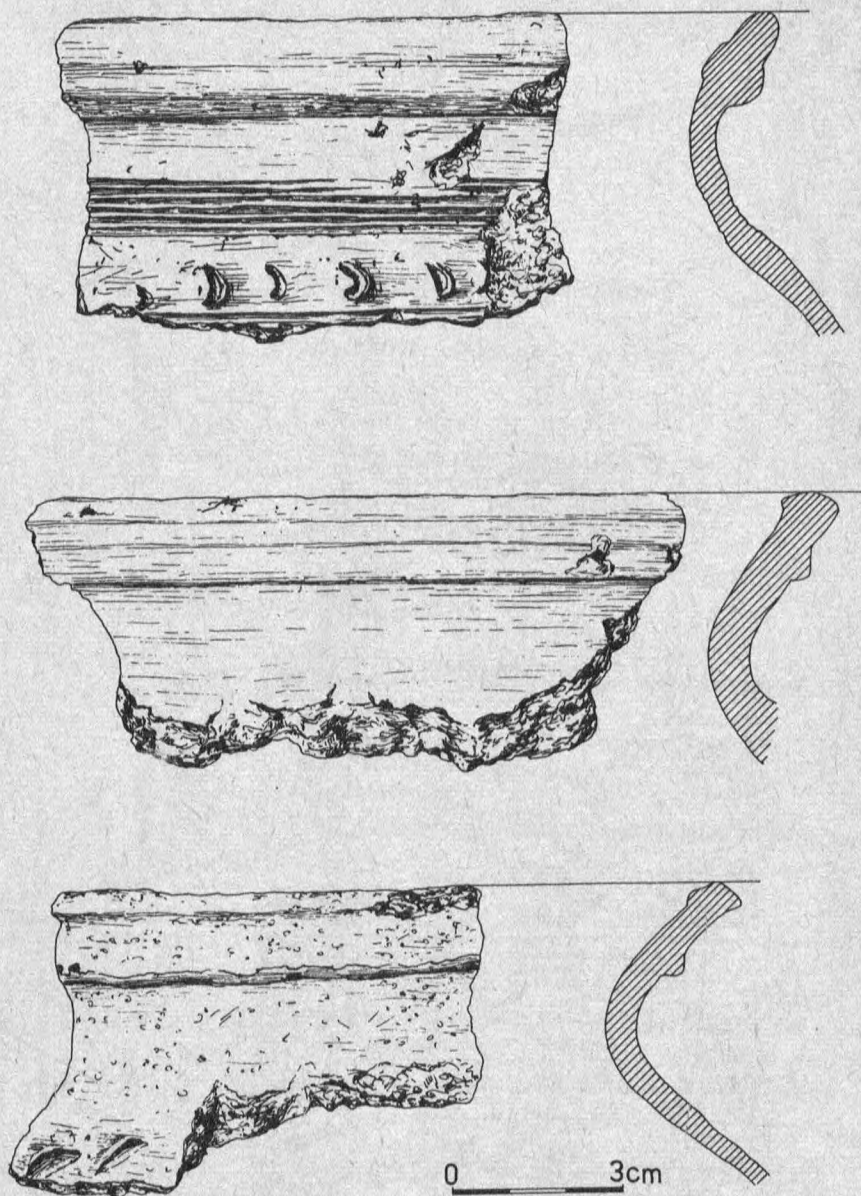
Die Ergebnisse, die durch die Analyse des besprochenen Gegenstandes gewonnen sind, bestätigen die bisher geltenden Ansichten über die historische Entwicklung des Wohnsitzbaus im Mittelalter und in der Neuzeit. Diese Prozesse hatten jedoch in Bezug auf "ländlichen" Wohnsitzbau einen etwas anderen Verlauf. Wir beabsichtigen, die Forschungen über die Bauobjekte mit Wohn- und Befestigungscharakter in den nächsten Jahren fortzusetzen.

OD REDAKCJI

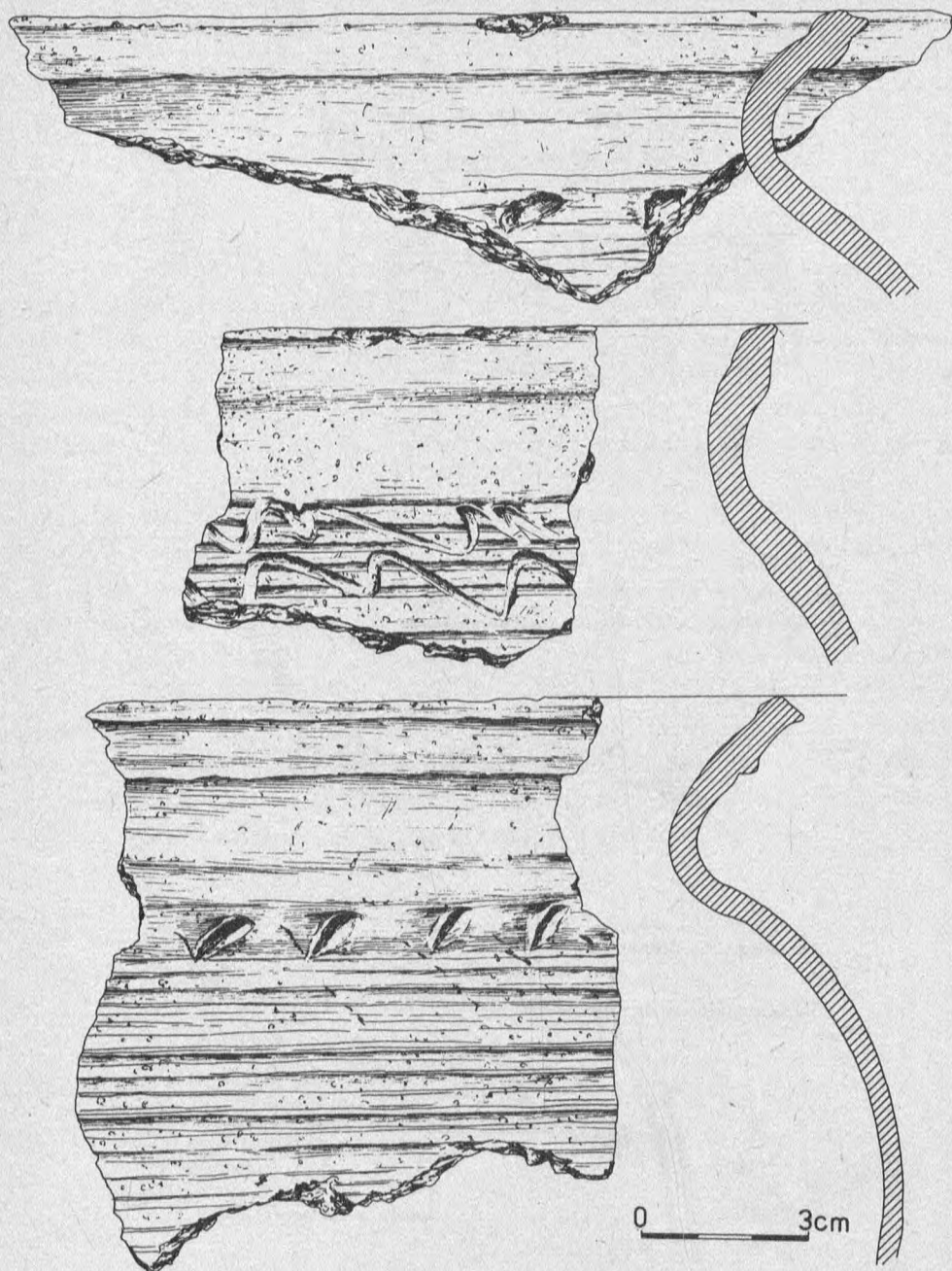
Autor niniejszej pracy ukończył w 1967 r. studia archeologiczne na Uniwersytecie Łódzkim. W 1973 r. obronił w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN rozprawę doktorską na temat "Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych" (druk. Ossolineum 1976). Pracuje jako adiunkt naukowo-dydaktyczny w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Tematem jego poszukiwań naukowych jest historia i archeologia średniowiecza ze szczególnym uwzględnieniem problemów budownictwa obronno-rezydencjonalnego. Dzięki tak zakreślonym zainteresowaniom badawczym porusza się w obrębie kilku dyscyplin: historii, archeologii, historii kultury materialnej, sztuki i architektury. Prace swe zamieszcza głównie w "Kwartalniku Historii Kultury Materialnej", "Biuletynie Historii Sztuki" i czasopismach regionalnych. Specjalizuje się w badaniach archeologiczno-architektonicznych obiektów murowanych. Jest autorem ponad 70 artykułów, prac i recenzji publikowanych w kraju i za granicą.

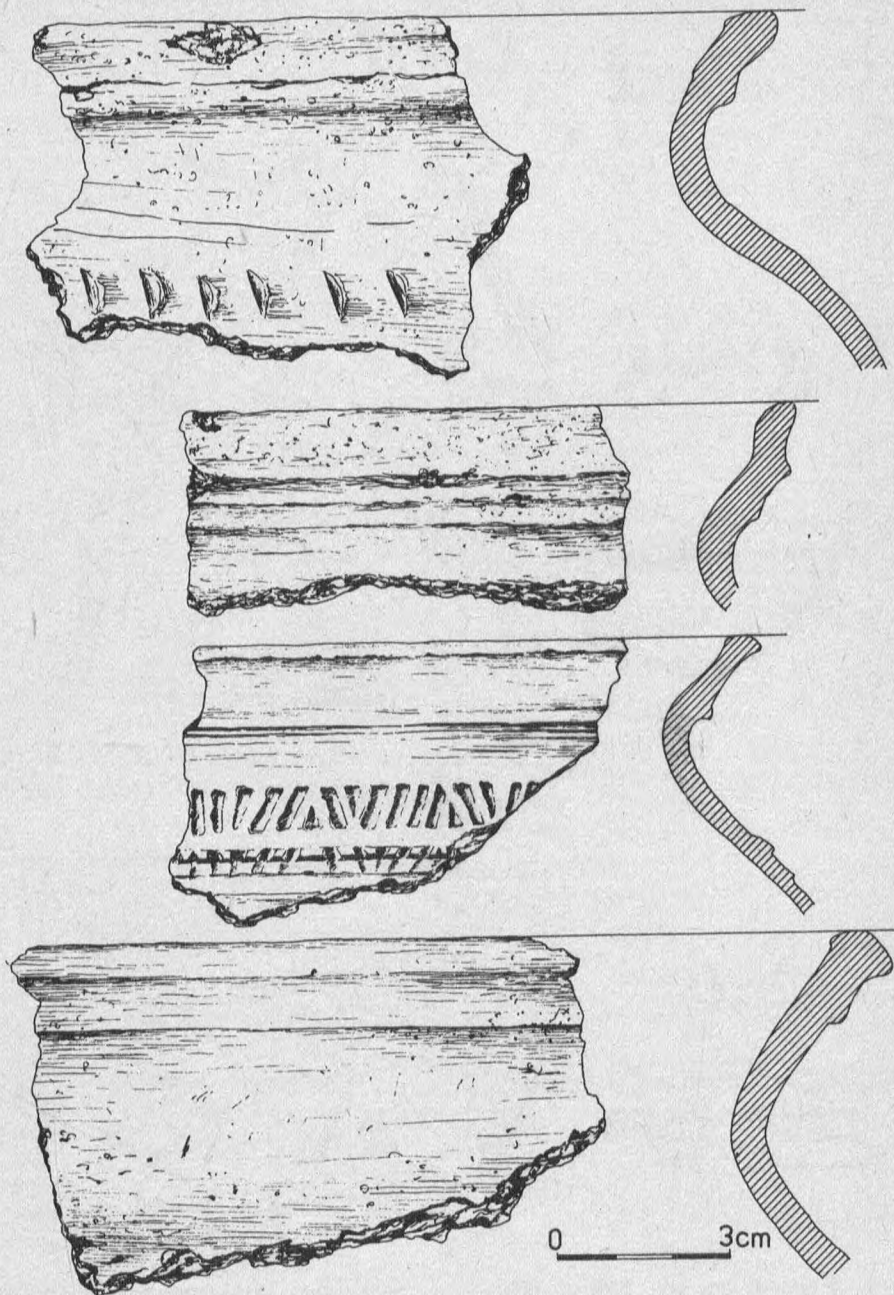
Materiały ceramiczne z badań powierzchniowych i stacjonarnych

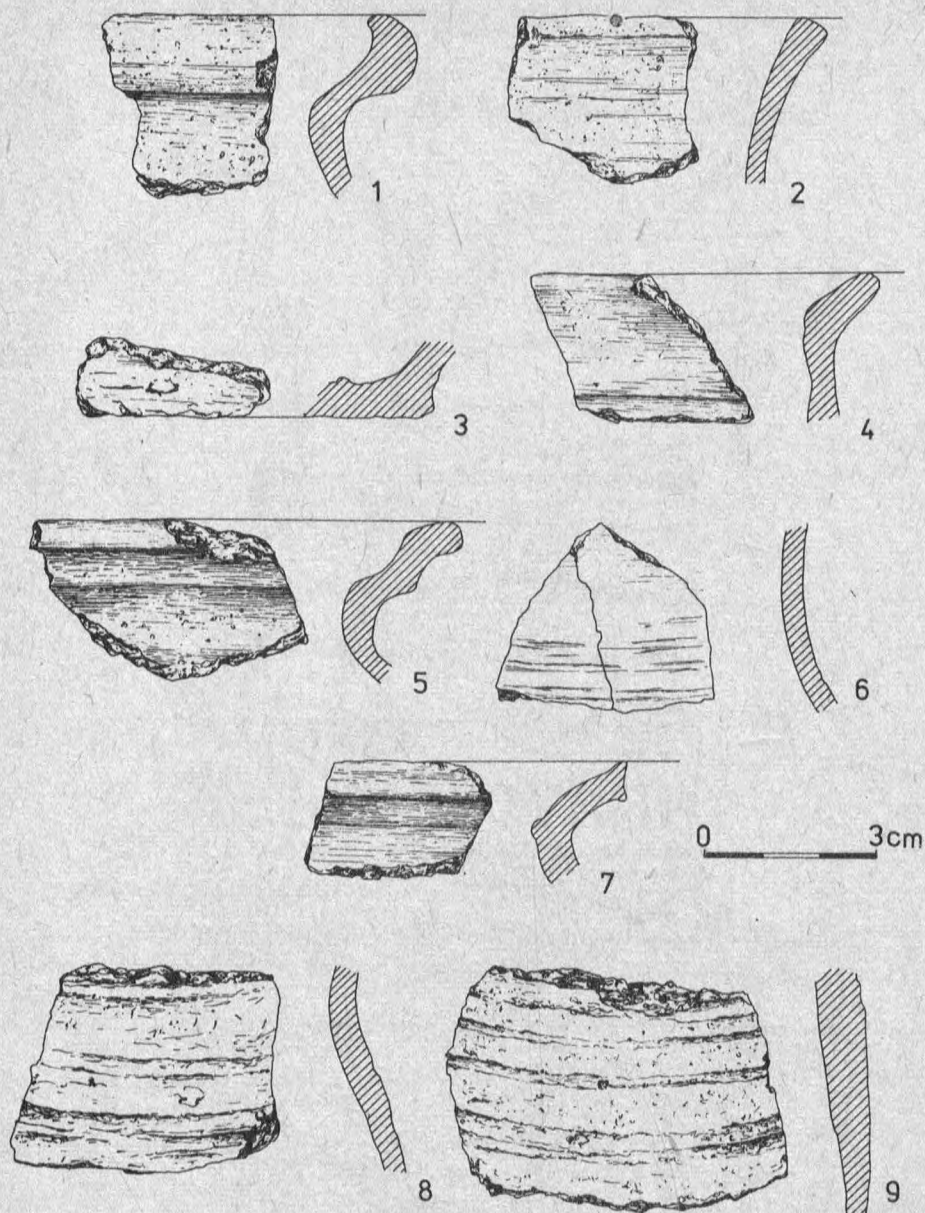
Bedlno, tzw. "grodzisko stożkowe"

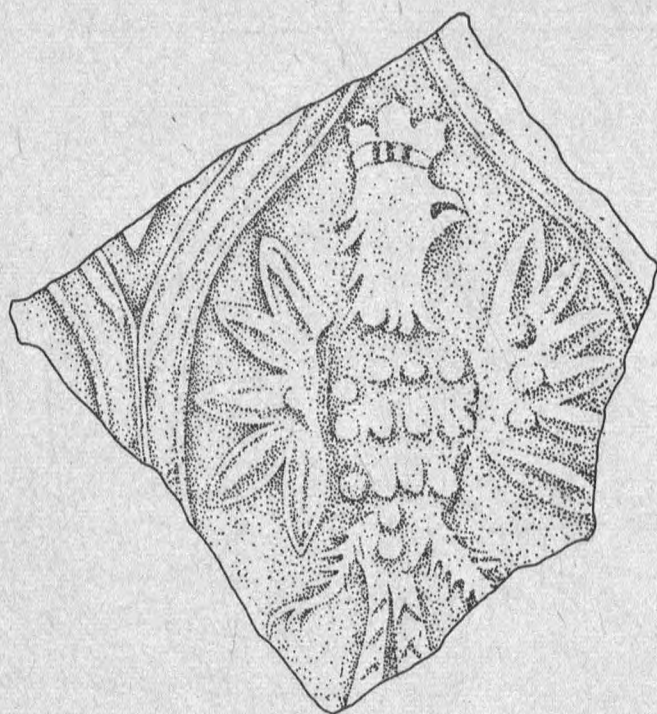
Bedlno, tzw. "grodzisko stożkowe"

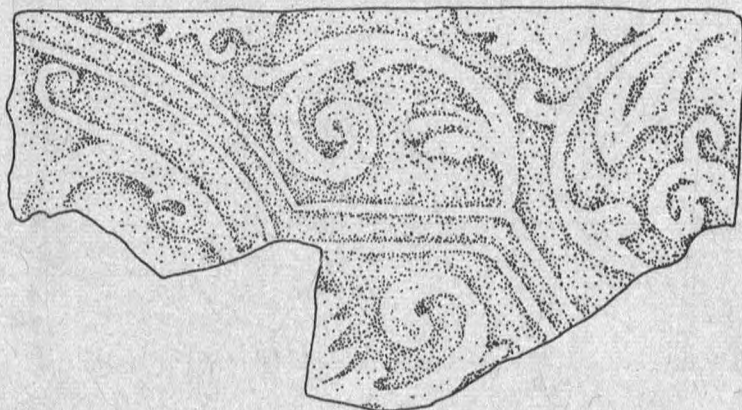
Bedlno, tzw. "grodzisko stożkowe"

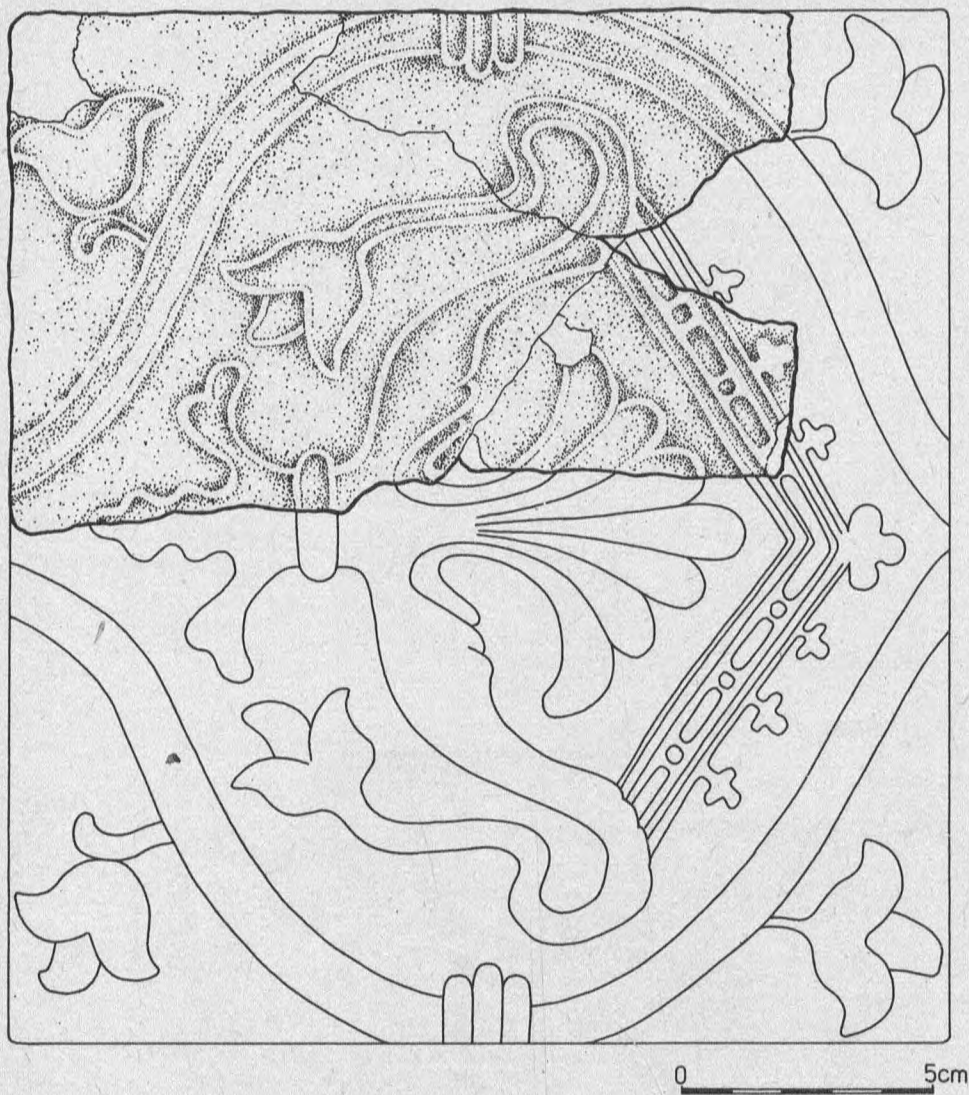
1, 2, 3, 4. Bełdów, dwór na kopcu; 5, 6. Borówek, tzw. "grodzisko stożkowe";
7, 8, 9. Golice, tzw. "grodzisko stożkowe"

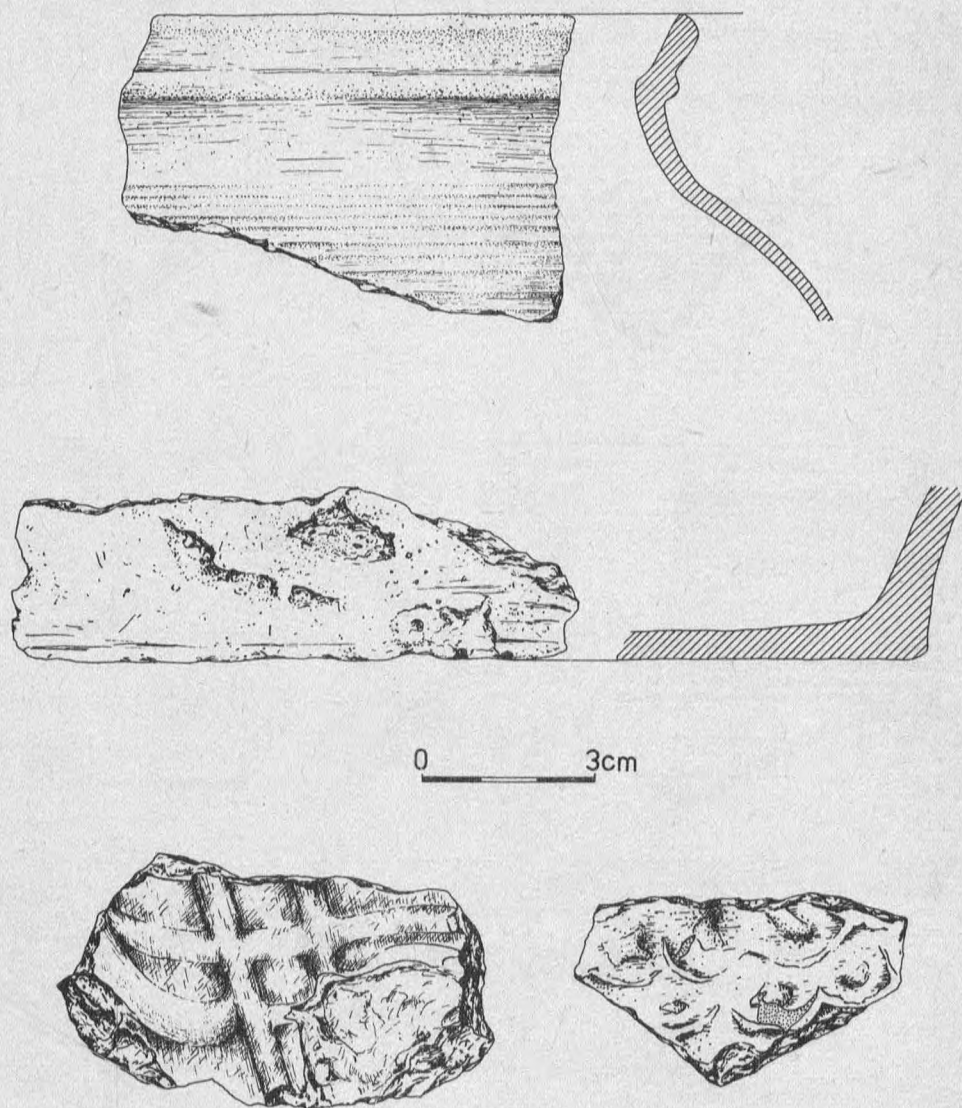
0 5cm

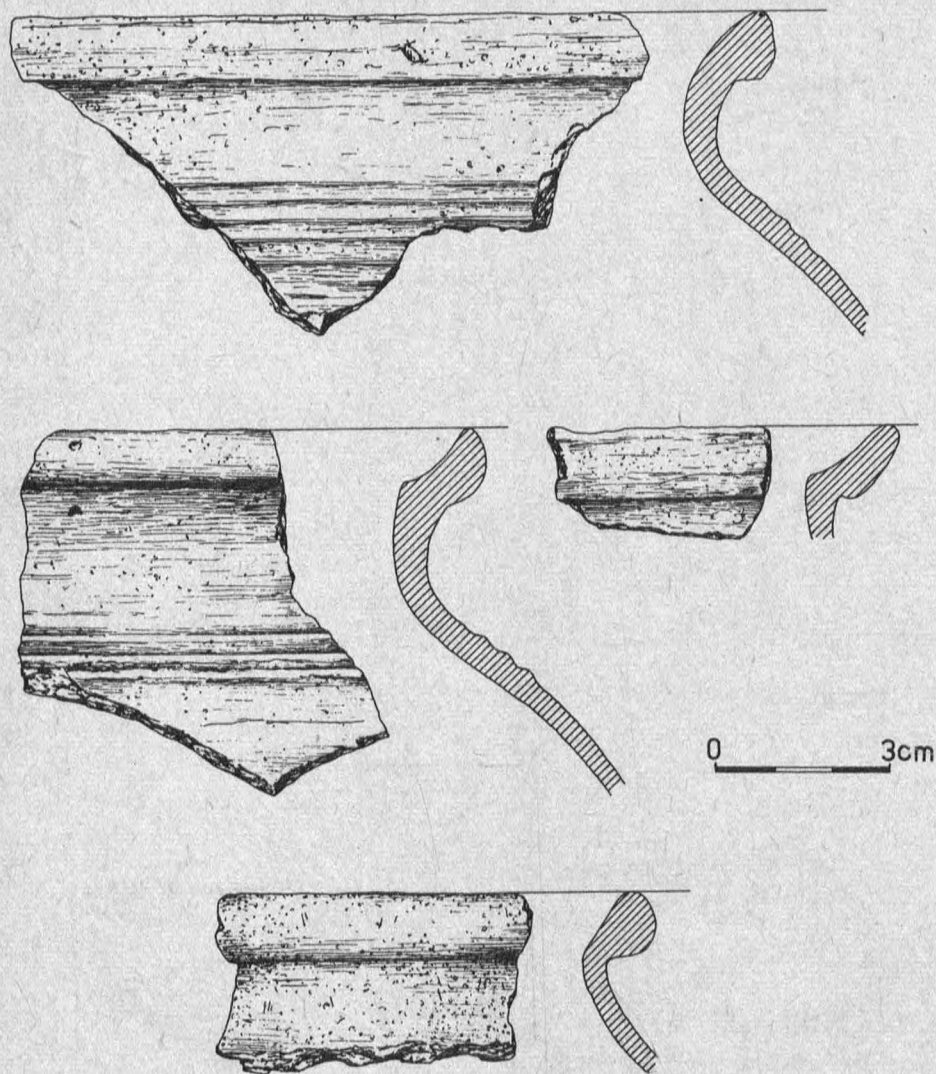
Budzynek, tzw. "grodzisko stożkowe" - dwór murowany

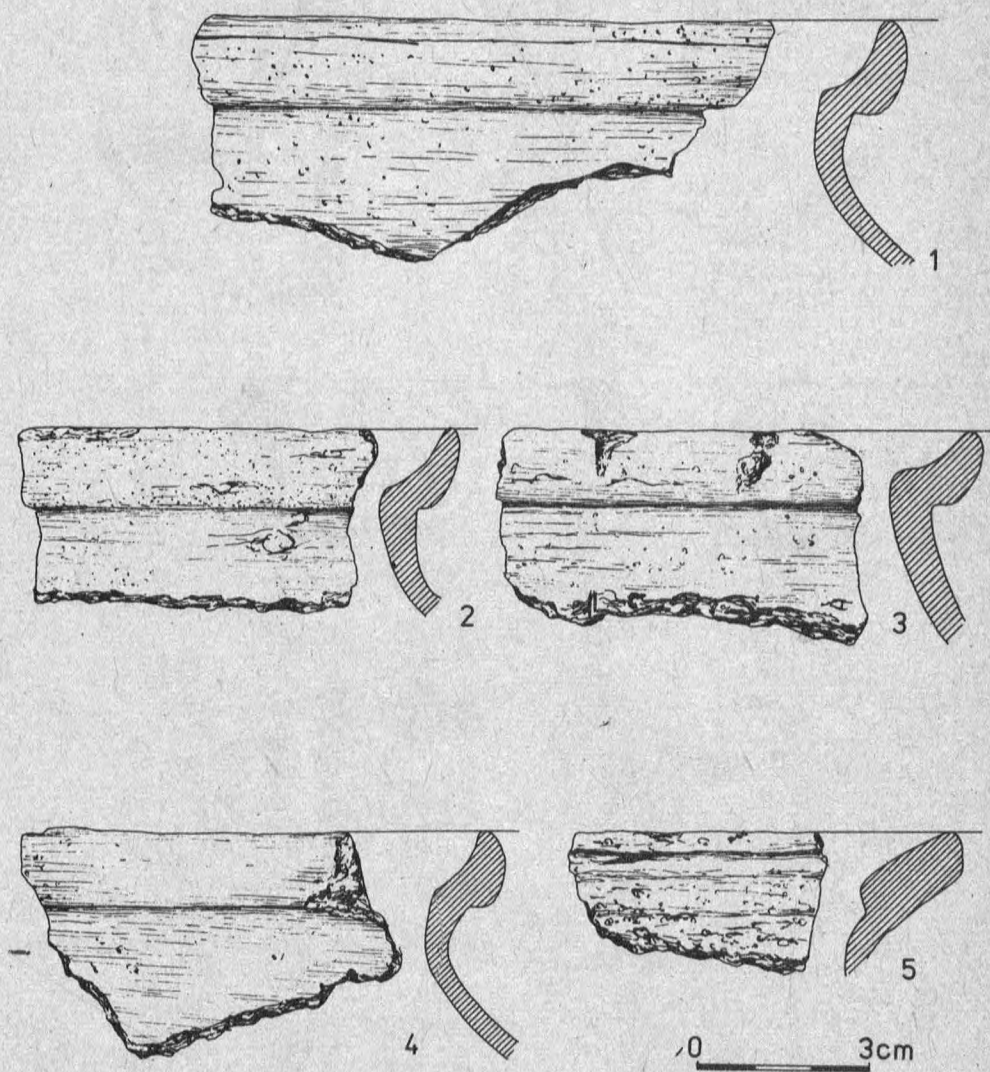
Budzynek, tzw. "grodzisko stożkowe" - dwór murowany

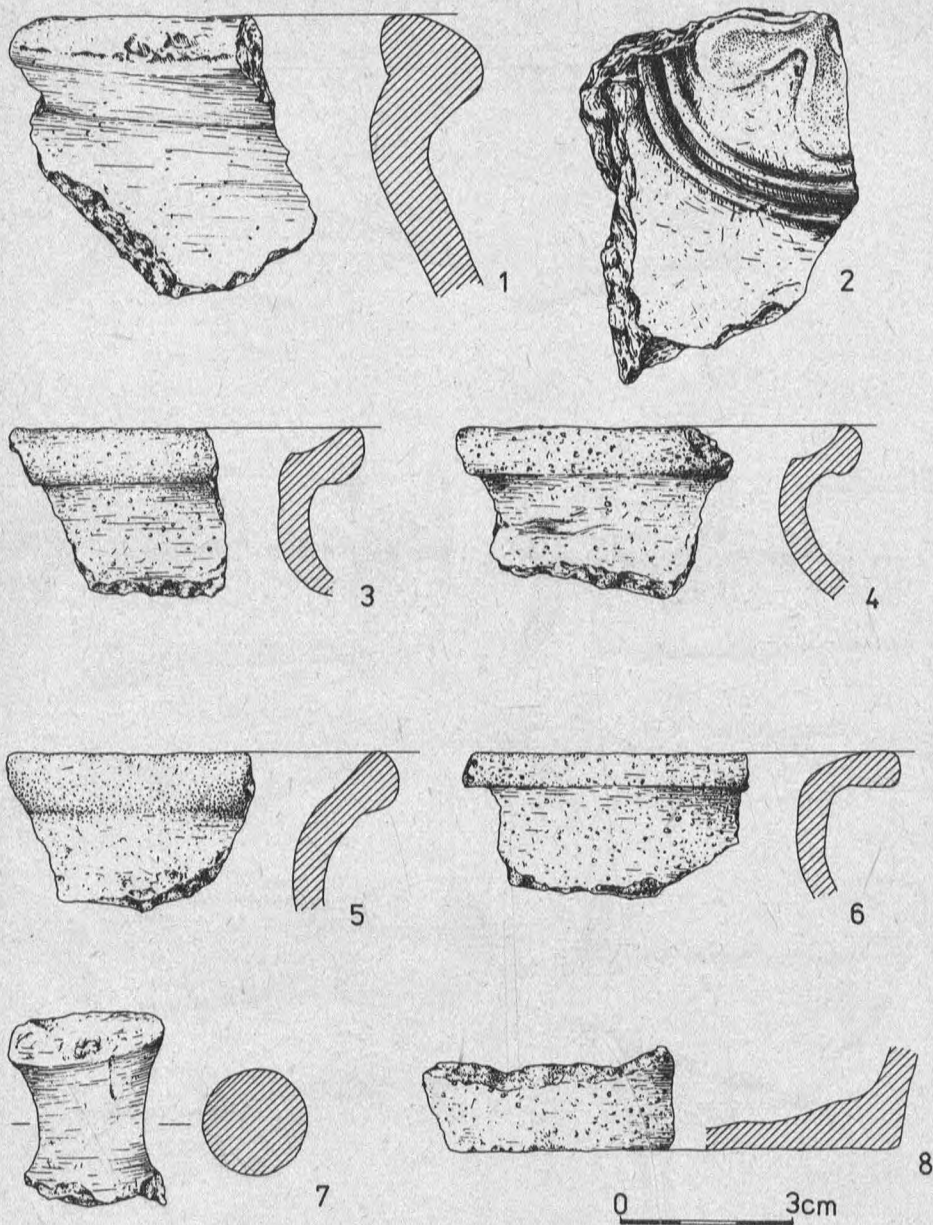
Łódź-Radogoszcz, tzw. "grodzisko stożkowe" - dwór na kopcu

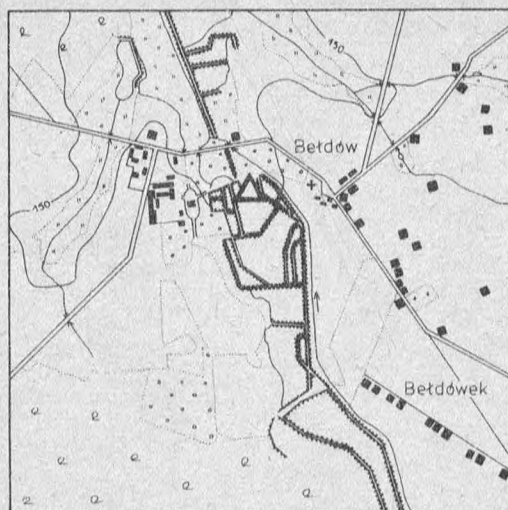
Małachowice, tzw. "grodzisko stożkowe"

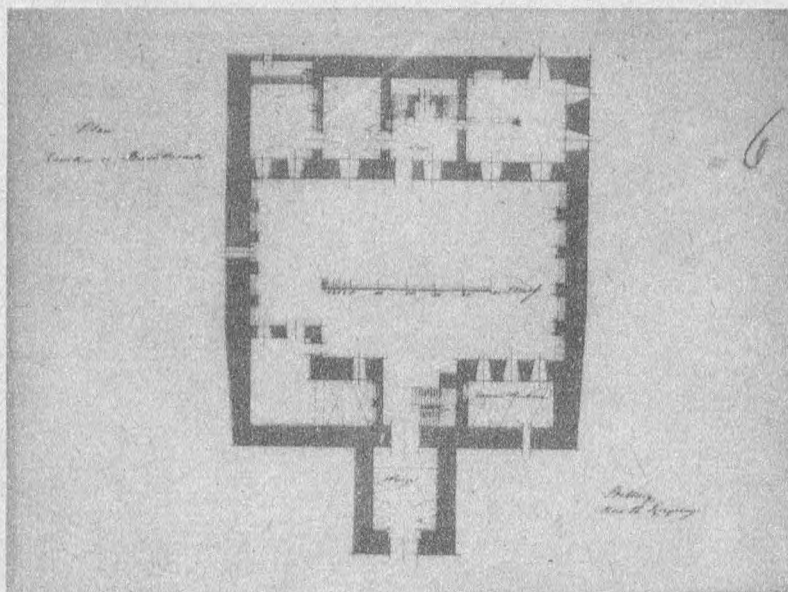
1, 2, 3, 4. Małachowice, tzw. "grodzisko stożkowe"; 5. Pełczyska, tzw. "grodzisko stożkowe"

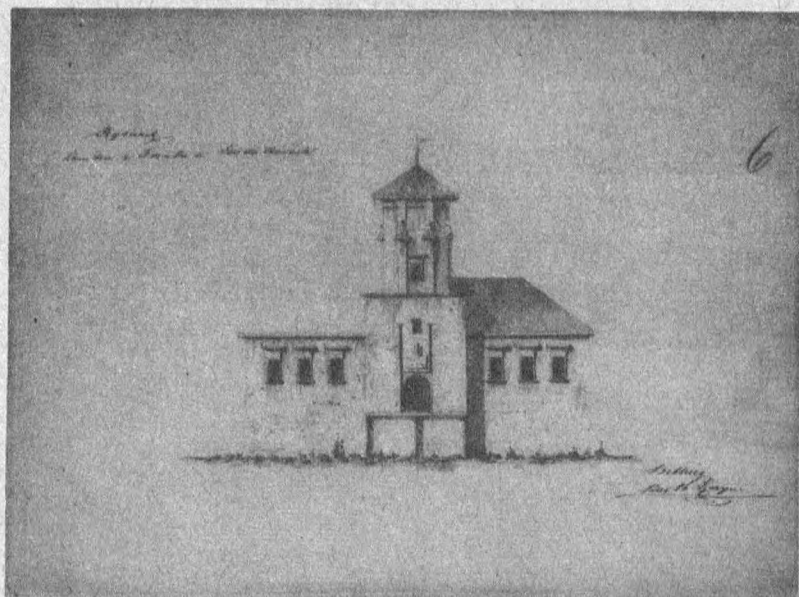
1, 2. Prażki, tzw. "grodzisko stożkowe" - dwór murowany; 3, 4, 5, 6, 7, 8. Rszew, tzw. "grodzisko stożkowe"

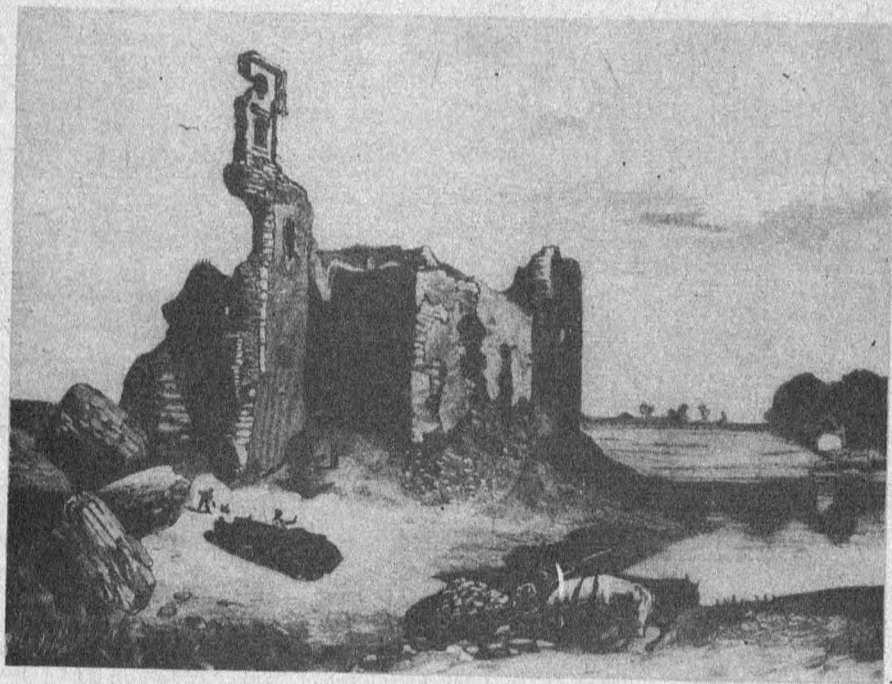
1

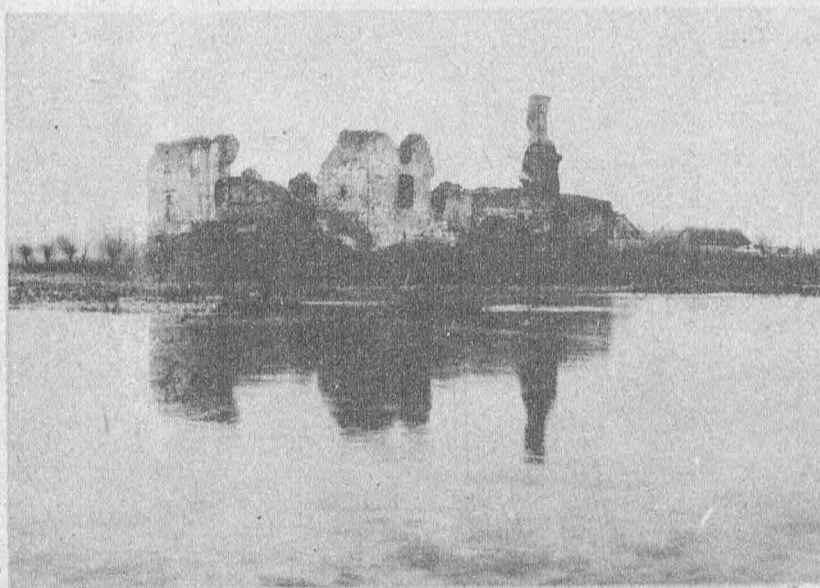
1. Bełdów, lokalizacja kopca (plan Bełdowa a także następne plany sytuacyjne wykonane w skali zbliżonej do 1:25 000); 2. Besiekiery, zamek. Plan wykonany przez L. Bethiera przed 1831 r., AGAD, K 9-4

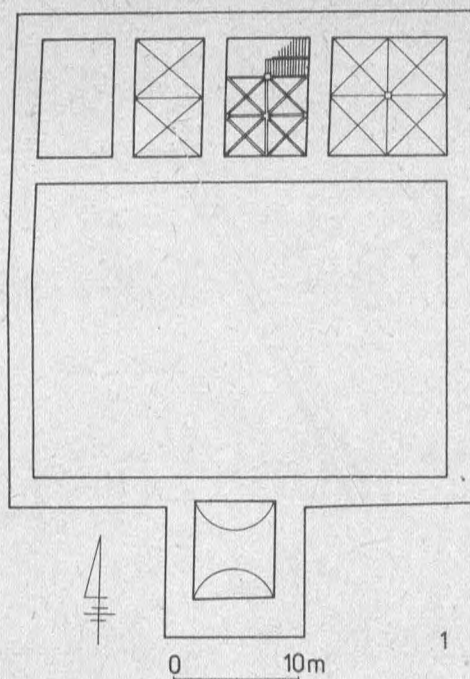
1. Besiekiery, zamek. Elewacja południowa, wyk. L. Bethier, przed 1831 r., AGAD, K 9-4; 2. Besiekiery, zamek. Widok ogólny około połowy XIX w., Albumy Stronczyńskiego III, 32 (fot. E. Kozłowska-Tomczyk)

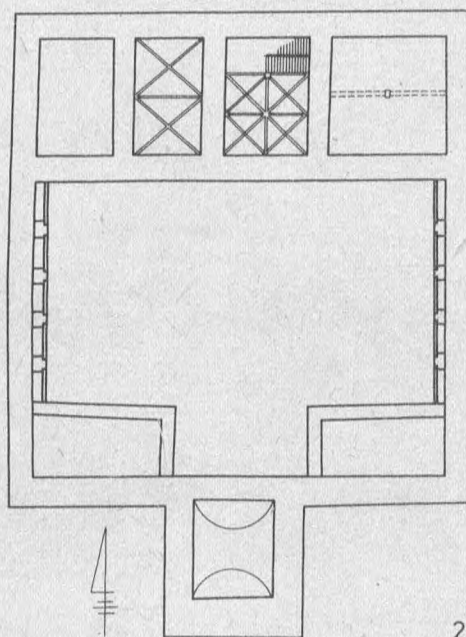
1. Besiekiery zamek. Widok ogólny przed 1868 r., "Kłosy", 1868, t. VII, s. 13; 2. Besiekiery, zamek. Widok ogólny przed 1888 r., "Kłosy", 1888, t. XLVI, s. 32

1. Besiekiery, zamek. Widok ogólny przed 1898 r., "Węrowiec", 1898, t. XXXVI, s. 1008; 2. Besiekiery, zamek. Widok współczesny (fot. R. Kazimierski)

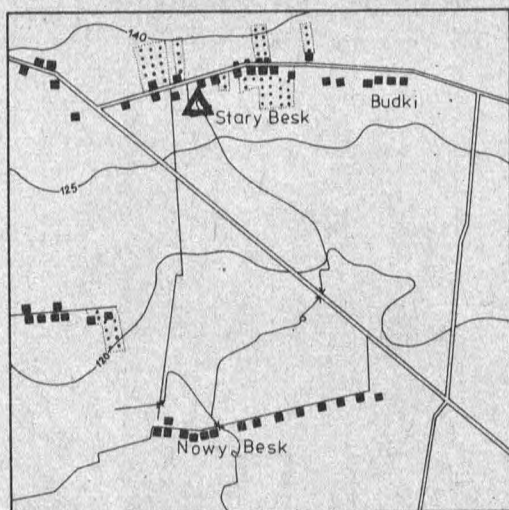

1

2

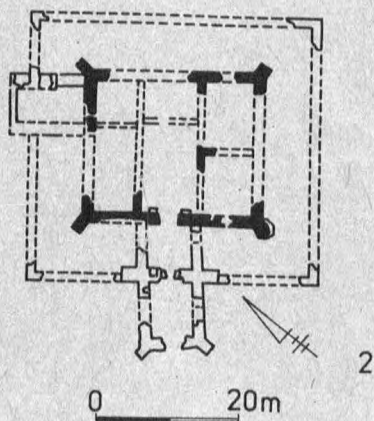
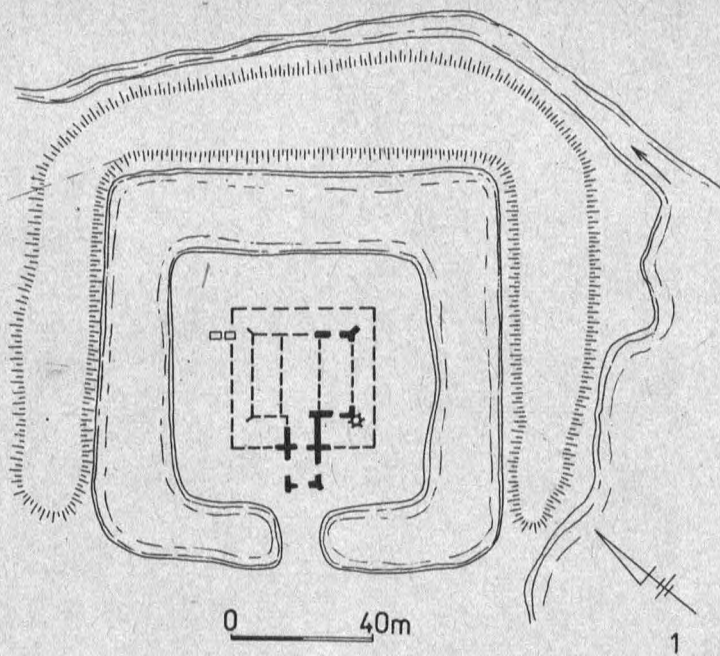
1. Besiekierz, zamek. Plan fazy gotyckiej, według T. Poklewski, E. Grabarczyk, *Zamek w Besiekierach w Łęczyckiem*, [w:] *Zamki środkowopolskie*, cz. I, *Besiekierz, Lutomiersk, "Dom Stary", w Łęczycy*, red. T. Poklewski, Łódź 1977; 2. Besiekierz, zamek. Plan po przebudowie w połowie XVII w., według Poklewski, Grabarczyk, *op. cit.*

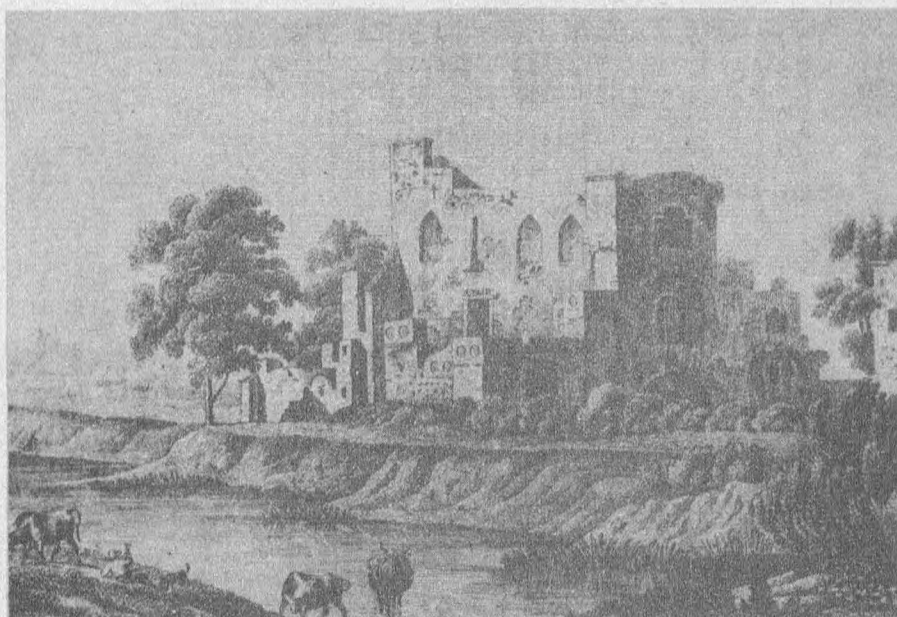
1

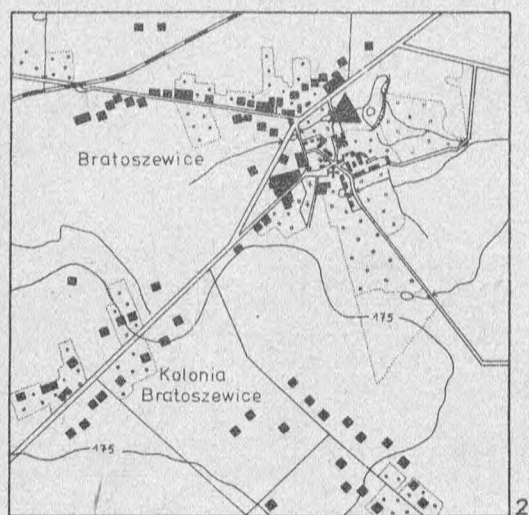
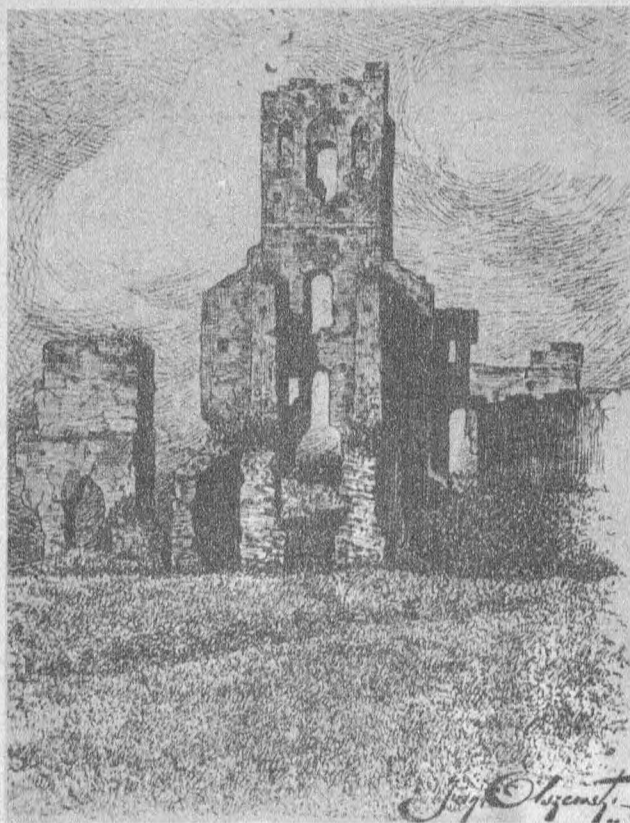
1. Besk, lokalizacja reliktyw kopca; 2. Będków, tzw. "grodzisko stożkowe"
(fot. J. Augustyniak)

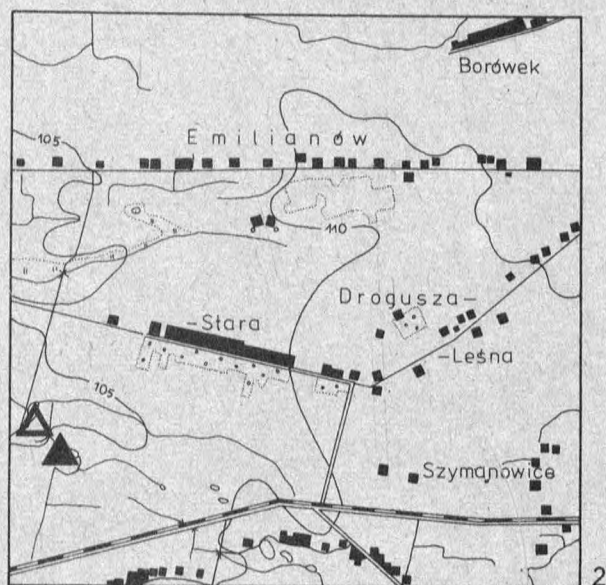
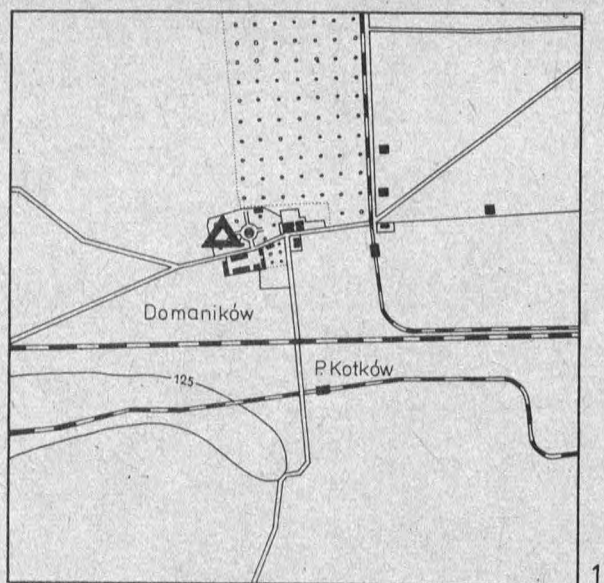
1. Borysławice, zamek. Plan według S. Tomkiewicz, *Z wycieczki do Królestwa Polskiego*, SKHS, 1912, t. VIII, z. 1-2; 2. Borysławice, zamek. Plan według B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974

1. Borysławice, zamek. Widok ogólny około połowy XIX w., Albumy Stronczyńskiego III, 33 (fot. E. Kozłowska-Tomczyk); 2. Borysławice, zamek. Widok ogólny (fantastyczny), "Przyjaciel Ludu", 1843, t. IX, s. 416

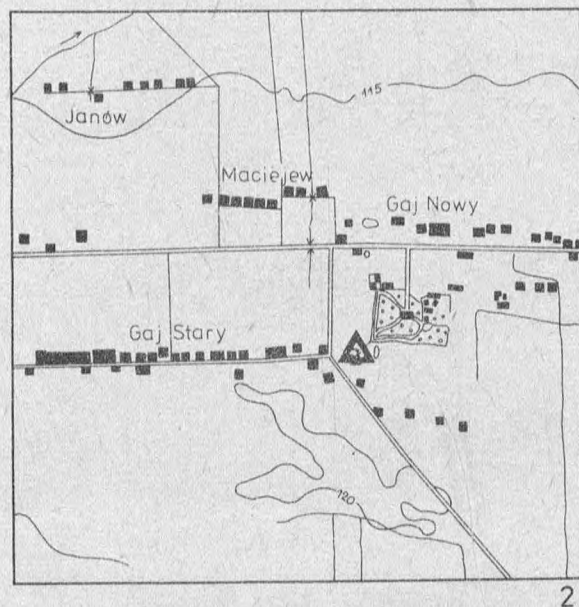
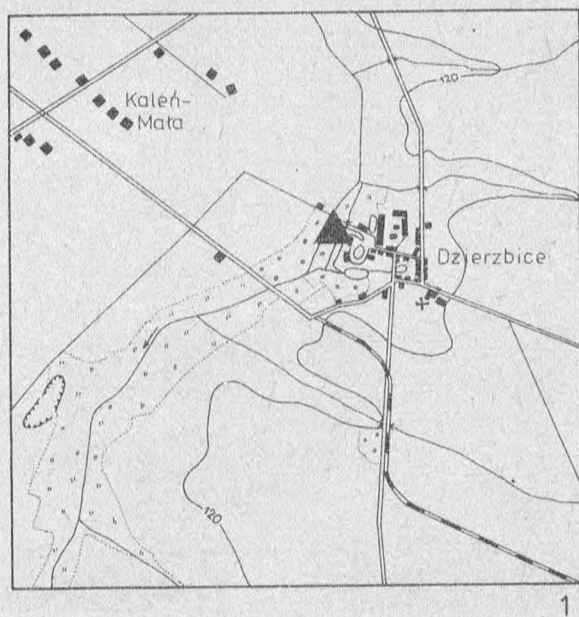
1. Boryskawice, zamek. Widok ogólny od strony wieży bramnej, po 1899 r., "Wędrowiec", 1899, t. XXXVII, s. 8; 2. Bratoszewice, dwór murowany. Lokalizacja reliktyw

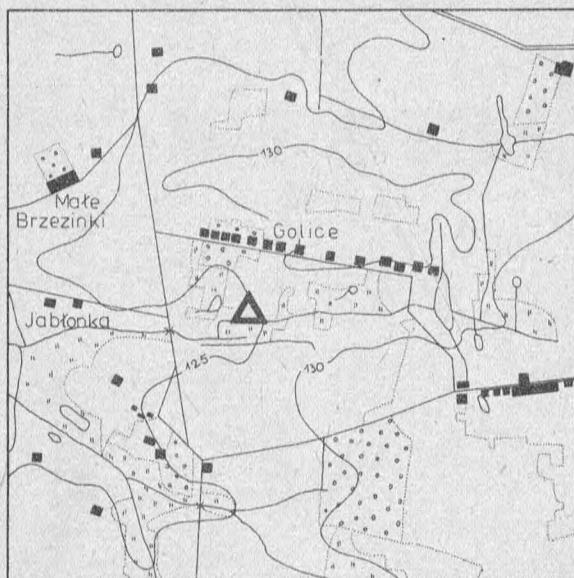
1. Domaników, lokalizacja kopca; 2. Drogusza, lokalizacja kopców po dworach: drewnianym i murowanym

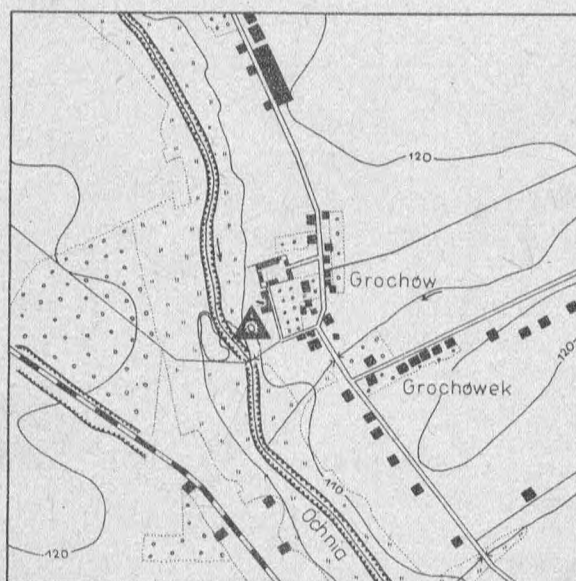
1. Drogusza, kopiec po dworze drewnianym (fot. J. Augustyniak); 2. Drogusza,
kopiec po dworze murowanym

1. Dzierzbice, lokalizacja reliktów kopca (?); 2. Gaj, lokalizacja kopca

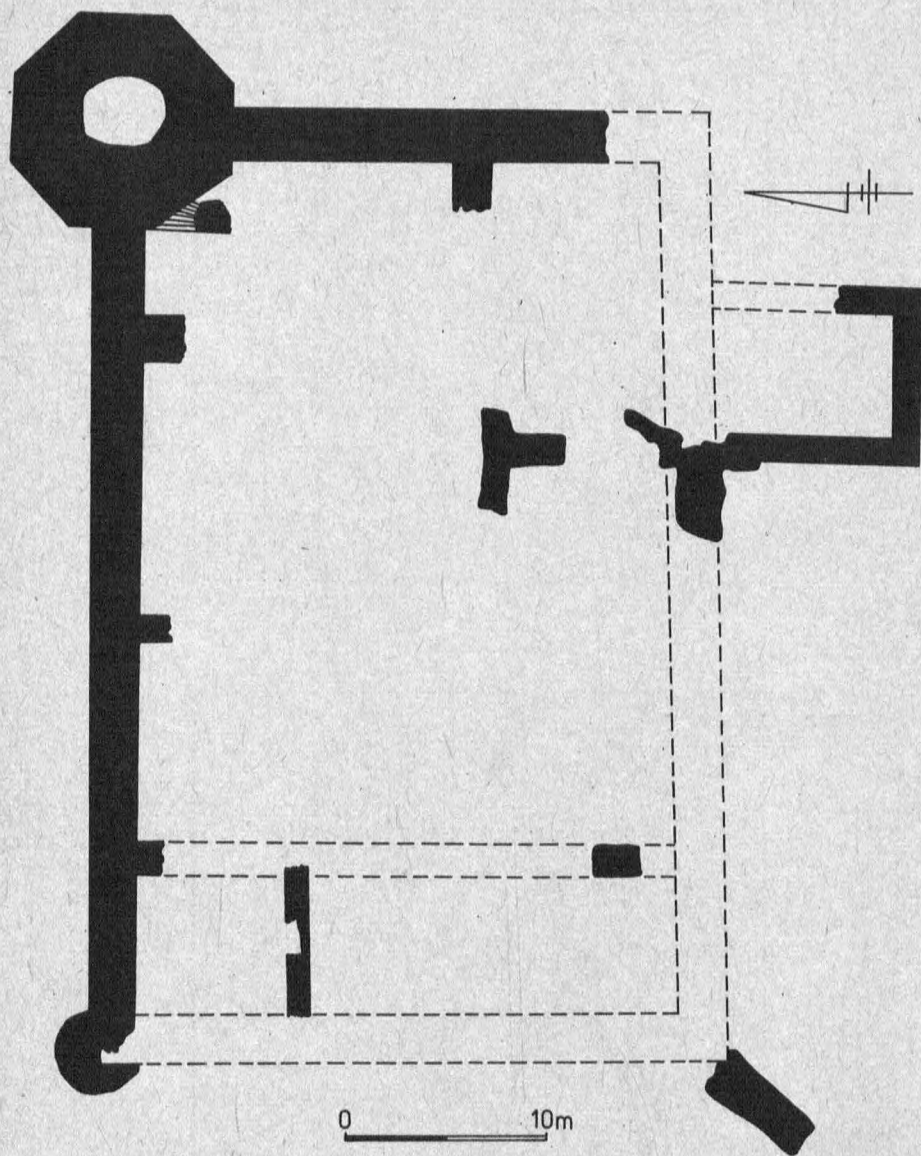

1

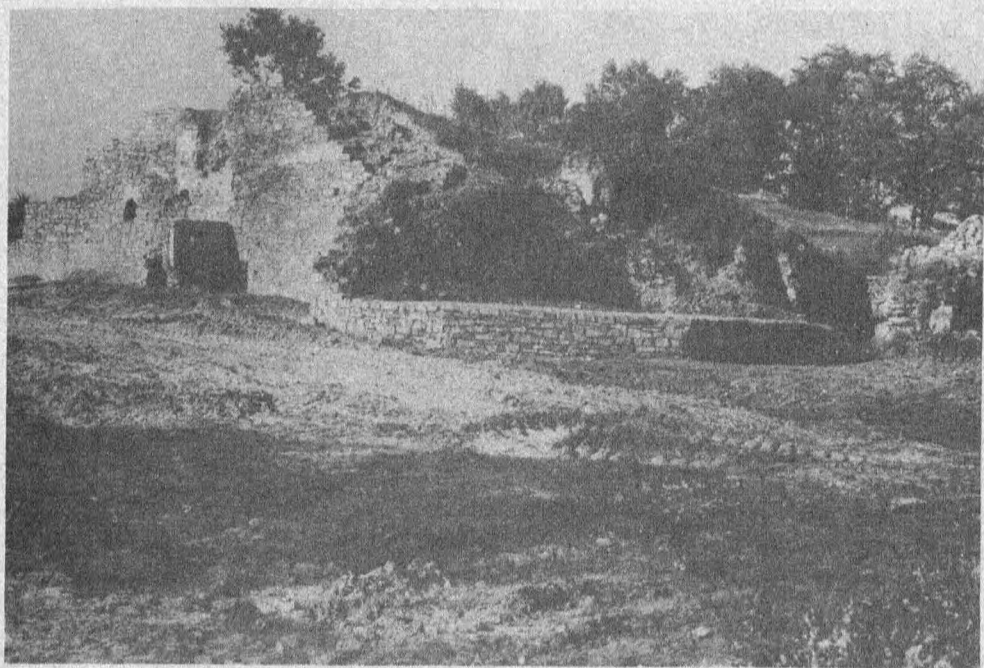

2

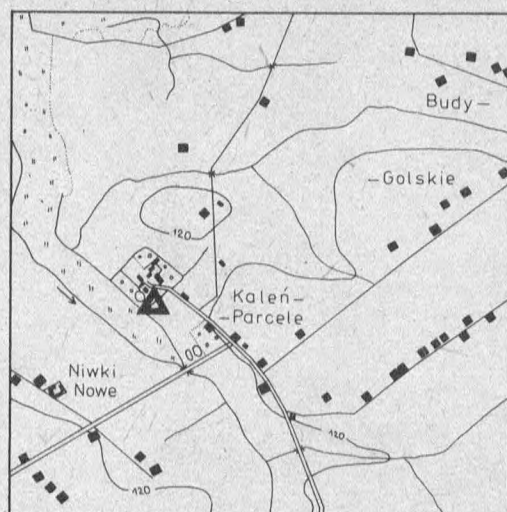
1. Golice, lokalizacja kopca; 2. Grochów, lokalizacja kopca

Inowłódz, zamek. Plan według J. Augustyniak, Inowłódz, IA, Badania rok 1978, w druku

1, 2. Inowłódz, zamek. Widok ogólny zamku w trakcie prac terenowych w 1978 r.
(fot. 1, 2. W. Stępień)

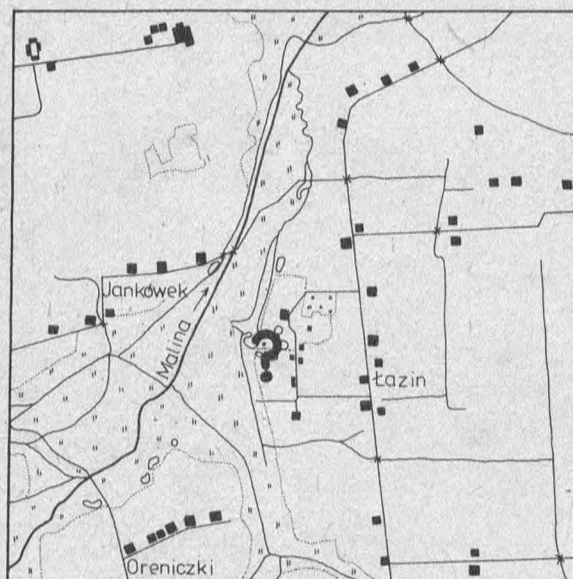
1

1. Kaleń, lokalizacja kopca; 2. Karsznice, tzw. "grodzisko stożkowe". Plan około 1804 r., AGAD, K 290-13

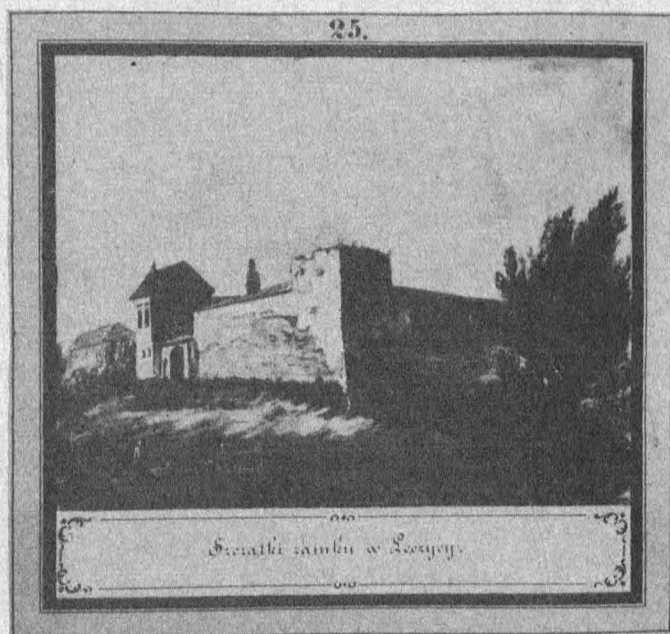
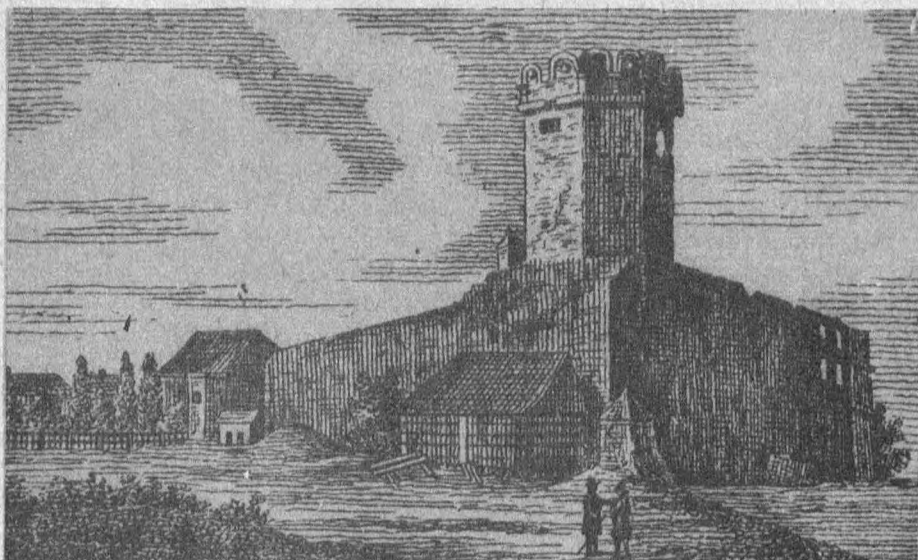

1

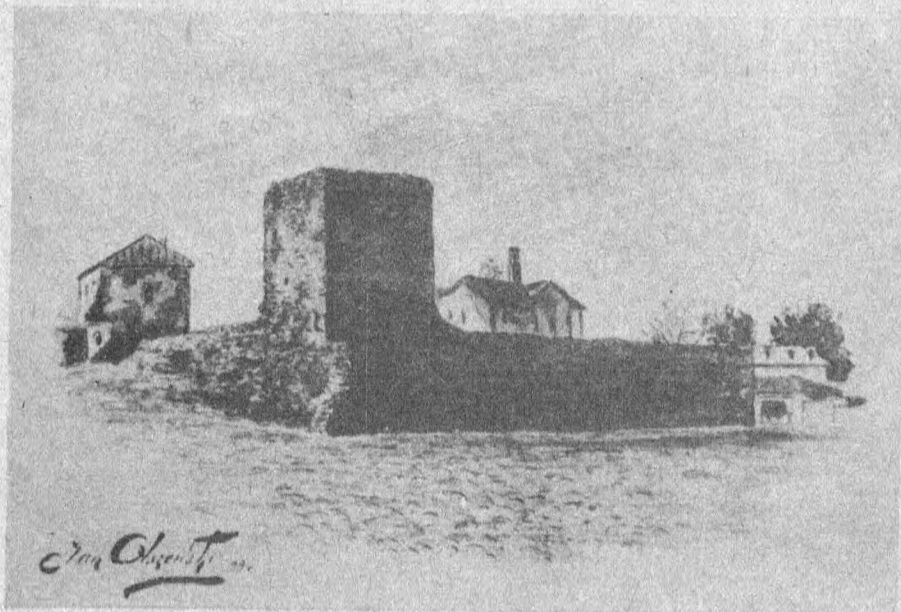
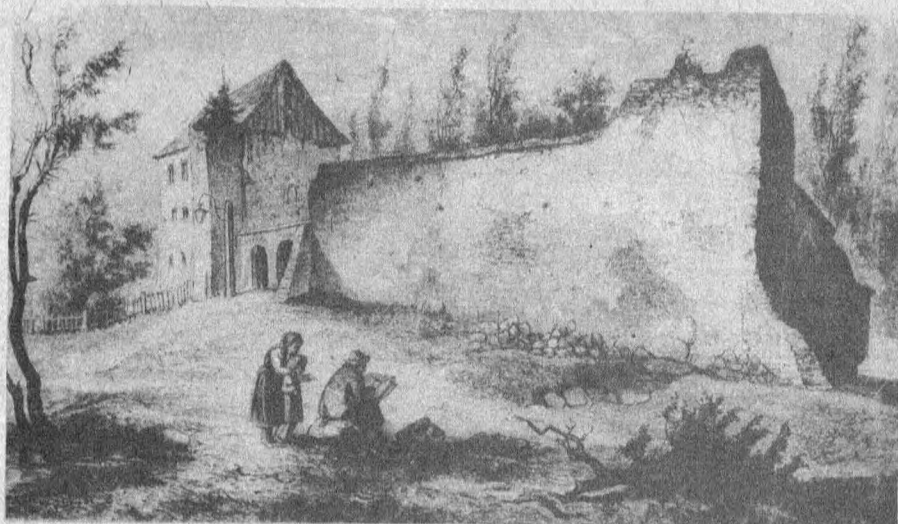

2

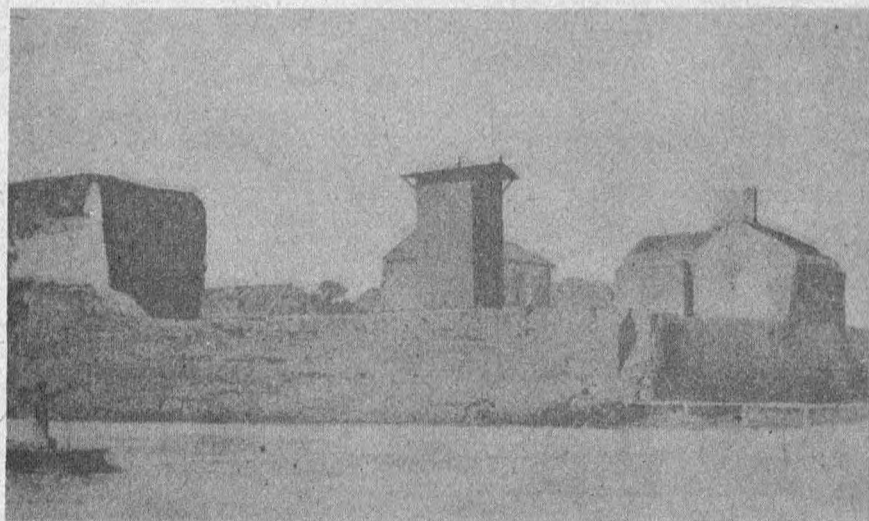
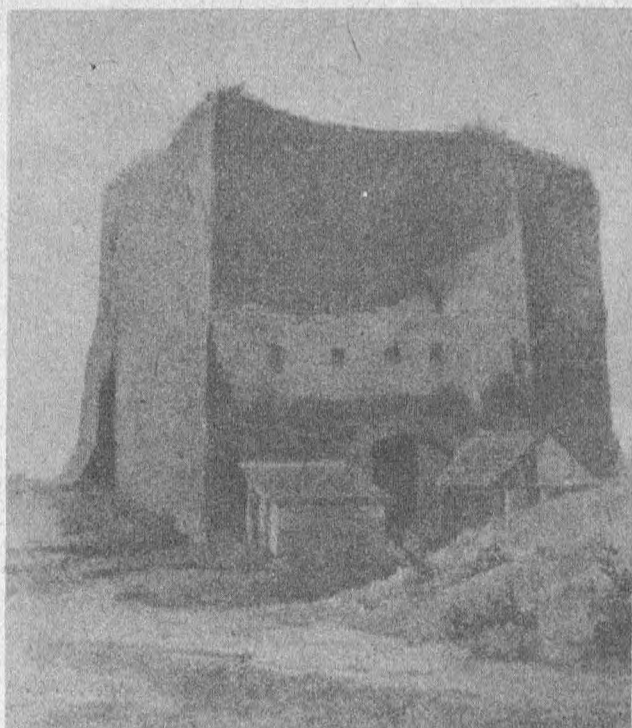
1. Lubochnia, hipotetyczna lokalizacja dworu; 2. Łazin, hipotetyczna lokalizacja dworu

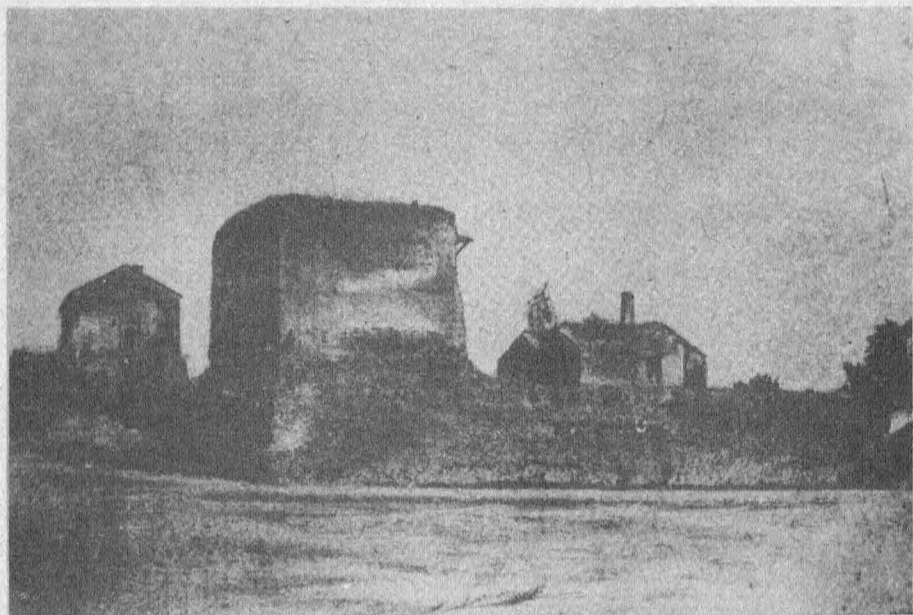
1. Łęczyca, zamek. Widok ogólny, około 1835 r., "Przyjaciel Ludu", 1835, t. II, s. 132; 2. Łęczyca, zamek. Widok ogólny około połowy XIX w., Albumy Stronczyńskiego III, 25

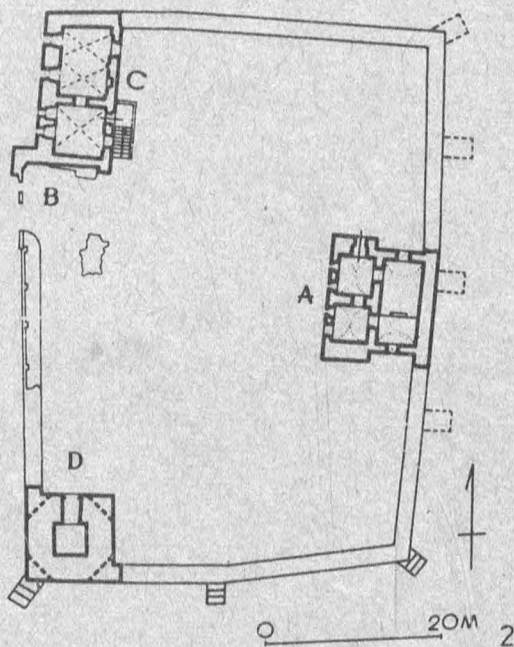
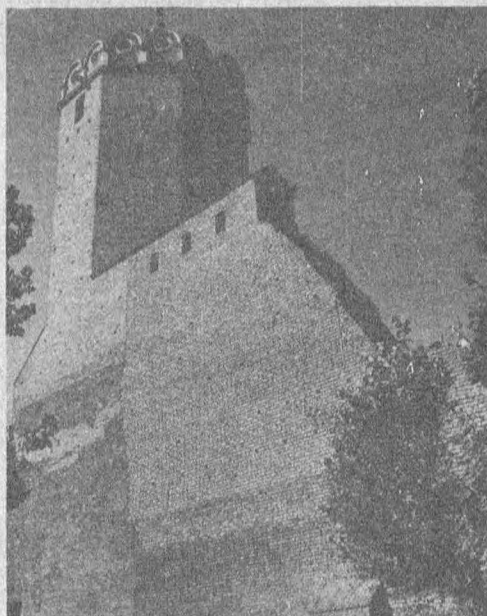
1. Łęczyca, zamek. Widok ogólny, około 1867 r., "Tygodnik Ilustrowany" 1867, t. I, s. 172; 2. Łęczyca, zamek. Widok około 1900 r., "Wędrowiec", 1900, t. XXXVIII, s. 166

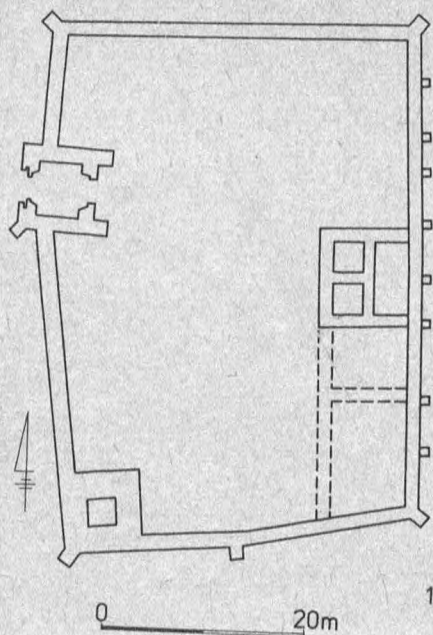
1. Łęczyca, zamek. Widok wieży z przełomu XIX-XX w., "Ziarno", 1902, t. VI, s. 27; 2. Łęczyca, zamek. Widok ogólny, *ibidem*

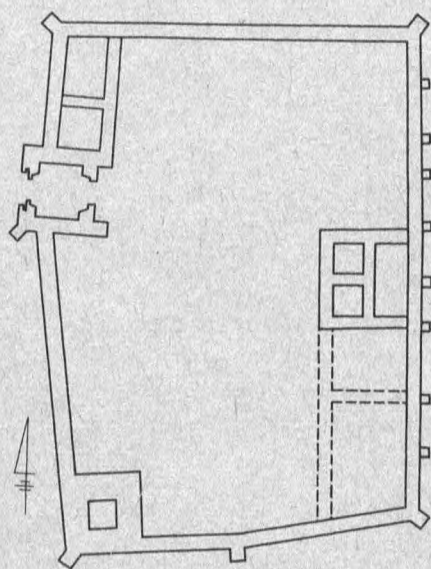
1. Łęczyca, zamek. Widok tzw. prochowni, uznawanej za relikw "domu starego",
ibidem; 2. Łęczyca, zamek. Widok ogólny około 1903 r., "Tygodnik Polski",
1903, t. VI, VII, s. 201

1. Łęczycza, zamek. Widok współczesny (fot. W. Stępień); 2. Łęczycza, zamek.
Plan według Guerquin, op: cit. (fot. K. Karpińska)

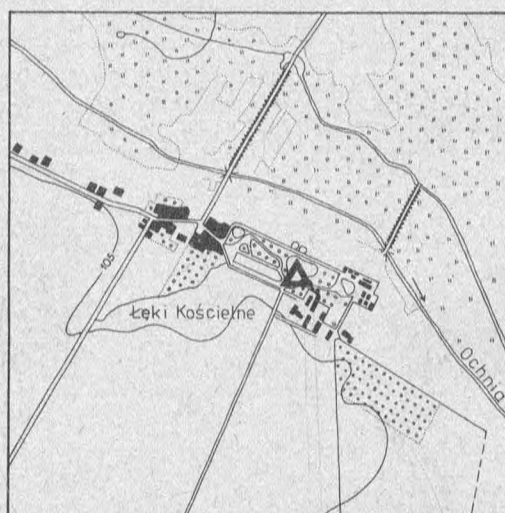
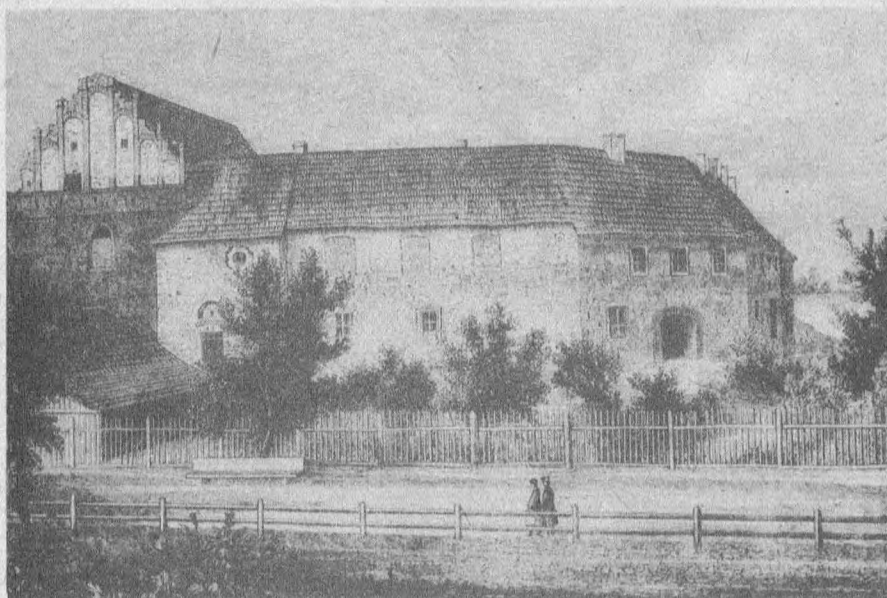

1

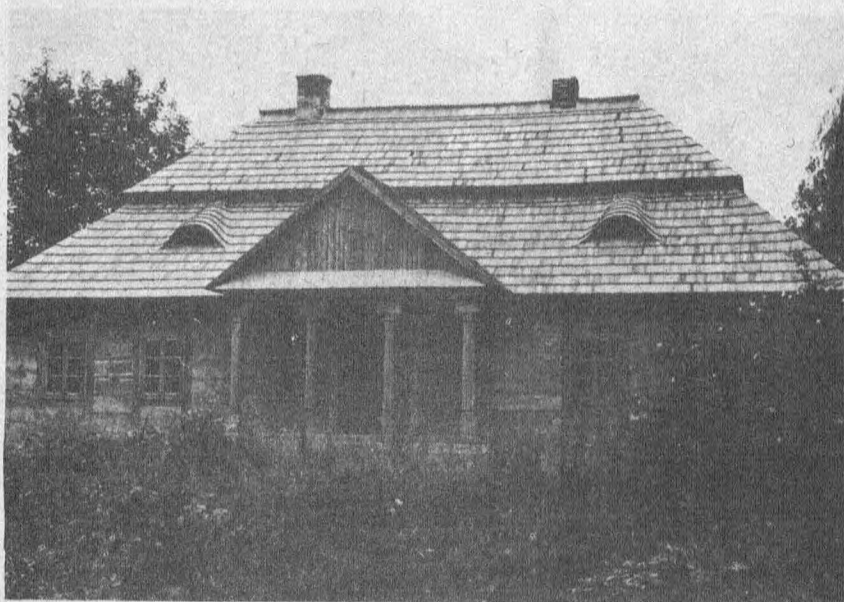
2

1. Łęczyca, zamek. Plan fazy kazimierzowskiej według T. Pokiewski, A. Wierstakow, E. Grabarczyk, "Dom Stary" na zamku w Łęczycy, [w:] *Zamki środkowopolskie*; 2. Łęczyca, zamek. Plan po rozbudowie w połowie XVI w., *ibidem*

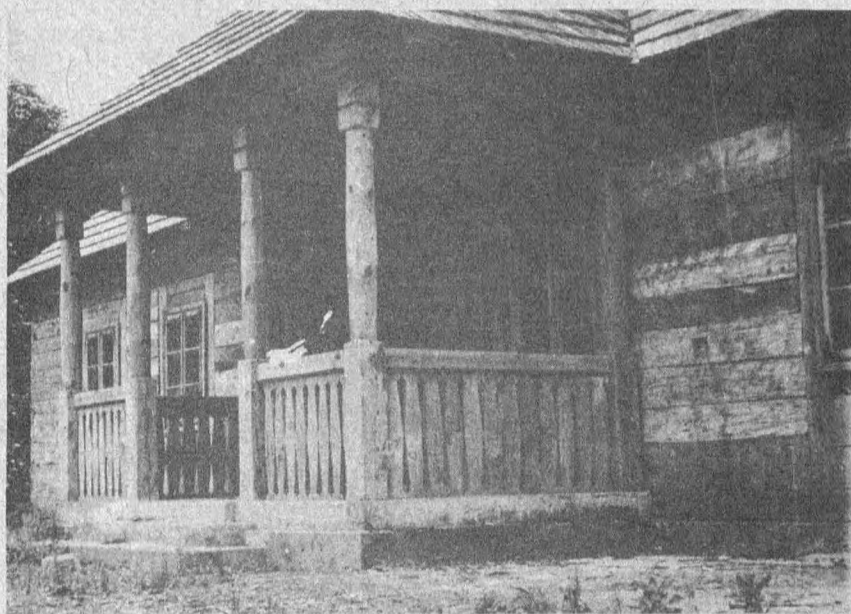

2

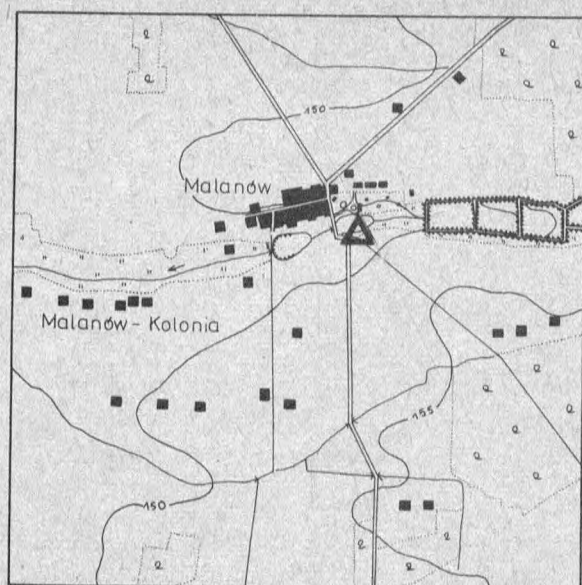
1. Łęczyca, mury obronne. Widok około 1867 r., "Tygodnik Ilustrowany", 1867, t. I, s. 172; 2. Łęki Kościelne, lokalizacja zachowanego dworu na kopcu

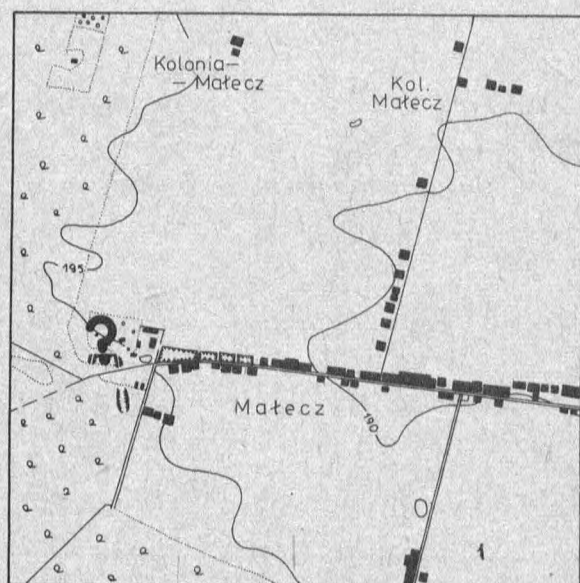
1, 2. Łęki Kościelne, dwór na kopcu (fot. 1 2 A. Brożyna)

1, 2. Łęki Kościelne, dwór na kopcu (fot. 1, A. Brożyna, fot. 2. S. Pągowski)

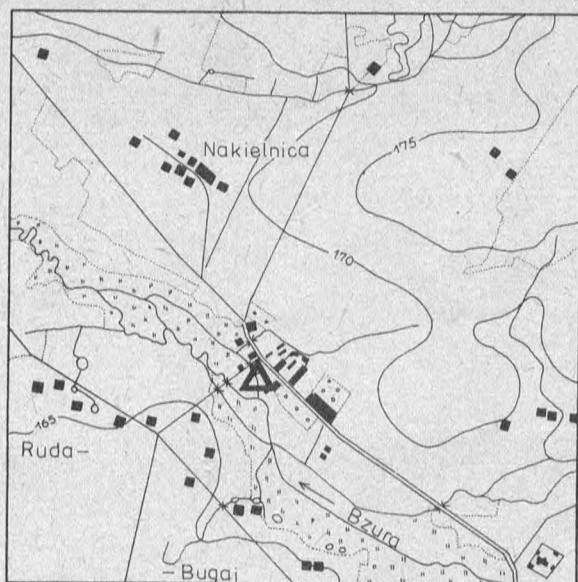

1

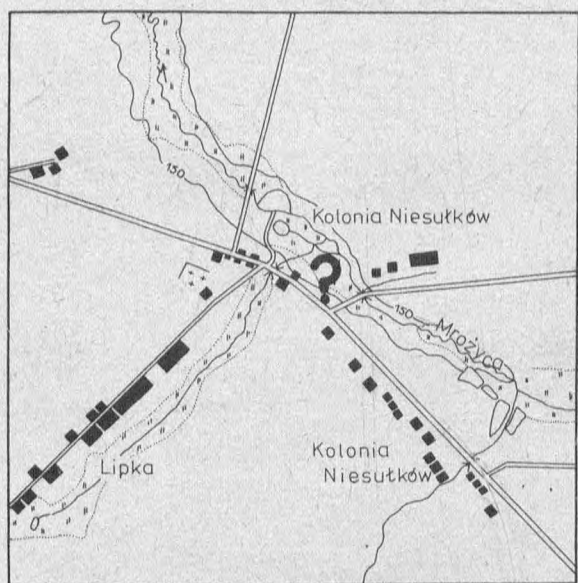

2

1. Malanów, lokalizacja kopca; 2. Małecz, hipotetyczna lokalizacja dworu muranego

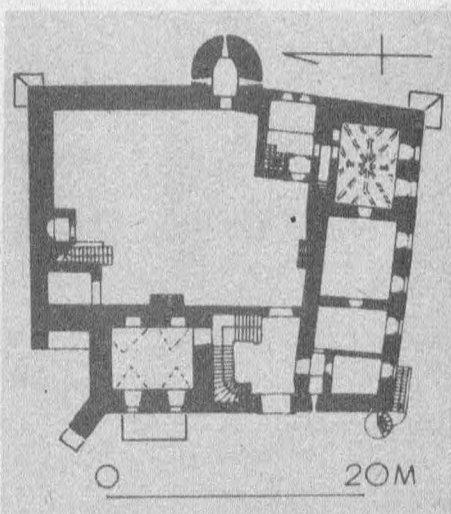
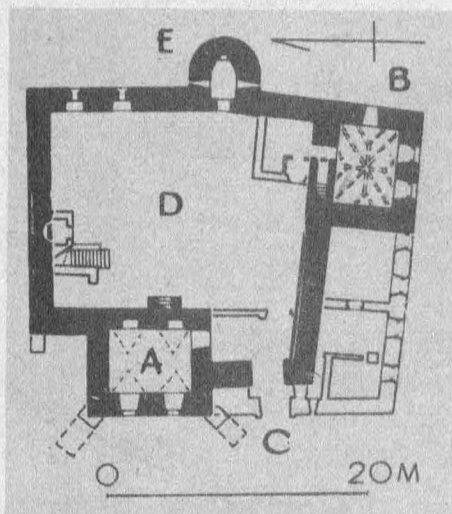
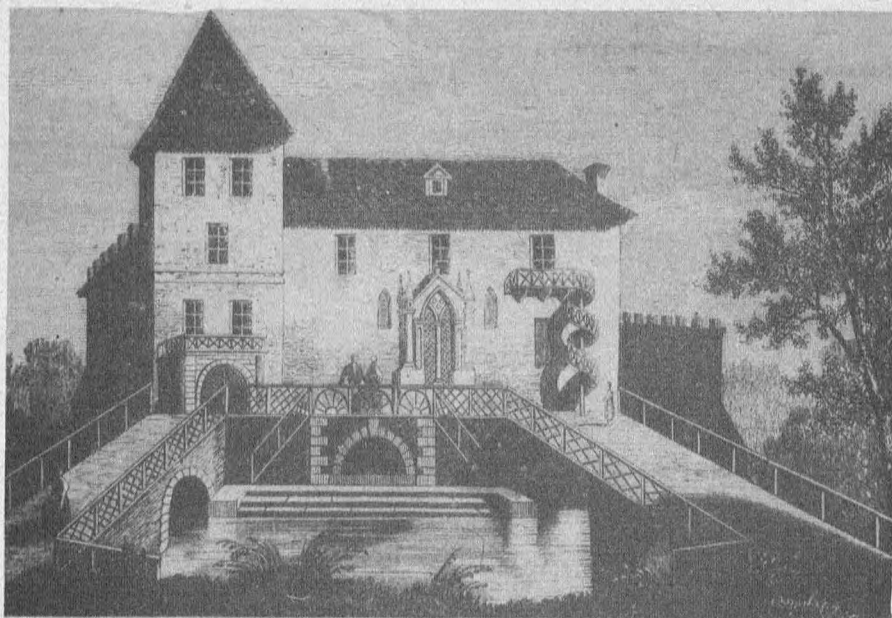

1

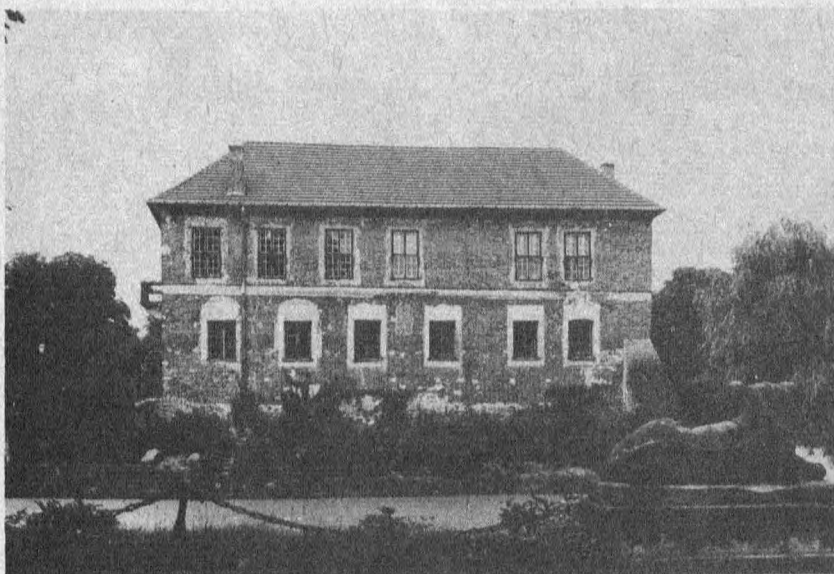
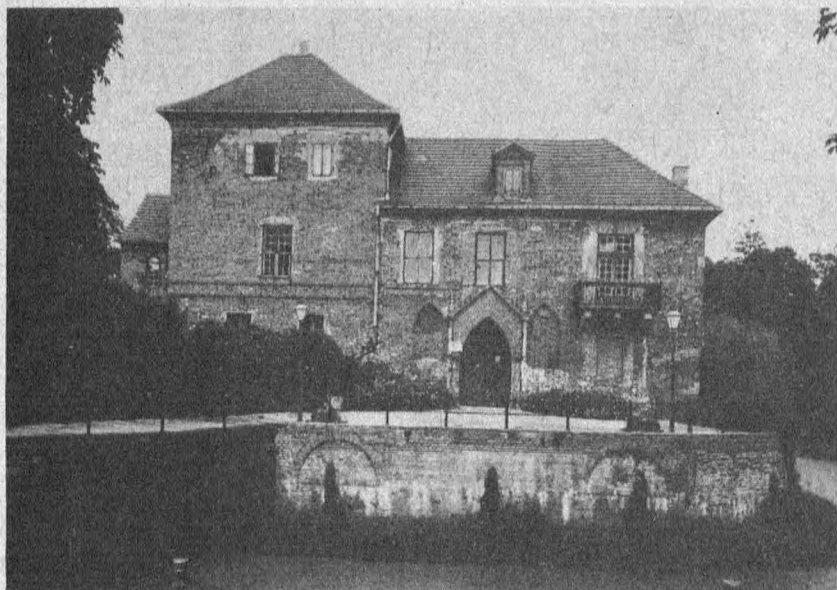

2

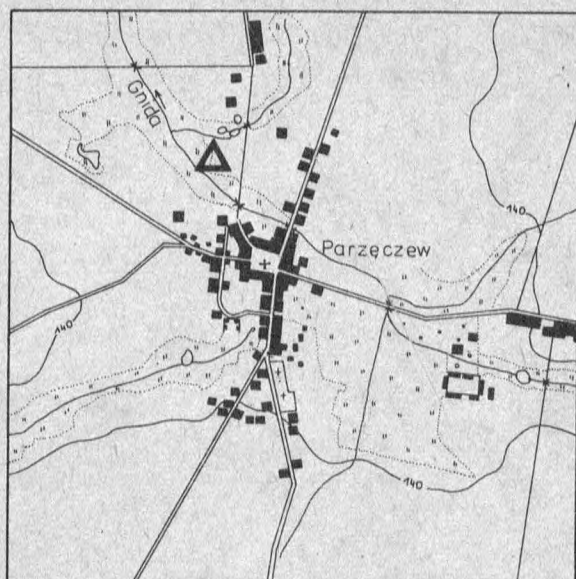
1. Nakielnica, lokalizacja kopca; 2. Niesutków, hipotetyczna lokalizacja kopca

1. Oporów, zamek. Widok ogólny w połowie XIX w.; "Tygodnik Ilustrowany", 1864, t. IX, s. 240; 2. Oporów, zamek. Plan obu faz gotyckich według G u e r q u i n, *op. cit.*

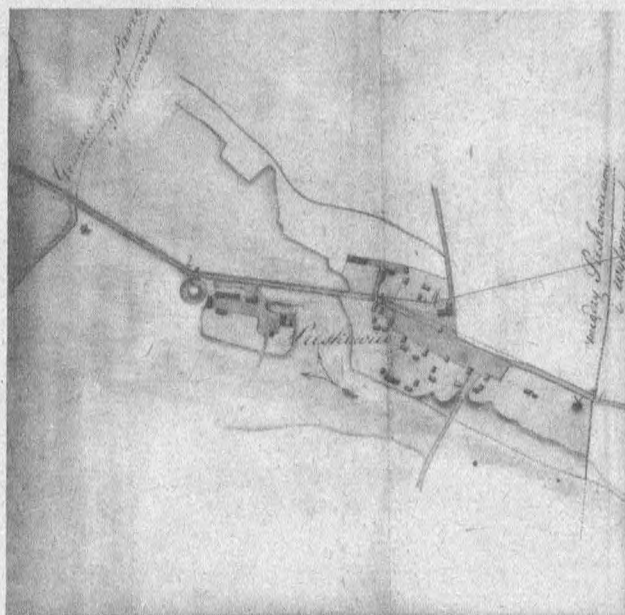
1. Oporów, zamek. Elewacja zachodnia (fot. R. Kazimierski); 2. Oporów, zamek. Elewacja południowa - dom mieszkalny (fot. R. Kazimierski)

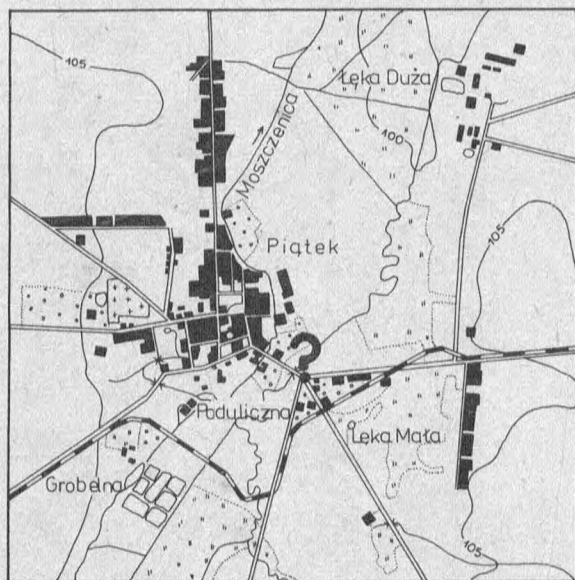
1

1. Parzęczew, lokalizacja kopca; 2. Parzęczew, widok ogólny kopca (fot. W. Stępień)

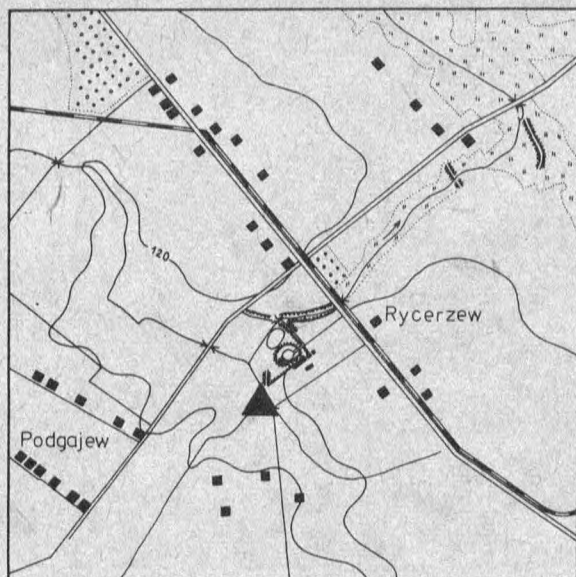

1. Piaskowice, tzw. "grodzisko stożkowe". Plan około 1836 r., AGAD, K 51-8;
2. Piaskowice, widok ogólny kopca (fot. W. Stępień)

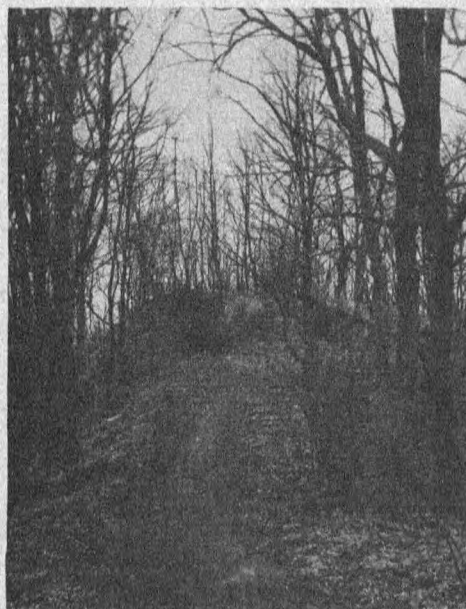

2

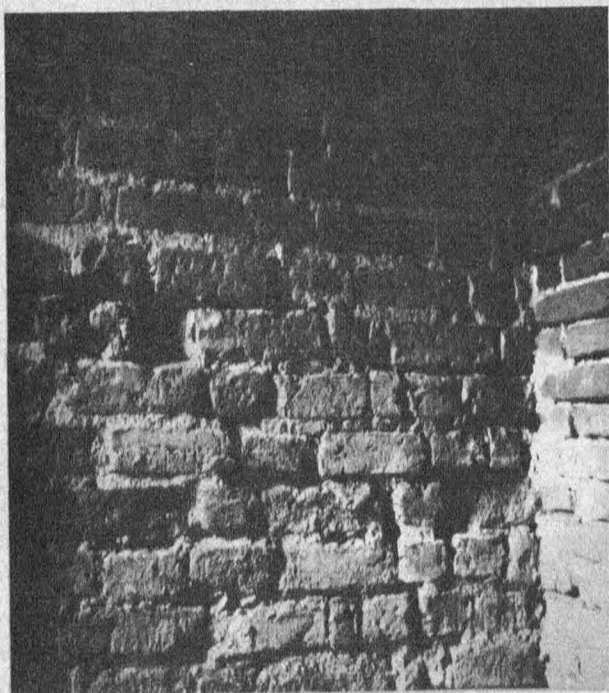
1. Piaskowice, widok na fosę i kopiec (fot. J. Augustyniak); 2. Piątek, hipotetyczna lokalizacja dworu na kopcu

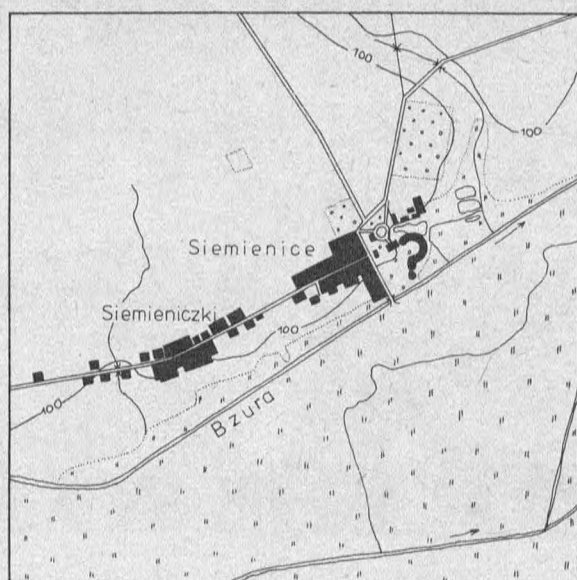
1

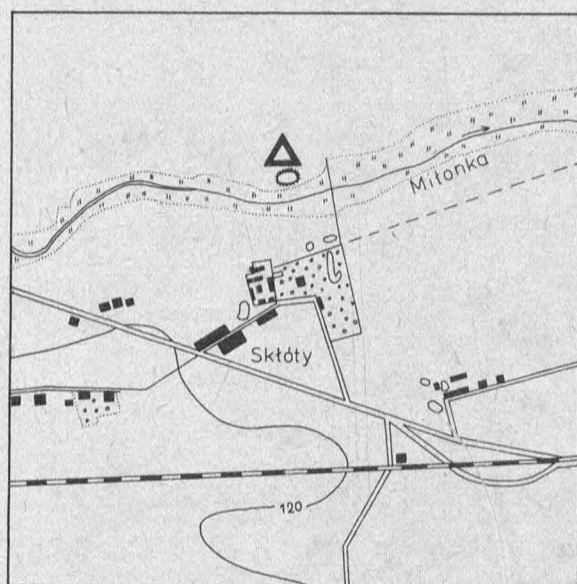
1. Rycerzew, lokalizacja reliktów dworu murowanego; 2. Rycerzew, widok ogólny kopca (fot. J. Augustyniak)

1. Rycerzew, widok kopca z zachowanymi relikdami murów (fot. J. Augustyniak);
2. Rycerzew, partie murów XVI-wiecznych (od lewej) i XIX-wiecznych (fot. J. Augustyniak)

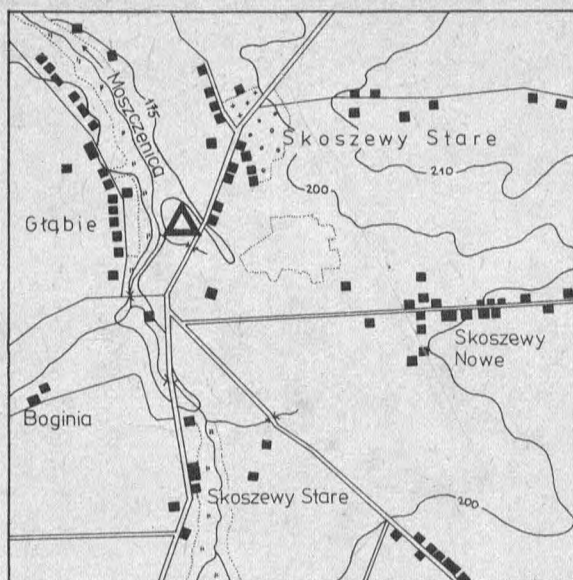

1

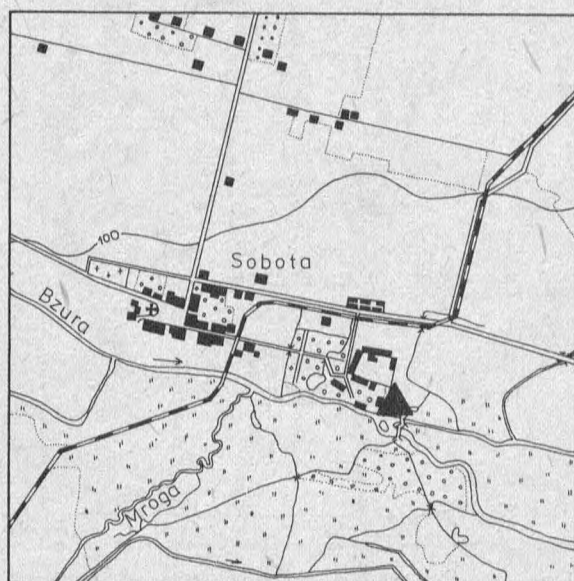

2

1. Siemienice, hipotetyczna lokalizacja dworu na kopcu; 2. Skłóty, lokalizacja kopca

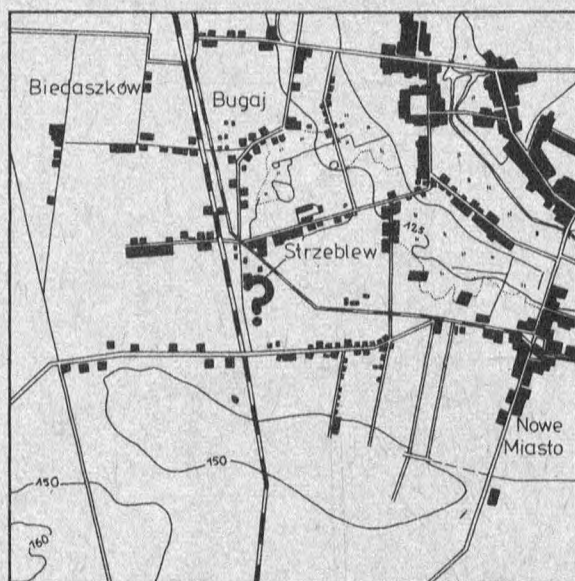
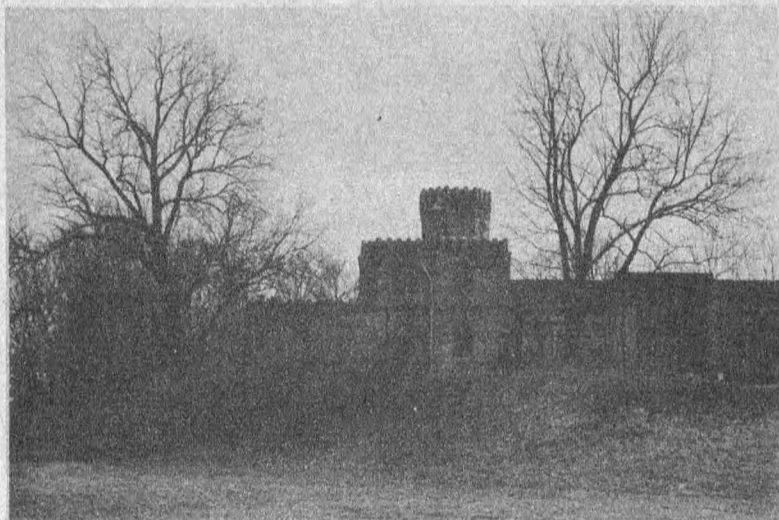

1

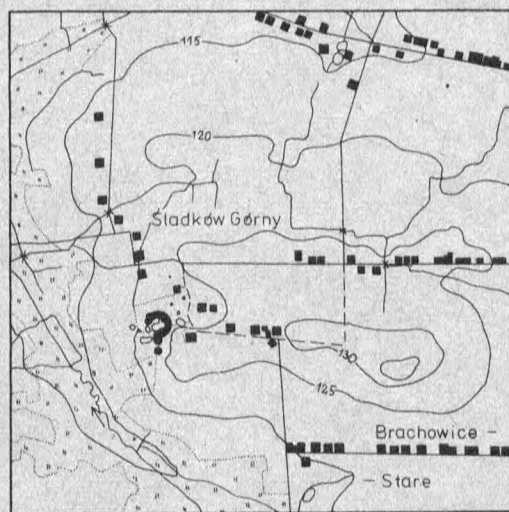
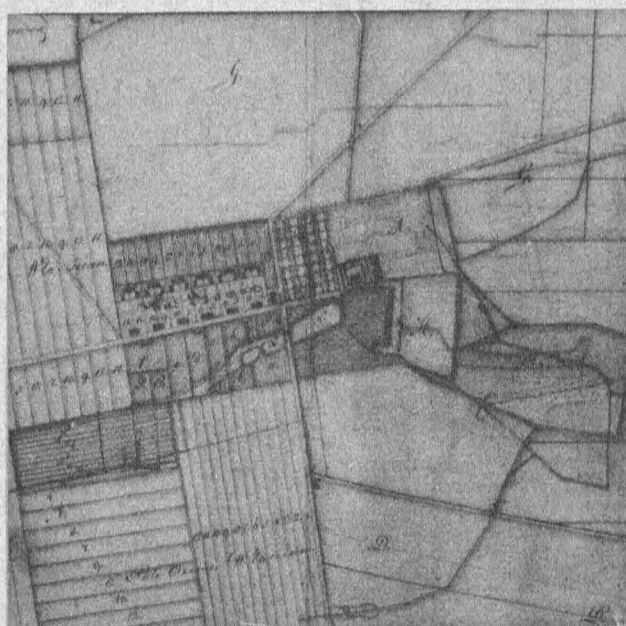
2

1. Skoszewy, lokalizacja nasypu ziemnego; 2. Sobota, lokalizacja dworu murowanego

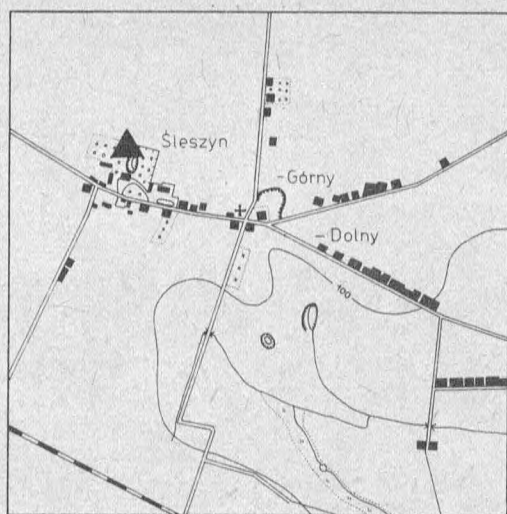
2

1. Sobota, widok ogólny dworu murowanego; 2. Strzeblew, hipotetyczna lokalizacja dworu na kopcu

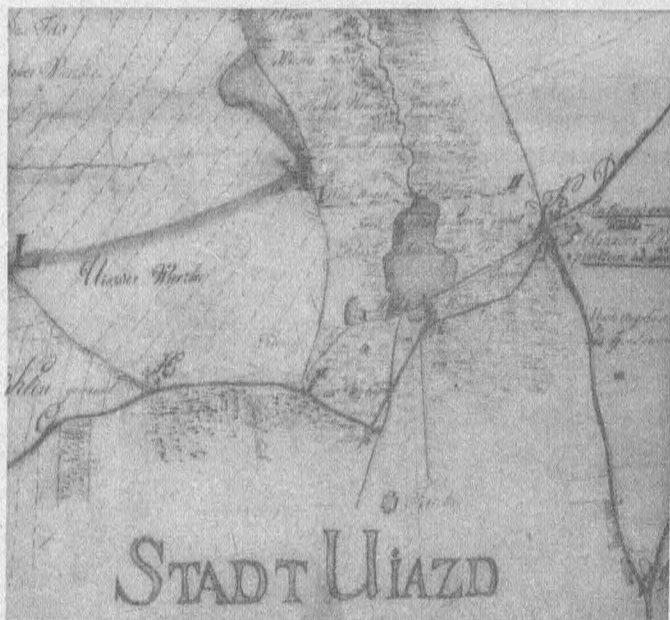

2

1. Szamów, dwór murowany na kopcu. Plan około 1834 r., AGAD, K 146-7; 2. Ślasków, hipotetyczna lokalizacja kopca

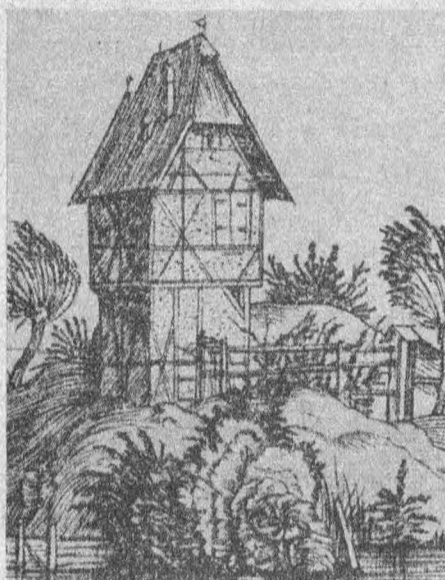
1

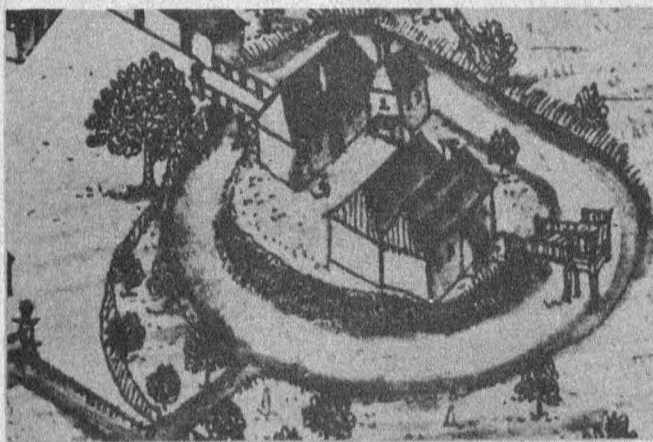
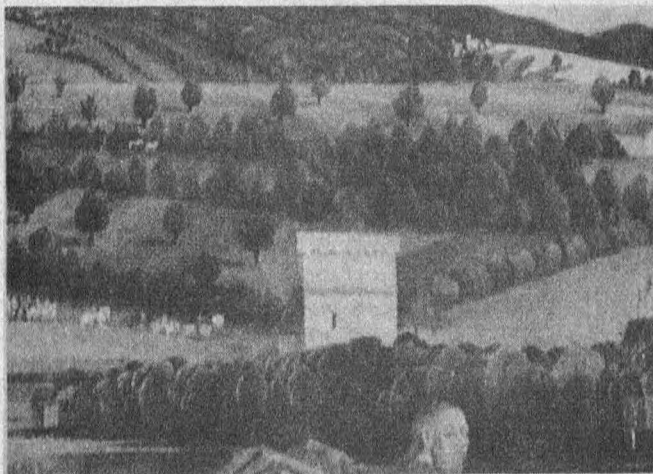
1. Śleszyn, lokalizacja reliktyw dworu murowanego; 2. Ujazd, plan miasta z 1812 r., z zaznaczeniem kopca i napisami: kopiec i Nigra Domus, AGAD K 214-7 (fot. A. Brożyna)

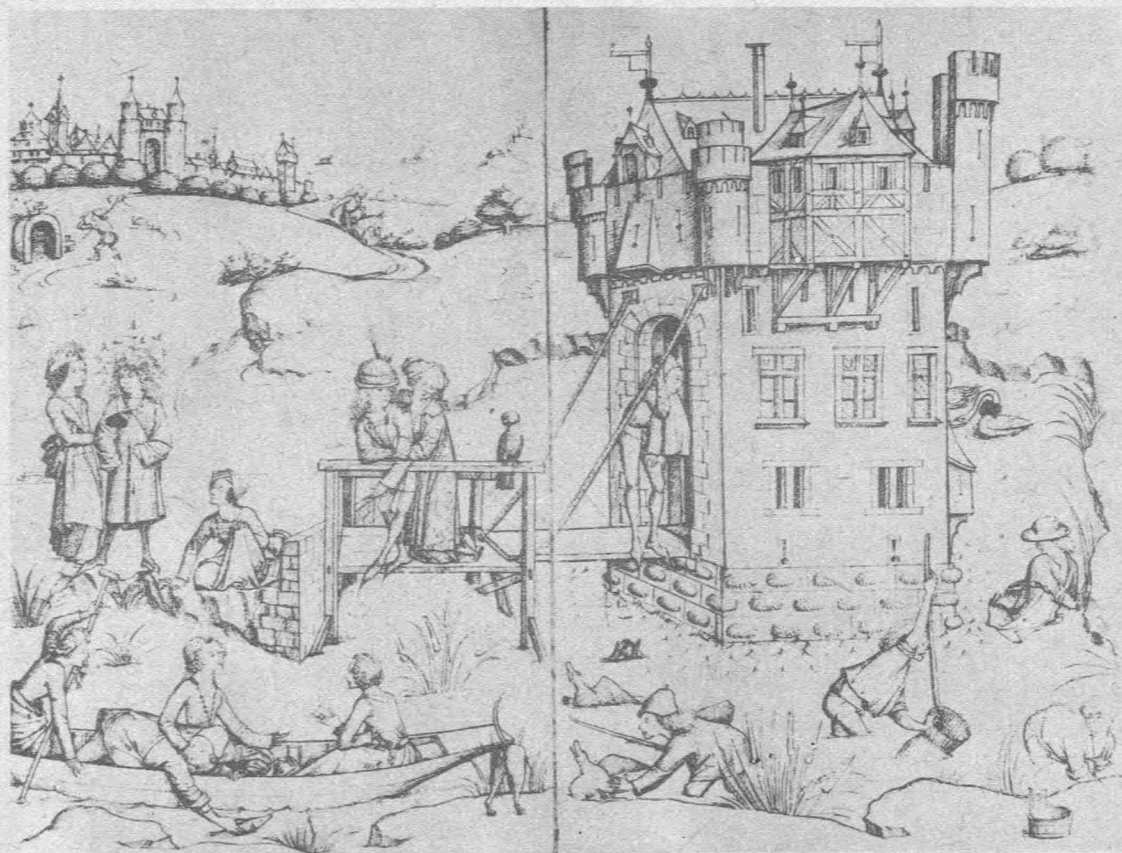
1. Ujazd, plan miasta z 1852 r., z napisem Kopiec (w okolicy kościoła św. Wawrzyńca i cmentarza katolickiego), AGAD, K 200-3; 2. Ujazd, pałac z relik-
tami budowli gotyckiej

1. A. Dürer, tzw. domek nad sadzawką (das Weiherhäuschen), około 1496-1497 r. Wieża drewniana o konstrukcji szachulcowej wzniesiona na kopcu, według K. Mittelstädt, *Albrecht Dürer*, Warszawa 1977, s. 7 (fot. T. Karpiński); 2. A. Dürer, Maria z małpą (Maria mit der Meerckkatze zum Weiherhaus). Ta sama (?) wieża znajdująca się w miejscowości Pegnitz koło Norymbergi, według O. von Tischler, *Albrecht Dürer. Leben und Werke*, Dachau b. b. w., taf. 33 (fot. T. Karpiński)

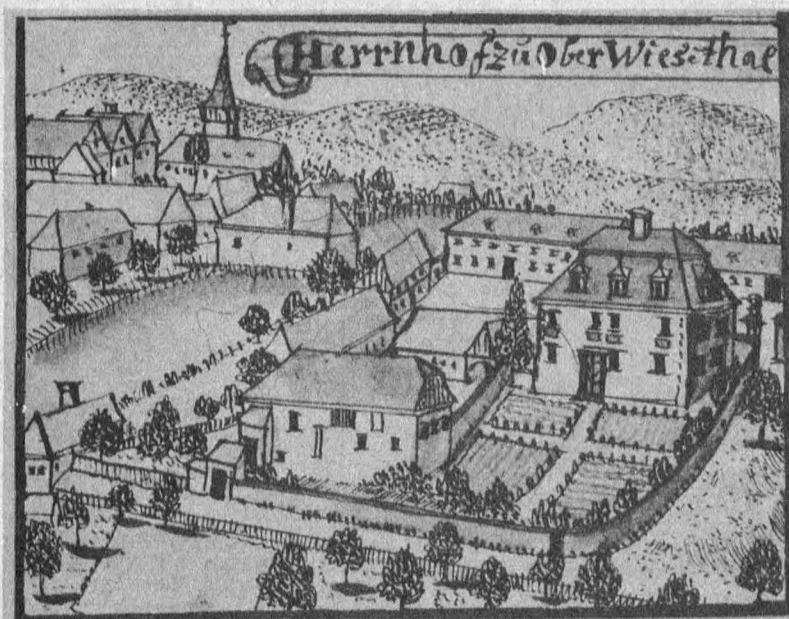
1. K. Witz, Połów ryb nad jeziorem Genezaret, około 1444 r. Murowana wieża na półwyspie nad jeziorem, według R. Krüger, *Dawne niemieckie malarstwo tablicowe*, Warszawa 1978, tabl. 12; 2. Borów, koło Wrocławia. Zabudowa kopca w XVIII w., według M. Morelowski, *Ocalone rękopisy F. B. Wernhera i ich znaczenie dla historii sztuki i kultury Śląska*, "Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", 1955, z. 5, dodatek 4

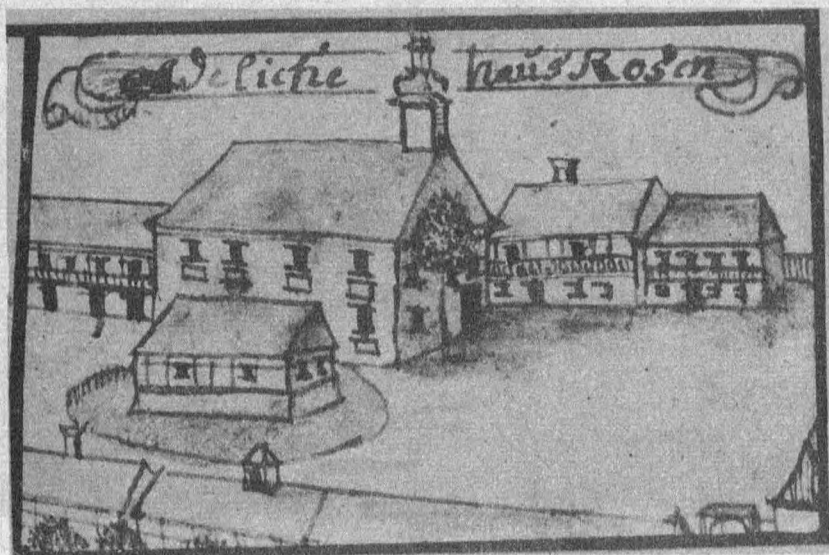
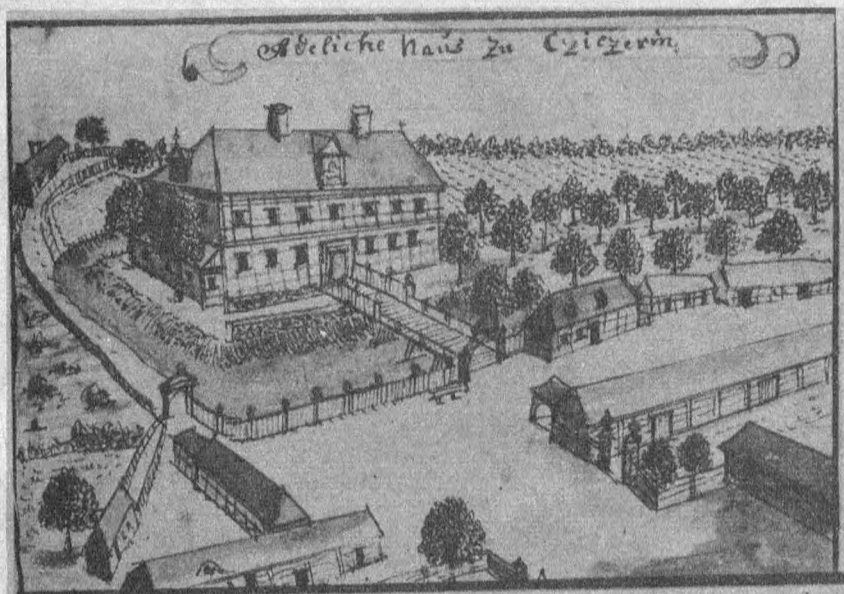
Tzw. Mistrz Książki Domowej (Hausbuchmeister), grafiki niemieckie około 1470-1490 r. Wieża (Wasserburg) ze sceną dworską. Według A. B e h n e, *Alte Deutsche Zeichen*, Berlin 1943, s. 138-139 (fot. J. Karpiński)

1. Czernica koło Lwówka. Barokowy dwór otoczony fosą, XVIII w., Album Wernera, nr VII-78 (fot. E. Witecki); 2. Doboszewice koło Wałbrzycha. Dwór otoczony fosą, XVIII w., ibidem (fot. E. Witecki)

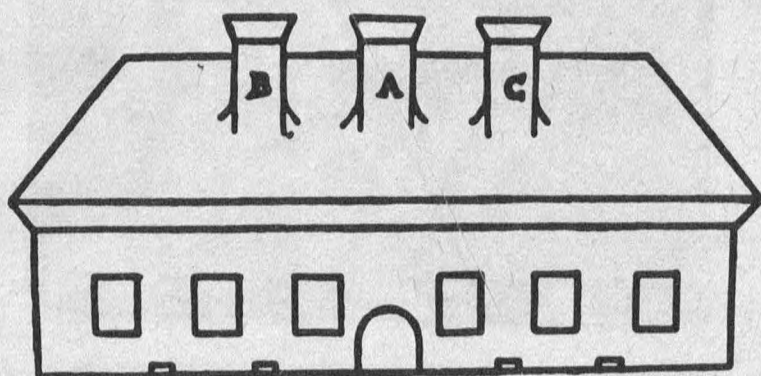
1. Bystrzyca koło Lwówka. Zespół dworski z domem na stawie, XVIII w., *ibidem*, (fot. E. Witecki); 2. Wichów (?) (Weichauer Herrnhof). Dom na kopcu leżącym na stawie, XVIII w., *ibidem* (fot. E. Witecki)

1. Miejsce nie zidentyfikowane (Adeliche Haus zu Cziczern). Dom na kopcu otoczony fosą, XVIII w., *ibidem* (fot. E. Witecki); 2. Miejsce nie zidentyfikowane (Edeliche Haus Rosen). Budynek otoczony fosą - lamus (?), *ibidem* (fot. E. Witecki)

1. Dwór murowany w Ruścu, woj. sieradzkie. Niezachowany. "Ziemia", 1910,
s. 566

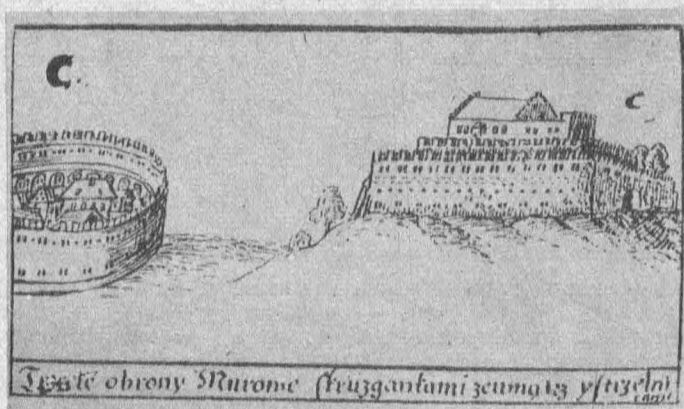
1

0 10m

2

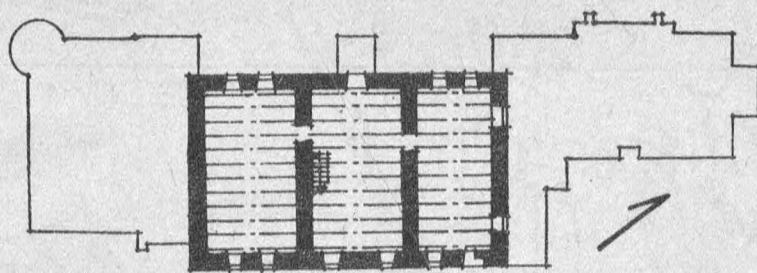
1. Teoretyczny projekt elewacji dworu, według J. K. Haura, *Ziemiańska generalna oekonomika*, Kraków 1679, (fot. K. Karpińska); 2. Schematy dworów "chudopacholskiego" i "pańskiego" J. K. Haura, według *Krótką nauka budownictwa dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego...*, wyd. A. Miłobędzki, [w:] *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*, red. J. Starzyński, t. VII, Warszawa 1957

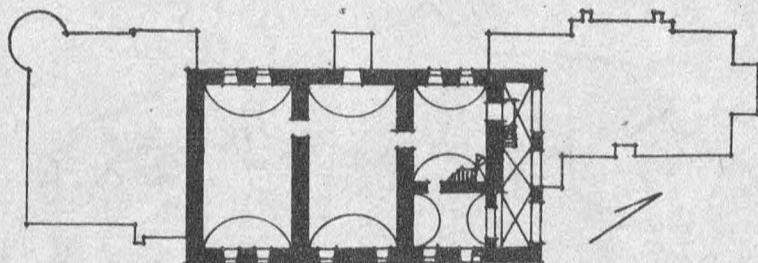

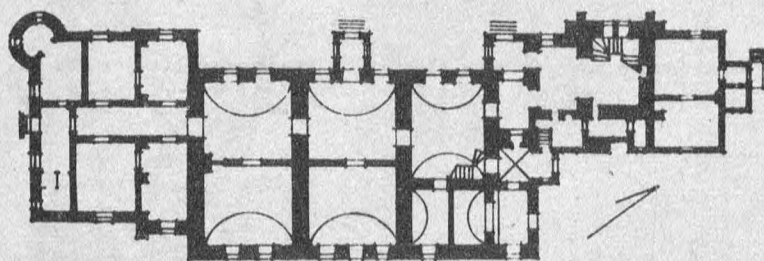
Rozwój fortyfikacji w ujęciu historycznym, XVII w., według J. Narona-
wicz-Narowski, *Budownictwo wojenne*, "Prace Komisji Wojskowo-Histo-
rycznej MON", 1957, ser. B, z. 7, s. 125-148 (fot. K. Karpińska)

1

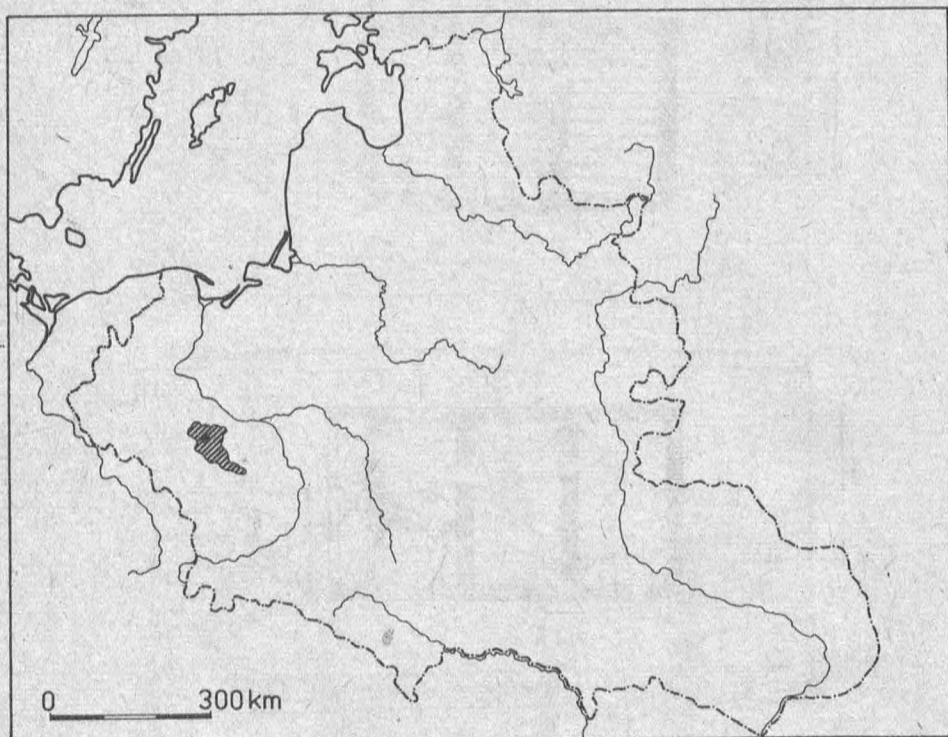

2

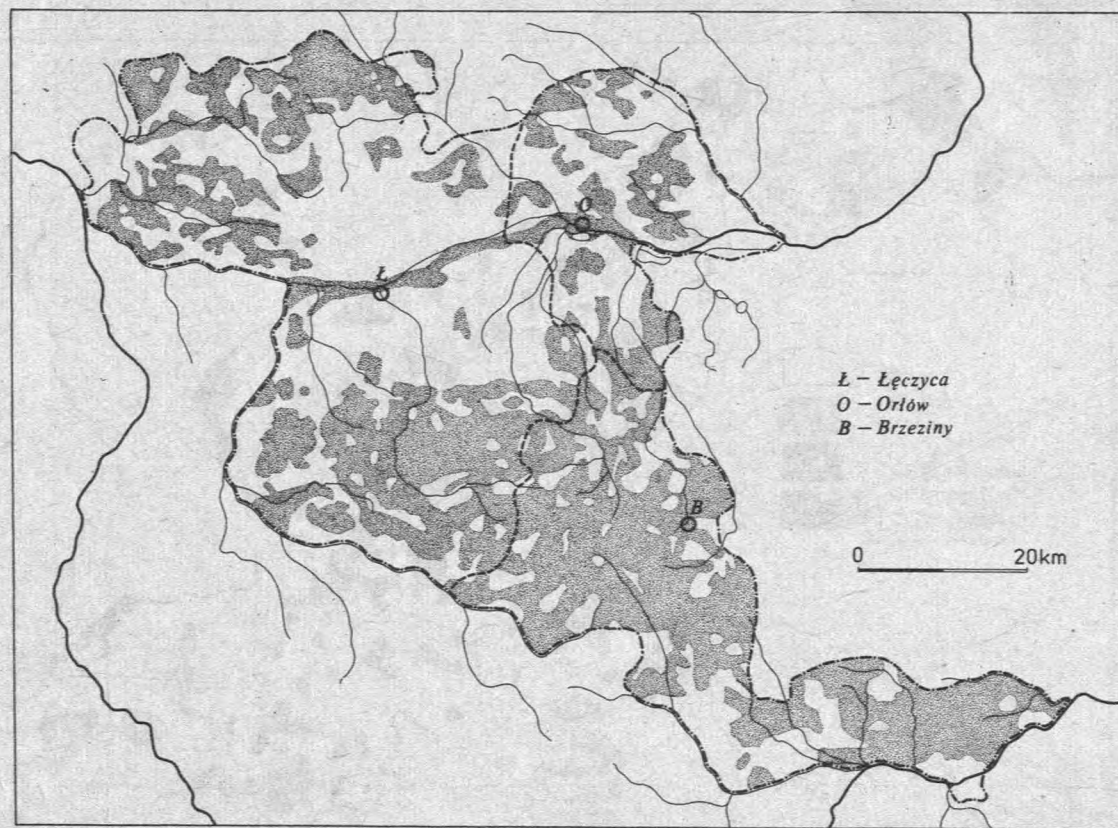

3

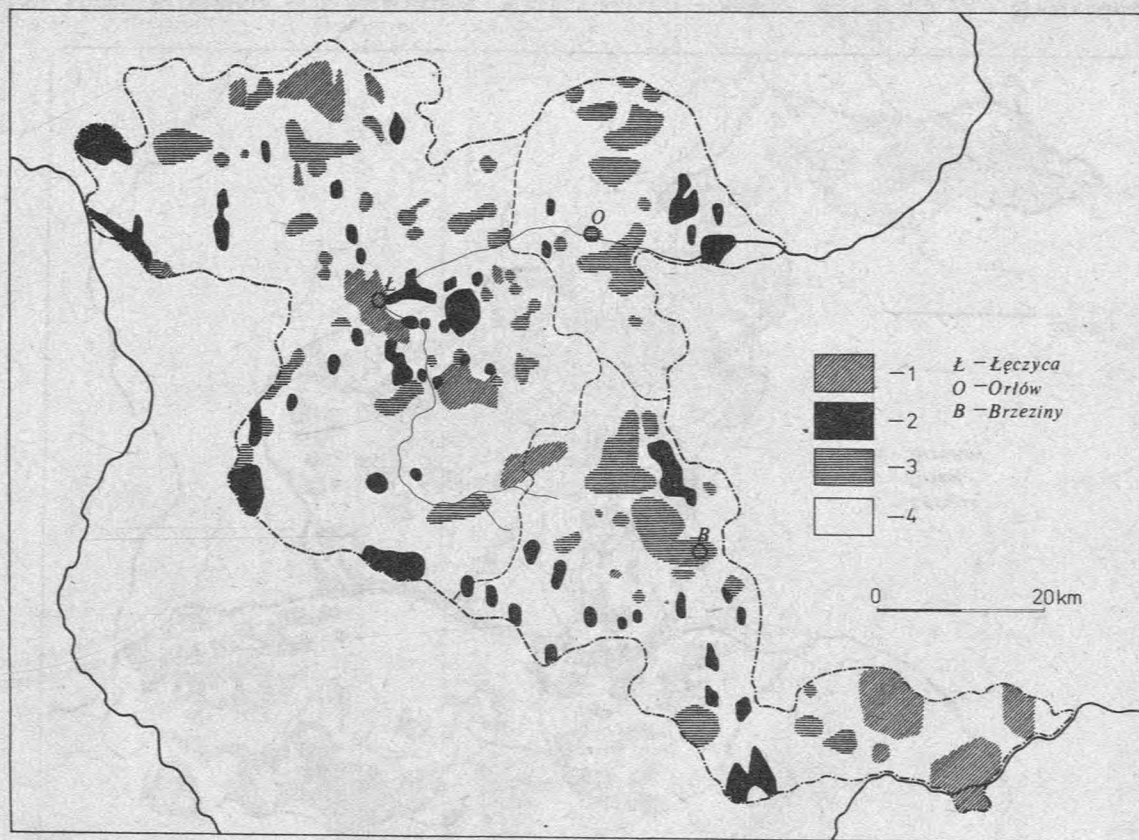
Przecław koło Mielca. Przykład rozwoju siedziby murowanej
 1. Około roku 1580; 2. Druga ćwierć XVII w.; 3. XIX-XX w., według J. Teodorowicz-Czerepińskiej, T. Augustynek, *Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przecławiu w powiecie mieleckim*, [w:] ARIOWR, Łańcut 1972, s. 193-203 (fot. K. Karpińska)

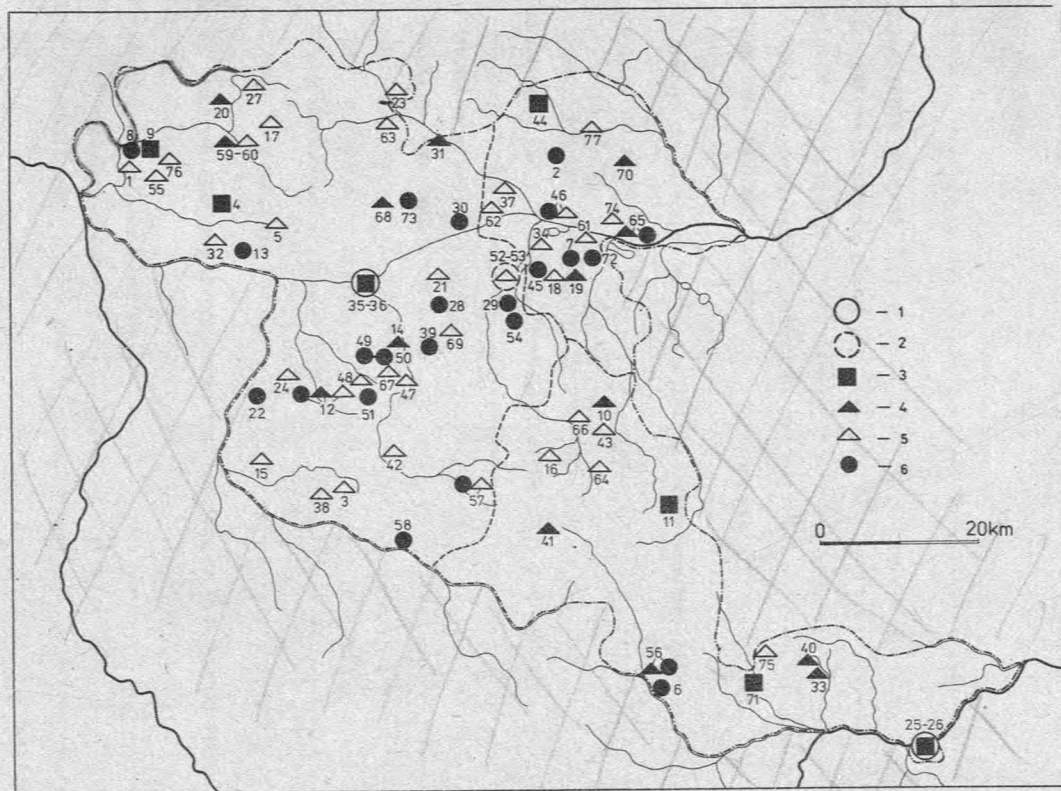
Województwo Łęczyckie na tle granic Rzeczypospolitej w XVI w.

Rekonstrukcja stanu zalesienia woj. łęczyckiego w końcu XVIII w. według M. G i l l y, *Spezialkarte von Südpres-*
ussen, Berlin 1802-1803

Struktura własności ziemskiej woj. łęczyckiego w XV-XVI w. 1. Własność królewska; 2. Własność duchowna; 3. Włóciowska własność szlachecka; 4. Drobną własność szlachecką

Budowle obronne woj. łęczyckiego (numeryacja według katalogu). 1. Mury miejskie; 2. Inne hipotetyczne obwarowania miejskie; 3. Zamki; 4. Dwory drewniane; 5. Dwory murowane; 6. Tzw. "grodziska stożkowate". W wypadku gdy obiekt w starszej literaturze figurował jako tzw. "grodzisko stożkowate", został tu oznaczony według wyników naszych badań z pozostawieniem znaku graficznego tzw. "grodziska stożkowatego"

SPIS TREŚCI

Przedmowa	3
I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE	5
Cel, zakres i metoda pracy	5
Granice terytorialne i chronologiczne	8
Warunki fizjograficzne i stosunki osadnicze	12
Struktura własności ziemskiej	16
Stan badań	18
Obronność dworu szlacheckiego w świetle współczesnej literatury	28
Przypisy do rozdziału I	38
II. BUDOWLE OBRONNE WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO	56
Fundacje króla i wielkich feudałów świeckich i duchownych	56
Fundacje królewskie	57
Fundacje prywatne	61
Fundacje duchowieństwa	65
Fundacje rycersko-szlacheckie	70
Dwory murowane	70
Dwory drewniane	84
Przypisy do rozdziału II	102
III. BUDOWNICTWO OBRONNE WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO NA TLE PORÓWNAWCZYM	120
Średniowiecze	120
Zamki i obwarowania miejskie	120
Małe założenia obronne	135
Kontynuacja tradycji budownictwa średniowiecznego w czasach nowożytnych	141
Przebudowy zamków	141
Wiejskie budownictwo obronno-rezydencjonalne	147
Przypisy do rozdziału III	161
IV. ZAKOŃCZENIE	171

KATALOG BUDOWLI OBRONNYCH WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIEGO	175
Załącznik	301
Bibliografia	304
Wykaz skrótów	337
Studien über Verteidigungsanlagenbau auf dem Gebiet der Wojewodschaft Łeczyca in der Zeitperiode 13.-17. Jahrhundert	339
Od Redakcji	344
Tablice i mapy	345

Uniwersytet Łódzki
1980

Wydanie I. Nakład 300+70 egz. Ark. wyd. 24,7. Ark. druk. 26,0.
Papier offsetowy kl. V, 70 g, 70×100.
Zam. 430/80. A-9. Cena zł 74,—

Zakład Graficzny Wydawnictw Naukowych
Łódź, ul. Żwirki 2